СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК

СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Власник и уредник, Богдан Поповић.

КЊИГА ЈЕДАНАЕСТА.

БЕОГРАД:
Штампарија Светозара Николића, Обилићев Венац, бр. 2.

УРЕДНИШТВО И АДМИНИСТРАЦИЈА ЛИСТА:
СКОПЉАНСКА УЛИЦА БР. 9.

САДРЖАЈ КЊИГЕ ЈЕДАНАЕСТЕ.

ЈАНУАР, ФЕБРУАР, МАРТ и АПРИЛ, 1904.

СВЕСКА ПРВА.

СВЕСКА ДРУГА.

СВЕСКА ТРЕЋА.

СВЕСКА ЧЕТВРТА.

СВЕСКА ПЕТА.

СВЕСКА ОСМА

СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига XI, број 1. — 1 јануар, 1904.

АВИМЕЛЕХ.

> Авимелех син Елифаса сина Авијуда сина Еонова, од племена Јудина, из града Бет-Лехема, услед зверства Ирода Идумејца, пресели се у Персију, у град Хесбон, где постаде славан звездар и мудрац.
>
> (Међу тумачењима *Талмуда).*

I.

У другој половини зимње ноћи, Аод циликом поздрави тридесето јутро свога живота. Миријам скочи са кревета искрај мужа, и у мраку пође ка колевци, тепајући: „Ево ме, утехо моја! Ево ме, лавићу Јудин! Лавићи, вршњаци твоји, у ово доба сањају о плену!“ И у мраку спусти се на тле, па даде дојку Аоду.

Елифас, муж њен, устаде са кревета и пође кроз мрак до кућних врата, која одшкрину и рече: — „Ноћ је као пролетња. И трава мирише, као уред пролећа! Да пробудим Авимелеха?“

— А које доба може бити? запита Миријам.

— Влашићи су над гором! рече Елифас, враћајући се, па стаде распретати огањ.

— Онда је рано још! Пусти дете нека се испава!

— Не треба, мати! чу се грећи глас у помрчини... Ја сам будан!

— Благо мајци! узвикну Миријам узрујаним гласом... Будни су ми синови о јутрењој стражи!

На запева псалам:

> Од страже јутрење до ноћи,
> Од страже јутрење,
> Нек се узда Израиљ
> У Јехву, у Јехву, у Јехву!

Елифас чучаше крај огњишта, које у јеврејским кућама беше насред пода. Беше почео ширити, али застаде и понови псалам, нижим гласом и кроз нос. То исто учини Авимелех. Наста тишина. Њих двојица очекиваху, да ће Миријам, по свом обичају, отпевати још који стих, али место тога, жена дубоко уздахну и започе:

— О, Господе, да страшна сна, што сам га малопре уснила! Видех у сну себе и све бетлехемске жене око Рахиљина гроба, у покајничким хаљинама, расплетене и пепелом посуте, где плачемо и нарицемо!... Да видех само себе, бојала бих се за Аода, а овако, ваљда, значи неку народну жалост!

— Чудно! викну Елифас. А ја усних, да долети голуб с неба, а за њим се спусти голем мач и забоде се у највиши врх Јудејске Горе, па из онога врха, као из живе ране, бризну крв, најпре танак млаз, па све дебљи, док најпосле проври поток, који омасти стране и поплави долину!

— Биће воља Јехвина! шапну домаћица.

А Авимелех викну са свога кревета:

— Биће истребљење идолопоклоника и васкрсење царства Израиљева!... Сви знаци говоре да је близу долазак Машијахов!... Је ли, брате Аоде, ми ћемо бити његови војници!

Ватра плану. Елифас припали земљану лампадицу са уљем, и стави је на бачву, па се и он придружи гомилици и он стаде љубити малога, лепог Аода, „дете чуда“, како га прозваше у Бет-Лехему.

Елифас, окошт црвендлака, настави лонац за кашу. Беше у самој вуненој кошуљи, без рукава, опасан тка-

ницама. Рутаве му ноге беху прави снопови жила. Тај неписмени сиромашак, који је сâм обрађивао оно мало своје баштине, беше у Јудиној Гори цењен као добар зналац *Светога Писма*, особито зналац машијанских пророштава, којима се, у оно време, у оним крајевима, свак жив бавио.

Миријам положи дете у колевку, па се упути по брашно, на други крај куће. И она беше у истоветној, јединој хаљини и потпасана. А беше дивна, — стамена, белопутна, јаких удова, бујних дојака, вране, густе косе, повијених обрва.

Авимелех, снажан младићак у седамнаестој години, био је права слика материна, само смеђ. Он брзо навуче вунене хлаче до мимо колена, обу церуле и обави опутом ножне листове, опаса се широким појасом и навуче оплећак.

Кућа беше од сухомеђе, непреграђена, доста висока, покривена сламом, са два прозорка. У два десна угла беху два дрвена ниска кревета, испуњена сламом, покривена раквима. У левом делу налажаху се: жрвањ, разбој, ковчег и повешане хаљине, а наоколо: пет шест бачава вина и уља.

Миријам простре овнујеку кожу крај огњишта, на њу стави дрвену зделу и ложице, па изручи кашу. Онда њих двојица стадоше над корито, а она им сипаше воду у прегршти. За тим све троје изговорише јутрењу молитву, па Елифас и Авимелех седоше да једу. Миријам одвоји каше у једну мању крњу зделу, додаде неколико комадића окорела хлеба, па то изнесе пред кућу, њиховом овчарском псу. Најпосле се и она заложи.

Кад Авимелех задену нож за појас, обеси праћку о лево раме, огрну се белом вуненом кабаницом без рукава и узе високи пастирски штап, мати му стави у торбу хлеба, лука, сухих смокава и маслина, па му одгрну десно раме и обеси торбу. Отац, онако полунаг, изађе у двориште, да помогне изјавити стоку. Мати загрли првенца и палцима му протрља слепочнице, да

одбије уроке, па отиде да жрвња жито. Авимелех приђе ка колевци, пољуби *Аода* и рече: „Крепи ми се, помоћи и спасење и милино живота мога! Буји, паји, лавићу Јудин, најбољи између Јудејаца!“.

Отац и син изјавише из стаја тридесет и неколико оваца и коза, две камиле и магарца. Елифас положи десну руку на главу првенчеву и рече: „Иди под закриљем Јехвиним! Нека ти Он не избива из срца!“

Из куће, уз зврку жрвња, допираше Миријамин умиљати глас, — певаше псалам:

> Благосиљај, душо моја, Господа
> И не заборављај добра што ти је учинио!
> Он ти *прашта грехе твоје*
> И исцељује све болести твоје.

II.

А ти, *Бет-Лехеме* Ефрато, ако и јеси најмањи међу тисућама Јудиним, из тебе ће изаћи који ће бити господар у Израиљу, којему су изласци од почетка, од вечних времена.

(*Михеј*, V, 2.)

Роди нам се дете, син нам се даде, којему је власт на рамену, и име ће му бити: *Дивни, Саветник, Отац Вечни, Кнез Мира.*

(*Исајија*, IX, 6.)

Девојка ће затруднети и родиће сина и надениће му име Емануило.

(*Исајија*, VII, 14.)

Тада ће се поноситост људска угнути и висина се људска понизити, и Господ ће сâм бити узвишен у онај дан!

И идолâ ће нестати сасвим!

(*Исајија*, II, 17, 18.)

Бет-Лехем се налази у срцу Јудејске Горе, два часа хода јужно од Јерусалима, на врховима двају хумова. У једној долиници је гроб Рахиљин. Са виших висова у околини Бет-Лехема назире се Свети Град и Мртво Море, види се рефаимска равница и упиће је леп поглед на таласасто земљиште, заодевено виноградима и масли-

ницима с једне стране, а с друге, пружа се погледу језовита јудејска пустиња.

Кад се догађало ово што причамо, беше на бетлехемским хумцима преко стотину домова од племена Јудина; и ако беше већ изумро прави јеврејски језик, те се говораше арамејски, али се *Свето Писмо* и молитве не само читаху у старинском језику, него га је још свак разумевао. У оно време била је још Јудејска Гора, права гора, бива, шумовита, а имала је и зверади.

Елифасова кућа била је нешто одвојена од осталих, ближе врху. Имао је Елифас леп виноград и маслиник, четири рала њиве, и све је сам обрађивао. Имао је три брата који помреше од куге, када та морија затре Јудину Гору године 5490 од створења света, по јеврејском бројењу. Тако Елифас наследи цело очинство и ожени се Миријамом, из Бет-Сура, суседнога села у Јудиној Гори, из добра дома, јуначког и свећеничког, који је за време Макабејског устанка (од прилике, 200 година пре ових догађаја) дао чувеног војводу Аода.

Живљаху Елифас и Миријам у љубави и у миру, малим задовољни, мало имајући, надајући се многобројном породу, томе највећем благослову божјем, по здравом схватању јеврејског народа. А кад се наврши време, роди им се син, коме наденуше име: Авимелех, име шукунђедово, које се већ није помињало уз име Елифасово. И рече се тада у Бет-Лехему и у тазбини Елифасовој у Бет-Сауру: „Благословени су од Јехве, кад мушко чедо отвори матерницу! Довешће првенац лепо коло браће и сестара!“ А Авимелех се роди здрав и прикладан, мимо децу. И на то се рече: „Уметнуо се Авимелех телом на матер, дâко душом и светим даром буде налик на оца!“

Али прође време кад могоше имати друго дете, а не бӣ га. Миријам плакаше много и чињаше завете. Још посумња да је заборавила била штогод у обредима кад јој се првенац нађе; али се не могаше сетити.

А кад протече још пет година, а она оста неродна,

паде у погруженост и очајање велико, и најпосле рече Елифасу: „Ово је мој грех! Проклетство је дошло на нас јер сам се сувише поносила телом својим и лепотом својом и дететом нашим! Твој се дом неће умножити, греха мојега ради!“

Јер јој грех беше једнако пред очима. Кад би, лети, голорука, боса, у ланеној сукњи, која беше као сливена на њеним облинама, ишла на студенац усред села, ишла држећи једном руком суд на глави, а другом подупирући бујне дојке, ишла гипко, хитро, као кошута, крећући плећима, тада би је људи гледали очима ватрене чежње, и више но један пожелели смрт Елифасу. Она је то знала и осећала је да тако не ваља, али не могаше одолети женској таштини! А пошто роди Авимелеха, поносила се и њим, носећи га у наручју, идући радо на гумна и на посела. Зато поче много постити и молити се, те од тога и од жалости, нагло опаде и ишчезе лепота њезина.

Али ни то не поможе. На не помогоше ни бајања халдејских звездара, ни врачбине галилејских врачарица, те се рече у Бет-Лехему: — „Авимелех је *уклетва* дома свог!“

Авимелех наврши шеснаесту годину, стидећи се од света и пасући очево стадо. А беше леп и чедан и безазлен и срчан, да му не беше слична вршњака, ни у Бет-Лехему, ни у Бет-Сауру, ни по бреговима и долинама Judине Горе. Беше прав као копље, танковијаст као девојка каква, јаких мишица као прави Јудин син, сетне душе као и Елифас. Од шале Авимелех гађаше из праћке вукове и чагљеве, а није му се коса кострешила, као осталим пастирима, кад би се чуло какво ново злочинство Иоаха сина Јоја сина Јефремова, чувеног разбојника, који је са својом четом био у оно време страх и трепет Јудине Горе! Додуше, и Авимелех се бојао, али опет мање него његови другови, кад би јерушалајмским друмом пролазили они туђи војници, плећати, црномањасти, голих колена, са сјајним шлемовима

и дугачким копљима. Авимелех је знао о тим мрским идолопоклоницима све оно што знађаху и одрасли, а то није много, бива: да су дошли са далека Запада и освојили Мисир и Сирију; да им Ородос, назови-краљ израиљски, плаћа данак; да се Авимелехов славни шукундед, Аод, борио против њих; да су најљући непријатељи Јехви и његову закону; да једу свињетину и распињу људе на крст. Колико год је Авимелех био питом и благе крви, ипак би их радо својом руком све поубијао, кад би могао!

Авимелех имађаше необично намћење. Знао је на изуст сва пророштва која се односе на Машијаха, која је од оца научио, и тувио је очева тумачења, од чега му је, разуме се, велика збрка и недоумица у глави била, те би често, мислећи о тим стварима у планини, стојао непомичан као камен кип. Веровао је тврдо, да је Машијин долазак близу, да ће се *Он* родити у Бет-Лехему од какве побожне, чедне девојке, и пребирао их је у својој памети све, али не налажаше ни једне која би била достојна те неисказане среће и славе! Пре свега, по мишљењу Авимелехову, мати *Дивнога* мора бити прелепа, лепша много напр. од Миријаме, а таке није познао! Па онда, девојка та мора бити од царске лозе Давидове. Ко је у Бет-Лехему од царске крви!? А отац *Оца Вечнога* ко ће бити!? На то питање ни Елифас немађаше одговора! Али једно беше несумњиво и јасно: *Дивни* ће бити најлепши, најмудрији, најсилнији од свих људи који су некад на свету били, или ће бити. У часу Његова рођења затрешће се не само Бет-Лехем и Judина Гора и Израиљ вас, него и цела земља! „Емануило-Дивни-Силни-Вечни“ дићи ће народ свој до висине, каква се ни замислити не може, и Израиљ ће заповедати свима народима на земљи...

У тренуцима тога божанственог заноса, у силини осећања поноса и захвалности Јехве што га створи Јудиним сином, Авимелех би се тргао, вратио би се у круту збиљу живота, сетио се ко је он и шта је он — —

уклетва дома свог, узрок плача матере своје и срамоте оца свога!

И онда би Авимелех пао ничке на земљу и ридао „као удовица пред својим опустелим домом“.

Бетлехемске девојке боловаху од љубави за лепим Авимелехом; не беше једне која не сневаше тај дивни мушки лик; не беше једне која се не би радије његовом назвала него ма кога властеличића јерушарајмског! Али свеколике избиваху из душе, нити смеђаху гласно помињати одвојеника!

А и то је Миријам знала, и због тога је сузе лила и, најпосле, поче се мирити са мишљу да јединца ожени каквом Самарићанком, од које ће жене у Бет-Лехему главу окретати. Онда се Јевреји рано жењаху.

Али се Јехва смилова дому Елифасову, у милости својој опомену се Миријаме. Она затрудне и роди сина оне позне јесени кад јој првенац наврши шеснаесту годину. Трудноћу је Миријам крила, од страха од урокâ, и у жељи, да се јаче прослави Бог Израиљев, који, једини између богова, твори чудеса.

И, заиста, догађај се прогласи као чудо нѣко. И рече се по целој Јудиној Гори: „Овај други не дође узалуд тако позно и тако неочекиван! Нешто велико њему је намењено!“

Наденуше му име Аод, име шукундеда по матери, славнога јунака, који се уз Мататијаса борио против Римљана.

Миријами, као чудом неким, поврати се пређашња снага и лепота.

И радост не избиваше из скромнога дома Елифаса сина Авијуда сина Еона сина Ездрина. И лепи Авимелех поста лепши, веселији, умнији и дружевнији.

III.

> А кад се Јешуеја роди у Бет-Лехему Јудејском, за времена цара Οродоса, а то дођу мударци од Истока у Јерушалајм и кажу: Где је цар јудејски што се

родио? Јер видесмо звезду његову и дођосмо да му се поклонимо Кад то чу цар Зродос, уплаши се и вас Јерушалајм с њим. Он тајно дозва мударце и послав их у Бет-Лехем, рече: Идите и распитајте добро за дете, па јавите ми, да му се и ја поклоним. Они пођоше. Звезда иђаше пред њима док не дође и стаде одозго где беше дете. И ушавши у кућу, видеше дете с Миријамом матером његовом, и падоше и поклонише му се: па отворише даре своје и дариваше га: златом и тамјаном и смирном.

(Јеванђеље, *Матеј*, II, 1--12).

И бејаху пастири у ономе крају који чуваху ноћну стражу код стада својега. И, гле, анђео стаде међу њима и слава господња обасја их; и уплашише се врло. И рече им анђео: не бојте се, јер, гле, јављам вам велику радост која ће бити свему народу. Јер нам се роди спас; наћи ћете дете повито, где лежи у јаслима. Он је то.

(Јеванђеље, *Лука*, II, почетак).

И (мударци) примивши у сну заповест да се не враћају к Ородосу, другим путем отидоше у своју земљу. Анђео се јави у сну Јосифу и каза му: устани, узми дете и матер његову, па бежи у Мисир..., јер ће Ородос тражити дете да погуби...

...Ородос, кад виде да су мударци преварили, разгњеви се врло и посла те побише сву децу по Бет-Лехему и по свој околини, од две године и ниже, по времену које је добро дознао од Мударацa.

Тада се зби што је казао пророк говорећи: Глас у Рами чуће се, плач, и ридање, и јаукање много: Рахиља плаче за својом децом и неће да се утеши, јер их нема.

(Јеванђеље, *Матеј*, VI).

У оно време персиски народ вероваше да је сунце бог и да је свака светлост на небу и на земљи одсев великог божанства, те се клањаху и жртве приношаху најпре и поглавито сунцу, на сваком виделу. Свећеници те вере, и међу осталим народима на истоку, сматрани су били као необични видеоци и лекари. У јеврејским светим књигама ти персиски свећеници називају се како кад: звездари, врачеви, чаробници, волеви на и му-

дарци. Јевреји су мрзели и презирали све идолопоклонике, али према обожаваоцима Огњене Силе беху блажи, јер је та приказа божанства ипак чистија и виша него обожавање кипова који приказиваху остале природне силе. Сем тога, како Персија међаше са Палестином, беше жив трговински саобраћај између двају народа и у пограничним персиским градовима беше доста јеврејских насеља, а по јеврејским градовима нису били ретки персиски врачеви.

Персиски град Хесбон налажаше се северно од Мртвог Мора, близу палестинске међе. Тај град беше на гласу колико због великог сунчева храма и знања његових свећеника, толико и због велике радиности и живе трговине, јер се у њему чињаху коже и крзна звериња и разношаху се на далеко. У њему налажаху зараде не само персиски потребљаци, него и јеврејски и сирски и халдејски и мисирски. У многољудном и богатом Хесбону цветаху науке и уметности, а све вере бејаху слободне толико, да је била обична ствар да се јеврејски раби на јавним местима препиру и учепошћу надмећу са персиским звездарима.

Сунчев храм града Хесбона беше насред једног пространог трга, а трг у средини града. Огромна и прекрасна зграда имађаше свуда наоколо хладовит трем, где се одмараху и богомољци и иначе пролазници. Свакоме, без разлике вере и народности, слободно беше седети или пружити се на меким и чистим асурама, којима беху застрте огромне просторије кружног трема; само свакоме, пре него уђе, дужност беше опрати руке и ноге на чесми, (којих беше двадесет око храма), и обућу унети у рукама. О великим свечаностима сеђаху тисуће људи; о радним данима долажаху старији људи који немају посла, или дошљаци, невешти граду, који траже да се у њему разаберу, или работници који ишту посла, или, најпосле доконьаци, којих је вазда на Истоку било највише. Седе тако подвитих ногу и ћуте, као да нешто

крупно премишљају, стари и млади, властељи и сиромашци, Персијанци или туђинци.

Једнога летњег јутра кад сунце беше већ одскочило и настала јака припека, сеђаше у трему, испред главног уласка храмовског, повећа гомила Персијанаца, који посматраху караван камила, натоварених кожама, што пролажаше тргом. Један од гончива карванских, стасит млад човек, бујне, смеђе косе, која му покриваше плећа, гологлав и бос, одвоји се од другова, опра руке и ноге, па уђе у трем, седе подаље од гомиле и подними се на оба длана, опревши лактове о колена. На себи имађаше шарену вунену кошуљу без рукава, ланене широке хлаче и широк зелен појас око струка, ништа више. По ношњи, већма него по обличју, Персијанци познадоше да је Јеврејин, а по излипалом оделу и црним рукама и врату, разумеше да је радник и сиромашак. Његове дубоко упале очи, жута кожа чела и образа и неисказана сета што му се читаше на лицу, одаваху да је болестан и жалостан. А беше још голобрад и по свему се видело да је као здрав био леп младић.

Дуго је млади Јеврејин седео непомичан, ни очима не трепћући, гледајући у даљину, не видећи никога, ништа; беше она телесна непокретност у којој тек ври унутрашњи живот, за коју добро знају источњаци; па испаћеном лицу младог Јеврејина не виђаху се јаки трагови унутрашњег комешање, али се посматрачима чинило као да оно постаје све мрачније, као да му се невидљива крила јада све ближе примичу. И људи у себи жаљаху толико огорчену младост.

У један мах наиђоше два роба носећи отворену носиљку црнином застрту, знак да је свештеничка. Они пројоше мимо гомилу и пред главним вратима спустише носиљку, па стадоше прекрстивши руке на грудима и преклонивши обријане главе, покривене на темену белим ћеленушима. Не прође много а из храма одјекну силан звук, удар железног маља по железној плочи. Персијанци поустајаше. Јеврејин се трже, и очевидно збуњен, устаде

шчињајући се да ли да оде или да остане. У толико изађе из храма висок старац, клинасте седе браде, у црним ризама, са високом, готово зашиљеном камилавком и налик на главу шећера. Персијанци се дубоко поклонише томе оличеном достојанству, а млади Јеврејин најпре разрогачи очи и спусти руке низа се и устукну, па се преви, понесе руку к срцу, као да га грч стегну, и, најпосле, паде на колена и челом удари о тле вичући испрекидано арамејски:

— Раби!... Раби!... Раби!...

Свећеник, људи и робови згледаше се у највећем чуду.

Младић исправи труп, а оста на коленима и понови арамејски:

— Раби! Раби! Ти си! Јехва ме послао!... Доиста сам Јехва упутио ме је јутрос овамо!... Ох, раби, господару, кнеже мој, смилуј се!

— Ко си ти? запита свећеник у истом језику.

— Ја сам Авимелех, син Елифаса, из Бет-Лехема Јудејског! одговори младић, гушећи се због прекида даха, а из очију му тецијаху два права поточића... Ох, сећаш ли ме се, раби, ...онога јутра... кад си ти онамо био... онога јутра злосретнога...

— Зашто злосретнога? прекиде га звездар и намрачи се... Устани!

— Ох, опрости! настави Авимелех уставши. За мене и за сав Бет-Лехем несрећнога, проклетога, од Јехве три пута проклетога јутра...

— Чекај! Стани! прекиде га опет старац... Јеси ли ти онај младићак што си ме пратио у повратку од стаје до друма јерушалајмског?

Авимелех климну главом.

— Онај пастир?

Авимелех истим начином потврди.

— Па какав си то!? Шта се догодило с тобом!?

Авимелех никну и унесе прсте у своју бујну смеђу

косу, на чупајући је и вриштећи као махнит, одговара на претрг:

— . . . Све се обистинило, снови су се испунили, заклан је мој брат Аод, мој мали лепи Аод, заклан је као невино јагње, мој невини, дивни Аод, поклана су сва мушка деца, његови вршњаци у Бет-Лехему и у Бет-Сауру, сви, сви, сви!

— Кад је то било? пита звездар ужаснут.

— После... Двадесет месеца после, ево сад четири месеца! Сви, сви поклани, и мој отац Елифас и моја мати Миријам убијени, јер су бранили чедо. . .

— А ко је то урадио? пита стари.

— Војници Иродосови, по наредби његовој а због онога који је био умакао, кога су спасли раније.

Авимелех заковрну очима, стиште песнице и шкргутну зубима и рече промукло, гласом страховите мржње:

— Ох, да ми га је наћи, да знам где је, да је мени зубма њега заклати и његове се крви напити, онда бих своме очајању нашао лека!

Свештеник му стави руку на главу и рече благо и шапатом:

— Умукни, лудо дете, не греши се пред Јехвом, — сама је та помисао страховит грех и ако у јаду свом и несвесно грешиш! Ходи за мном! . . .

Беше се велика гомила накупила око њих и сви гледаху у чуду старог мударца и младог Јеврејина, слушаху пажљиво сваку реч и ако не разумеваше арамејски језик.

Старац седе на носиљку и робови га понесоше, а Авимелех пође за њиме.

Дуго су ишли кроз улице док не стигоше изван града, близу реке, у једну пространу градину, где, на неколико корака од капије, беше голем храст и под њим прострт скупоцен ћилим. Кроз густо грање, далеко од дрвета, виделе су се две зграде. Робови ту спустише старца. Он им даје знак да се уклоне, а Авимелеху да седне, пошто се младић, подаље од простирача, спусти

на колена и седе на пете. Дуго тако сеђаху у мислима. Доиста, обојица пребираху појединости њихова састанка и познанства у чудним приликама, о чему читаоци не знају ништа, а потребно је да знају.

Ми се растадосмо са Авимелехом онога раног јутра кад га тек мало и познадосмо, кад одјави своју стоку на пашу. Стадо се лагано одмицало од куће, застајкујући да пасе; пастир је ишао напред, свирукајући у свиралу и тепајући камилама; псето је обигравало иза њих држећи марву на окупу. Тако стигоше на најближу пониквy, одакле је први видик на велике долине с друге стране брега, на Рахиљин гроб и на јерушалајмски пут. Ту се Авимелех загледа на небо, на коме тек што почеше бледети звезде и назираше се први проблесак прозорице. Одједном му заблестише очи од ненадне и силне светлости, од једне необично велике зеленкасте звезде, која летијаше од Јерушалајма. Звезда је летела право као стрела и обасјала планину, па се проли над западним крајем Бет-Лехема. Над местом над којим се угаси, звезда пусти највишу светлост, а Авимелех, који је познавао сваки крајичак свога села, познаде Бенјаминово кућиште, Бенјамина сина Рувима сина Уза сина Аронова, кога је са свима домашњим куга затрла и у чије кућиште понекад пастири угоњаху стоку на преноћиште. Авимелех, вичан таким појавама, не зачуди се, али кад поново окрете главу, обасја га друга светлост и проглуши га неки тутањ и вика нека, чему не разумеде узрока и што га веома узруја. У исти мах угледа на јерушалајмској цести три камиле и три прилике на њима, а за њима три пешака. Камиле трчаху великим касом, а пешаци за њима трком. Поворка заобиђе хумак под њим и упути се правце ка кућишту, где се граја не беше смирила. Тада Авимелех збаци огртач, потече на ниже и без даха стиже пред кућиште, где затече уплашену гомилу пастира. Три камиле и три персиска роба стојаху одвојени. Авимелех, гурајући се кроз гомилу, уђе у развалину, виде да је ватра наложена и да се у једном куту збило

неколико грла крупне стоке, која, такође уплашена, беше окренула главе ка другом куту. Авимелех крочи даље и виде стара човека где стоји оборене главе. Чело ногу му лежаше неко на слами, а три црне прилаке пружиле се ничке на земљу пред оном сламом, као што левити обожавају светињу завета. Авимелеху лупаше срце, да искочи, у ушима му зујаше, а удови му дрхтаху. После дуже времена она тројица усталоше. Беху у дугачким црним ризама, са високим капама на глави. Како се видело да ће се ускоро упутити к изласку, младићак хитро изађе и имаде времена да од другова разабере бар нешто. Ево шта. У кућишту замркао је са својим стадом Абел, син Фарча сина Зара Сина Асова. Абел беше већ заспао крај ватре коју је наложио, дођоше у кућиште човек и жена, путници, који му казаше да су из Галилеје и да иду у Јерушалајм. Око поноћи жену ухватише порођајне муке, а када се, након дуга мучења, опрости детета, и светлост сијну и зачу се трус и неки гласови. Неко од пастира рече Авимелеху:

— Ми помишљамо да се ово родио Машијах!

Авимелех плану од гњева:

— Машијах да се роди у кућишту, од Галилејке једне, а од стара просјака!?

У томе изађоше персиски чаробници и срчани Авимелех запита:

— Раби, хоћете ли нам казати, ко је ово дете, коме дођосте на поклоњење?

Двојица чаробника погледаше трећег, највишег међу њима, а овај га промотри и рече арамејски:

— И ти си дете, да би могао разумети што бих ти одговорио! Али запамти: ово ће се дете у далеком времену назвати: Кнез Мира и Светлост Правде!

У далеком времену! помисли Авимелех. Дакле онда није наш Машијах. И запита гласно:

— Дакле ово није наш Машијах?

Старац га само погледа испитљиво и уседе на своју камилу.

Авимелех пође уз камилу и настави питања и разговор са старцем, али се ипак не оразуми како је желео, нити се увери да је рођен Машијах. Кад чудни путници скренуше и убрзаше, Авимелех се не врати к сталу, него право кући. Беше већ дан.

— — — — — — — — — — — — —

Стари свећеник, који једнако сеђаше замишљен, трже се из мисли и рече Авимелеху:

— Причај редом, шта је било после!

Авимелех узе причати:

— Чим уђох у кућу, отац ми и мати повикаше: „Шта је теби!? Ти си рањен!?" Запета глава ми бучаше, огањ ме прождираше, дах ми је недостајао. Усилих се, да им испричам све, али на прве моје речи, посумњаше, валда, да нисам при свести, да ми се нешто страшно привидело, те ме ставише у кревет... Боловао сам пуне две недеље, не долазећи к себи, и толико сам се времена опорављао. Онда од матере најпре, па од осталих доцније, разабрах шта се у Бет-Лехему и у околини веровало о догађају. Веровало се да је оно мушко дете за кога ти рече да ће бити Кнез Мира и Светлост Правде, да је син каквог вашег великог властелина, кога је имао са Галилејком, а која је, ко зна зашто, морала бежати и случајно се у нашему месту породила! Веровало се да сте, ви, чаробници, знали за то, и дошли да утврдите. Неки од наших, али мало их, повероваше да ће то дете ипак бити у каквој вези са нашим Машијахом!

Старац запита:

— А зар дете не остаде у Бет-Лехему?

— Мало времена. Нестаде их кришом. Протече година и по. Ми то већ почесмо заборављати, мени испросише девојку из ујчевине, из Бет-Саура, и свадба је требала већ да буде, кад једнога јутра насрнуше у кућу петорица Иродосових војника!... Рекох ти да... заклаше... брата ми Аода! Рекох ти, да отац и мати погибоше, бранећи дете. Ја убих једнога од војника и даде ми се да узмогох умаћи. Утекох у Јерушалајм, где дознадох

да је покољ извршен по наредби Ородосовој, ради оног детета... не знам даље!

— Зато мрзиш оно дете? запита звездар након дуга ћутања.

— Мрзим.

— А љубиш ли истину?

— Љубим.

— Споро се до ње долази, веома споро, али ипак... Хоћеш ли да останеш код мене, да књигу учиш?

— Хоћу, ако у твојој науци нема противности мојој светој вери!

— Нема! одврати мударац с осмејком.

И остаде Авимелех код мударца и с временом и сам постаде мударац и утеши се најпосле!

Симо Матавуљ.

МРТВИ ЖИВОТ.

(Крај.)

„Поштована господо!“ рече поп достојанствено и заљуља се. „Изредале су се здравице већини од нас, по старом, лијепом, српском обичају. Али се није нико сјетио да наздрави ономе, да кажем оној цјелини којој сви припадамо; није нико наздравио, велим, народу, Српском Народу. Не мислим, можда, да смо на то заборавили што за њ не маримо, што га не љубимо, биће да је томе узрок што нам је та љубав према народу тако уско за срце прирасла да то сматрамо као нешто обично, свакидање. А ја ћу да покушам да изразим не само моје осјећаје него и осјећаје вас свију.“

Дамјан Дамјановић се мало трже на столици и исправи главу. Неколико гласова продераше се промукло: „Тако је! Живио!“

„Господо моја! Мислим да сам ја најпозванији да говорим и да наздравим народу као свештеник, као пастир и отац народни. Не мислим тиме рећи да ви сви

не љубите народа, никако: али вас или веже служба или силан поса' да се позабавите око народа да му видате његове ране. А ја имам увијек згоде, а и дужност ми је да надгледам и да пазим ово сиротиње наше. Мени полазе сузе на очи кад видим како се сељак мучи и гладује, а ипак откида за цркву и за милошту, рецимо, по који сирац и плећенце, да омрси своју господу, своје заштитнике. И у томе лежи велика врлина нашег народа да је миран, покоран и цркован. Истина, има неких који су застранили, па га буне на нас, на господу, на његове заштитнике што трпе невољу заједно с њим, што би за њ дали и црно испод нокта, што би за њ — погинули!"

„Погинули, брате!" заурлаше гласови. Дамјана Дамјановића прели руменило од гњева.

„Мило ми је, браћо", подвикну поп, „што сте моје ријечи примили с одушевљењем, милије ми је тим више што видим да говорим од срца срцу. Мило ми је што видим да нас не дијели бездан од народа што с њим сачињавамо нераскидив вез. Ми сви идемо различитим путевима, али они сви воде народном добру".

„Тако је!" настаде поново граја.

„Мислим да ми је дужност да се, уз вас све, сјетим, такођер, једног човјека" — ту поп показа на Дамјана Дамјановића — „који се одао душом и тијелом напретку народном".

„Живио!" загрмише гласови.

„Не треба да вас, на далеко и на широко, упознајемо с Дамјаном Дамјановићем! Та он је већ толико година у нашем кругу да му знадемо и тежње и мисли. Но он је био млад: требао је, најприје, да се у њему испраска младићски жар да може хладно да суди о народу. Знам да није хтио да послуша нас старије што познајемо народ у душу, што га скроз провидимо. Зато је и ударио главом о зидину! А надам се да ће он, одсада, кад је постао мало старији и хладнији, поћи с нама руку под руку, раме уз раме, да тако узрадимо на добру народном,

на добру нас свију: да упутимо нашег сељака да слуша своју господу, да иде за њом, јер сељак, у својој ограничености, није кадар да разабере што је добро а што није. Ми ћемо га, застално, извести на пут добра и поштења да никад не саће с богољубне стазе, стазе наше свете матере цркве, српске, православне цркве. У то име кличем: Живио српски народ! Жив и здрав ми био, Дамјане Дамјановићу, што си одбацио лаж, а пошао путем истине заједно с нама! Живио!“

„Живио српски народ! Живио Дамјан Дамјановић! Живио поп Исо!“ испуњавали узвици собу, без прекида, лудо, одушевљено, пијано, а неки салише одмах своје чаше у трбишине.

А Дамјан Дамјановић стајао је насред собе с чашом што му је дрхтала у руци, блијед, узрујан. У грудима му кипио бијес, успламтјела нека демонска мржња на ове фарисеје и лажне учитеље народне. Све је у њему врело, кипило помамно, сав бијес мржње запалио се био у њему, на један мах.

Кад видје да вика неће никако да се утиша, проби му ватра кроз очи и он тресну бијесно чашу с вином о под. Сви се само згледаше и настаде тишина у соби. Нијесу знали ко је луд, он или они.

„Не примам здравицу од вас“, крикну бијесно Дамјан Дамјановић, „не прима те здравице ни народ. Скупили сте се ту око вина као пси око кости, па сте се занијели, помамили, заборавили на све што радите и што сте радили народу. Кад сте тријезни дерете кожу народну на кајише, само да су ваши трбуси пунији, а кад се напијете лижете те гнојне ране што сте их својим радом задали народу. Јел' те, господо, валда да вас народ љуби у руку што отимате његовој дјеци оно сува јечмена крува, само да зајазите несита ждријела! А ви то све радите за народну корист, за његово добро, дакако! Што та марва разумије, рећи ћете! Нека уредно плати кад од њега отимате, и што се мора и што се не мора, даље је ваша брига! Хе! Хе! Мудри сте ви, лије сте ви, не

лисице, већ вуци, мрки, несити вуци, изјелице, крвопије народне! Припили сте се на народну кожу као пијавице, па сишете из њега његову снагу, његову крв! А народ пропада, пропада, јел'те, зато што је непоштен, неморалан, крадљив, пијаница и убојица! Ха! Ха!“

Пијана лица зинула у Дамјана Дамјановића, развалили уста као да добро не чују на уши што учитељ говори. Поп се достојанствено извалио на столици као да се њега, тобоже, цијели говор Дамјанов ништа не тиче.

„Подли сте, подли, господо моја, ниски и прљави! Вичете: „Неморал!“ а ви први заводите сеоске цуре, од најмлађег балавца писара, па до каквог старог пензијонирца што се довукао да цркне на својој земљи. Народном муком стјечете новац, ви зидате куће, а огољели народ бјежи с рођеног огњишта у Америку, јер поскапа ради вас што му отимате оно злеуде сиротиње, тешком муком и крвавим жуљевима стечене. А ви сте се сјатили као злокобни гаврановн и слетили, па откидате комад по комад, лакомо, лупешки, и то исто тако, од најмлађег писара, па до попа, пастира народног! Хеј! Хеј! И јагмите се који ће од вас да откине дугачким ноктима више народног меса, који ће да попије и полоче више народне крви! Јел'де, попе Исо! О подли, ниски лупежи, ви убојице народне који га убијате и морално и материјално, који га ћерате с рођене земље, ви се још усуђујете да се братимите с њим и да наздрављате томе народу! Да! Да! На вас пада божји благослов, а на народна леђа батине!“

Дамјан Дамјановић остаде стојећи, бијесан, раздражен, уздрктао, крв га облила по образима, а обрве му играле. Крај њега се исправио поп Исо, с ријетком седом брадом што се повила мало у страну, с крвавим пијаним очима, с погледом звијери, дивље, бијесне. Стегао крупне шаке и потекао Дамјану Дамјановићу.

„Ми сви лупежи, пропалицо свјетска, ја лупеж! Нико ми то није смио рећи, нико ми није смио да пљуне

у лице као што ти данас! Али, запамтићеш ти попа Неа, штене једно!“

У исти час превлада бијес Дамјана Дамјановића; крв му се преспи преко очију, и он удари објема шакама попа у лице. Поп посрну натраг и рикну као рањена звијер, и потече за ножем на столу којим се сјекао пршут. Однатраг стеже попа благајник дивовском снагом, а други натукоше капу на главу и капут на леђа Дамјану Дамјановићу, и изгураше га напоље.

Из куће се непрестано чуло бацакање попово и вика: „Ја ћу већ њега! Показаћу му ја ко је поп Нео! Пуштајте ме да га прикољем! Ја ћу већ њега оправити високој влади! А, чекај ти, кусаво штене!“

Напољу је падао снијег ситно; лако лепршале бијеле пахуљице, заигравале се несташно кроз мирну ноћ и тако угодно хладиле угријане сљепочице Дамјана Дамјановића.

Он је стајао наслоњен на зид од куће из које је допирала врева. У глави му шумило, мисли му биле раштркане да их није могао да похвата, а крв му струјала кроз жиле; у прсима га нешто стегло као неки грозан оков с којим се он залуд мучио да га раскине.

„Што је то било? Како се збило то све? Како је до тога дошло?“ И он се стаде да сјећа појединих ријечи из своје здравице, ватре у којој је био, па попа, с дивљим погледом. Па онда, наједном, кад је у њему плануо бијес, планула мржња на све те народне гробаре; кад је у његовој души одјекнуо болан, дискордан крик за сатревеним животом: кад је успламтио сав бијес његове мржње на оне што су из њега направили лешину, душевно немоћног човјека. Ох, онда је заборавио на све.. Тек је сада долазио к себи, на свјежем зраку.

Он хтједе да оде кући, али се, успут, срете с тројицом сељака који га одвукоше у крчму, на вино. Он се, испочетка, отимао, али му није помагало. „Мораш, учитељу!“ рекоше они и тврде сељачке мишице пограбише и одведоше га.

Соба је била задимљена простим духаном што су га пушили сељаци на кратке луле, а осјећао се и оштар задах мокре обуће. Но он се пријатно осјећао међу њима, међу тим људима што их је тако волио као и они њега, али се нијесу међусобно схваћали и разумијевали. За њега је народ био као сфинга, јер није могао да протумачи његов рад и његове нагоне, он није могао да појми ове душе, у темељу добре, али отроване сиротињом и господом. Он се растапао међу њима, смијао се и јецао, као некад, првих својих година. А сељаци жалили у души тога човјека што није био, како су они говорили, за њих. „Такви морају да пропадну, њима није корјен урастао у земљу. Други се код нас окуће, удебеле, и давају ћерима богате прћије, а он, да простиш, неће имати цијелих гаћа кад га буде требало покопати“. говорио ковач Вујо и стао да грли и љуби Дамјана Дамјановића.

Негдје пред зору, изиђе из собе Дамјан Дамјановић, на један часак, али посрну на нешто и, како је био пијан, остаде лежећи. Тек иза неког времена изиђе ковач из крчме да види што је с учитељем, и натрапа на непомично црно клупко на снијегу. Он опипа рукама учитеља и ухвати се за главу. „Ајме, мој учитељу, ће ми пропаде!“ викну он жалосно, па га подиже као перо и унесе у кућу. Стадоше га трљати снијегом и једва га вратише у живот. Онда, полако, четворица сељака понесоше га преко снијега, кроз ноћ с мећавом, у црним аљинцима, с малим, округлим, црвеним, црно извезеним капама на глави, а у средини се љуљало на њиховим рукама тијело Дамјана Дамјановића. Пробудише свијест му и унесоше га у собу па га положише на кревет. Од њега се чуо само убрзан, испрекидан дах и како му нешто крчи кроз груди. А онда се сељаци, жалосни, ћутећи, полако разиђоше у своје домове, газећи широким опанцима снијег што је тако жалосно шкрипао под њиховим немилосним ногама.

VI.

Дамјану Дамјановићу бивало сваки дан све горе и горе; у грудима га је давно јак кашаљ иза кога је избацивао крв. Живот му се, на очи, трнуо, лице му дошло још дуже него обично, нос и јабучице искочиле, а лице му прелила жута, готово зеленкаста боја. Дуга, просиједа коса падала му низ чело и сљепочице, брада и бркови били жалосно рашчупани, сав његов вањски лик одавао је његово унутрашње стање, нешто поразно, жалосно, а ипак, мученичко и величанствено.

Вијест да је, на попову тужбу, брзојавно суспендован, није га ни најмање потресла. Он је то и очекивао. Истрага је требала започети чим стану да копне сметови, јер је зими село било неприступачно, и за зване, и за незване госте.

Он је тако лежао по цио дан, с упртим очима у строп, у малој собици, и једино се мицао кад га је стао давити кашаљ. Сваст га је чешће облазила и пригледавала, па га којечим понудила; пашанац би се само кадгод надвирио, доброћудно се осмијехнуо и отишао у дућан. Дјеца су га, једино, кадгод узнемиривала својом виком, уза све псовке њихове матере.

Волио је сада да буде сам. Спопадала га је, кадгод, чудна жеља да кад оздрави утече некуд, па да постане пустињак, не, можда, да се моли Богу, већ да буде сам, сам, далеко од свих тих одвратних људи чији глас тако неугодно пара уши и који само грамзе да шчепају што више, што више!

Па онда, иза тренутака мржње, падао је поеве у душевну немоћ, часове кад није ништа мислио, кад му је стаклени поглед буљио у једну тачку, без иједне мисли и осјећаја.

По ноћи је мало спавао, а и то мало сна било му је прекидано кашљем и немирним сновима. Он се трзао и викао, будио у другој соби пашанца и сваст, они улазили са свијећом и давали му да пије вина с водом.

За оно што је ударио попа није се ни најмање

кајао, ни најмање му није било жао што ће ради такова дјела да изгуби службу. Та он је само изразио мали дјелић своје мржње на тим ниским и подлим створовима што су га омели у његову раду, што су од њега учинили немоћног човјека, што су уништили смисао његова живота.

„Ти нијеси, учитељу, за нас“, падале му на ум ковачеве ријечи, „ти си од оних људи којима клица није никла на земљи. Ти би ћио да нас начиниш људима! Не иде то тако лако! Реци сељаку: „Ти пропадаш, јер лочеш ракију!“ А он ће рећи: „Пио је ракију и мој ћаћа, и мој ђед, па им није ништа валило!“ Па кад њему самом није стало да боље живи и да иде у напредак, пусти га! Не мораш да будеш ка' ови 'ајдуци што globe и гуле народ, немој да на тебе пада сиротињска клетва! Али се не мијешај међу народ, не дирај у његове послове! Свијет то не воли, а и, да ти право кажем, не вјерује ти, па мада како зна да си добар и поштен! Господин си, а свијет је већ научио да ако му што господин ради, не ради из љубави, већ ради своје рођене користи. Жао ми те је, учитељу, да пропадаш, јер си премекан за ове наше тврде литице. Кад је свијет луд и не брани се сам од невоље, зашто да је тебе за њега брига? Невоља је ка' каква каменчина што се ваља низа планину и све гњечи и сатире под собом. А ти си, мој јуначе, подметнуо своја слабачка плећа да се одупреш тој греди. Али јој се нијеси био кадар одупријети, ман' те је она прегазила и самљела!“

Дамјан Дамјановић превртао је у памети сваку ријеч ковачеву, ово једноставно мудровање ријешило му је цијелу загонетку што му је задавало сељачко биће. Сељак је материјално посрнуо, бије га бура, лед и поплава у прољеће, а на другој страни, опет, исцрпљује га држава и њезине слуге, не питајући да ли се има и да ли се може да даде. Сеоски чиновници гледају да се обогате на народни рачун. Кад, дакле, сељак види господина, зна да није дошао да му помогне, већ да му

прода посљедњи варићак жита да зајази неситу државу и себе. А онда, дође један који хоће да помогне народу. И сељак види да је овај имао прилике да и он повуче корист од свијета, па ипак није никад употријебио ту прилику, он види то али му ипак не вјерује! То дивљачко, како се, на први мах, чинило, али оправдано горким искуством неповјерење према свима што носе капут, тицало се и Дамјана Дамјановића.

И он је тако свршавао свој живот, не учинивши ништа, не оставивши ништа, без икаквог видљивог трага свога рада. Управо, као да га није ни било! Народ ће остати исто тако запуштен као што је и прије био, препуштен сам себи и „милости" господе, а он је био само онај ефемерни водени коњиц што лепрша над водом, а ни сам не зна зашто.

Чим даље одмицали дани тим је бивало горе Дамјану Дамјановићу. Мучио га кашаљ и облијевао га хладан зној по читаву тијелу док избаци барицу крви. Спопадале га чудновате визије, кадгод, страшне да је викао од страха, кадгод, пријатне да се смијао као луда.

Пред вече једног дана, устаде с тешком муком Дамјан Дамјановић, обуче се којекако, обу папуче и украде се полако, посрћући, из куће. Сваст му се била забавила послом, јер га је оставила гдје спава и није слутјела ништа зло. Дамјан Дамјановић пожури се према школи, хитрим кораком, и покуша да трчи, љуљајући се несигурно и бојећи се да га не опазе и ухвате. Био је себи уобразио да га чека у школи жена Бојана, а њега су метнули у кревет, направили га силом болесна, само да не дође к њој, к њој, к својој Бојани! Био се сав усопио кад је долетио пред врата од школе. Тад га, наједном, стеже у грлу и прсима нека гвоздена шака, с прстима као од чавала, стала га чупати за срце, за прса, за мозак, за језик. Спопао га грозан кашаљ, пред очима му се све превргнуло и стало мијењати боју, учини му се да се брда склапају око њега и да га мрве својим каменитим прсима. Дамјан Дамјановић врисну очајно,

шкрипну зубима и паде потрбушке, а из устију му суну прамен крви и зарумење снијег наоколо.

Сунце је већ било запало, једино су се још рудјела западна брда. Из опћине излетјеше два писара и благајник, из дућана његов пашанац и још три човјека сељака, брзајући према њему. Однекуд, искрсну и поп Исо, у масном, зимском, опшивеном капуту и у старим, испуцаним чизмама, подиже главу Дамјана Дамјановића и злурадо рече: „Е црче ли ти, кусаво штене?“

Три сељака скидоше капе, метнуше их за пашњачу, сагнуше се и побожно понесоше мртво тијело Дамјана Дамјановића у кућу његева пашанца. Из полуотворених уста капале капљице крви и обиљежавале траг по снијегу.

Вељко М. М.

ГОСПОЂА БОВАРИ.

(19).

Ема и Родолф беху уговорили, на случај да се догоди нешто неочекивано, да она прикачи на прозор лист беле хартије, како би он, ако би случајно био у Јонвилу, дошао у сокаче, иза куће. Ема намести знак, и чекала је три четврти сахата, кад наједанпут спази Родолфа на углу пијаце. Она хтеде да отвори прозор, да га зовне; али њега већ беше нестало. Она поново паде на столицу, у очајању.

Међутим наскоро после тога учини јој се да чује кораке на тротоару. То је без сумње био он; она сиђе низ степенице и пређе преко дворишта. Родолф је стојао напољу. Она му полете у наручја.

— Пази шта радиш, рече он.

— Ах! да знаш само! одговори она.

И она му стаде причати све, на брзу руку, без везе, претерујући у појединостима, неке измишљавајући, и с толико уметнутих реченица да није ништа разумео.

— Но, но, анђеле мој, буди храбра, утеши се, стрпљења само!

— Али ево већ четири године како ћутим и трпим!... Љубав као што је наша треба да изиђе на видело! Они ме ударају на муке. Ја не могу више да издржим. Спаси ме!

Она се припијала уз Родолфа. Њене очи, пуне суза, блистале су се као пламен под водом; њене груди надимале су се убрзано; никад је он није толико волео; тако да напослетку изгуби главу и рече јој:

— Па шта да радим? шта хоћеш?

— Води ме! узвикну она. Отми ме!... Ох! преклињем те!

И она притисну своје усне на његове, као да је хтела уграбити неочекивани пристанак који је потицао са њих у једном пољупцу.

— Али..., рећи ће Родолф.

— Шта?

— А твоја кћи?

Она се промисли неколико минута па одговори:

— Ништа, повешћемо и њу!

— Каква жена! рече он у себи гледајући за њом како се удаљава.

Јер она беше измакла у башту. Звали су је.

Идућих дана била је Боваријева мати веома изненађена преображајем своје снахе. Доиста, Ема се показала много послушнијом, и са својом снисходљивошћу ишла је тако далеко да је чак замолила свекрву да јој покаже како се краставци мећу у туршију.

Да ли је мислила да их на тај начин обоје лакше обмане? или је из неког прелазног стојицизма хтела да што јаче осети горчину ствари које ће оставити? Али, на против, она није ни обраћала пажње на њих; готово се изгубила била сладећи унапред срећу којој се надала. То је био вечити предмет њених разговора с Родолфом. Она му се наслањаше на раме, шапуташе:

— Шта велиш! кад будемо у поштанским колима!... Помисли само! Је ли то могућно? У тренутку кад будем

осетила да се кола крећу било ми, чини ми се, као да се пењемо у балону, као да се дижемо у облаке. Знаш ли да бројим дане?... А ти?

Никад госпођа Бовари није била тако лепа као у то време; то је била она необична лепота која произлази из радости, из одушевљења, из успеха, и која није ништа друго до склад темперамента са околностима. Њене жудње, њена туга, познавање задовољства и њене илузије вечито младе развиле су је поступно, као што цвеће развијају ђубре, киша, ветар и сунце, и она је имала све дражи које јој је природа могла дати. Њени очни капци као да су нарочито били скројени за дуге заљубљене погледе у којима се зеница губи, док је снажан дах ширио њене танке ноздрве и истицао пуначке углове њених усана које је при светлости сенчило нешто мало црних маља. Рекао би човек да је неки уметник, вешт у завођењу, разместио на њеном потиљку плетенице њене косе: оне су се увијале у једну тешку целину, без реда, како је кад испало у прељуби која их је сваки дан расплетала. Њен глас био је сад нежнији и више гибак, њен струк исто тако; нешто отмено, што вас је освајало, огледало се чак и у наборима њене хаљине и у кривини њене ноге. Шарл је, као и у прво време свога брака, налазио да је дивна и неодољива.

Кад је око поноћи долазио кући, он се није усуђивао да је пробуди. Мала лампа од порцелана заокругљивала је на таваници устрепталу светлост, а склопљене завесе на малој колевци чиниле су као неку белу колибу која се беласала у мраку, поред постеље. Шарл их је гледао. Чинило му се да чује лаки дах своје кћерчице. Она је сад расла; свако годишње доба, и то брзо, показивало је напредак. Он је већ замишљаше како се, пред мрак, враћа кући, весела, с хаљиницом убрљаном мастилом, и са торбицом у руци; требаће је после дати у завод, а то ће много стати; шта да се ради? И он је размишљао. Падало му је на ум да узме под закуп какво мало добро у околини, које ће сам надгледати, свако

јутро, кад пође обилазити своје болеснике. Доходак од тога имања чувао би, дао би га у штедионицу; затим би куппо акције, негде, ма где; у осталом, и клијентела би порасла; он је рачунао на то, јер је хтео да Берта буде лепо васпитана, да буде обдарена, да научи свирати у клавир. Ах! како би била лепа, доцније, у петнаестој години, кад би, личећи на своју матер, носила као она, лети, велике сламне шешире! мислио би човек из далека да су две сестре. Он је замишљаше како увече ради поред њих, осветљена ламном; она би му везла папуче; бринула би се о газдинству; испуњавала би целу кућу својом љупкошћу и својом веселошћу. Напослетку, они би се побринули за њену удају: нашли би јој каквог честитог младића доброга стања; он би је усрећио и то би вечито трајало.

Ема није спавала; чинила се да спава; и док је њега савлађивао сан поред ње, она се будна предавала другим сновима.

Четири коња у галопу носила су је од пре осам дана ка некој новој земљи, одакле се никад више неће вратити. Она и Родолф ишли су све даље и даље, загрљени, не говорећи ништа. Често би, са врха какве планине, угледали наједанпут по неку дивну варош са кубетима, мостовима, лађама, шумама од лимунова и са црквама од бела мермера, чији су шиљати звоници носили родина гнезда. Свет је ишао полако због великих плоча, а по земљи су лежале ките цвећа које су вам нудиле жене у црвеним струковима. Чуло се како звоне звона, како хржу мазге, с брујањем гитара и жубором чесама из којих се дизала пара те освежавала гомиле воћа, размештене у виду пирамида испред бледих кипова који су се смешили под млазевима воде. Затим су, једно вече, дошли у неко рибарско село, где су се загасите мреже сушиле на ветру, дуж стрмих обала и колиба. Ту би се зауставили да живе: становали би у каквој ниској кући, са равним кровом, у хладу какве палме, у дну каквог залива, на обали мора. Возали би се у гондоли,

љуљали у мрежастој љуљашци, и њихов живот био би лак и широк као њихово свилено одело, топал и звездан као тихе ноћи које би посматрали. Међутим, на пучини ове будућности коју је она себи представљала, ништа се особито није јављало; дани, сви дивни, гомилали су се као вали и таласали на хоризонту, бесконачном, хармоничном, плавичастом и сунцем обасјаном. Али би се дете закашљало у својој колевци, или би Бовари стао јаче ркати, и Ема би заспала тек у јутру, кад је зора забелила кроз окна и кад је мали Јустин на тргу већ почео отварати капке на апотеци.

Она беше послала по г. Лереа и рекла му:

— Требаће ми један огртач, велики, са дугачком јаком, постављен.

— Да нећете да путујете? упита он.

— Не! него... тек, ја могу рачунати на вас? и то што пре!

Он се поклони.

— Сем тога, настави она, требаће ми и један сандук..., не сувише тежак..., а простран.

— Разумем, од прилике деведесет и два сантиметра дужине и педесет ширине, какви се данас праве.

— С једном ручном торбом.

— Мора да су се свадили, помисли Лере.

— Чекајте, рече госпођа Бовари, скидајући с појаса свој сахат, узмите ово; из тога ћете се наплатити.

Али трговац се узе бранити да то није потребно; они се познају; сумња ли он у њу? Каква детињарија! Међутим она навали да узме бар ланац, и већ га Лере беше метнуо у џеп и пошао, кад га Ема врати.

— Оставићете све код вас. Што се тиче огртача — она као да премишљаше — немојте ни њега доносити; само, даћете ми кројачеву адресу и јавићете му да ми га стави на расположење.

Требало је да побегну идућега месеца. Она би отишла из Јонвила под изговором да купи неке ствари у Руану. Родолф би међутим задржао места, извадио

путне објаве, и шта више писао у Париз да му се сва места у поштанским колима уступе до Марсеља, где би купили једна лака кола, па, одатле, не заустављајући се, наставили пут за Ђенову. Она би Лереу послала свој пртљаг који би се пренео право на *Ласту*, тако да нико ништа не посумња; и, у току свих ових припрема, њено дете није ни једанпут поменуто. Родолф је избегавао да говори о њему; она можда није ни помишљала на њ.

Он хтеде да има пред собом још две недеље, да посвршава неке своје послове; затим, после осам дана, затражи још петнаест других, затим рече да је болестан; после тога оде на пут; прође месец август, и, после свих ових одлагања, они утврдише да побегну зацело четвртога септембра, једног понедеоника.

Напослетку дође субота.

Родолф дође у вече, раније но обично.

— Је ли све спремно? упита га она.

— Јесте.

Они онда обиђоше једну леју, и седоше у близини терасе, на ивици једнога зида.

— Ти си нешто суморан, рече Ема.

— Нисам, зашто?

Међутим он је гледаше чудновато, некако нежно.

— Да ти није жао што одлазиш? настави она, што остављаш своје навике, свој живот? Ах! разумем... Али ја, ја немам ништа на овоме свету! Ти си ми све и сва. Зато ћу и ја теби бити све, бићу ти породица, отаџбина; пазићу те, волећу те.

— Како си дивна! рече он загрливши је.

— Истина? упита она са страсним осмехом. Волиш ли ме? Закуни ми се!

— Да ли те волим! још питаш! та обожавам те, љубави моја!

Месец, пун и црвен, диже се у том тренутку на површини земље, у дну поља. Он се стаде брзо пети између грана од топола, које су га овда онда скривиле, као нека завеса црна, продрта. Затим се, сјајан и бео,

појави на чистоме небу које је осветљавао; и тада, успоривши своју брзину, баци на реку дугачку пругу, која је стварала безбројне звезде; и ова сребрна светлост увијаше се чисто до дна, као нека змија без главе покривена светлим краљуштима. Ова слика личила је и на неки џиновски свећњак, низ који су се низале капи растопљеног дијаманта. Тиха ноћ ширила се око њих; простране сенке виделе су се по лишћу. Ема је, упола затворених очију, дубоко удисала свежи ветар који је дувао. Они нису ништа говорили, јер беху сувише занети својим мислима. Љубав из минулих дана поново је испуњавала њихова срца, бујна и нема као река која је текла, с чулном милином коју је доносио мирис јасмина, и застирала њихове успомене сенкама већим и меланхоличнијим но што беху сенке непомичних врба које су се пружале по трави. Често је по каква ноћна животиња, јеж или ласица, полазећи у лов, померала лишће или се овда онда чула по нека зрела бресква која је сама падала са гране.

— Како је лепа ноћ! рече Родолф.

— Имаћемо и лепших! одговори Ема.

И, као говорећи самој себи, додаде:

— Да, биће пријатно путовати... Зашто сам тако тужна, међутим? Да није томе узрок страх од неизвесности... или што остављам своје навике... или...? Не, него превелика срећа! Како сам малодушна, је ли? Опрости ми.

— Још није доцкан! узвикну он. Промисли се, можда ћеш се покајати.

— Никад! рече она с ватром.

И, приближивши му се, настави:

— Каква ме несрећа може задесити? Нема пустиње, нема провале ни пучине преко које ја не бих прешла с тобом. Што будемо више живели заједно, осећаћемо се као у загрљају који је свакога дана све јачи, све потпунији! Нећемо имати ничега што нас мучи, никакве бриге, никакве препоне! Бићемо сами, потпуно своји, вечито... Кажи шта, одговори ми.

Он је у подједнаким размацима одговарао: „Да... да!...“ Она му беше завукла руке у косу, и понављала је детињим гласом, и ако су јој крупне сузе текле низ образе:

— Родолфе! Родолфе!... Ах! Родолфе, мили мој Родолфе!

Изби поноћ.

— Поноћ! рече она. Дакле сутра! још само један дан!

Он устаде да иде; и, као да је овај његов покрет био час њиховог бегства, Ема наједанпут, сасвим весела, упита:

— Јеси ли извадио путне објаве?

— Јесам.

— Ниси ништа заборавио?

— Нисам.

— Знаш поуздано?

— Наравно.

— Чекаћеш ме у гостионици *код Провансе*, је ли?... у подне?

Он махну главом.

— Онда, до виђења сутра! рече Ема загрливши га и последњи пут.

И она оста гледајући за њим.

Он се не осврну. Она потрча за њим, и нагнувши се над воду, кроз шибље, узвикну:

— До виђења сутра!

Он беше већ с друге стране реке и ишао је брзо преко поља.

После неколико минута, Родолф застаде; и кад њена бела хаљина мало по мало ишчезе у мраку као какав дух, њега спопаде тако лупање срца, да се наслони на једно дрво да не падне.

— Баш сам права будала! рече он уз страшну псовку. Али што јест јест, то је била дивна љубазница!

И наједанпут изиђе му пред очи Емина лепота, са свима задовољствима ове љубави. У први мах он би тронут, али се одмах за тим расрди на њу.

— Јер напослетку, узвикивао је он са силним покретима, ја не могу отићи из земље, узети на врат једно дете.

Он је говорио себи ово, да би био што одлучнији.

— Па онда, непријатности, трошкови... Ах! не, не, по хиљаду пута не! то би било и сувише глупо.

XIII.

Чим је дошао кући, Родолф одмах седе за свој сто за писање, испод јеленске главе која је красила зид као трофеј. Али кад узе перо у руке, не умеде ништа наћи, те тако, наслонивши се лактовима, стаде размишљати. Ема му се чињаше заостала у далекој прошлости, као да је његова одлука ставила између њих, наједанпут, огромно растојање.

Да би је у неколико имао пред очима, он потражи у орману, у зачељу своје постеље, једну стару кутију од рајнског двопека, у којој је обично држао своја женска писма, и из ње се диже мирис влажне прашине и сасушених ружа. Најпре спази једну ценну мараму, прошарану избледелим пегама. То беше једна њена марама коју је имала кад јој је једанпут ишла крв на нос за време шетње; он се тога више и не сећаше. Поред ње, потиснута у угао, стојала је мала слика коју му Ема беше дала; њена хаљина учини му се натрпана, а њен поглед врло бедна утиска, па онда, гледајући тако ову слику и сећајући се њеног обрасца, црте Емине помешаше се мало по мало у његовом памћењу, као да су се живи и насликани лик, тарући се један о други, узајамно потрли. Он на послетку узе читати њена писма; она беху пуна објашњавања која су се односила на њихов пут, кратка, с подробним напоменама, и салетљива, као писма пословна. Он зажеле да види дугачка, она ранија; да би их нашао у дну кутије, Родолф помаче сва остала; и он механички стаде претурати по овој гомили хартија и ствари, и нађе без икаква реда, неке букете, једну подвезицу, једну црну образину, чиоде и косу — пуно

косе! црне, плаве; поједини праменови, шта више, закачивши се за браву од кутије, кидали су се кад се кутија отварала.

Тумарајући овако међу својим успоменама, он је разгледао рукописе и стил писама, који беху разнолики као и њихов правопис. Она беху нежна или весела, шаљива, меланхолична; једна су тражила љубав, друга су тражила новац. Поводом једне речи, он се опомињаше лица, извесних покрета, гласа; по који пут међутим не опомињаше се ничега.

Доиста, ове жене, стичући се све у исти мах у његовој памети, сметале су једна другој и изгледале мање, сведене на исту љубавну висину која их је изједначавала. Он узе пуну шаку измешаних писама и неколико минута забављаше се, пуштајући их да као водопад падају из његове десне руке у леву. Напослетку, кад му то досади, кад задрема, Родолф однесе кутију у орман рекавши:

— Глупост!...

Ово је јасно казивало његово мишљење; јер задовољства, као ђаци у школском дворишту, беху тако утабала његово срце, да на њему никакво зеленило није избијало; и оно што је пролазило туда, нерасудније од деце, није остављало, као она, чак ни име урезано у зиду.

— Хајде, да почнемо! рече Родолф.

И он узе писати:

— Имајте храбрости, Ема! имајте храбрости! Ја нећу да унесрећим ваш живот...

— У осталом, то је истина, помисли Родолф; ја радим њој у корист; ја сам частан човек.

„Јесте ли зрело промислили о вашој одлуци? Знате ли у какву сам вас провалу повукао, јадни анђеле? Не, је-л-те? Ви сте ишли, пуни поверења и безазлени, верујући у срећу, у будућност... Ах! како смо безумни! заслепљени!

Родолф застаде да нађе овде какво згодно извињење.

— Како би било да јој кажем да сам изгубио све

своје имање? Ах! не; а после, тиме не би било ништа поможено. Морао бих доцније почињати изнова. Зар се овакве жене могу убедити.

Он промисли, па додаде:

„Ја вас нећу заборавити, будите уверени, и вечито ћу осећати према вама дубоку оданост; али једнога дана, пре а после, ова би љубав (то вам је судбина свега људскога) попустила, без сумње! На нас би нашла досада, и ко чак зна да не бих искусио тај свирепи бол да будем сведок ваше гриже савести и да је и сам делим с вама, пошто бих јој ја био узрок. И сама помисао на патње које вас чекају мучи ме, Ема! Заборавите ме! Зашто сам вас морао познати? Зашто сте били тако лепи? Јесам ли ја томе крив? О Боже мој, не, не, кривите за то само судбину!“

— Ова реч није никад без дејства, рече он у себи.

„Ах! да сте били једна од оних жена са лаким срцем каквих има доста, ја бих тада, на сваки начин, могао, из себичности, учинити овај оглед без опасности за вас. Али овај занос пун милине, из кога у исти мах потичу и ваша драж и ваша патња, није вам дао да схватите, ви тако дивна жена, колико је лажан наш будући положај. Ни ја такође нисам у први мах добро промислио, и уживао сам у сенци ове идеалне среће, као у сенци мансениле, не предвиђајући последице.“

— Можда ће мислити да одустајем од своје намере из тврдичења... Све једно! нека мисли, овоме мора бити крај.

„Свет је свиреп, Ема. Где год бисмо били, он би нас гонио. Морали бисмо подносити несмотрена питања, клевете, презирање, увреде можда. Увреде вама! Ох!... А мени да је да вас посадим на престо! вас коју носим у срцу као неку амајлију! Јер ја кажњавам себе изгнанством за све зло које сам вам нанео. Ја полазим на пут. Где! Ни сам не знам, ја сам изгубио памет! Збогом! Будите увек добри. Не заборавите на злосрећника који

вас је изгубио. Кажите моје име вашем детету да га помиње у својим молитвама.“

Пламен на обема свећама поче играти. Родолф устаде да затвори прозор, и кад је опет сео:

— Чини ми се да сам казао све. Ах! још ово, да не дође да ме поново салеће:

„Кад будете читали ове тужне редове, ја ћу бити већ далеко; јер сам хтео да што пре побегнем, како бих се сачувао од искушења да вас опет видим. Не будимо слаби! Ја ћу се вратити; и можда ћемо, касније, врло хладно разговарати о нашој некадашњој љубави! Збогом!“

После овога дошло је и последње збогом, исписано у две речи: *С Богом!* што му се учинило врло отмено.

— Како сад да се потпишем? упита се он. Ваш одани?... Не иде. Ваш пријатељ?... Јест, тако је добро.

Ваш пријатељ.“

Он поново прочита своје писмо. Учини му се добро.

— Јадна женица! помисли он, тронут. Мислиће да сам неосетљивији од стене; требало би на њему неколико суза; али не могу да плачем; ја томе нисам крив. И наливши у чашу мало воде, Родолф умочи у њу прст и са висине кану једну крупну кап, која начини бледу пегу на мастилу; затим, тражећи да запечати писмо, нађе на печат Amor nel cor.

— Ово није никако за ову прилику... Али ако! не мари!

После тога, он попуши три луле и леже да спава.

(Наставиће се.)

Густав Флобер.

(Превео с француског Д. Л. Ђокић.)

DE PROFUNDIS.

Ти утеху чекаш. Не, утехе нема:
Што утехом зову, зови заборавом,
Јад истински дубок никад не задрема!

Растрзана тако међу сном и јавом,
Гледајући како непомично бдије
Тај Анђео Страдања над тужном ти главом,

Ти желиш и чекаш. И не знаш да није
Ни сад испијена та чемерна чаша
И свирепи отров једне ироније.

И да ће нас вечно страшна прошлост наша
У немирне ноћи да тргне и сети:
Као звекет ланца старог робијаша.

Сурови ће дани доћи и узети
Сваки по свој део од срца што бунца,
Што жели, што моли; а ти ћеш се пети,

Пети непрекидно до кобног врхунца,
Голом стопом, бледа, смрзла, јадно дете,
Пружајући руке и вапијућ': Сунца!

И тако ти дани без среће и мете,
Односећ' свој део страдања и суза,
Као гаврани ће крај нас да пролете;

И не покидавши ни једну од уза
Што нас вежу и сад за прошлост, што стоји
За нама, и гледа на нас, к'о Медуза.

J. Дучић.

САМОМ СЕБИ.

И ако дркћем кад уза те стајем,
И с пожудом те пратим оком свуда,
И ако гледам тајно с уздисајем
На грудма црту што дубље кривуда,
Инак си мени ти светиња једна,
И мис'о на те свака ми је чедна.

Никад се нисам слаг'о с Писмом Светим,
Да прељуб чини ко погледа жену;
Ја чак још тражим, кад се тебе сетим,
Да т' мишљу видим у ономе трену,
Где сам ти био телу понајближе.
Инак ми поглед светињи се диже.

М. Ћурчин.

ИЗ СЛОБОДЕ У РОПСТВО.

(Крај.)

Гвожђе и бакар су простије ствари него месо и крв, и мртво дрво простије него живи нерви; и машина, саграђена од гвожђа, бакра и дрвета ради тачније него ли жив организам од крви, меса и нерава, — нарочито кад машину креће неорганска, парна или водена, снага, док организам крећу живи нервни центри. Очигледно је дакле да је лакше унапред прорачунати како ће радити машина него ли како ће се понашати организам. Па ипак, у како мало случајева проналазач може тачно да предвиди како ће функционисати његов нови апарат! Прочитајте само листу патената, и видећете да на педесет проналазака испада добро свега један. Макар како вероватан изгледао план проналазачу, искрсне ова или она препрека, и цела ствар пропадне, или испадне сасвим друкчије но што се желело.

Шта онда да кажемо о оним плановима који се не тичу мртве материје и снаге, већ живих, сложених организама, за које је тешко предвидети како ће се понашати, и који претпостављају задругу хиљаду таких организама? Често су човеку непојмљиве и саме јединке из којих ће се састојати ово реформирано политичко тело. Зар свакога, с времена на време, не изненађује понашање других људи, па чак и рад његових сродника, за које мисли да их познаје не може бити боље? Кад се дакле с толиком неизвесношћу могу предвидети радње једне индивидуе, с коликом се онда извесношћу може предвидети функционисање читавог једног друштвеног строја? Полази се од тога да ће сви учасници у овом новом систему мислити тачно и радити поштено, мислити као што треба да мисле, и радити као што треба да раде; и то се претпоставља без обзира на свакодневно искуство које доказује да људи не чине ни једно ни друго,

и без обзира на то што све оптужбе противу садањег система произлазе из уверења да људи немају ни оне памети ни оног поштења које би, по овом новом пројекту, морали да имају.

Уредбе на артији изазивају осмејак на уснама код оних који су посматрали њихове практичне резултате; и друштвени системи на артији чини исти таки утисак на оне који су испитивали чињенице што им стоје на расположењу. Колико су мало слутили они који су створили Француску Револуцију и највише радили на томе да се утврди нов систем управе, да ће готово први акт овог режима бити да им свима поодкида главе! Исто тако, како су се мало надали они који су саставили америкаиску Декларацију Независности и основали Републику да ће, после неколико поколења, законодавна власт пасти у руке политичким смутљивцима, да ће се у држави, уместо да се ради, само водити препирке између ловаца на државне службе, да ће се политички живот свуда искварити уљештвом једног туђег елемента који држи равнотежу између појединих партија, да ће обично бирачи, уместо самостално да суде, хиљадама гласати на биралишту по заповести својих „bosses-“а[1], и да ће многи људи који су за поштовање морати да се повуку из јавног живота да би се спасли од увреда и клевета оних којима је политика занат! Нимало нису боље предвиђали будућност ни они који су дали уставе разним другим државама у новом свету, где су безбројне револуције, показале толико пута да је то већ право чудо колики је контраст између резултата који су се очекивали од политичких система и резултата који су се добили. Тако је бивало и са предлозима за друштвено преуређење, кад би се покушало да се практички изведу. Изузев такве где је било прописано беженство, сви су остали пролазили несрећно, почевши од оних првих до ове најновије Кабетове Икарске Колоније, чију нам је исто-

[1] Тако се у Америци зову политичари од јачег уплива.

рију недавно испричао један од њених чланова. Госпођа Флери Робинсон, у Open Court-у, — историју расцепа, све даљих и даљих, после којих су дошли многобројни лични раздори и најзад коначно распадање. Неуспеху таких социјалних пројеката као и неуспеху политичких пројеката свега је један главни узрок.

Метаморфоза је општи закон, и многобројне примере за њу пружају нам и небо и земља, нарочито у органском свету, и још више у животињском царству. Ниједан створ, изузев најпростије и најмање, у почетку свога живота нема онај облик који показује доцније, и у већини случајева разлика је врло велика, тако велика да би човеку изгледало просто невероватно да има икакога сродства између првог и последњег облика, кад га не би сваки дан могао видети у сваком живинарнику и свакој башти. Још више, често се облик мења неколико пута, и свака промена изгледа привидно као потпун преображај, — например јаје, ларва, лутка. Ова општа метаморфоза, која се показује у развићу једне планете исто тако као и у развићу свакога зрна што проклијава на површини, важи и за људска друштва, било да их човек узме као целину или у њиховим појединим установама. Ни једно не свршава онако како је почело, и разлика између њиховог првобитног и последњег строја таква је да би промена једнога у други у почетку изгледала невероватна. У најпримитивнијем племену, поглавица, кога су као вођу слушали за време рата, губио је свој нарочити положај чим рат престане, и чак онда кад је због дуготрајног ратног стања добио сталну власт, ипак је сам градио себи колебу, спремао храну, правио алате, и разликовао се тако од осталих само својим претежним утицајем. Ни по чему се тада није могло погодити да ће у току времена, после разноврсних завојевања, племенских сједињења и стапања тако створених група с другим групама, да ће првобитни поглавица постати, као цар или император, окружен помпом и етикетом, господар који, спомоћу стотина хиљада војника и стотина хиљада

чиновника, неограничено влада над читавих двадесет милиона душа. Кад су се први хришћански мисионари, у сиротињском оделу, и живећи у самоодрицању, разишли по незнабожачкој Европи, проповедајући да треба праштати увреде и враћати зло добрим, нико није слутио да ће после неколико векова њихови последници створити једну пространу јерархију, која ће свуда имати велике делове земље и одликовати се охолошћу својих чланова на високим звањима, и којом ће управљати ратоборни епископи који ће водити у бој закупце своје земље, док ће јој на челу стајати папа од кога ће и краљеви стрепети. Исто је тако било и с овим истим индивидуалним системом који би сад толико њих желели да замене другим. У његовом првобитном облику није било ничега по чему би се могао предвидети фабрички систем или систем радничких организација. Разликујући се само тиме што је био глава у кући, газда је иначе радио са својим шегртима и једним или два помоћника, јео заједно с њима за истим столом и становао под истим кровом, и продавао оно што би сви заједнички израдили. Што се индустрија више развијала, узимао се и већи број помоћника, и газда се најзад одрекао свакога посла и стао је само да надгледа. Тек у најновије време развиле су се организације у којима неколико редова плаћених чиновника управљају стотинама и хиљадама људи који добијају своју надницу, док сви стоје под једним господаром или под више њих. Оне првобитне мале произвођачке групе, упола социјалистичке, налик на проширене породице или на кућне заједнице из првих времена, мало по мало су се распадале пошто нису могле да се одрже: веће установе, са бољом поделом рада, напредовале су пошто су боље одговарале друштвеним потребама. Али није потребно залазити тако дубоко у прошлост; велике и неочекиване промене дешавале су се и у наше време. Онога дана када се, пробе ради, одредило 30.000 ливара годишње на народно васпитање, прогласили би за будалу онога који би прорицао да ће се кроз педесет година,

државним и општинским порезом, та сума попети на милион ливара, или онога који би рекао да ће се, кад се отпочне помагати васпитање, одмах после стати тражити помоћ и за храну и одело, или да ће родитељи и деца, немајући ни једни ни други права да бирају хоће ли или неће, бити приморани, чак и мртви гладни, глобом или затвором, да слушају, и да примају оно што држава, с папском непогрешивошћу, зове васпитањем. Нико, велим, не би могао ни сањати да ће се из ове, на око тако невине клице, развити тако брзо овај тирански систем, и да ће му се тако кротко покоравати један народ који себе држи за слободна.

Тако је у социалном уређењу, као и у свему другом, промена неизбежна. Лудо би било помишљати да ће нове установе дуго задржати карактер који су им дали њихови оснований. Брзо, или споро, оне ће се преобразити у друкчије установе но што су оне које су се желеле, тако друкчије да их више њихови проналазачи неће познати. Каква ће бити метаморфоза у овом случају који нас занима? Одговор који већ наговешћују горњи примери, и који се може оправдати разним аналогијама, очигледан је.

Главна одлика сваке организације која напредује, јесте увећање управнога апарата. Ако делови једне целине треба да раде заједно, мора бити механизама који ће управљати њиховим радом, и што је целина већа и сложенија, и што има више захтева а, отуда, и више посла, то и управни апарат мора бити већи, израђенији и снажнији. Непотребно је рећи да то исто важи и за индивидуалне организме, и очигледно је да ће исто тако бити и са социалним организмима. Осим управнога апарата који нам је већ сад потребан у нашем друштву, ради земаљске одбране и чувања јавног поретка и личне безбедности, у социалистичком режиму биће потребан и један управни апарат који ће свуда контролисати све гране продукције и поделе добара, и који ће свуда делити сваковрсне продукте, колико буде припало свакоме месту, свакој фа-

брици и свакој индивидуи. У нашој садањој добровољној задрузи, с њеним слободним уговорима и конкуренцијом, за продукцију и поделу добара није потребно никакво службено надгледање. Тражња и понуда, и свачија жеља да заради насушни хлеб, задовољавајући потребе својих ближњих, развиле су саме од себе овај чудновати систем по коме становници у великим варошима набављају свакога дана храну пред самим кућним вратима, или на стоваришту у оближњим дућанима, и могу на сваком кораку да купе најразновренијих одела, и на сваком месту да узму кућа за становање, покућанства, горива, и чак разнолике душевне хране, почев од петпарачких листова који се разносе по вароши по цео дан, до читавих бујица романа и поучних књига што се изобила продају по јевтину цену. И на сличан начин, у целој држави, продукција као и подела добара надгледа се тек колико је најпотребније, док се многе од безбројних животних намирница које су сваки дан потребне у сваком месту, купују и продају без удела икаквога другог фактора до тражења добити. Замислите сада да се овај добровољни индустријски режим, који ради сам од себе, замени режимом индустријске послушности, који ће јавни чиновници учинити обавезним. Замислите колика ће огромна администрација бити потребна за деобу свију намирница свима људима у свима државама, варошима и селима, што је сад посао трговаца! Замислите исто тако каква ће још већа администрација бити потребна да се брине за све оно што сад раде закупци, фабриканти, великопродавци; администрација ће имати поред разних врста месних надзорника, још и своје подцентре и главне центре, који су потребни да мноштво сваке робе поделе и упуте тамо где је нужна, и да је предаду на време. Додајте овоме и особље по рудницима, железницама, друмовима, каналима; читаве штабове који су потребни да воде послове око увоза и извоза, и за администрацију трговачке марине: даље, штабове који имају да снабдевају вароши, не само водом и гасом за осветљење, већ и преносним средствима, на-

пример трамвајима, омнибусима, и т.д., и да се старају о раздавању електричне и друге снаге. Додајте овамо администрације које већ постоје, пошту, телеграф и телефон, и најзад целокупну полицију и војску, на које се овај огромни консолидовани управни систем мора свуда наслањати. Замислите све то и онда се запитајте какав ће бити положај правих радника. Већ се сад на континенту, где су управне организације израђеније и принудније него код нас, стално чују тужбе против тираније бирократије, против надутости и суровости њених чланова. Колика ли ће тек надутост и суровост постати онда кад се буду контролисале не само оне радње грађанске које су највећма јавне, већ кад чиновници добију поред тога и много шири власт, да се мешају у све свакодневне дужности свију грађана? Шта ће бити кад разне дивизије ове огромне чиновничке војске, удружене интересима који су заједнички свима чиновницима — интересима оних који управљају versus оних којима се управља — шта ће бити кад буду имале у рукама потребну власт да покоре несубординацију и да се покажу као „друштвени спасиоци“? Шта ће бити са правим радницима, рударима, занатлијама и ткачима, кад они који заповедају и надгледају, подељени на класе што стоје једна више друге, стану, после неколико покољења, да се жене само из породица из своје класе, као што се ради и у садањим класама, и кад се тако начини читава поворка касти, све једних изнад других, и кад ове касте, имајући сву власт у рукама, буду удесиле друштвено стање како за њих буде најзгодније, и створе најзад нову аристократију, много израђенију и боље организовану од старе? Шта да ради поједини радник, ако је незадовољан што се с њим поступа овако или онако, ако мисли да му се не даје довољно продуката или да ради више него што је право тражити од њега, или ако хоће да живи независно, на своју руку? Ова незадовољна јединка у тој огромној машини мораће да приклони главу, или да остави посао. Најблажа казна

за непослушност биће индустријско одлучење. А ако се створи, као што се намерава, међународна радна организација, одлучење од једне земље повући ће за собом одлучење и од свију других: — и тако ће индустријско одлучење значити исто што и стално немање рада.

Да ће ствари неизбежно ићи овим током, закључује се не само дедуктивно, не само индуктивно по оним искуствима из прошлости које сам малочас навео, не само аналогијом са сваковрсним организмима, већ и посматрајући догађаје који нам се сваки дан одигравају пред очима. Свако друштвено тело пример нам је да је истина да управни строј увек тежи да увећа своју власт. Историја сваког ученог друштва, или макар каквог друштва с другим циљем, показује како његова стална управа потпуно или делом одређује рад друштвени не наилазећи на велики отпор, чак и онда кад јој већина чланова не одобрава, пошто људи толико мрзе ма шта што изгледа као нека револуција да је обично то довољно да спречи опозицију. Исто је тако и с акционарским друштвима, например оним што имају у својим рукама железнице. Предлози друштвене управе обично се примају с мало или нимало дискусије, и ако се појави јача опозиција, одмах се угуши још у клици, пошто увек има знатно више пуномоћника оних акционара који су увек уз постојећу управу. Само онда кад су злоупотребе преко мере велике, отпор акционара је довољно јак да промени управно особље. Није друкчије ни код друштава у којима су сами радници и која нарочито заступају њихове интересе, код радничких синдиката. И код њих управна акција постаје свемоћна. Чланови, чак и онда кад не одобравају управину политику, обично уступају пред ауторитетом оних које су сами изабрали. Како не могу да се одцепе а да се не заваде са својим друговима радницима и да често не изгубе сваку наду да ће опет наћи места, морају да попусте. На скорашњим конгресима видели смо како се већ у општој организацији

недавно основаних trades-unions-a[1], чују тужбе против „политичара који хоће да им се игра онако како они свирају“, против „bosses-“а и „сталних чиновника“. Кад се ова надмоћност радничких управа види већ у сасвим младим друштвима где су људи који, у много случајева, смеју слободно да утврде да су независни, колика ли ће тек бити у друштвима која постоје већ одавно, која су постала огромно велика и врло организована, и која, уместо да руководе само једним делом у животу јединке, управљају целим њеним животом?

Овде ће се одговорити: „Ми ћемо се обезбедити од тога. Сваки ће добити добро васпитање, и сви, будним оком гледајући да се власт не злоупотреби, моћи ће брзо спречити сваку злоупотребу.“ Овакве би наде вределе врло мало, чак и кад не бисмо поименце могли навести узроке који ће довести до разочарења; јер, у људским стварима, планови који највише обећавају. разбијају се о тешкоће за које нико није ни слутио да постоје. Али у овом случају, узроци будућег неуспеха очигледни су. Функционисање разних установа одређује се према карактеру људи, и мане у њиховим карактерима неизбежно ће довести до резултата које смо горе назначили. Ми немамо у себи потребних својстава да спречимо развијање једне деспотске бирократије у новом друштвеном систему.

Да је потребно задржавати се на индиректним доказима, могло би се навести као леп пример за ово како се развијала такозвана либерална партија, — партија која је напустила своје првобитно схватање да је вођ само представник у јавности већ раније утврђене и одобрене политике, и сад мисли да јој је дужност да прима политику какву јој вођ буде наметнуо, не тражећи од ње пристанак или чак и не дајући јој раније никаквих обавештења, — партија која у том степену нема у себи

[1] Радничких друштава.

никаквих либералних осећања и идеја, да је више не вређа ни то што се ногама гази право личнога суда, и ако је оно основ либерализма, — партија која грди као отпаднике од либерализма све оне своје чланове који неће да уступе своју независност. Али да оставимо на страну изобиље индиректних доказа да масе нису у стању да спрече развијање тиранског чиновничког сталежа, довољно ће бити да испитамо директне доказе које нам пружају баш оне класе међу којима су социјалистичке идеје највећма раширене и које сматрају да имају највише користи да их шире, — радничке класе. Оне ће сачињавати велики део у социјалистичкој организацији, и њене особине одређиваће природу саме организације. Какве су дакле њене особине, судећи по ономе како нам их показују организације које су већ створене?

На место егоизма послодавалачких класа, и егоизма у конкуренцији, изгледа да ћемо имати алтруизам основан на узајамном помагању. Међутим, колико се досад показао тај алтруизам међу радницима? Шта да кажемо о оним одредбама што ограничавају број радника у сваком занату, или о одредбама што не даду да ниже радничке класе постану више класе? У оваквим прописима не виде се ни трагови оног алтруизма којим социјализам треба да буде прожет. Напротив, види се како се гледа лична корист онако исто лакомо као што се гледа и код трговаца. Одатле је јасно да можемо закључити да ће, сем ако се људска природа изненада и на некакав готово чудноват начин не промени, гледање личних интереса утицати на рад свију класа што буду састављале социјалистичко друштво.

Уз ово пасивно презирање туђих права иде и активно дирање у њих. „Пристани уз нас или ти више нећемо дати да зарађујеш хлеба", тако обично прети сваки члан радничких друштава онима који раде исти занат, али нису уписани у друштво. И док ови који су уписани упорно чувају своју слободу да сами комбинују и одређују колика ће им бити надница, на шта пот-

пуно имају право, дотле се не само не признаје слобода онима који нису њиховога мишљења, већ се сматра као злочин тврдити да је и они имају. Они радници који се придржавају свога права да самостално закључују своје уговоре, називају се „лупежима“ и „издајицама“; и с њима се поступа насилнички, и поступало би се још хиљаду пута горе, да није полиције и законских казни. Поред тога што не воде никаквог рачуна о слободама својих другова, удружени радници с диктаторском охолошћу понашају се према послодавалачкој класи; није им доста да њихове газде пристану на прописане услове што се тиче рада, већ не смеју дати посла никоме који није уписан у њихове корпорације; чак, у неким случајевима, букнуће штрајк ако газда стане да ради с трговцима који примају и нечланове радничких друштава. Види се дакле да су радничка друштва, или бар ова најновија, одлучила да приведу у живот своје одредбе без обзира на права других који су тиме заинтересовани. Идеје и осећања тако су сад изопачени да се чување ових права сматра као злочин, а њихова повреда као праведна ствар.[1]

[1] Вредно је видети до каких закључака могу да дођу људи кад престану да воде рачуна о простом принципу да је сваки слободан да ради на остварењу онога што је себи одредио као циљ у животу, и да га ништа у томе не може задржати, сем ако овим својим радом не смета раду других људи на остварењу њихових циљева. Пре једне генерације чули смо како се на сваком кораку проповеда „право на рад“, т. ј. право да се сваком нађе рада, а и сад има доста људи који мисле да је заједници дужност да да̂ посла свима. Упоредите то с доктрином која је важила у Француској кад је монархијска власт била на свом врхунцу, и по којој је: „право на рад краљевско право које владалац може продавати и које поданици треба да купују“; контраст између овога и овога горњег је врло велики, али има један још већи. Данас гледамо како васкрсава стара деспотска доктрина, само с том разликом што су радничка друштва дошла на место краљева. Јер сад кад их има свуда, и кад сваки радник мора да плати одређену суму да би ушао у ово или оно друштво, ако не жели да иначе, као нечлан, не могадне нигде наћи себи посла, збиља се

Поред ових насиља у једном правцу, имамо потчињеност у другом. Принудама удружених радника над онима који нису у радничким друштвима, потпуно одговара њихова покорност вођама. Да би победили у борби, они остављају своју личну слободу, свој лични суд, и нимало не мрзе диктаторе који им сами прописују законе. Свуда видимо таку субординацију да читаве војске радничке једнодушно остављају посао, или се враћају на рад, кад им само вође нареде. И не опиру се нимало кад им узимају штогод имају да би се помогли штрајкачи, било да одобравају или не одобравају њихов рад, већ, напротив, кињe и муче упорне чланове свога удружења који неће ништа да прилажу.

Све ове карактерне црте показаће се и у свакој новој друштвеној организацији, и питање се онда само собом намеће: „Чему ће одвести њихов рад кад не буде више ничега што ће им сметати?“ Јер се сад појединачне групе радничке налазе усред друштва делом пасивног, делом изрично противничког, и подложне су критици, прекорима независне штампе, и стоје под контролом закона, који чува полиција. И кад, у таквим околностима, радничка друштва обично предузимају кораке који задиру у личну слободу, шта ће тек бити онда кад не буду више само растурени делови заједнице којима управљају појединачне управе, већ буду сачињавала целу заједницу којом ће руковати консолидован систем таквих управа? кад чиновници од сваке руке, рачунајући ту и новинарски кадар, буду припадали управној организацији, и кад управна организација у исто време буде доносила законе и примењивала их? Фанатичне присталице какве социјалне теорије готове су на сваки, и крајњи, корак, да би остварили своје планове, исповедајући, као она некадања верска удружења, да циљ оправдава средства. И кад се

дошло дотле да је право на рад право радничких друштава, да га ова могу продавати, и да је сваки појединни радник приморан да га купује '

буде створила једна општа социалистичка организација, онда огромно, разгранато, консолидовано тело оних који буду управљали њеним радом, вршећи, без икакве сметње, сваку принуду која им буде изгледала корисна по интересе система (а ови ће у практици постати њихови сопствени интереси), онда, кажем, ово огромно управно тело неће се нимало устезати да прошири своју власт на цео живот раднички, док се најзад не створи једна званична олигархија, с разним степенима, што ће вршити већу и страшнију тиранију него што је свет икад досад видео.

Нека ми се допусти да још једанпут разбијем један погрешан закључак. Сваки ко би из горњих размишљања извео да је садање стање ствари задовољавајуће, љуто би се преварио. Садање друштвено стање је прелазно стање, као што су била и прошла друштвена стања. Ја се надам и верујем да ће нам будућност донети друштвено стање које ће се разликовати од садашњега онолико исто колико се садашње разликује од прошлога с баронима у панцирима и неоружаним робовима. У *Социалној Статици*, као и у *Социолошким Студијама* и у *Политичким Институцијама*, ја сам јасно изнео своје жеље за организацијом која ће пре бити у стању да донесе општу срећу људима него ова садања. Ја сам због тога у опозицији социализму што сам уверен да ће он зауставити прогрес људски ка овом вишем стању, и да ће довести друго, ниже. Једино ће лагана промена људске природе, под дисциплином друштвеног живота, моћи да створи трајне и корисне промене.

Крупна је заблуда што се укоренила код готово свију партија, политичких или социалних, да се зло може поправити непосредним и радикалним лековима: „Треба само да урадите ово, и зло ће бити отклоњено“; „Радите како сам ја предложио, и невоље ће нестати“; „Кад се предузму ове мере, корупција ће неминовно ишчезнути“. Сви смо наилазили на људе који су, изречно или прећутно, оваквих мишљења. Међутим, она су сва неоснована. Могу се отклонити узроци који погоршавају зло;

може се дати други вид злу, и може се — и то се дешава често — погоршати зло, баш кад се ради на томе да се отклони; али је немогућно ма шта што је налик на непосредно лечење. У току хиљада и хиљада година човечанство је, умножавајући се, дошло из оног првобитног дивљег стања кад су се људи, којих је онда било мало, хранили дивљом храном, до овог цивилизованог стања кад се храна што је потребна да се одржи тако велики број људи може добити само непрекидним радом. Људска природа какву тражи овај последњи начин живота јако се разликује од природе какву је тражио онај први, и морало се вековима патити, док се није преобразило пређашње стање и створило се друго. Свако људско уређење које више није у хармонији са постојећим околностима неминовно мора рамати; а уређење што смо га наследили од првобитних људи није у хармонији с околностима у којима живе данашњи људи. Одатле се јасно види да је немогућно створити наједанпут повољно друштвено стање. Људска природа која је напунила Европу милионима наоружаних људи, жудних освојења и жедних освете — природа која гони „хришћанске“ народе да по целом свету иду у разбојничке војне, не водећи рачуна о правима урођеника, док десет хиљада свештеника вере љубави посматрају одобравајући све то што се ради, — она природа што према слабијим расама прекорачује и онај првобитни закон „око за око, зуб за зуб“, и за један живот узима више живота, та природа, велим, не може ни на који начин послужити као основ за једну хармоничну заједницу. Корен сваког правилног друштвеног рада лежи у осећању правде, које тражи личну слободу и у исто време хоће да обезбеди другима такву слободу; а у овом тренутку тога осећања правде има врло мало.

Отуда је потребно наставити, и још за дуго времена, социјалну дисциплину која захтева да сваки човек ради свој посао, поштујући као што је право слична права других људи да раде свој посао, и која, тражећи да сваки ужива све користи што му његов рад буде

донео, тражи исто тако да нико не сваљује на туђа плећа непријатности што га у раду буду снашле, сем ако их ко од своје воље не хтедне да прими на себе. Отуда ми и држимо да сваки покушај да се скрене од ове дисциплине, не само да неће испасти за руком, већ ће довести горе зло него што је оно које се хтело да избегне.

И због тога се противу социализма треба борити не толико у интересу послодавалачких класа, већ још више у интересу радничких класа. Продукцијом се мора управљати на овај или онај начин. и оних који управљају, по самој природи ствари, мора увек бити мање него правих радника. У добровољној задрузи каку имамо данас, они који управљају, гледајући само своје личне интересе, узимају што могу већи део продуката, али им се, као што нам сваког дана показују успеси радничких удружења, стављају препреке у том њиховом раду да остваре своје егоистичне циљеве. У престоловној задрузи каку би социализам морао да доведе, они који управљају гледали би с истим таким егоизмом своје личне интересе, али им не би могао стајати на путу никакав удружен отпор слободних радника, и њихова власт, како јој више не би сметало, као сад, то што радници неће да раде друкчије но само под прописаним условима, показивала би се све већма, расла би и утврђивала се, док јој се најзад више не би могло противстати. И крајњи резултат свега тога, као што сам већ показао, било би друштво налик на оно у старој Перуанији -- жалост је и говорити о њему — где је народ, који је био врло пажљиво подељен на групе од по десет, педесет, сто, пет стотина и хиљаду људи који су стајали под управом чиновника одговарајућих степени, и били приковани за своје срезове, контролисан и у свом приватном животу као и у свом раду, и морао да ради без икакве наде, једино за то да би исхрањивао управну организацију.

Херберт Спенсер.

(Превео с француског С. А. П.)

БЕЛЕШКЕ О ЕНГЛЕСКОЈ.

— Спољашњи изглед. —

(Крај.)

Моји пријатељи енглески потврђују оно што сам ја нагађао о броју и величини богатства. „Пођите колима у Сиденхем; видећете пет миља кућа које троше годишње по петнаест стотина фунти стерлинга и више". — По званичноме рачунању од 1841 године на 16 милијуна становника, било је један милијун слугу. — Онима који имају слободна занимања више се плаћа него ли на копну. Познајем једнога свирача првога реда из Лајпциге; у Лајпцигу му плаћају у музичкој школи један талир од часа, у вароши два талира, а у Лондону једну гвинеју. Једна посета нечувена лечника у Паризу стаје пет до десет динара, овде једна гвинеја. У Француској професор у Француском Колежу има плате 7500 динара, на Сорбони 12000 динара, на медицинском факултету 10000 динара. У Оксфорду, један професор, први професор, има најчешће од 1000 до 3000 фунти стерлинга. Тенисон, који мало пише, добија, како веле, 125000 динара годишње. Ректор колеџа у Етону има 152000 динара плате; у Харову 157000 динара; у Ригбију 74000 динара; многи професори у тим заводима имају плату од 30—40000 динара; један од њих у Харову има 63000 динара. Лондонски владика има 250000; митрополит Јоркски 375000 динара. Revue de Deux Mondes плаћа 200 динара за штампани табак, а тромесечни прегледи енглески плаћају по 500; има један чланак који је *Тајмс* платио 2500 динара. Такереј је зарадио 4000 динара за двадесет и четири сахата, само за два *читања*, једно у Брајтону а друго у Лондону; од листа у коме штампа своје романе прима по 2000 фунти стерлинга годишње, и још озго десет фунти за страну; тај лист има 100.000 претплатника; чист приход листу је од 120.000 динара годишње.

Овде не помињем грдна имања индустријалаца, властеле, приходе или годишње добити од 200000 фунти стерлинга; према приходима су и трошкови. Један млади инжињер, најмлађи син у својој породици, који треба тек да стече имање, говорио ми је једнога дана: „С осам хиљада фунти стерлинга годишње у Енглеској није човек богат, с тим се осећа тек угодно“. Један други што проводи лето на селу вели: „Погледајте куће наших фермера; њихове кћери уче француски, клавир, и облаче се дивно“. — Много зарадити и много потрошити, такво је правило; Енглез не оставља на страну, не мисли на будућност; највише ако се осигурава; Француз је томе супротно, умерен је и штедљив.

Откуда сав тај новац, и како се распоређује? Постараћу се да добавим податке; дотле загледајмо у један од великих резервоара откуда се злато разлева на свакога и по свој земљи, лондонска стоваришта.

Најпре тамник; сиђе се сто метара; оздо се отвор чини висок као Пантеон; пет стотина корака дуг; цео рад је невероватан, али, до сад, некорисна будалаштина. Унутра дућанчићи, где се продају дечје играчке и где се чује некакво бедно свирање; светлећи гас дрхти; а са зидова цури вода; све је огромно и суморно као унутрашњост каквог Вавилона. — Мени се увек чини да Лондон личи на стари Рим, као Париз на стару Атину. — И овај нови Рим мора, као и стари, притискивати радни свет? Јер сваке огромне грађевине, Вавилон, Египат, Рим царева, показују скуп напора, претерани умор. Кад год сам видео какву велику варош, престоницу или индустријску, ја сам увек мислио на народности којих је нестало око Средиземнога мора под притиском Рима. У истини данас нема робова пред законом; али, фактички и силом свога положаја човек је често роб.

Стоваришта су огромна, досадна; има их шест, свако је од њих читаво велико пристаниште и где стаје читав народ, трокатарки. Бродовље, бродови на бродовима, поређани, с кљуновима и широким боковима, као

лене рибе, оковане бакром. Један од њих долази из Аустралије и товари 2500 тона; други товаре 3000 и више; има их са свих страна света; овде се састају сви. Већина их је величанствена. Кад изближе човек погледа оне делове њихове што су у води, права су морска чудовишта, а витки, чисти као лабудови. Трговац један који прегледа колонијалну робу с Јаве и претоваривање леда из Енглеске казује ми да годишње уђе овде око четрдесет хиљада бродова и да их има пет или шест хиљада на стовариштима и на реци.

У стоваришту за вино: има тридесет хиљади буради портовскога вина у подрумима; на грдном чекрку извлаче их отуда, те се чини као да се сама покрећу; кад се натоваре на саонице с точковима, она клизе низ један нагиб до свога места, готово без напора. Машине тако добро раде да личе на живе помоћнике, вољне робове. Мост од сто тона покреће један човек с помоћу једнога чекрка. — Стоваришта колонијалне робе. — Стоваришта за коже неуређене и уређене. — Стоваришта за лој. — Подруми и магацини су циновски; под сводовима, налик каква велика моста, види се велики али не празан мрак; Рембрант би нашао готове слике у загонетној тами, у несигурноме мраку оних затворених отвора на њима, у оним бескрајним збориштима где је људски мравињак. Људи котрљају бурад без забуне, мирно. Чују се гласови трговачких помоћника како вичу бројеве. У средини подрума седи за малим столом чувар, бележи или гледа. Господари, озбиљни, с црним шеширом, ходају горе доле, и ћутке надзиравају. Око њих шкрипе чекрци, а мрнари у чуновима стружу и рибају своје лађе. Задовољство је видети их у послу, у оном радничкоме оделу, озбиљни, флегматична или заморена лица; ово за то што су на своме месту; сваки живи створ, животиња или човек, леп је у своме јату.

Пушио сам седећи на једној бали, кад ми један пролазник рече не устављајући се: „Пет шилинга казне! — Зар је забрањено? — Јесте.“ И ништа више. За рад

и заповедање ништа боље но штедети покрете и речи. — Више сам пута подуже посматрао варошке чуваре у Хајд-Парк-Корнеру; они не говоре; ако кола закрче улицу, они само дигну руку да уставе кочијаша, а спуштају кад хоће да му реку да иде: кочијаш немо и одмах послуша. Наш капетан на пароброду, многи чиновници и трговци које знам, тако исто раде. Кад се у заповедању и слушању укине брбљање, узвикивање, срџба, петљање и галама, ред и извршивање уђу једно у друго тако брзо и тако сигурно као два точкића у машини.

После једног сахата, глава бучи; ваља оставити слике да се сложе, да се среде. Био сам на углу Шедуел-Базена, па сам гледао мрку, сјајну реку пред собом из које се дизала магла. Стрма обала на северу скреће те видик бива црнкаст и црвено ишаран; неколико бродова силазе лако и брзо као каква морска тица; тамни трупови њихови и жућкаста једрила њихају се на води која се прелива. На северној и на јужној страни, види се гомила бродова са сљубљеним катаркама. Тишина је готово потпуна; у даљини се чују ударци чекића, брујање каквог звона и писка тица по дрвећу. Какав холандски сликар, ван дер Хајден, Бакхјузен, би са задовољством гледао ову водену равницу, оне неодређене тонове од опеке измешане с катраном, онај неодређени видик где се шире дремљиви облаци. Ја нисам видео ништа шареније од Лондона. Остало је сувише чишћено и глађено, сувише у послу и сувише прљаво.

Ту је близу Шедуел, сиротињски крај; по величини сиротиње и пространости, одговара величини и богатству Лондона. Ја сам видео рђава места у Марсељу, Анверу, у Паризу, али се не могу с овим мерити. Ниске куће, сироте улице од опека под црвеним крововима који се на стотину страна сучељавају, па се тужно спуштају реци. Шедуел-стрит кипти просјацима, лоповима и блудницама, нарочито овим последњим. У подрумима где се продаје ракија чује се ужасна свирка; понекад црнац какав свира у виолину; кроз отворене прозоре виде се разбацане

постеље, и женскиње које игра. За десет минута видео сам на вратима гомилу света; било је и туче, нарочито међу женскињем; једна од њих, раскрвављена лица, пијана, промуклим гласом ништала је и хтела да насрне на једнога човека. Гледаоци су се смејали; на вику, из оближњих улица покуља становништво, деца у ритама, јавно женскиње, сиротиња, као из какве људске помијаре која се одједном испражњава.

У неких се очувала чистота, какво ново парче одела; али је већина у прљавим и разноликим ритама. Замислите какав може бити један женски шешир, пошто је прелазио три четири године с главе на главу, пошто се лупао о зидове или добијао ударце, јер ово женскиње добија и батина. Видео сам модрица на очима, повезане носеве, крваве јагодица. Оно млатара с чудноватом жестином; али најужаснији је онај танак, ништећи, препукао глас, као у болесне сове.

Од тамника већ гамижу улични мангупчићи, босоноги, масни, преклињу за милостињу. По степеницама на Темзи има их више, само су jаднији, блеђи, грђи, одвратнији од париских мангупа; клима је оштрија а ракија гора. Уз њих, наслоњени на оне лепљиве зидова или непомични на степеницама, стоје људи у чудноватим ритама; не може се ни замислити, пре него се види, колико слојева прљавштине може стати на једном горњем капуту или панталонама; они сањају или дремају, отворених уста, тамна, модра лица, а често и крвавим жилицама ишарана. У овим крајевима вароши нађене су породице које су место постеље имале под собом гомилу чађи на којој су спавале неколико месеца. За тако пропала лица, има само једно уточиште: пијанство. „Не пити! говорио је један бедник приликом једног испита; боље онда одмах умрети.“

Један трговац ми рече: „Чувајте своје џепове, господине!“, а један ми полицајац рече да не идем у извесне улице.

Прошао сам кроз неке најшире; у свима кућама, сем

две три, то се види, настава рђаво женскиње. И кроз друге мале улице, прашљива дворишта, окружена смрадом од иструлелих рита, разапете крпе и рубине да се суше. Деца гамижу. За трен ока у једноме тескобноме дворишту, видео сам око себе четрнаесторо или петнаесторо деце, прљаве, босонеге, сестрица носи на рукама одојче, од године дана беличасте главе без косе. Ништа није жалосније од ових белих телеса, беле косе, меканих образа на којима се налази старо блато. Трче вама, обилазе око вас радознала и лакома. Непомичне матере, угашена изгледа, гледају кроз врата. Види се и тескобни стан, често само једна соба где се све то стрпа у оном кужном ваздуху. Куће су најчешће једноспратне, ниске, пропале, ћумез где се спава и умире. Како ли се унутра живи кад прозор мора остати затворен за време кишовитих и магловитих дана. И да та сва дечурлија не умре од глади, отац треба да не пије, да има увек рада и да никада не буде болестан!

Овде онде ђубриште. Жене по њему чепркају, и траже. Једна од њих, стара и увела, пушила је кратку лулу; да ме виде подигле се беху са свога ђубришта: отупела животињска лица; она лула и чаша јаке ракије биће да је последња мисао која се сачувала у идиотскоме мозгу њихову. Да ли се у њему може наћи што друго сем нагона и прохтева каква дивљака или теглеће марве? Један бедни црни мачак, протегљаст, ром, збуњен, вребао је бојажљиво какав комад из оног ђубришта; може бити да је имао право што је био бојажљив; старица га је мумљајући дивље погледала као и он њу, чинило се као да је на ђубришту било две фунте меса.

Сећам се уличица у Оксфорт-стриту, оних загушљивих улаза, покривених људским испарењем, оне гомиле бледе деце поседале на каљавим степеницама, оних клупа на Лондон-бриџу где породице ноћу збијене и оборене главе цепте од хладноће, нарочито оних у Хајмаркету и Стрэнду увече. На сваких сто корака сукоби човек двадесет женскиња; неке траже од вас чашу ракије; неке веле: „Господине, да платим квартир“. Ово

није распусни живот, већ беда, и то каква беда! На ову ужасну пратњу по мраку по монументалним улицама човек се згади; чинило ми се да видим како мимо мене пролазе мртви. Ето једне ране, и праве ране на енглескоме друштву.

Трке у Епсому: данас је дерби[1], празник; порламенат не ради; три дана се говори само о коњима и њиховим одгајивачима.

Пођосмо на Ватерло-станицу. Небо је без облачка, без магле; моји суседи Енглези веле да нису никада видели такав дан у Лондону. Свуда зеленило, ограђене ливаде, а у оградама и дрвље. Сјајност овога зеленила, згомилавање и свежина обасјанога, позлаћенога цвећа, невероватни су. Кадифа оперважена драгим камењем, свила која се прелива, најлепши везови не могу се мерити с овом сјајношћу. Боја је претерана, сликар је не би могао исписати; али никад ме растиње, раскош и радост окићенога поља нису тако живо занели!

Дерби је велика зелена ливада, мало таласаста; на једноме боку подижу се три скеле за народ, а и још неколико мањих. На супротној страни шатре, стотине дућана, привремене штале од платна, дар мар од кола, коња, јахача, приватних омнибуса; може бити да ће бити овде око две стотине хиљада људских глава. — Ништа није лепо ни отмено; кола су праве тарнице, а рухо је женско ретко лепо, овде свет долази да гледа а не да се показује; све је врло занимљиво кад се скупа посматра. Са врха *Стренда*, грдна гомила света гура се, и граја се диже. Изнад тога, десно, ред великих дрвета, иза њих плавичасто и неодређено таласање зелених поља што чини врло леп оквир овој иначе обичној слици. Неколико облака белих као лабудови промичу на небу, а по трави се види како измиче њихова сенка; лака се магла, с пуно сунца, у даљини надвила, а обасјани ваздух

[1] Једна од највећих трка у Енглеској.

обавио равницу, брежуљке, недогледни простор и сву ову хуку људскага вашара.

И ово је вашар доиста; овде је свет дошао да се с буком забавља. Свуда циганака, чудноватих певача и играча преобучених као црнци, стрелиштâ, шарлатанâ који продају ланце за сахате, кугланâ, ђилитâ, свакојаких свирача, и најчудноватији ред лаких кола, каруца, дрошки, ручних колица са пастетама, хладним печењем, с дињама, с воћем, с вином, нарочито са шампањцем. Распакује се; пије се и једе, то даје снаге и одушевљава овај свет; претерана радост и весели смех долазе кад је стомак пун. — Кад човек види овакву гозбу тешко му је сиротињу погледати; продају вам лутке од пет пара, белешке о дербију, гоне вас да се поиграте ђилита, да вам очисте обућу. Сви личе на јадне, изгладнеле, испребијане, шугаве псе који дрежде за кост и ако јој се много не надају. Они су дошли пешице по ноћи овамо и надају се да ће вечерати од онога што остане иза гозбе. Многи леже на земљи и спавају на леђима отворених уста. Лица им изгледају глупа или жалосна. Већина су босих ногу, сви су страшно прљави и врло смешни; узрок је томе оно њихово старо рухо каквога ђентлмена, старе елегантне хаљине, шешприћи које су некад носиле младе девојке. Те рите, што су ишле на три четири човека и увек се вариле, једва сам могао гледати. Оне понижавају; ко њих на себе метне тај се казује, тај признаје да је друштвени измет. Сељак, радник, надничар у нас је друкчији човек, али не и нижи; блуза је његова својина као што је оно одело што носим моје; блузу је само он носио. Овај обичај с ритама више је него особен: знак недостатка поноситости; сиротиња овде пристаје да други по њој гази.

Једна од тих жена, с једним старим шалом који као да се по блату ваљао, с једним од напред поменутих улубљених шешира, који је киша исплакала, с прљавим и модрим детенцетом на рукама, шуња се око нашега омнибуса, дохвати једно бачено срче и искапи

оно неколико заосталих капи у њему. Њена друга кћи која ходи ногом подиже кору од диње и грицка. Дадосмо им један шилинг и колача. Није могућно описати њихов понизни осмех захвалности. Чинило се да су хтеле рећи као Стернеово магаре: „Преклињем вас, не туците ме; али, ако хоћете можете ме тући“. Опаљена и спржена лица; мати има ожиљак на десноме образу, као да је од чизме; обе су, а нарочито дете, подивљала и закржљала створења. Велики друштвени млин овде ситни и ломи последњи друштвени слој под својим челичним каменом.

Звоно зазвони, трка се спрема. Три или четири стотине полицајаца испразне потециште; на уздигнутим седиштима препуно света, према њему ливада је само велика црна мрља. Попесмо се на своја места; ништа величанствено. На тој даљини гомиле су мравињаци; коњаници и кола што ступају напред или се сукобљавају личе на пауке, мајске бубе, на велике мрке бумбаре раштркане по зеленој простирци. Џокеји у црвеноме, плавом, жутом, љубичастоме оделу, засебно стоје те личе на рој лептирова који се уставио на једноме месту. Вероватно да се много не одушевљавам трком, али ми се чини да гледам неку игру буба. — Тридесет и четири тркача; после три покушаја, потекоше; петнаест или двадесет су у гомили, остали су у гомилицама, види се како измичу напред на потецишту. За око брзина није врло велика; отприлике као железница на по миље; вагони личе на дечија колица које деца вуку о концу; физички утисак није тако силан, не треба говорити о урагану, холују. — Неколико тренутака, црна мрља, попрекана црвеним и јасним тачкицама, миче се на даљњем зеленилу. Затим се повраћа, види се где прва група стиже. „Доле капе!“ Сваки скида капу, цео свет устаје на ноге; на клупама се чује угушено „ура“. У хладне образе ударио плам; кратки, испрекидани покрети мичу наједанпут и флегматична лица; доле где се опкладе врше потрес је нечувен, као каква вртоглавица; замислите да гомилу аутомата-људи дохвати јака елек-

трична струја и да стану млатарати свима деловима као какви поманитали телеграфи. — Најзанимљивија је људска плима која наједанпут јурне и шири се за тркачима, налик каква таласа од мастила; црна непомична маса стопи се одједном и потече; за час се рашири, у недоглед, и ево је већ пред седиште. На два или три реда полицајци начине брану, а по потреби и песничају насртљивце да би било слободно оно место где се дочекују коњи и џокеји. Спрема се за мерење и проверавање.

Величанствен је онај тренутак кад су коњи на двеста корака; за тренутак брзина се види, и ред коњаника и коња јури сада као холуј.

Некакав слабо познати коњ, Карактакис, добио је трку, и то за врло мало; за њега су се кладили 1 на 40; за друга два коња добра гласа кладио се свет 1 на 3, или 2 на 9; отуда рђав рачун и пораз. Награда је са додацима 6.775 фунти стерлинга; с опкладама газда ће добити око милијун динара. Казују да су губици огромни 20000. 50000 фунти стерлинга: лањске године један пуковник се убио после велике трке, јер није био у стању да исплати оно о шта се опкладио; да је био причекао ресултате следећих трка добио би толико да исплати све. Један од власника оних посебних седишта викао је кад су тркачи полазили: „Све што сам зарадио на Бекстона!" — Многа су кола изгубили и коње и кола у опклади.

Ове опкладе по моме мишљењу су за ум оно што је ракија за непце, нужно средство за покретање тешке и гломазне махине; њима треба силних утисака, осећање ограмнога губитка; додајте томе још да су по нагону готови на борбу и на хазардно играње; свака је опклада двобој, а свака велика опклада је погибао. — Разлоге за ову општу и националну страст за коње и трке треба тражити у оном сеоскоме и гимнастичкоме животу: имућни људи или богаташи велики део године проведу у пољу; у блатавој земљи човек се находи добро само на коњу; њихова природа тражи велика телесна кретања;

а ти обичаји воде право дербију који је њихов нарочити празник.

Сиђосмо; закрчи се, загуши се на степеницама, код столова с јелом; већина су у колима донели што ће јести, те се у гомилицама на трави часте. Расположење и веселост су срдачни, не распознају се сталежи; један од наших, П..., срео је свога обичнога кочијаша где седи за истим столом с једним џентлменом, двема госпама и једним дететом. Џентлмена је најпре возио, па га џентлмен позвао за сто; кочијаш прикаже П....а, и њега пријатељски нагоне да пије портовска вина, шерија, пива. — Једном речи данас је сваки за свакога; али само тај дан, попут старих празника у славу Сатурна. Сутра ће сталешке разлике бити веће него икад, кочијаш ће бити понизан, и на пристојноме остојању као обично. — Један други од наших пријатеља види једнога џентлмена познаника који бејаше дошао у омнибусу са својим кћерима и суседкама, свега њих осморо, овамо, зауставише нас у пролазу, морадосмо се прихватити и пити; дочекали су нас искрено, радосно и срдачно; овај џентлмен који ме никада ни видео није, позва ме да му дођем на пољско добро. — На свој равници, вилице раде, с таклад се празне, а пред вече вашар је у пуноме јеку. Двадесет и четири џентлмена тријумфално уређују на својим великим колима седамдесет и пет стакала која су испразнили. Поједини се гађају с костима од пилета, с љуштурама од морских рака, бусењем. Две групе џентлмена сишле са својих кола, па се, десет против десет, песничају; једноме сломише два зуба. Има смешних догађаја; три човека и једна госпођа стоје у колима; коњи пођу и сви попадају, госпођи одлетоше ноге у вис; цео свет у смех. — Већ и винце ударило у лице; дотле пристојни, учтиви, чине чудновате ствари; џентлмени прилазе колима где има жена и девојака, па онда, уз точак, сасвим су без стида: мати покушава да их одбије амрелом. Један од наших који је остао до поноћи видео је ствари које ја не могу да опишем; животиња је у слободи; у слици

Рубенсовој у Лувру која приказује вашар није ништа преувеличано: исти нагони, на исти начин разуздани. Само у место бела, пуна и црвенкаста лица, замислите озбиљна лица у укусноме данашњему оделу. Противност између извештаченога и природнога човека, између џентлмена који из навике и механички остаје достојанствен и необуздане животиње врло је смешна.

Кад смо се враћали, пут се губи у прашини: трава на многим местима сасвим изгажена и уништена: сваки се враћа ужасно каљав и побелео од прашине. На путу сусретамо доста пијаних људи; још око осам сахата у вече у Хајд-Парк-Корнеру, виђали су се неки који се воводе а неки су се поразбољевали; другови су их водили смејући се, околина је опет то равнодушно гледала. Данас је све допуштено: данас се искали за оно што се читаве године уздржава.

И. Тен.

(Превео с француског Ј. Ј.)

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

СТРАНА КЊИЖЕВНОСТ.

О Политичким странкама[1]

С необичном јасношћу, у кратким и простим дефиницијама, професор Цириникога Универзитета Шолнбергер, у својој *„Политици“* додирнуо је масу проблема, који се односе на државу, на јавно право, на политички живот у опште једнога народа. И ако је писац немачки научник, он је ипак умео да избегне све што би било педантно или строго школско. Ту се расправљају ствари како их и ми, публика, видимо, у њиховом природном, историјском току, у њиховој свакодневној, практичној примени, без непотребних апстракција и сувишних теоријских разлагања. Том особином одваја се Шолнбергерова „Политика“ од многих других, којима је немачка књижевност те врсте врло богата: Холцендорф, Блунчли, Мол, Трајчке, Рошер — да споменемо само најважније —, сваки од њих има своју „Политику“. Оне су испуњене сухим теоријама о „чистој“ или општој политици, и формулама математички крутим о циљу, средствима и органима државе, о факторима политичким, што све читаоца уводи у један свет идеја различан од јавног живота, који он има пред очима. Тај је свет идеја издвојен и постоји за себе, без великих обзира на прилике у којима живи један народ и без јаких веза с њим; или је основан на чисто историјским расматрањима. Шолнбергер пошао је обрнутим путем, свој систем конструисао је према опажањима, које му пружа примењена, жива политика у разним својим манифестацијама. На тај начин постигао је то, да његова књига, премда није писана популарно ни упућена маси, постаје лако разумљива за врло широк круг људи, који

[1] Politik in systematischer D rstellung, von D r J. Schollenberger.

се не морају бавити специјалним студијама или имати посебног образовања. Питања, која је писац узео да претресе, тичу се свију грађана, од тога какво ће решење она добити зависе права и интереси свију оних, који узимају учешћа у политичким пословима своје земље. Број тих питања велики је. У књизи се говори о политици као вештини и политици као науци, о идеалној, реалној и фантастичној политици, о опортунитету, о махијавелизму, о модерном државном разлогу, о рату, о смртној казни, о дуелу, о проституцији, о државницима и дипломатама, о политичким странкама, о јавном мнењу и духу времена, о штампи, — и о свему томе Шолнбергер изражава се с правом мером, без страсти, у неколико поузданих и правилних потеза. Из те обилне грађе, која је распоређена у неколико прегледних група, ми ћемо издвојити политичке странке.

Свака политичка странка, то је, на првом месту, *слободно удружење* грађана једне државе. Тиме се она разликује од народних група, које је створила, независно од њихове воље, природа или култура, као што су, с једне стране: породица, племе, нација, с друге: касте редови и класе. Има истина странака, које су везане за такве народне групе, које се у главном из њих регрутују, тако: династичка странка не може постојати без владалачког дома, ческе странке оснивају се на свом племену, јункерске и радничке странке на свом реду или класи. Али чак ни у том случају политичка странка и народна група не дају се изједначити. Јер, пре свега, из породице, класе, нације, изродиће се политичка странка тек онда, кад оне буду дошле у сукоб с другим групама сличне врсте; за тим, политичка странка може бити састављена из чланова, који не припадају народној групи из које се она развила. Радничка странка, на пример, броји у својим редовима и људе из осталих сталежа. Има и других разлика између њих. Политичка је странка удружење, које поставља себи за циљ: да утиче на управљање државним пословима, да приграби у своје руке

владу над земљом, или бар да јој, по свом нахођењу, даје правац. Док се од странке тражи да буде активна, да се излаже непрекидној борби, да троши своју снагу, дотле народна група, по својој природи пасивна, без нарочите улоге, остаје конзервативна и непомична. Сем тога, породица или сталеж постоје нарочито због тога да бране властита права и посебне интересе, странка, на против, утицаће корисно на ток државних послова само онда, ако, одрекавши се својих личних амбиција, цело старање једино заједници поклони. Чим чланови странке отпочну радити да пре свега своје жеље задовоље, странка се одмах деградује у клику или котерију, губи свој утицај и распада се.

Што је држава слободнија и напреднија, све ће јаче бити развијен живот странака, и све активније њихово мешање у јавне односе. Теократија и деспотија, две форме неслободних држава, не трпе никакав утицај грађана на државне послове и угушују сваку странку. Је ли довољно да држава буде само слободна? Не. Ако је у њој политички живот застао и постао млитав, — можда ће бити странака, али њихова је вредност ништавна, и оне морају изумрети. У државама сређеним, с правилним развитком друштвених прилика, са слободном употребом јавних права, утицај странака ствара се природно, не насилно, и природно, не против воље, јавља се све живље учешће грађана у страначком животу. У таквим државама може се с правом рећи: „никаква није врлина доброга грађанина не припадати ни једној странци“[1]; онда ту постаје оправдан закон, који је Солон донео, да ће сваки бити кажњен смрћу или губитком грађанских права, ако при нередима у Атини не буде пришао једној од странака и помагао јој. Грађанин не само што ужива неограничена политичка права, него му је, у том случају, дужност да их употреби. Та дужност ствара једну тешкоћу. Према контрастима, које изазива бујан државни живот, почеће нагло да расте број странака, и грађа-

[1] Bluntshli: Politik (der Lehre vom modernen Staat, III Teil, c 499.)

нину неће лако бити да се одлучи којој ће од њих припасти; исто тако вероватно је да ће, имајући велики избор, јављати се често код њега жеља да прелази из једне у другу, и тада ће политички морал пасти.

Странака има врло различних. Шолнбергер спомиње неколико врста. 1) Верске странке: раније у Енглеској католици, пуританци и презбитеријанци, у Француској лигисте и хугеноти; данас ултрамонтанци. 2) Народне, односно племенске странке: патриотске и ванземаљске. Народне или племенске странке стварају се у државама, које су склопљене из разних народности и племена. У Енглеској некад била је прво енглеска и скотска, за тим ирска странка под О' Конелом и Парнелом; у Аустрији и данас ческа и немачка, — све те странке врло су опасне за државу, подстичу раздор и стварају расцеп, јер имају за циљ остварење нове државе. Патриотске и ванземаљске странке јављају се у земљама где постоји завојевачка управа, или влада стран политички утицај. Онда је патриотска свака странка, која стане против њега да се бори; ванземаљска би била странка, која би тежила да га учврсти и ојача, или која би се наслањала на какву страну државу. Тако су Гези били патриотска странка у Нидерландији за доба шпанског господарства, тако је пређе у Швајцарској постојала једна француска и једна аустријска ванземаљска странка. 3) Сталешке странке: племићи и грађани, јункери (у Пруској), сељачка и радничка странка, — разлике између њих у чисто политичком и економском смислу прелазе обим једне обичне странке и добијају социјалан значај. 4) Уставне странке, монархистичке и републиканске. Међу самим монархистама такође има неколико врста династичких странака. У Француској, на пример: бонапартисте, бурбонисте и орлеанисте; аристократе и демократе; централисте и федералисте у Швајцарској. 5) Економске странке, данас основане на заштити или на слободној трговини; социјалдемократе, који у својим програмима обухватају цео систем друштвене организације. 6) Чисто политичке странке или опште.

како их Блунчли назива, које се образују једино ради државних циљева, без обзира на веру, на сталеже и народност, и не воде рачуна о посебним економским интересима. То су странке конзервативне, демократске, либералне, напредне, деснице, левице. 7) Странке непријатељски расположене према држави. Ту спадају оне, које желе државу, која представља најсавршенији степен људске заједнице, да ставе под другу какву власт, или да се из ње извуку, или да је униште. Сад није у питању само облик државе, него сам опстанак државе као такве. Странке, које такав програм имају, то су ултрамонтанци, Јевреји и анархисте. Ултрамонтанци траже да држава буде потчињена папи, и да црквена заповест буде јача од државне; католичка вера везана је код њих не само за суверенитет папин и његову највишу власт у црквеним стварима, него и у световним. И Јевреји нису непријатељи државе само због Мојсијеве вере, него поглавито зато, што теже да се ослободе господарства туђег, и да оснују нову, своју државу. Ту тежњу јасно исповедају ционисти, једно израиљско удружење основано 1897. са задатком да све Јевреје настани у Палестини. Само то удружење по себи није непријатељ државе, али његово је оснивање очевидан симптом, да су Јевреји данас отворени противници хришћанских европских држава, и ако су баш у најновије време готово свуда и у свима правцима добили правну једнакост. Раније, док је држава била анти-семитски расположена, и док их је гонила и стварала им тешкоћа на сваком кораку, њихова акција против државе била би разумљива. Међу тим они у то доба, кад их је већ Волтер упућивао у Палестину, па и доцније, још на ту мисао нису били дошли; такве идеје код њих производ су културе наших дана. Анархисте су, у етимолошком смислу речи, присталице безакоња и тако званих слободних удружења, у којима ред не би одржавала држава, него би он почивао на слободној одлуци свакога појединца, — јер држава за њих, ма који облик узела, значи

увек притисак и силу. Сви односи у слободним удружењима, која би дошла на место државе, били би уређени помоћу посебних уговора. Уговори би замењивали законе; сваки грађанин, свака општина или корпорација, на тај начин сама би давала себи своје законе. Све су три странке противне држави, али не у једнакој мери и са истом снагом. Ултрамонтанци пристају на државу, само под управом цркве; Јевреји неће европску хришћанску државу; анархисте пак не примају никакву државу. Од њих су као странка најмоћнији ултрамонтанци, а најслабији анархисте. 8) Међу странкама које су за одржање државе треба разликовати: а) грађанске, које почивају на основама друштвених односа оваких какви су данас, и в) социјалистичке странке, које су себи дале мисију да те односе измене, и то с обзиром на својину, на породицу и на веру. У погледу питања о својини, социјалистичке странке цепају се на комунистичке и колективистичке. Комунисте су за уништење свакога приватног добра, колективисте су устале само против тако зване капиталистичке својине. Капитал је, по дефиницији Шолнбергеровој: извесна количина добара, која, и ако су и сама производи људскога рада, дају опет средства за даљу производњу. Колективисте циљају да униште приватну својину на средства производње, док међу тим остављају неповређену својину на употребу и на потрошњу добара. Кад се доведе у везу колективизам са демократским обликом државе, добија се програм социјалдемократске странке. Разлика између њих и анархиста је баш у томе, што они хоће државу, и то државу толико јаку да она прогута друштво. Грађанске странке такође се деле на социјално политичке и на државно политичке странке. Прве имају за циљ социјалну политику, т. ј. интервенцију, мешање државе у све унутрашње односе у интересу народног благостања, са задатком: да изједначи разлике између богатих и сиромашних, и одвише велику несразмерност између капитала и рада. Оне имају један заједнички правац са социјалдемокра-

тама, али се одвајају од њих у средствима, јер теже да циљ остваре на основама које већ постоје. Државно политичке странке, — конзерватизам, либерализам, радикализам — јесу удружења, која постоје тога ради да очувају ред и јавни поредак у држави због саме државе, без обзира на друштвене односе народа, који живи у њеним границама.

Ни једна странка није ни компактна ни једнолика маса. Она је у непрекидној промени и процесу; она је састављена, у свом унутрашњем склопу, из концентричних кругова. Свака је странка организам и хијерархија, на чијем се врху налази њен вођа. Та „критична" индивидуа, каже Шолнбергер, морала је ма кад учинити како „концентрујуће дело", помоћу којега је стекла безусловно поверење свију осталих. У њему треба да буду сједињене у једну целину све крајности, које се јављају у крилу странке код појединих чланова њених. Тај појединац, који ће постати вођа, мора имати једнаку *привлачну снагу* за све фракције и котетерије, за бесвесну масу, као и за најфиније интелигенције и најчвршће карактере. Њега ће, као што Французи кажу, странка сматрати као човека провиђења, у коме ће остали, и онда кад га буду критиковали и кудили, себе саме видети. Њему махне, слабости, незнање, необразованост, тренуци фанатизма или сумње, не само што неће сметати и смањивати углед, него ће му шта више бити од користи, јер ће стишавати завист и давати задовољења сујети, која би се код осталих могла дићи против његовог савршенства. Иза вође иду чланови странке. Они се дају поделити у неколико група. Прва група, ужи савет, који окружује вођу странке. У њему се налазе разни карактери; једни из самих чистих идеја, без радне снаге, главе које кују планове и истражују нове циљеве; други, одушевљени, пуни лирског патоса, али без дубљег познавања ствари; трећи, створени за механичну делатност, згодно ће послужити, као агитатори, кортеши, колпортери, приликом изборних кампања. У другу групу улази

маса чланова странке, која носи на себи одговорност за рад својих вођа и одбора; у ствари, њена се улога своди на то да за њима слепо корача. Трећа група налази се на ивицама странке; то су ускоци и отпадници, ренегати, који у исти мах и припадају и не припадају странци. Они иду за победом странке; чим опасност наступи њих нестаје, они прелазе на другу страну, и, с истим одушевљењем, поздрављају новога вођу, све док успех остане у његовим рукама.

Још је Шолнбергер испитивао положај странака према влади, борбу између странака, и, најзад, узроке њиховога нестанка. Кад је реч о односима странака према управи, мора се пре свега учинити разлика између демократија и парламентарних монархија, између уставних и апсолутних монархија и деспотија, јер у сваком од тих облика владавине значај и положај странке постаје различан. Демократија и парламентарна монархија имају то заједничко, што у њима постоји народно представништво, које има толику моћ, да и владу одређује: она, дакле, зависи од народа, она се налази у положају потчињености према парламенту, који народ представља, или према народним странкама. Потчињеност може бити разне врсте. Ако је једна странка далеко јача од осталих, онда влада постаје партијска, т.ј. састављена је само из људи те странке, и потпуно зависи од ње. Остале странке, које стоје у опозицији, управљају своју акцију не толико против саме владе, колико против владине странке, која њој даје правац. Власт ће прелазити са странке на странку по извесним правилима, или простим случајем. Правилно, онда кад су странке стално готово подједнаке снаге, као у Енглеској виги и торијевци, у Савезним Државама републиканци и демократе; случајно, онда кад је једна странка одвише снажна; тако у цириском кантону, око седамдесетих година, демократска странка била је владина, и тек у почетку осамдесетих дошла је на ред либерална странка. Ако би две или више странака у исто време биле од прилике исте вредности, онда ће се створити тако

звано коалиционо министарство, у које улази свака странка сразмерно јачини својој. У том случају све би странке биле владине, опозиције нема. — У уставним монархијама такође постоји представнички систем, владу поставља владалац, као и у парламентарном режиму, али у њима су народ и владалац равноправни. Према томе и органи, које они бирају: парламенат и влада, стоје један према другом с подједнаким правима. Владалац ће склонити владу не водећи много рачуна о странкама. Влада, разуме се, принуђена је да се ослања на странке, али она не зависи искључиво од њихових утицаја. При састављању владе могу се у обзир узети све странке, то би била политика juste milieu. Изједначивши их, влада неутрализује странке. Али, чим, у извесном тренутку, која од странака буде уживала већу милост од осталих, све друге редом почеће оптуживати владу да је слаба, притворна и сплетена. Онда је лако могуће да се влади деси непријатност, да упадне између странака, место да стоји изнад њих. Такву је политику водио Луј Филип у Француској. Ако би се влада ослањала на једну одређену странку, то може бити или проста веза са странком, која је њој наближа по свом програму, или је веза основана на нарочитом споразуму, коме је циљ да влада придобије потпору извесне странке. Ту влада пактира са странком, и тај споразум баш показује да су и једна и друга страна равноправне. Положај владиних према опозиционим странкама није исти као у парламентарној монархији. Пре свега владина странка не управља владом, него влада с њом прави споразуме; за тим, опозиција није толико управљена против владине странке, колико против саме владе, Јер владина странка само више или мање зависи од владе, и с променом њенога курса и сама губи сваки значај као владина странка. У уставним монархијама лако и често јавља се корупција и код владиних и код опозиционих странака. Пошто је влада ту независна, свака странка тежиће да задобије њену милост; у том циљу она јој или прилази, или јој прави опозицију. У режимима парламентарним и де-

мократским корупција теже узима маха, јер влада је потчињена странкама. У апсолутној монархији и деспотији не постоји народ с правом гласа и с правом избора, и нема народног представништва. Влада ничим није ограничена. Она стоји изнад странака, ако њих у опште има. Странке ће тада радити против владе и њеног самовлашћа. У њиховим програмима заузимаће прво место: слободан облик владавине. Влада према њима употребиће сва средства да их гони и угушује.

Последња партија о политичким странкама слабије је израђена. Шолнбергер је врло брзо, летимице прешао преко борбе између странака и њиховога нестанка, и користио се на многим местима туђим теоријама. С тога ми тај одељак нећемо ни додиривати.

К. Д. Кумануди

БЕЛЕШКЕ.

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ.

Наш сарадник Г. Милан Ракић издао је своје песме у засебној збирци („Песме“, штампарија А. Станојевића, цена 1 динар). Оне показују неоспоран песнички таленат. Већ са првим својим стиховима, као што су наши читаоци имали прилике да оцене, Г. Милан М. Ракић ушао је у ред најбољих лирских песника које имамо данас. „Кврге“, по силини речи, „Жеља“, по дубини осећања, „Љубавна песма“, по ширини визије и мистичној сластвености, спадају у најлепше ствари, које је српска песничка књижевност добила за последњих година. Чисто личан акценат, јак и биран израз, сигурна форма, горко, неутешно очајање — по где где одвише црно —, то су особине којима се одликују ова књига песама.

У штампарији Браће Савића, а у издању Вукотића, М. Брдски (псевдоним) штампао је „песму Бијели Павле“ посвећену љубљинском епископу Евломију. Књига је на лепој хартији, има 40 стр. 8^0 и стаје 1 динар. „Бијели Павле“ је слаб песнички састав.

Наш сарадник г. Јов. Н. Томић штампао је у Годишњици XXIII своју расправу „О Историји Црне Горе, црногорског митрополита Василија Петровића“ и засебно је одштампао (Београд 1903, 8°, стр. 45.). У овој расправи писац претреса питање о вредности тог дела као историјског извора и показује какве су биле побуде Василијеве, а какав опет смер. Расматрање је вршено на основу раније познате историјске грађе о Василију као и нових података што их је писац прибрао у Млетачком Државном Архиву. Писац је мишљења да је ова Василијева Историја потпуно некритична, да није ништа друго до један од Василијевих меморијала писаних у Русији и подношених час руској влади час појединим личностима од утицаја, и да се у многом погледу не може веровати Василију за оно што је тамо писао, као што се не може имати вере ни за друге акте, која су постала његовим утицајем.

У штампарији Доситије Обрадовић у Београду штампано је прошле године једно страшило од књиге под натписом „Односи између Српства и Русије од 1185.—1903. године, историјска расправа за поуку Српском народу“ од Вукадина С. Ђурковића, свршеног студента (духовне) академије. То је писчев „темат кандидатског писменог састава“, у коме се не зна шта је јадније и жалосније: да ли потпуно незнање историје свог народа, да ли ужасна конфузност у излагању, или оно страховито незнање свог матерњег језика. Нормално развијен ученик из најнижег разреда средње школе у Србији логичније мисли и паметније и правилније пише него овај академик (духовни).

Свештеник г. Бож. Ј. Јованевић штампао је прву књигу својих Пастирских Беседа у штампарији Браће Савића (Београд, 1903, у 8° стр. 55, цена 0·50 дин.).

У Шапцу, у штампарији Николе Ђ. Ћирића, а у издању књижаре Мих. М. Ђурђевића, штампана је књижица „Смрт Луја XVI француског краља по мемоарима Клери-а и свештеника Едгеворта од Фирмона“, у преводу с француског од Ј. П. Преводилац се показао лошег укуса, кад се у богатој литератури о Лују XVI могао задржати на овом спису; превод му је врло траљав, почетнички, а издање је загрдило.

СТРАНА КЊИЖЕВНОСТ.

Јонас Лие. — Прошлог месеца свечано је прослављена у Норвешкој седамдесето-годишњица живота познатог норвешког романсијера Јонаса Лиа, трећега лица у чувеном северном књижевном триумвирату. Тим поводом доносимо неколико речи о његову животу и његовим делима, која су код нас сасвим непозната.

Јонас Лие родио се у Екеру, на северу Норвешке, 6. новембра 1833, и провео је своје детињство ту, усред фјордова и међу суровим морнарима, у једном дивном крају са северном светлошћу и фантастичним бојама, налик на какву земљу уз вилинских прича. Кад је свршио права постао је адвокатом, али, пропавши у неком новчаном предузећу, дошао је у Христијанију и сав се одао литератури.

Написао је око тридесет свезака романа, међу којима су му најчувенији *Крманош и његова жена*, *Рутланд* и *Напред*, из поморског живота, и *Породица Гиљеова*, *Кћери командантове*, *На заласку сунца*, *Живот у двоје* и *Меза Џонс*, где се сликају провинцијске нарави. Сви су му романи реалистични, и вештина Лиева тако је тачна да могу послужити као верни документи за сваког оног који хоће да позна норвешки живот. Кроз све њих пролази неки широк дах морски, дах чист и освежавајући, и море чини главну драж његових романа. Друга драж његових књига, то су његове љупке студије девојака, одраслих на океанском ваздуху, чистих и осетљивих, пуних енергије и ипак грациозних, с нечим мушким у свом карактеру. Лие је уз то и филозоф — не онако као Ибзен и Бурже, јер он не воли дисертације — ако је довољно да би човек био филозоф разумети тајне пружине наших радњи, бити врло фин психолог. Најзад, и то ће сутра можда бити једна од највећих врлина овога књижевника, његова симпатија према пониженима и увређенима, таква какву нам откривају његови романи сматрани као социјалне студије, не потиче само из сажаљења већ из осећања да је потребна већа правда од ове што влада у нашем садањем друштву.

ЧИТУЉА.

Урош Тројановић. — Један од главних јунака познате афере која је крајем преклањске године одиграна у Дубровнику, и писац песме „Бокешка ноћ“ чија је по-

јава у „Срђу“ била непосредни повод да се та афера створи, млади и несрећни Урош Тројановић умро је 20. децембра прошле године у Дубровнику, и његова смрт је била једна од највише и најискреније оплаканих у овом иначе трговачком и несентименталном граду. Никада се можда није више суза пролило на маленом дубровачком гробљу на Бонинову, том „природном маузолеју између Михајла и Св. Јакова“, него што је то овога пута било над гробом овог младог Бокеља; и никада можда с више оправдана узрока. — Рођен 1882. године у Росама, малом месту при улазу у Боку Которску, Тројановић је изучио основну школу и гимназију у Боки и Дубровнику, и под јесен 1902. записао се у правни факултет бечкога свеучилишта. Тек што се био записао, морао је прекинути своје университетске студије. „Бокешка ноћ“, прва његова песма која му је донела много више гласа него што се он икада могао од ње надати, изишла је већ била у дубровачком књижевном часопису, и вест о томе донели су му прво полицискп чиновник и оружани жандари аустриски који су једно јутро банули у његову ђачку собицу у Бечу да га стражарно спроведу у тамницу и на суд, ради велеиздаје за коју су га оптужили по његовој поменутој песми. После дугога путовања за време којега су власти решавале у коју ће га тамницу у царевини спровести, Тројановић је, једнако праћен оружаном стражом, доведен у запрепашћени и преплашени Дубровник, и бачен у мрачне и студене тамнице дубровачкога Кармена, једног од оних кутова под бедемима овога старога града где сунце никад не сија. Неколико времена доцније, Тројановић је изведен пред суд да брани своју песму од оптужбе државног тужиоца за велеиздају. Кажу да на дубровачком суду није скоро појава и одбрана оптуженика̂ учинила тако јак утисак на суд и слушаоце, као појава и одбрана Тројановићева. Млад, леп, нежна лика, паметних очију, плаве косе, ведра и отворена чела, необично умиљат и симпатичан, Тројановић је слободно и отворено, са озбиљношћу зрела човека, и искреним акцентом човека који верује у правду, тачку по тачку побијао наводе државнога тужиоца, објашњавао естетички смер политички инкриминисаних места у својој песми, доказивао потпуну апсурдност оптужбе која је налазила кривице и велеиздајничке намере чак и у томе што је песник рекао да зора свиће Боки Которској с црногорскога Ловћена, бранио и себе и

„Срђ“ од оптужбе која је целу аферу створила. Зна се како је афера свршила, и како је Тројановић после нешто времена био ослобођен тамнице. Али ако је Тројановић и био ослобођен тамнице, он је имао и даље да пати од ње. Латентна болест која је у његовој породици била наследна, избила је одједаред после његова тамновања. Његово нежно лице почело је да бледи, његове очи да се увлаче у главу, чело да добија самртну боју, нос да се шиљи, образи да се провиле, и он је сав почео да вене и да се гаси полагано, док није премлад свенуо и угасио се. Угасио се кад су најлепше наде за њ везиване, кад је оскудна подмлатком редакција „Срђа“ у њему угледала толико жељеног и једва стеченог *свога* сарадника. Она је, у осталом, имала пуно права да на њ толико наде полаже, пошто је Тројановић показао леп таленат нарочито по поетској идеји своје „Бокешке ноћи“ и по два три врло лепа стиха свога „Рата за српски језик и правопис“, тим двема јединим штампаним песмама несрећнога младића, као што је показао и врло лепо разумевање књижевне критике по скицама једног свог неизрађеног реферата о скорашњој збирци песама једног познатијег нашег песника. По тим особинама, он је био заслужан да не само „Срђ“ него и други српски књижевни листови такве исте наде на њ полажу.

Власник и уредник, Богдан Поповић.
Капетан-Мишина ул. бр. 12.

С Р П С К И

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига XI, број 2. — 16 јануар, 1904.

ШЕСТ ОКА ВИНА.

Три пута је уочи Пантелина дне ударило велико звоно. Ни о претежнијим свецима неће њиме задрмати, већ оним малим или средњим, али сад нареди тако поп Живко и отпоче вечерњу.

Служи се баш по реду и у длаку се држе правила, само мало необично што поп Живко повирује често иза царских двери, а нико, баш нико у цркву не улази као да се није ни огласило оно велико звоно.

Већ се поче поп и мргодити, јер кад год погледа унаоколо, увијек једна те иста лица: црквењак, пјевчика, ђаци и оне три четири бабе, што скоро и не избијају из цркве; прве уђу, па не излазе, док црквењаку не додије, те им се не окуни клети и овим и оним свијетом да ће их једном притворити.

Поп све једнако повирује, црква једнако празна.

И вечерња се примаче крају.

„Јако твоје јест царство, сила и слава..!" узвикну поп Живко из олтара прилично љутито и опет повири. У цркви потмуло одјекну: амин! а у исти трен бану на врата сељак у половну одијелу, средњег раста, мршава, обријана лица а дебела брка и зареда цјеливати иконе.

Разгали се попу Живку. Познаде Митра Шешеља из села Комара. Добар је домаћин. Истина, танак је, нема Бог зна шта, али добро дочека и почасти. Његова је реда ове године да свештеника позове својој кући;

његово је да се постара за сутрашњи гôд, јер је на Комару од старина о светом Пантелији збор и молитва.

Вечерња се сврши.

И Митар обишао иконе, па приступи попу руци.

— Дакле, јеси ли, сине Митре? поче поп Живко премећући неке дебеле књиге.

— Јесам, попо! отегну Митар. — Јесам! Ког сам мог'о до'ватити луцки, луцки сам га и пољубио, а богме, ког нисам, ја сам се пропео, па макар и у окрајак. Слава га и милос', никако не мого' докучити онога, штоно му на глави нешто, не буд' примијењено, к'о крошња. Који ли је оно светаца, попо?

— Свети Шпиридон.

— А они голуждрави, штоно к'о од мајке рођен, па брада му прешла, прошћеш...

— Та нисам те за то пит'о! осијече се поп и лупну часловцем о псалтир, — већ, јеси ли дош'о, јеси ли довео које кљусе, да потоваримо за службу потребне ствари, јеси ли... дабоме... то те питам? И јеси ли видио то мало свог послака у чаршији, сине Митре? заврши поп благо и пође из цркве.

Митар пође за њим. Протрља и устаче од зноја при и окорео, шупаљ фес и омота црвенкасто-блијед шал.

— Па, да речеш, попо, јесам! Оно мало дрва, што сам натоварио и још што којешта, једва сам прод'о и то, Бога ми, буд'зашто. Не може се друкчије. Знаш, како је. Ваља, ко дош'о, ко пош'о, почастити те кавом, те овим, те оним, те, богме, и ракијом. Да, мој оче Живко!

— Ваља, ваља! рече поп као немарно и сједе у лад на софу.

— Па, богме, нек се и у кеси нађе која цркавица, јер ваља прекадити мртве, па ја мним, да не ће бити згорег, ако и живима што очатамо. Је л' овако, попо?

— Тако је! Дакако да је тако! живо одобраваше поп главом, муждећи кроз шаке просиједу, осредњу браду и као очински гледећи у Митра.

Митру мило што му поп овако потврђује, па чучну

једно два корака према њему, смишљајући шта би још заповргао.

— Вала, Митре, започе опет поп Живко и као снужди се, — ти мало пре спомену те част, те ово, те оно... Вала, синко, лако ћеш мене почастити, нити ти шта пијем, ни ништа, осим ако то каве испржаш, те који филџан посрчем.

Митар се диже. Зачуди се.

— Ама не може бити, мој господине! Богме, брате, добре сам ракије набавио. Није вајде крити, није препека, већ мека, ама је чиста шљива.

И поп се диже. Љутну се.

— Аја! Ни за Бога! Какве ракије? Та ти знаш, Митре, фала Богу, да ја никакве ракије не пијем! Не, не! Ништа!

Поп Живко забаци руке остраг и поче горе доље оштро шетати, а Митар га окрену сажаљевати и припитивати:

— Ама, откад то, мој попо?... Зар оно како си био опомад болестан, па ти се отрже, штоно онај рек'о, и јиће и пиће?

Поп се Живко озбиљно нажести, па по свом обичају одмах окрену источним изговором:

— Та није, човече! Каква болест, какво ли што! Шта булазниш ту?... Ја не знам, на прилику, не могу се сетити, кад сам ја задњи пут ракије пио. Бог зна! Осим да, нећу душе губити, каткад, кад мало назебем, те попијем те чашицу, те по ње, те то је све. И то изим неког лека, а иначе, Боже сачувај!

Није драго Митру да се поп посве наљути, стога поче добро обилазити и увијати.

— Да... оно... истина!... Е, стари земану!... Измичу године, мој господине, измичу!... А мог'о сам је ја, док сам био млађи, Боже ме не покарај, к'о воде! Па ја мним, попо, ниси баш ни ти толико престарио? К'о ја велим, нејма теби, прости Боже, још ни четерес'?

— Е, мој Митре, има богме и педесет и пет, ако нема и више! Дакако!

Поп се замисли.

Замисли се и Митар.

— Ђе велиш, Митре, да си узим'о ону ракију? прозбори опет поп Живко.

— Код Чивута, господине. Ено, одма' преко воде.

Од једном се диже поп са софе, па се пред Митром испрси.

— Знам! подвикну љутито и као укоравајући, — купио си те ракијетине, с врагом, а заборавио си купити вина за евхаристије — за причашченија.

— Ааа! зачуди се Митар и кајући се признаде погрешку. — Богме баш јесам, господине! Купио сам ето баш добре ракије, а вино ми, прости Боже, никад ни на крај памети!.. А зар вино не ће бити к'о испред цркве, попо, па макар, ми би платили, колико буде трошка?

— Не, не! Твоје је да вино купиш, и то сад одма'!

— Па не браним! Идем ткрнути часом једну шишицу.

— Не! Стани! Узми у оне две *бочице* крај клупе, у њима се вино увек носи за оваке прилике.

— О! Зар у оне двије *шише*, господине? Има у њима двије оке! Има три, моје ми ди'аљке, свака носи по подругу!

— Де! Шта их мериш, с врагом? Колико је толико је, него...

— Него баш да оставимо ову једну шишурину, господине, а ето макар у ову другу!.. Неће зар бити толико причесника, мој попо! Па да и' буде 'иљада, Боже ме не покарај, можеш и' једном шишицом причестити. Сваком на вр' кашичице, па — Бог те веселио!

— Не пресецај ми реч! Доста је! „Јеже писах, писах!“ Него, оти'ћеш тамо, ђе си ракију купио, па ћеш рећи, да ти наточе те две *бочице* чистог, натуралног, правог, природног вина.

Митар лако одмахну главом и пође непрестано омјерајући час једну час другу боцу.

— Али правог, природног, чистог, то јест натуралног вина! Јеси л ме разумео? довикну му још једном.

Поп Живко одахну, кад оста сам. Задовољан је; само му се чини криво што се мора толико у очи сваког збора препирати и љутити због то мало вина. Скруни кажипрстом знoj са чела, погледа кроз узаврео ваздух на бјеличасто небо, па у свој сребрни сат. Шест сати, а врелина не малаксава ни у дебелом ладу крај зида црквеног.

— Баш су праве Пантелијске врућине! хукну и отклопи дуванску кутију.

Истом сави цигар и одби у сласт неколико димова, а Митар се помоли с боцама. На припашај их наслонио, а рукама згрлио, па преда се гледа.

— Ево — тамам три оке! јекну Митар. — Бог га убио, бели је вино поскупило! Кад ми рече ока четири сексера, бива пет гроша, око мене се окрену сва она пуста магаза. Три оке по пет гроша, равни' сам истрес'о петн'ест гроша... Е, Бог га убио, скупо ли је!

— Неће бити! Да видимо, ако је за службе, није скупо!

Поп Живко наге боцом, гуцну и набра чело. Вино прилично. То и Митар опази. Потегну поп опет, зажмури чврсто и стегну обрве. Ништа не наздравља, само вино огледа. Вино баш добро. Митру право, али чека да прими здравицу, па да и он наздрави.

Не би здравице!

Поп повуче и трећи пут, опет не наздрави, већ развуче лице, па тек рече:

— Управ да си сто гроша истрес'о, не ваља ти! Зар је то вино? Зар је то за тајну причашћенија? Ето видиш, да је сама вода!.. Писи ти умио заискати, а има тамо бољег вина.

Митар се изненађен збуни, једва промуца:

— Јесам, Бога ми, господине, каз'о баш онако како си ми рек'о: дај ми чистог, ненатруњеног, тога доброг, правог вина... Па ето сад, шта ћу му ја?

— Е, хе! Није тако! Мораш на сваки начин друго

вино купити! На том се вину не сме служити, водено је, не ваља!

Митар очепи другу боцу и брзо отпиште неколика гутљаја. Очи му се зацаклише.

— Охо-хо!.. Оно ако му нејма друге мане, Бог ти помог'о, попо, ја млим, да би могло налити... Ти га и онако, видио сам, на служби рашчињаш водом.

— С врагом! разјари се поп и истрже Митру и другу боцу. — Каквом водом! Оно је теплота освјашченаја за воспоминаније, што је из прободеног ребра Христова истекла кров и вода!

Митар одмахну руком, ништа не разумједе.

— Е па то је лако, господине! Дај, да му га часом однесем натраг, па нек нам да бољег; ама ето смо мрчук отишли, па не знам би ли ми ћио вратити!

— Аја! Неће! Што тај прода, више не враћа! Него узми ону моју плошчицу тамо, врло је згодна, па трки часом. Реци оном Станку да сам те ја посл'о.

Митар слеже раменима. Однесе и плоску. И у њу стадоше три равне оке.

*

Сунце је блистало још доста високо над сурим косама Комар планине и облијевало свуда ватреним врелим зрацима, кад се поп Живко на пут крепуо. Јездећ на снажном, одморном вранцу кроз уску, вијугаву долину уз поточић Лашву, пјевушио је поп Живко своју најмилију пјесмицу: „Придите пиво пијем новоје...“ и блажио се меким, благим повјетарцем, што је истом почео пиркати с густих јелових Караулских вијенаца пут успјане долине. Раздраган, нити кога види нити поздравља, нити се за собом обзире на Митра, како шутке бичем шиба своја три кљусета, како је смућен, јер мучно да му је у кеси остало ишта, да спомене мртве, а камо ли живима да што очата.

Каткад само са хитрим вранцем прозбори поп Живко: „Де бре! Биће зоби! Збор је сутра, биће свијета, биће пара!“

На Комару мрак га стиже.

Никад се није поп Живко огријешио о домаћинску љубав и домаће обичаје, стога у Митровој кући сркну за вечером мало ракије. Обичаја ради попи једну чашу у здравље домаћиново, једну у славу светог Пантелије, једну у име живоначалне Тројице и неколике, док је њему домаћин наздрављао.

Пошто слатко повечера, спусти се на готову постељу, па пртима макну на Митра:

— Дедер, сине Митре, ђе су моје бисаге? Дај-дер ми их сада амо! па додаде као за себе: „Водено је, не ће ми зар наудити. Све једно, а га пио а не пио!"

— Зар вино, господине?

— Да, да! Дај-дер ми то вино, што весели сердце человјека, као што лепо вели на једном месту цар Давид.

— Како коме, мој оче Живко!... Лаку ноћ! викну Митар и оде почивати, а поп Живко оста с бисагама.

*

Оживи Комар. Свијет већ на збор врви.

— Што ли се ово поп не чује? Бог зна како му је ноћас било? сам се забринуто Митар пита и пође собици, гдје је синоћ попу Живку бисаге унио.

Одшкрину врата, нико се не чује. Одшкрину боље и промоли главу, кад насред собе бисаге изврнуте. На поду боце: једна поваљена, друга стоји усправ, обе зачепљене. О чивији крај постеље плоска виси.

Митар одјази врата и зловољно уђе. Врата зашкрипаше као дрвена сеоска кола, и о зид треснуше.

— Аја! Овај ушећерио, не чује да топови стану грувати! викну Митар и подиже поваљену боцу. — Рек'о би' да је пуна, додаде па је мућну. — О није, Бог јој судио!... Пуна је ова друга, док стоји усправ... О људи, није ни она! Да речеш, да га је пролило, богме, брате, није, него баш попило! Није шала, јунаци, толику винурину!... Да видим, има ли шта у плосци.

Митар испусти боце и пође плосци. Боце се отко-

трљаше низ под и куцкуше једна о другу. Обе одјекнуше пустом празнином.

Поп се Живко лагано протеже. Митра остави пркосна злобоља, искочи из собе и приклопи врата.

Плоска у соби заклокота.

Митар се испред собе лагано накашља:

— Испрљ'о сам оно мало каве, попо! Сад ћемо одма' по који тазе филџан!... Да ти пружим коју чашицу, велиш, не пијеш је! Да, ти оно ништа не пијеш!

Преста клокотање.

— Прљај, срчи, нећу да знам! набусито промуклим гласом завика поп Живко. — Зар у овој кући нема воде ни капи ни да уста скваснм, ни да се умијем, ни ништа под Богом?

Митар поче као викати на укућане, а поп Живко настави још жешће на њега.

— Јеси ли ти Ришћанин, шта ли си? Зар се тако у овој кући свјашчена лица почитују, лица која сами Господ својеју милостију, својеју, како се каже, силоју и — томе подобно!

Митар унесе хитро воду па се стаде препемагати:

— О, јо-јој! Ружи богме, мој господине, имаш кога... Седам моји' љути' рана, рећ'еш, да те ни водом нисам мог'о подмирити, а точак оде узалуд. Ђе је мени будаласта памет, да примакнем у собу брему воде, јер ето се свашта може чоеку у ноћи догодити. Ожеднио, господине, а не било воде, па удри у вино к'о Краљевић Марко. Пола пије, пола... Збиља, ја миим, попо, да је остало за службе пола? као присјети се Митар. У часу се окрену и дохвати плоску, па је мућну.

— О јој, попо, годове му, сишло на дно! Не може ти, молећа ми, ни за службе дотећи, а ето видићеш.

— Та шта се ти, с врагом, мешаш у мој пос'о? плану поп Живко. — Знам ја колико је доста а колико није! Филџан вина, на прилику, и ибричић теплоте, па да и' причестим множество. Али да, то ти не с'ваћаш! Ви те-

жаци ништа не с'ваћате, ништа не знате к'о... к'о... осим крста — дабоме!

— Немој, болан попо! Зар и ти пош'о к'о они? Немој к'о они, на џаба му, брате, и вино и све!

— Какви они? Шта они?

— Ма знаш какви, што ме питаш кад знаш?.. Па ако ћеш и господин порезник, кад није у вољи. Па, буди међу нама речено, и сами господин приједстојник, кад пусти преда се, виче нам тако... А у једну руку, кад буде, и јесмо к'о марва. Радимо и муку мучимо к'о и марва. Бе, јес' нам горе него марви! Није се још чуло мој попо, да је ичија марва од глади мањкала, а овамо, богме, ето и видиш и чујеш и знаш!... Да је кукурузе изобила, мој господине, а џаба ти, вала вино, да потоком потече!

Митар прихвати воду, да попу полије на руке, а усне чудновато развуче, некако налик на смијех. Поп Живко не рече ни ријечи, одмах отпоче умивање и молитву:

„Помилуј мја, Боже...“ — Која ли су доба, Митре?.. Поли дер боље!.. „Оми мја от безаконија мојего и...“

— Одјутрило добро! Одскочило сунце за читав конопац!.. Чувај-дер, упрскаћу ти те мрчине!

— „И од грјеха мојего очисти мја!..“ — Пролази ли народа, знаш ли, сине Митре?.. „и од грјеха мојего очисти мја!..“

— Лијено вријеме, на наврла свјетина к'о ћорава!

— Тако, тако!.. „Слуху мојему да си радост и веселије и возрадовасја дух мој!...“

— Збиља, попо, да донесем једну чашицу, 'оћу рећи финџан? Готова је, а тазе је, не шалим се!

— И то треба да знаш, сине Митре, поче поп Живко тихо и одмјерено, — намјерава ли свештеник сутра служити, мора прије поноћа на починак, и не смије до' по литурђији ништа у се примити. Разумеш, ништа!

— Зар ни вина, попо?

— Не!

— Ни кад је водено?

Поп Живко окрочи вранца и удари оштрим бакрачлијама, одјури на збор.

— Није шала, људи, шест ока вина! оте се Митру уздах, кад потече за њим на свом мршавом зеканчићу.

„Живио поп Живко!“ повика први гурави Илица, што по зборовима пече каву.

„Живио!“ заори се читав збор. Хиљада грла стопи се у једно, кад виде како се поп Живко закрвављених очију делија на помамној вранчини.

— Кад је тако, прошапта Митар, живио! велим и ја, па макар се ни с козом не орало.

Беч — Симо Ераковић.

ИСПОВЕСТ.

Кад се капетан Хектор Мари од Фонтена оженио госпођицом Лорином од Естела, рођаци и пријатељи рекоше да ће то бити несрећан брак.

Лепа, витка, танушна и смела плавојка Лорина имађаше у дванаестој години искуство жене од тридесет година. То беше једна од оних прерано зрелих паришкиња које, као да су рођене пуне искуства, имају сва лукавства једне жене, преко мере дрске мисли, подмукао и хитар ум, а то све чини да извесне особе буду као неизбежном судбином одређене да, ма шта радиле, изигравају и обмањују друге. Сваки им је поступак као промишљен, сваки корак прорачунат, свака реч брижљиво измерена; њихов је живот добро научена улога коју играју према својим ближњима.

А она је била и красна, врло смешљива, толико смешљива да се није могла уздржати нити умирити, кад јој се нешто учини весело и смешно. Она се на најне-

приступнији начин смејала људима у очи, али с толиком љупкошћу, да се није могло наљутити на њу.

Била је богата, врло богата. Један свештеник радио је на том да се она уда за капетана од Фонтена. Васпитан у једној побожној кући на врло строг начин, овај је официр дошао у пук поштен као какав манастирски ђак; имао је веома строге погледе на морал и у том погледу није ником попуштао. То беше један од оних људи који постају или свеци или нихилисте, код којих идеје једино господаре, чија је вера непромењљива а одлуке непоколебљиве.

То беше висок црномањаст младић, озбиљан, строг, наиван, простодушан, одсечан и тврдоглав, једном речи, један од оних људи који прођу кроз живот а и не опазе његова потајна и скривена лукавства, који ништа не погађају, ништа не слуте, који не могу да појме да неко може судити, веровати и радити друкчије но што они схватају.

Госпођица Лорина га виде, одмах проникну и пристаде да пође за њ.

Они су красно живели. Она беше окретна, вешта и мудра, умела се показати онаква каква би требало да буде; увек готова на добротворна дела и веселе забаве, ревносна у похађању цркве и позоришта, светска дама и поштена жена са мајушним подсмехом и чудним сјајем у очима, кад озбиљно разговара са својим озбиљним мужем. Она му причаше о својим добротворним делима, која је чинила у друштву са свештеницима из своје парохије и из околине, и користећи се богоугодним делима остајаше ван куће од јутра до мрака.

Али покадшто, усред причања о каком добротворном делу, наједанпут је спопадне тако луд нервозан смех, да се није могла уздржати. Капетан се изненади, забрине и мало увређен гледа у своју жену, која се гуши од смеха. Кад се мало умири, он је пита: „Шта ти је, Лорина?“ Она одговори: „Није ми ништа. Сетила сам

се једног смешног случаја што ми се десио.“ И онда му исприча ма какву лудорију.

У лето, године 1883 капетан од Фонтена оде на велике маневре 32. корпуса.

Једне вечери, кад је логор био близу неког града после десетодневног живота под шатором на пустој пољани, после десетодневног умора и оскудице у свачему, другови капетанови науме да приреде добар ручак.

У почетку капетан од Фонтена одби њихов позив, али кад се они зачудише томе, пристаде и он.

Његов сусед за столом, мајор Фавре, разговарајући с њим о војничким операцијама, једином стварима које занимаху капетана, непрестано му доспаше вина у чашу. Тога дана била је јака врућина, једна од оних врућина што вам сажижу тело и суше грло, и капетан је и нехотице пио, а није ни опазио како га мало по мало обузима нека њему непозната ватрена и жива веселост, нека милина пуна нових жеља, непознатих прохтева, нејасних очекивања.

При крају ручка он беше пијан. Говорио је, смејао се, млатарао рукама обузет оним бурним и лудим пијанством, што се обично јавља код људи иначе умерених и тихих.

Неко предложи да зврше вече позориштем, и он оде с њима. Један од њих познаде неку глумицу коју је пређе волео, и приредише вечеру на коју дође и неколико глумица.

Сутрадан капетан се пробуди у некој њему непознатој соби у загрљају једне плаве женице, која му рече, видећи да се пробудио: „Добро јутро, срце моје!“

У почетку он не могаше да се разабере, после мало по мало сећаше се свега, али као кроз маглу.

Он устаде, и не говорећи ни речи, обуче се и истресе свој новчаник на камин.

Обузе га неописан стид кад се погледао како, обучен, са сабљом о бедрима, стоји у тој најмљеној соби са похабаним завесама, чије избрљано канабе имађаше сум-

њив изглед, и он се не усуђиваше изићи, сићи низ степенице где би могао срести кога, проћи крај вратара, а нарочито се бојао изићи на улицу, где би га сви пролазници и суседи видели.

Женска је непрестано брбљала: „Шта те је спашло? Да ниси онемео? А како си се синоћ распричао! Ала си ти неки безјак!"

Он јој се озбиљно и дубоко поклони и решив се да бежи, готово трчећи одјури кући, уверен да по његовом понашању, по његовом држању, по лицу, сви познају да иде од јавне женске.

И обузе га кајање, силно и тешко кајање, као код људи поштених и преко мере савесних.

Он се исповеди, причести, али се непрестано у себи гризао мислећи на свој грех и на дужност, свету дужност, на коју се заклео својој жени.

Он се тек крајем месеца састаде с њом, јер је она била отишла, да време док трају маневре проведе код својих родитеља.

Она му приђе раширених руку и с осмехом на устима. Он је дочека збуњено као неки кривац, и до вечери чувао се чак и да не говори с њом.

Чим су остали насамо, она га упита:

— Шта ти је, пријатељу, сасвим си се нешто променио?

Он јој збуњено одговори:

— Није ми ништа, драга моја, баш ништа.

— Опрости, али ја те врло добро познајем и уверена сам да те нешто мучи: нека брига, туга, невоља, шта ли је?

— Па јест, мучи ме нека брига.

— Е! а каква?

— Не могу ти никако казати.

— Зар мени? А зашто? Ти ме плашиш.

— Не морам ни казати зашто. Не могу ти никако казати, и то је доста.

Она је седела на малом канабету, а он је, из-

бегавајући женин поглед, ходао горе доле затуривши руке на леђа.

Она настави:

— Е онда те морам исповедити, то је моја дужност, а да тражим од тебе праву истину, то је моје право. Ти не можеш имати тајана које ја не знам, као што их не могу ја имати које ти не знаш.

Он, стојећи у самом прозору и окренувши јој леђа рече:

— Има таквих ствари, драга моја, које је боље прећутати. И то што мене мучи, такве је природе.

Она устаде, пређе преко собе, узе га за руку, примора га да се окрене; и метну му обе руке на рамена, па смешећи се и умиљавајући му се, гледаше га право у очи:

— Чујеш, Мари, (она га је насамо од милоште тако звала) ти не смеш од мене ништа крити. Ја ћу помислити да си учинио нешто ружно.

Он прошапта:

— Учинио сам нешто врло ружно.

Она весело рече:

— О, зар баш тако ружно? Ја се веома чудим да си ти могао тако што учинити.

Он брзо одговори:

— Више ти ништа нећу казати. Узалуд ће ти бити свако наваљивање.

Али она га одвуче до наслоњаче, примора га да седне на њу, а она му седе на десно колено, и пољубивши крај његовог усуканог брчића, рече:

— Ако ми ништа не кажеш, посвађаћемо се за увек.

Измучен кајањем и сатрвен тугом он прошапта:

— Ако ти кажем шта сам учинио, никад ми нећеш опростити.

— На против, драги мој, одмах ћу ти опростити.

— Нећеш, то не може бити.

— Бога ми!

— Ја ти кажем да то не може бити.

— Кунем ти се да ћу опростити.

— Не, драга Лорина, ти ми нећеш опростити.

— Како си наиван, драги мој, да не рекнем глуп. Тајећи од мене своју погрешку, ти ћеш ме навести да мислим најгоре ствари, и ја ћу увек о том мислити, и биће ми криво на тебе толико исто због твог ћутања, колико и због учињеног зла. А кад би ми искрено казао, ја бих већ сутра заборавила.

— Па....

— Шта?

Он поцрвене до ушију и озбиљним гласом рече:

— Ја ти се исповедам, Лорина, као што бих се свештенику исповедио.

На њеним уснама појави се осмех, који јој се кадшто јављао кад с њим разговара и мало подругљиво рече:

— Ја сам се сва у ухо претворила.

Он настави:

— Ти знаш, драга моја, како сам ја умерен. Ја пијем само воде помешане с мало вина, а ликера никада.

— Да, знам.

— Е па, при свршетку великих маневара, ја сам се заборавио и мало пио, јер сам био врло жедан, врло уморан, изнемогао и....

— И ти си се опио. Пй, како је то ружно!

— Јест, ја сам се опио.

Она направи строго лице и упита:

— Био си сасвим пијан, признај, толико пијан, да се ниси могао ни с места маћи, је ли?

— О не, нисам био баш толико пијан. Бејах помамитао, али ићи сам могао. Говорио сам, смејао сам се, био сам као луд.

И како он заћута, она га упита:

— И то је све?

— Није.

— Е! и.... шта је после било?

— После.... ја сам... ја сам учинио једно срамно дело.

— А шта то, пријатељу?

— Вечерали смо са.... са глумицама.... и ја не знам како се то догодило, али ја сам те изневерио, Лорина.

Он то изговори свечаним и озбиљним гласом.

Она лако задрхта и њено око засја изненадном, силном и неодољивом весељошћу она узвикну:

— Ти.... ти.... ти си ме....

И маколико да је стезала вилице, ипак сух, нервозан, испрекидан смех оте јој се у три маха и прекиде јој говор.

Она се трудила да се уозбиљи, али чим појми да проговори коју реч, смех јој затрепери у грлу, појури, она тек да га заустави, а он букне опет као шампањац из тек отворене боце коме не можеш пене зауставити. Она је руком затварала уста, да се умири, да загуши у својим устима ту проклету навалу веселости, али смех је куљао кроз њене прсте, тресао јој груди и летео против њене воље. Она муцаше: „Ти.... ти.... ти си ме изневерио!... Ха! ха! ха!... ха! ха! ха!“

И она га је тако чудновато и нехотице тако подсмешљиво гледала, да се он чисто пренерази, запањи.

И на један мах, не могући се више уздржати, она прсну у смех.... И тада се узе смејати тако лудим смехом да је то личило на нервни напад. Испрекидани узвици чујаху се из њених уста, као да долажаху из дубине груди; и, ухвативши се обема рукама за трбух, она се неколико пута зацену, мислиш издахнуће, као да има велики кашаљ.

И при сваком покушају да се умири, спопадао је опет наступ; и при свакој речи коју је хтела изустити, још јаче се превијала од смеха:

„Мој.... мој.... мој весели пријатељу.... ха! ха! ха!... ха! ха! ха!“

Он устаде, оставу њу саму на наслоњачи, одједанпут побледи и рече:

— Лорина, ти си више но непристојна.

Она обузета махнитим весељошћу, промуца:

— Шта.... шта ћеш.... не.... не.... не могу.... ала си смешан.... ха! ха! ха!“

Он чисто помодри и гледаше је укоченим очима у којима се појави нека чудновата мисао. На један мах отвори уста, као да ће нешто викнути, али не изусти ни речи, већ се окрете, изиђе и залупи врата за собом.

Лорина предвостручена, изнемогла, обамрла, још се смејаше смехом који нестаје па се опет покаткад појави, као пламен на неком упола угашеном пожару.

Ги де Мопасан.

(Превела с француског ⁂)

ГОСПОЂА БОВАРИ.

(20).

Сутрадан, кад је устао (око два сахата отприлике, дотле је спавао), Родолф нареди да му наберу корпу кајсија. Он метну писмо на дно, под виново лишће, и заповеди сместа Жирару, своме момку, да пажљиво однесе корпу госпођи Бовари. На овај начин дописивао се с њом обично, шаљући јој, како је кад било чему време, воће или дивљач.

— Ако те упита за мене, рече он, одговорићеш јој да сам отпутовао. Корпу ћеш предати њој самој, у руке... Иди, па пази!

Жирар навуче своју нову блузу, веза мараму око кајсија, и крупним и тешким корацима у својој гломазној потковапој обући мирно се упути јонвилским путем.

Госпођа Бовари, кад је дошао к њој, везивала је с Фелиситом рубље, на кухинском столу.

— Послао вам ово наш господар, рече момак.

Њу обузе нека слутња, и, тражећи по џепу коју пару, унезверено је посматрала сељака, који је опет њу гледао забленуто, не појимајући да такав један поклон може кога толико узбудити. Он напослетку оде. Фелисита беше остала. Ема не могаше више поднети ову

неизвесност; она отрча у трпезарију, да тобоже однесе кајсије, изручи котарицу, побаца лишће, нађе писмо, отвори га, и, као да иза ње бесни страховит пожар, полете у своју собу, ван себе од страха.

Шарл беше ту, она га спази; он јој рече нешто, али она није ништа чула и настави живо пети се уз степенице, узрујана, као без душе, поводећи се, и непрестано носећи у руци овај страшни лист хартије, који јој је шуштао међу прстима као лист челика. Кад је дошла на други спрат, она се заустави пред таванским вратима која беху затворена.

Ту покуша да се стиша; сети се писма; требало је довршити га, али није смела. У осталом, где? како? видеће је ко.

— Ах! не, помисли она, овде ћу бити на миру.

Ема гурну врата и уђе.

Са плоча од шкриљаца падала је одвесно тешка топлота, која јој је притискивала слепе очи и гушила је; она се довуче до затворене собице, на којој трже резу, и јака светлост изби на мах.

Према њој, с оне стране кровова, пружаше се поље у недоглед. Доле, под њом, сеоски трг беше пуст; камење на тротоару блисташе се, а ветреушке на кућама беху непомичне; на углу улице, са једног нижег спрата чуло се неко зујање са оштрим прелазима. То је Бине стругао.

Она се беше наслонила на тавански прозор и читала је писмо са гневним смехом. Али што је с већом пажњом читала, све су јој се више мисли бркале. Она је видела Шарла пред собом, чула, грлила; и откуцаји срца, који су је били у грудима као тешки ударци справе за рушење бедема, пристизали су један за другим, у неједнаким размацима. Она је бацала погледе свуда око себе, са жељом да се земља проломи. Зашто да не учини овоме крај? Ко је то задржава? Она је слободна. И она пође напред, погледа у калдрму говорећи себи:

— Свршавајмо!

Светли зрак који се пео право одоздо вукао је у

понор тежину њенога тела. Чинило јој се да се земљиште заљуљанога трга пење дуж зидова, и да се под испод ње нагиње једним крајем, као лађа кад кљуном зарони у таласе. Она је стојала на самој ивици, готово висила, окружена слободним простором. Небесно плаветнило засењавало јој је очи, ваздух је струјао кроз њену празну главу, и требало је само да се пусти, да се преда; а зујање стругарског точка није престајало, као јаростан глас који је зове.

— Жено! жено! викну Шарл.

Она застаде.

— Где си? Ходи!

На помисао да се у том тренутку спасла од смрти Ема у мало не паде у несвест од страха; она затвори очи; затим уздрхта кад осети неку руку на своме рукаву: то беше Фелисита.

— Господин вас чека, госпођо; јело је на столу!

Ваљало је сићи! Ваљало је сести за сто!

Она покуша да једе. Залогаји су је гушили. Она онда разви свој убрус као да хоће да разгледа тканину, и хтеде стварно прионути томе послу, избројати конце на платну. Наједанпут, сети се опет писма. Да га није изгубила? Где да га нађе? Али она је осећала такав умор у глави, да никако не могаде наћи какав изговор да устане од стола. Затим је постала плашљива; бојала се Шарла; он је знао све, то је извесно! И доиста, он некако необично изговори ове речи:

— Ми, канда, нећемо скоро видети г. Родолфа.

— Ко ти је то рекао? упита она уздрхтавши.

— Ко ми је рекао? одговори он, мало изненађен овим осорљивим гласом; рекао ми Жирар, с којим сам се мало пре срео пред *Француском каваном*. Он је отпутовао, или ће да отпутује.

Она чисто зајеца.

— Шта је ту чудно? Он одлази тако с времена на време да се мало разоноди, и, право да ти кажем, ја му одобравам. Кад је човек имућан, а при том нежењен!...

У осталом, наш се пријатељ лепо проводи! то ти је велики обешењак. Прича ми г. Ланглоа...

Он ућута, из пристојности, због слушкиње која је у том тренутку ушла.

Фелисита сложи у котарицу кајсије, које беху растурене по полици; не примећујући женину румен. Шарл нареди да му се донесу, узе једну и загризе је:

— Изврсне! рече он. Узми једну.

И он јој пружи котарицу, коју она благо одгурну.

— Помириши само: што миришу! рече он, подносећи јој котарицу под нос неколико пута.

— Угушићу се! узвикну она и скочи са столице.

Али, силом своје воље, она се савлада; затим:

— Није ништа! рече, ништа! Живци! Седи, једи!

Јер, она се побоја да је Шарл не почне питати, надгледати, да не остане поред ње.

Да би јој учинио по вољи, Шарл поново седе, и узе пљувати у руку коштице од кајсија, које је потом остављао у свој тањир.

Наједанпут, једне плаве двоколице пређоше у крупном касу преко трга. Ема врисну и паде на земљу као свећа, наузнако.

Доиста, после дугог размишљања, Родолф се беше решио да отпутује у Руан. Па како од Хишете до Бишија нема другог пута сем јонвилског, морао је проћи кроз село, и Ема га беше познала при светлости фењера који су као муња секли помрчину.

На метеж који је настао у кући, дотрча апотекар. Сто, са свима тањирима, беше претурен; сос, месо, ножеви, сланик и стакло са зејтином, све је то лежало тамо амо по соби. Шарл је звао у помоћ; Берта је, уплашена, вриштала; а Фелисита, којој су руке дрхтале, раскопчавала је госпођу, чије се тело грчевито тресло.

— Одох ја, рече апотекар, да потражим у својој лабораторији мало миришљавог сирћета.

И кад су јој поднели под нос стакоце и она отворила очи:

— Знао сам ја, рече он; та ово би и мртвога пробудило.

— Кажи нам шта! рече Шарл, кажи нам шта! Дођи к себи! Ја сам, твој Шарл који те воли. Познајеш ли ме? Ево, овде је и твоја ћерчица: пољуби је!

Дете је пружало руке ка својој матери да јој обисне о врат. Али Ема окрену главу и испрекиданим гласом рече:

— Не, не. . . никога!

И она поново паде у несвест. Пренеше је у постељу.

Лежала је отворених уста, затворених очију, опуштених руку, непомична, и бела као кип од воска. Из њених очију избијала су два потока суза, који су лагано текли на јастук.

Шарл је стојао у дну собе, до кревета, а апотекар поред њега замишљено је ћутао, као што се предстоји у озбиљним приликама у животу.

— Немојте се бојати, рече он, гурнувши га лактом, пароксизам је канда прошао.

— Да, сад се мало одмара! одговори Шарл који је гледаше како спава. Јадна жена!... јадна жена!... поново да се разболи!

Тада Хоме упита како се то десило. Шарл одговори да је снашло наједанпут, кад је јела кајсије.

— Чудновато!... настави апотекар. Али могућно је да су кајсије проузроковале несвестицу! Има природа тако осетљивих према извесним мирисима! и то би шта више било лепо питање за проучавање, како с гледишта патолошког тако и с гледишта физиолошког. Свештеницима је позната важност мириса, њима, који су од вајкада употребљавали мирисе при својим обредима. Мириси помућују разум и изазивају занос, што у осталом није ни мало тешко код женског пола који је осетљивији од нашег. Има жена које падају у несвест кад осете мирис сагорелог рога, меког хлеба. . .

— Пазите да је не пробудите! рече тихим гласом Бовари.

— И тим аномалијама изложени су не само људи,

настави апотекар, него и животиње. Тако, вама је без сумње познато необично раздражљиво дејство које nepeta cataria, или мачкољуб, како се у обичном животу зове, има на род мачака; а с друге стране опет, колико да наведем пример за чију истинитост ја стојим добар, Бриду (један од мојих некадашњих другова, сада с радњом у улици Малпалу) има једно псето које спопадну грчеви чим му се покаже бурмутица. Он то шта више често изводи пред својим пријатељима, у своме летњиковцу у Виљемовој шуми. Ко би мислио да једно обично средство за кијање може да учини такав покор у организму једног четвороношца? Врло занимљиво, је-л-те?

— Заиста, рече Шарл који га није слушао.

— То је најбољи доказ, настави апотекар смешећи се, с изразом добродушног уображења, о безбројним неправилностима живчаног система. Што се тиче Госпође, она ми је, признајем, увек изгледала врло осетљива. Зато вам, добри пријатељу, нећу препоручити ни један од ових тобожњих лекова који, под изговором да нахуде болести, худе темпераменту. Не, не приписујте некорисне лекове! ту је главно дијета! Средства за умиривање, за стишавање, за ублажавање. После, шта мислите, можда би требало утицати на уобразиљу?

— Како? на који начин? рече Бовари.

— Хе! то је баш питање! У томе и јесте питање: That is the question! како сам ту скоро прочитао у новинама.

Али Ема, пробудивши се, узвикну:

— Где је писмо? где је писмо?

Помислише да бунца; она доиста поче бунцати после поноћи: беше се појавила врућица.

Четрдесет и три дана није Шарл одмицао од ње. Он напусти све своје болеснике; за све време није никако легао, и непрестано јој је пипао било, мењао слачицу и хладне облоге. Слао је Јустина чак у Нефшател по лед; лед се успут истопи, и он га поново посла. Он позва Г. Канивеа на договор; доведе из Руана доктора

Ларивијера, свога бившег учитеља; био је у очајању. Што га је највише плашило, то је Емина клонулост; јер она није говорила, није ништа чула, и шта више, рекао би човек, ни болове није осећала, — као да су јој се и тело и душа заједно одмарали од силних потреса.

Око половине октобра, могла је седети у постељи, с јастуцима иза леђа. Шарл се заплака кад је појела прву кришку хлеба премазану слатким. Њој се поврати снага; свако по подне устајала је по неколико сахата, и, једнога дана кад се осећала боље, он покуша да се с њом испод руке прошета мало по башти. Песак по стазама није се видео испод увелога лишћа; она је ишла ногу пред ногу, вукла папуче по земљи, и ослањала се на Шарлово раме с осмехом на уснама.

Они одоше тако до дна, близу терасе. Она се лагано исправи и принесе руку очима да гледа; погледа далеко, далеко; али се на хоризонту није ништа друго видело до велике ватре од траве, које су се димиле по брежуљцима.

— Заморићеш се, мила моја, рече Бовари.

И гурајући је благо да је уведе под хладник:

— Седи на ову клупу: чиниће ти добро.

— Ох! не, не ту, не ту! рече она изнемоглим гласом.

Њу обузе несвестица, и још исто вече поврати јој се болест, али са неизвеснијим током и сложенијим особинама. Час је осећала болове у срцу, час у грудима, у глави, у удовима; наступише повраћања, у којима се Шарлу учини да види прве знаке рака.

И уза све то имао је јадни човек још и новчане бриге.

XIV.

У први мах, он не знађаше како да се одужи Г. Хомеу за лекове које је од њега узимао; и, мада је могао, као лекар, да их не плати, ипак је црвенео мало због ове обвезе. После, кућевни трошкови, сад кад је куварица била газдарица, постали су ужасни; рачуни

беху поплавили кућу; набављачи су гунђали; Г. Лере, нарочито, није му давао мира. Доиста, у највећој Еминој болести, користећи се овом приликом да направи што већи рачун, он беше похитао да донесе огртач, ручну торбу, два сандука уместо једног, и још многе друге ствари. Узалуд је Шарл говорио да му то не треба, трговац је дрско одговарао да му је сва та роба наручена и да је неће примити натраг; у осталом, то би значило сметати Госпођином оздрављењу; нека се Господин промисли; у кратко, он је решен пре да га тужи суду но да се одрекне свога права и да робу носи. Шарл ипак нареди да му је врате у дућан; Фелисита заборави да то учини; он је опет имао других брига; и тако остаде на томе; Г. Лере навали поново са својим тражењем, и, час претњом час јадањем, радио је тако вешто да му Бовари издаде на послетку меницу с роком од шест месеца. Али тек што је потписао ову меницу, њему паде на ум једна смела мисао: да узајми од Г. Лереа хиљаду динара. Он упита, дакле, прилично збуњен, да ли их може добити, додавши да ће их вратити за годину дана и платити камату колика буде. Лере отрча у дућан, донесе талире и издиктира другу меницу, којом се Бовари обвезао платити по његовој наредби, првог септембра исте године, суму од хиљаду и седамдесет динара, што је, са већ уговорених сто осамдесет, износило равно хиљаду и две стотине педесет. На тај начин, са интересом шест на сто, са четвртином за посредништво, и са зарадом на набавци која је износила у најмању руку добру трећину, имао је Лере, за дванаест месеца, сто тридесет динара добити; али он се надаше да на томе неће остати, да му Бовари неће моћи платити менице, да ће их обновити, и да ће му се тако његов јадни новац, пошто се исхранио код лекара као у каквој болници, вратити једнога дана знатно пунији и набрекао да кеса прсне.

Све му је, у осталом, испадало за руком. На њему је била остала набавка јабуковаче за Нефшателску бол-

ницу; Г. Гијомен му је обећавао акције тресетних мајдана у Грумениу, а сам је намеравао да уведе нова поштанска кола између Аркеја и Руана, која би, без сумње, убрзо сатрла тарнице *Златнога Лава*, и која би ишла брже, била јевтинија и носила више пртљага, те би тако сва јонвилска трговина прешла у његове руке.

Шарл се више пута упита, како ли ће, идуће године, вратити толики новац; тражио је, смишљао начине, као на пример да се обрати своме оцу, или да прода шта. Али његов отац не би за то хтео ни да чује, а сам није имао ништа што би могао продати. И он је предвиђао такве тешкоће, да је брзо отурао од себе мисли тако непријатне. Пребацивао је себи да због њих заборавља Ему. Та је жена имала права на све његове мисли; не мислити непрестано на њу, значило је готово отимати јој нешто.

Зима је била оштра. Госпођа се опорављала врло споро. Кад је било лепо, догурали би је у њеној столици до прозора, оног што је гледао на Трг; јер њој је сад башта била одвратна, и капци на тој страни били су увек затворени. Она захте да се прода коњ; што је пре волела, то јој се сад није допадало. Све њене мисли као да су се ограничиле биле на њену личност. Лежећи у постељи ужинала је, звонила за слушкињу да је пита шта је с њеним тејовима, или да разговара с њом. Међутим снег на пијачним крововима бацао је у собу одблеске беле, непомичне; после тога падала је киша. И Ема је свакодневно чекала, са неком зебњом, неминовни повратак посве безначајних догађаја, који је међутим нису ни најмање занимали. Најважнији беше, у вече, долазак *Ласте*. Крчмарица је тада викала и други су гласови одговарали, док је фењер, с којим је Хиполит тражио сандуке по крову, изгледао у мраку као нека звезда. У подне, долазио је Шарл; после је опет одлазио; она је затим јела чорбу, а око пет сахата, у мрак, деца, која су се враћала из школе, тапајући по тро

тоару својом дрвеном обућом, сва редом ударала су својим лењирима по шипкама од капака.

Обично у то време долазио је г. Бурнизијан да је види. Он је распитивао за њено здравље, доносио јој новости, и опомињао је на веру у мазном ћеретању које је било доста пријатно. Њу је и сама појава мантије крепила.

Једнога дана, кад је у највећем јеку своје болести помислила да јој је дошао крај, она беше затражила да се причести; и док су у њеној соби чињене припреме за свету тајну, док је претваран у олтар орман претрпан лекаријама, а Фелисита сејала по земљи георгине, Ема осети како нешто крепко пређе преко ње, што је опрости њених болова, сваког примања упечатака, сваког осећања. Њено олакшано тело није више мислило, настајао је други живот; учини јој се да ће њено биће, уздижући се Богу, нестати у овој љубави као припаљен тамјан који се разилази као дим. Њену постељу пошкропише водицом; свештеник извади бело причешће из светог путира; и готово ван себе од блаженства она пружа усне да прими тело Спаситељево које јој би поднето. Завесе на њеној постељи лагано се раширише око ње, као облаци, и зраци од свећа које су гореле на орману учинише јој се као блиставо небо. И она обори главу, јер јој се учини да чује у васељени звуке херувимских харфа, и да на чистом плавом небу, на једном златном престолу, посред светаца са зеленим гранчицама у руци, види Бога Оца у свој слави његовој, који једним знаком шаље на земљу анђеле са пламеним крилима да је понесу на својим рукама.

Ово величанствено привиђење оста у њеном памћењу као нешто најлепше што се може сневати; тако да се сад упињаше да изазове оно исто узбуђење, које је међутим и даље трајало, али на начин мање искључив и са пријатношћу онако исто великом. Њена душа, изнурена поносом, одмараше се сад у хришћанској смерности; и, уживајући у задовољству што је слаба, Ема је

посматрала у самој себи разорење своје воље које је начинило простран улаз божанској милости. Било је дакле место земаљске среће већих блаженстава; постојала је дакле друга љубав изнад свих других љубави, трајна и без краја, и која вечито расте! Међу илузијама своје наде, она назре једно стање целомудрености, које лебди изнад земље, које се сједињава с небом, и коме је она тежила. Она хтеде да постане светитељка. Купи бројанице, поче носити амајлије; желела је да има у својој соби, изнад постеље, какву светињу оиточену смарагдима, да је целива свако вече.

Пароха је задивило ово расположење, мада је Емина вера, по његовом нахођењу, лако могла, из превелике ревности, прећи у јерес, па чак и у бесмислицу. Али како није био понајјачи у овим питањима, чим су прелазила извесну меру, он се обрати писмом г. Булару, књижару Архиепископовом, да му пошље *нешто одлично за једну личност женскога пола, која је врло духовита.* Потпуно равнодушан, као да шаље посуђе црнцима, књижар вам спакова све од реда што се у то време продавало по трговинама с побожним књигама. Ту је било малих ручних књига у виду питања и одговора, памфлета надувенога тона по начину Г. од Местра, и неких романа са ружичастим корицама и сладуњавим стилом, које су фабриковали богослови трубадури или плаве чарапе покајнице. Ту беху: *Имајте на уму; Човек из отменога света пред ногама Маријиним, написао Г. од ***, awkwardималац разних ордена; Заблуде Волтерове, за одраслу младеж,* итд.

Госпођа Бовари није још била довољно крепка духом, да би могла озбиљно прионути на ма шта; сем тога, приступила је читању с одвећ великим нестрпљењем. Она се наљути на прописе црквених обреда; надувеност полемичних написа не допаде јој се због огорчених напада на људе које није познавала; а светске приче, зачињене вером, учинише јој се писане с таквим непознавањем друштва, да је оне мало по мало удалише од истина за које је очекивала доказе. При свем том

читала је и даље, и, кад би јој књига испала из руке, мислила је да је обузета најнежнијом католичком меланхолијом коју једна нежна душа може осетити.

Што се тиче успомене на Родолфа, она се беше спустила у само дно њенога срца; и ту је остала свечанија и непомичнија но каква краљевска мумија у подземним ходницима. Нека пара дизала се из ове велике балсамисане љубави која је, пролазећи кроза све, испуњавала мирисом нежности чисту атмосферу у којој је она хтела да живи. Кад би клекла на свој готски наслон за молитву, она се обраћала Господу истим нежним речима које је некад шапутала своме љубавнику у изливима прељубе. То је чинила да призове к себи веру; али никаква наслада није силазила с неба, и она је устајала, заморених удова, с неодређеним осећањем огромне обмане. Ово истраживање било је, по њеном мишљењу, само једна заслуга више; и поносита са своје побожности, Ема је поредила себе са оним великим госпођама из минулих времена, о чијој је слави сневала по једној слици Ла Валијерове, и које су се, носећи с толико достојанства утрпане репове својих дугачких хаљина, повлачиле у самоћу да ту пред ноге Христове пролију силне сузе срца које је живот уцвелио.

Она се затим одаде претераном милосрђу. Шила је хаљине за сиромахе; слала дрва породиљама; и једнога дана, кад је дошао кући, Шарл затече за столом три неваљалца који су јели чорбу. Она врати кући своју ћерчицу, коју њен муж, за време њене болести, беше поново послао дојкињи. Она је хтеде научити да чита; Берта је узалуд плакала, она се више није једила. Беше се тврдо решила да буде трпељива, да свакоме гледа кроз прсте. Њен говор у свакој прилици беше пун идеалних израза. Своме детету говорила је:

— Не завијате више трбух, чедо моје?

Госпођа Бовари, Шарлова мати, није могла ни на шта да се потужи, сем можда на ову страст за шивењем кошуљица туђој сирочади, уместо да се поправљају

крис у кући. Али заморена домаћим свађама, ова добра жена налазила је задовољства у овој мирној кући, и остала је у њој и после Ускреса, да би избегла заједања свога мужа који је редовно, свакога великог петка, наручивао за себе кобасице.

Поред своје свекрве, која јој је уливала извесно поверење својим тачним расуђивањем и својом озбиљношћу, Ема је готово свакога дана имала и другога друштва. Долазиле су јој госпођа Ланглоа, госпођа Карон, госпођа Дибреј, госпођа Тиваш и, редовно од два до пет сахата, добра госпођа Хомс, која никад није хтела веровати ни у једну од потвора које су се износиле против њене суседке. Хомсова деца такође су је походила; њих је Јустин доводио. Он се пео с њима у собу, и остајао је поред врата, непомичан, не говорећи ништа. Често се, шта више, не обраћајући на њ пажње, госпођа Бовари чешљала пред њиме. Најпре би извадила из косе чешаљ и затресла главом; и кад је први пут видео ову косу која је падала до колена, одмотавајући своје црне прстенове, то је било за ово јадно дете као изненадан улазак у нешто особито и ново, од чијег се сјаја уплаши.

Еми, без сумње, нису пале у очи његове неме услужности ни његова снебивања. Она није ни слутила да љубав, која је ишчезла из њеног живота, дише ту, у њеној близини, под овом кошуљом од простога платна, у овом младићском срцу које је било приступачно дражима њене лепоте. У осталом, она је према свему била сад тако равнодушна, у говору тако љубазна, гледала је тако поносито а понашала се тако различно, да се више није могла разликовати себичност од милосрђа, ни поквареност од врлине. Једно вече, на пример, плану на своју слушкињу која је беше замолила да изиђе и стала муцати тражећи какав изговор; затим наједанпут рече:

— Волиш га, дакле?

И, не чекајући одговор од Фелисите, која беше порумепила, она сетно додаде:

— Онда трчи! Забављај се!

У почетку пролећа, по њеној наредби, прекопана је цела башта с краја на крај, поред свих напомена Шарлових; он је, међутим, био срећан што је једва једанпут ма у чему показала своју вољу. Ту је вољу Ема све јаче осведочавала што се више опорављала. Пре свега, нашла је начина да истера из куће дојкињу Роле, која се за време њене болести беше навадила да сувише често долази у кујну са своја два одојчета и једним дететом које је примила била на храну и које је имало више зуба но какав људождер. Затим се опрости породице Хомеове, одби редом све остале походе, и шта више престаде онако пријежно ићи у цркву, на велико задовољство апотекарово, који јој тим поводом рече пријатељски:

— Ви сте били мало запливали у поповске воде.

(Наставиће се.)

Густав Флобер.

(Превео с француског Д. Л. Ђокић.)

ЈАСИКА.

Што си јадна усамљена,
О јасико на пештери?
Што ли твоје тужно лишће
Ув'јек шушти и трепери?

У ноћ касну кад позаспу
Све околне шумне горе,
Тужно шуми лишће твоје
К'о да ноћни дуси зборе.

Све дрвеће кад се смири,
У твом лишћу неки гласи
Као жубор на таласи,
Меки гласи и уздаси.

Тужно дршће лишће твоје
И жагори и жамори,
Тихо шуми, тихо шушти,
И шапуће и шумори.

И за час се шумор стиша —
Па све тихо, тише, тише
К'о да оно тужно лишће
Тихо јеца и уздише.

За час опет, па заигра,
Затрепери јаче, јаче,
Па задршће тужно лишће
Зашумори к'о да плаче.

Сјетно хуји и зазуји
Као пјесма или звуци,
Мелодија ил' музика,
Ил' јецање ил' јауци.

Тако често душа шуми
И заигра и трепери,
Оплакује прошлост своју,
Прошле дане и вечери.

Тихо хуји и уздише
И шапуће и жамори
И заплаче, зајауче,
И зајеца и шумори.

Да л' и тебе туга нека,
О јасико, тужну мори?
Ил' то само горски вихор
На твом лишћу пјесму збори?

Јеси л' к'о и моја душа
Еолова харфа клета,
Гдје вихори и времена
Пјесму зборе б'једног св'јета?

Јеси л' душа пјесникова,
О јасико на пештери?
Што ли твоје тужно лишће
Ув'јек шушти и трепери? —

Шуми, шуми, о јасико,
Света слико, душе моје!
И твоје је тужно лишће
К'о и моја душа што је.

Михаило Мирон.

ПЛАНИНСКА НОЋ.

Грануо мјесец, па лагано сјаје,
И мирно спава сав планински крај.
Планинске воде као да се таје,
Потмуло хује у сјенке и сјај.

Трепере сјенке и обале б'јеле,
Са мирних вода вије благи хлад.
И страсно шуме јасике и јеле,
Ах, страсну пјесму горски живот млад.

Снивају горе и колибе мале
И б'јела стада почивају сан,
Снију пастири у торине старе
Крај свога блага чекајући дан.

Свуд тихо, мирно. Само звонар стари
Каткад потресе успавану ноћ,
И опет глухо распињући чари
Краљица н'јема шири своју моћ.

О како мило ваздухом шумори
Шапат и шумор и тајанствен глас,
Трепери лишће у заспалој гори,
Шапуће цв'јеће и високи клас.

О како мило дршће моја душа,
Поздрави благе слушајући звук,
И будно, жедно, тајне гласе слуша
И горских вода ноћни шум и хук.

Ја љубим тебе, о краљице црна,
Твој загрљај мртви и пољубац свет.
На мрачним крил'ма, кад се спустиш мирна
И хладним мраком кад загрлиш св'јет.

Ах душа моја тад далеко тоне,
Некуд у бездан, у бескрај и мрак.
Кроз груди неки благи звуци звоне,
Мирише цв'јеће, таласа се зрак.

И душа моја, к'о да васкрс слави,
Узл'јеће смјело у поноћни час,
Љубави својом све грли и здрави,
Небо и земљу, ц'јели бескрај вас.

Природа снива и ноћ тихо гази.
Планине моје, што снивате ви?
Је л' да и на вас ова радост слази,
Ил' мртвим санком ваше ст'јење спи?

О, не! Осјећам како гора дише
И горско цв'јеће и студени кам,
Осјећам лахор како пјесмом њише
Заспало лишће, куда блудим сам.

И дах осјећам усред душе своје,
Глас и присуство страшног Бога свог:
Да смо ми једно, о планине моје,
Једна иста душа, један исти Бог.

Михаило Мирон.

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ И ОПШТЕ ГЕОГРАФСКЕ ОСОБИНЕ МАКЕДОНИЈЕ И СТАРЕ СРБИЈЕ

I.

С разлогом је утврђено да је област Средоземнога Мора самостална географска целина.[1] Она је од околних земаља одвојена или пустињама и степама, или врло високим планинским ланцима. Такав је онај појас пустиња и степа, који се пружа од Сахаре до манџурске границе, највећи на земљи, држи скоро две трећине њеног обима, и одваја медитеранску област (затим северну Азију) од афричког Судана и богатих монсунских земаља јужне и источне Азије. На северу су од медитеранске области Пиринеји, Алпи, Балкан и Кавказ, који је као високи зидови преграђују од сасвим друкчијих северних земаља, у главноме оштре климе са атмосферским талозима кроз сва четири годишња времена. Међу таквим географским контрастима лежи медитеранска област. Она је скоро исте климе, која има познате карактере и названа је медитеранском. У вези су с климом култура земље и нарочити начини наводњавања земљишта, који у свој медитеранској области показују великих сличности, а одступања, у колико их има, морају се свести на оне различне психичке особине појединих народа, који и исту природу на засебне начине савлађују.[2] Сличан је и биљни и животињски свет. Изненађује велика сличност антропогеографских прилика, нарочито типа насеља и кућа, које су махом камене. Познато је, да су се у медитеранској области развиле високе културе: египатска, келтска, феничанска, јелинска, римска, од којих је по-

[1] Th. Fischer, Die südosteuropäische Halbinsel (Unser Wissen von der Erde), с. 68.

[2] Jean Brunhes. Etude de géographie humaine. L'irrigation dans la péninsule ibérique et dans l'Afrique du Nord. Paris 1902.

следња завладала свом облашћу. Унутрашњи саобраћај и унутрашња трговина били су увек врло знатни, а положај медитеранске области између поменутих географских противности изазвао је још знатнији спољни промет, који је у ранијим временима заузимао прво место на површини земљиној. У медитеранској области високе културе било је становништво, које је могло и скупоцене производе консумирати, а иза поменутог пустињског и степског појаса су богате области: тропска Африка, Индија, азијска острва, на којима сви главни зачини успевају, и Кина, земља свиле. У мањој су се мери такви односи развили између медитеранских и северно-европских области, нарочито због трговине са житом и ћилибаром. Али од изналаска Америке и поморских путева за Индију и источну Азију комуникациони, трговински и културни значај медитеранске области се смањивао; то је убрзано развитком нових културних центара у западној и средњој Европи, доцније у северној Америци. Даље су ти узроци учинили, да је медитеранска област све мање бивала целина која се од остале Европе издваја. Под утицајем великих револуција у комуникационим средствима и под утицајима нових културних центара, у многоме је измењен и унутрашњи живот и рад медитеранских области. Остали су као спона њених појединих делова општи географски положај и поменуте физичко-географске и друге особине.

Јужни и југоисточни делови и цело приморје Балканскога Полуострва чине по својим физичко-географским особинама и разноврсним везама део медитеранске области. Али је положај Балканског Полуострва у овој области друкчији но остала два јужно-европска полуострва: Апенинског и Пиринејског. Последње је највеће, има периферијски положај у медитеранској области, у најинтимнијој је вези с Африком, од Европе је одвојено Пиринејима. Апенинско, најмање од сва три, има централни положај у Средоземном Мору и више је географ-

ска целина но Балканско и Пиринејско Полуострво; одвојено је Алпима од остале Европе. Балканско Полуострво има обалу богатије артикулације, даље има разноврсније пластичке, антропогеографске и етнографске прилике[1] и много разноврсније везе са околним земљама но остала два. Те везе и пластика имају значај за одређивање географског положаја његових појединих делова.

Планине источне половине Балканскога Полуострва чине везу између планинских система Европе и Азије, Кавказа и предње Азије, а Балканско Полуострво, као целина, држи везу између Европе и Азије; то су најважније физичко-географске црте, којима се оно од друга два јужно-европска полуострва разликује. Босфор и Дарданели раздвајају ова два континента само онако као што велике пловне реке иначе две земље одвајају. Архипелази, групе и низови Спорадских и Кикладских Острва, који су до почетка дилувиума били једноставно копно, и као мост спајали Балканско Полуострво и предњу Азију, и сада распоредом и блискошћу чине прелаз и олакшавају везе између Европе и Азије. Ту улогу посредничке земље имају поред њих поглавито југоисточни и јужни делови Полуострва: Тракија, Македонија и Грчка; овде се она усредсредила у Цариграду, Солуну и Пиреју с Атином, а на азијској страни у Скутари и Смирни. Поменуте области са још неким деловима Балканскога Полуострва чиниле су кроз многе векове римске, византијске и турске владавине једну политичку целину са суседним деловима Азије и североисточне Африке. Под утицајем тих веза, посредничке улоге и заједничке политичке прошлости формирали су се у југоисточним и јужним деловима Полуострва засебна култура и живот, који су у многоме друкчији но у осталим деловима Полуострва, а знатно се разликују од стања у осталој

[1] За карактеристику три јужна полуострва види поменуто Фишерово дело за етнографске прилике приложену скицу; даље и: Антропогеографске проблеме Балканскога Полуострва. Насеља Српских Земаља књ. I с. CCXXXVI

Европи. Зато су Енглези с правом први почели уврштавати поменуте земље Балканскога Полуострва у *Ближи Исток* (the Nearer East) и стављати га у супротност према Даљем Истоку и Европи.[4] Често се погрешно у Ближи Исток уврштује и Арбанија и Босна с Херцеговином; томе су повод поглавито спољни појави живота. Али по географском положају и везама не могу се ове земље уврстити у Ближи Исток.

Као што су југоисточни и јужни делови по свом положају и везама посредничка земља између Азије и Европе, тако западна приморја и западни делови Полуострва имали су и имају интимних веза с Италијом. Али област, која је по свом географском положају упућена на везе са Италијом и предузела улогу посредничке земље између Италије и Балканскога Полуострва, *ограничена је само на уско приморје полуострва до развођа*. Истина су се у ранијим историјским временима разноврсни утицаји из Италије распростирали на много веће области Балканскога полуострва, али то није проистицало из географског положаја, већ је стајало у вези са другим узроцима, нарочито са великом снагом и особитом организацијом држава и варошких република италијанских, дакле и са узроцима који леже изван Балканскога Полуострва. Такве велике освајачке и културне експанзије имају врло слабе везе са географским положајем земаља; али после политичких и културних пертурбација, настаје опет утицај географског положаја и културног адјустирања, и разни утицаји се заустављају и утврђују на оној области коју одређује географски положај. У утицају географског положаја има дакле механичкога, и гранична линија или развође извесне културе поклапа се у доцнијем сталоженом стању са границом области која је по свом географском положају упућена на везе и кон-

[4] D. G. Hagarth. The nearer East. 1902. с. 296 Рачуна у ближи Исток: Македонију, Арбанију, Источну Румелију, Тракију и Грчку, даље целу предњу Азију са Арабијом, и Египат.

такте са одређеним спољним земљама. Истина, јаки културни утицаји продру и преко поменутог културног развођа, али махом местимице; ти клинасти и линеарни културни продори стоје у вези са пластиком и комуникативношћу области.[1]

Држим да у горњем смислу треба ограничити утицај географског положаја. Особито се војничка завојевања често распростру и преко области његових правих утицаја. На Балканском се Полуострву завојевања римске империје и њени културни утицаји не могу довести у *потпуну* сагласност са географским положајем и уопште географским моментима. Римска империја је овладала целим Балканским Полуострвом. римска култура се тада по целом Полуострву распрострла, али је ипак најинтенсивније утицала на западне приморске области. Латински језик био је распрострањен по северним и северозападним областима Полуострва, и дуж целог Дунава се шест векова латински говорило. У јужним и средишним областима. грчки се говорило. Међутим изгледа по *К. Јиречку* да међу њима није било оштрих говорних граница. и област једнога језика често је дубоко залазила у област другога. Ма да је римских насеља било по свем Полуострву, она су била густа поглавито од обала Јадранскога мора до Ливна, Стоца, Скадарскога Блата и и Подгорице.[2] Само се у западном делу ове области одржало римско становништво кроз све пертурбације

[1] Антропогеографски проблеми с XXII—XXXVII. — То показује и распрострањење католицизма на Балканском Полуострву. Он је најјачег корена ухватио у западном приморју, на првом месту због географског положаја, за тим и због политичких прилика, нарочито млетачке и аустријске владавине. Одат е је прешао у западну Босну и уз долину Неретве у Херцеговину. Од Медовског Залива је најдубље продро у унутрашњост Полуострва, северну Арбанију, јаче је додирнуо Метохију, сасвим слабо Косово.

[2] Const. Jireček. Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. Denkschriften d. Kais. Akad. d. Wiss. Wien. Bd. XLIX с. 9, 10, 13.

сеобе народа и после инвазије Словена. Та је област по свом географском положају била у сталном контакту с Италијом. Зато у Јадранском приморју до развођа има и данас највише Италијанске културе, језика и католицизма. — Као што римска завојевања и шири утицај римске културе имају друге узроке, који су знатнији од географскег положаја и других географских момената, тако се не може само на те моменте сводити ни она шира трговачка улога, коју су Млетци и Дубровник, посредник италијанске културе, затим Ђенова, вршили на Балканском Полуострву; она се осећала и у источним деловима његовим.[1]

Непосредни утицаји римске културе нису се вршили на претежној већини балканског становништва, јужним Словенима и Турцима, који су се доцније доселили. Они су их могли посредно и врло мало примити од романског становништва на западу и од поменутих староседелаца, који су делимице били романизовани. Доцнији италијански утицаји, који су се вршили после досељења Словена и Турака, ретко су где прелазили јадранско развође осим чисто трговачких утицаја. Ја сам покушао да према данашњем културном стању Балканскога Полуострва утврдим јаке утицаје италијанске културе и ограничио сам их махом на врло уско јадранско и јонско приморје.[2] Иначе су трагови културних утицаја Италије у главној, словенској маси Балканскога Полуострва врло незнатни. *Познато је, да је много јачи и на много веку област распрострањен* утицај Византије, која је вековима непосредно утицала на државне организације и на главну

[1] Јиречек је наводио у Cestu po Bulharsku и у Fürstenthum Bulgarien многе италијанске речи, које се у Бугарској чују и унели су их Ђеновљани. Ја сам у Карлову видео старих кућа и дућана италијанскога типа, који се јамачно на исте утицаје морају свести. Приметио сам даље да су макарони и фида у источној и средњој Бугарској јако, и то од старине, одомаћени.

[2] Види: *Културни појаси Балканскога Полуострва* у Антропогеографским Проблемима с. XXX.

масу балканског становништва, јужне Словене, у неколико и на Турке; даље, центар Византије је био на Балканском Полуострву; њени Ромеји, доцнији Грци, удружени са Цинцарима, остали су и у турско време, у областима под Турском и до наших дана, главни културни елеменат Балканскога Полуострва. Ипак се данас јаки утицаји византијске културе и доцнијег грчко-цинцарског рада поглавито осећају у области која је названа Ближим Истоком. *Та област и поменуто јадранско и јонско приморје представљају сталожене културне утицаје Византије и Италије*; *то одговара и њиховом географском положају.* Између ових двеју области има на Балканском Полуострву простран појас, у коме су друге живе силе и стваралачке моћи биле несразмерно јаче од византијских и римских утицаја; данашњи живот и културно стање су у тој области по главним цртама својим спонтани и оригинални; изгледа да су такви морали бити, и ако можда у мањој мери, и у ранијим историјским временима; доцније су се и ти слаби византијски и италијански утицаји ранијих времена губили, нарочито у турско доба, под утицајем народних тежња да се *врати првобитној етнографској свежини* и својој првобитној етнографској индивидуалности. Ако се данас и у тој области патријархалнога живота, спорадично нађу трагови утицаја Истока и Запада, то не значи да се Балканско Полуострво, нарочито не области нашега народа, могу поделити између културних утицаја Истока и Запада. Напротив, мени је на путовањима пала јако у очи спонтаност и самосталност етничких појава патријархалног балканскога појаса, и ја сам често осетио велике разлике између њих и означених области, у којима се осећају сталожени културни утицаји Византије и Италије.

Зато је овај појас патријархалног живота најјачи доказ за онај утицај географског положаја, који сам назвао *адјустирајућим*. Културни утицаји, који су се и преко њега прелили или у њега продрли, померали су се и помештали, док се сталожено културно стање није за-

уставило на уском западном приморју и јужној и југоисточној области, које су за то предестиниране географским положајем. Изван појаса патријархалнога живота настају дакле области, које су по географском положају упућене на везе са Ближим Истоком или Италијом.

За западна приморја Балканскога Полуострва има значај Отрантска Мороузина која одваја два различна дела њихова.

Око ове мороузине је најкраће растојање између Апенинског и Балканског Полуострва. На њеној италијанској страни су Отранто и Бриндизи; на балканској, Валона, Јањинско Приморје са Превезом и Санти Каранти. Одстојање је од Отранта до Валоне само 90 км., а од Бриндизи до Валоне 135 км. И ако је Отранска Мороузина најповољнија линија за везе између два полуострва, нарочито у временима лађа са једрилима, она није у ранијим добима имала великог значаја за културна кретања; нема га ни данас, јер су области око ње некултурне, а пристаништа неуређена и легла маларије. Али је по особинама својим предестинирана да буде важан културни мост између Италије и Балканскога Полуострва, управо Епира, Македоније и јужне Арбаније. Међутим је имала, као и сад, велики војнички значај. Преко ње је Цезар прешао на Балканско Полуострво у походу против Помпеја. Поглавито су из Отранта прелазили енергични вођи норманскога царства Роберт Гвискар и његов син Бохемунд и нападали на византијску империју, и то најпре на Oricum и Валону, затим на Драч и Крф.[9]

Отрантска Мороузина одваја Јадранско Море од Јонскога. Прво је управо дубоки залив Јонскога Мора, који се Отранском Мороузином да у многоме затворити, и нема онако слободне и разноврсне везе са поморским

[9] Dr. B. Denzer. Topographie der Feldzüge Robert Guiscards gegen das byzantinische Reich. Festschrift des geogr. Seminars der Universität Breslau c. 82—121. Breslau 1901.

светским комуникацијама као Јонско Море. Зато је оно с правом у старијој картографији, још и у XVIII веку, звато заливом, и то *Млетачким Заливом*, Golfo di Venezia, пошто су на њему дуго Млеци неограничено господарили; Отрантска Мороузина се на старијим, нарочито италијанским картама редовно зове Bocca del Golfo di Venezia.[1] Сада је Јадранско Море скоро искључно италијанско и аустроугарско море. Због поменуте затворености Јадранскога Мора не могу ни његова балканска приморја имати слободне и разноврсне светске везе и морају бити упућена поглавито на Италију. Напротив, балканска приморја Јонскога Мора нису тако искључно упућена на Италију, а сасвим су независна од тога утицаја балканска пристаништа Белога или Егејскога Мора.

Напослетку се по приступачности обала и културним утицајима у неколико разликују балканска приморја Јадранскога Мора, која су на Северу и Југу од Скадра и Медове (San Giovanni di Medua). Последња имају мање артикулисану обалу, услед наноса арбанашких река махом су плитка, даље се одликују лиманима и приморским баруштинама; услед тога су мање приступачна. Осим тога су се овде млетачки утицаји вршили на различној етнографској основи: на Северу од Скадра на српскохрватској, на Југу од Скадра поглавито на арбанашкој; даље је арбанашка обала каткад и у ранија историјска времена а нарочито у новије доба била у јачој вези са областима јужне Италије и под утицајима њихове културе, која је у неколико друкчија од северо-

[1] На Меркаторовој Карти Европе од 1554 год. има, поред других, и име Golfo di Venetia; само горња имена су на картама Giac. Gastaldi од 1566. год., P. Forlani од 1569. г., у атласу Franc Camocio-a од 1571. г., Bertelli-a, Francois de la Hoeije, Jean le Clerc-a, Coronelli-a и других картографа 16. 17. и 18. века. Садашњи Медовски Залив они скоро редовно зову Golfo dello Drino, Lodrin Lydrin.

италијанске. Отуда има разлика у овом италијанском културном појасу, које сам на другом месту истакао.

Засебан положај и најразноврсније везе с околним земљама има грчки део Полуострва, нарочито средња Грчка и Пелопонез. Он се као *секундарно полуострво* одваја од трапезног трупа Балканског Полуострва, најјаче је артикулисан и најбоље приступачан. Има знатне разлике између његовог источног и западног дела. Први се одликује многим дубоким заливима, полуострвима и ртовима, пред којима су све до Мале Азије низови и групе острвске; така је разуђеност ретка на земљи, и она је с правом као тип названа *грчком артикулацијом*. Даље су готово сви заливи на Северу ограђени високим планинским преградама, које изолирају Грчку од осталога Полуострва и сасвим је упућују на обале и мора; зато је сва јелинска историја на источне области и приморја ограничена.[1] Али услед тога је Грчка кроз сва времена као и данас имала врло *лоше везе са главним балканским комуникацијама*, а тиме је још више одвојена од осталог Полуострва. Сасвим је друкчија западна обала, која је несразмерно слабије артикулације. — Класична Грчка имала је, услед означених особина, тесних веза не само с Азијом, већ и с Африком, Италијом и осталим деловима медитеранске области. Познат је онај, у људској историји јединствени, развитак ове земље у јелинско доба. Поред артикулације утврђени су и други географски моменти, који су на тај развитак утицали, као пластика земљишта, клима, разноврсност вегетацијских појава[2] итд.

Природни положај и природне особине Грчке нису се измениле, али се врло знатно изменила вредност њеног светског положаја. Свакојако се та промена извршила због ових главних узрока: услед премештања културних центара из медитеранске области у западну и

[1] E. Curtius. Griechische Geschichte I. Bd. c. 11.

[2] C. Neumann und J. Partsch. Physikalische Geographie von Griechenland. Breslau 1885. c. 1—15. — E. Curtius. Loc. cit.

средњу Европу; услед других праваца светске пловидбе и трговине, затим услед парних лађа којима су замењене лађе са једрилима; због великих техничких напредака у копненим комуникацијама; на последку можда и услед особина јелинске расе, која се исцрпла, и због доцнијих етнографских поремећаја знатно променила. Географски положај Грчке није данас ни приближно употребљен. Да би један народ особине свога земљишта потпуно употребио, потребни су и други услови поред разуђености обала, добрих залива и разноврсних веза, које одатле и из општег географског положаја потичу. Мислим да се ти услови не могу апстракно, за ма коју земљу и за ма које прилике утврдити, јер у решавање овога великог проблема улази поред осталог непознатог и један од најважнијих непознатих фактора: особине расе, које су осим тога често подложне непредвиђеним еволуцијама. Ипак се условима које је поставио *Марсел Дибоа*,[1] може у многоме објаснити и данашња слаба вредност географског положаја Грчке. Земља која хоће да потпуно употреби свој марински положај, мора данас бити богата, нарочито привредно јака; у том случају се земље и лошијег географског положаја и слабије разуђености боље развијају. Људска активност и модерна техника савлађују незгоде лоших пристаништа; парне лађе, противно лађама са једрилима, не морају се држата обала и не морају на кратким одстојањима имати згодна пристаништа. Данашња Грчка не може у том погледу издржати конкуренцију са богатијим и боље организованим медитеранским државама, а нарочито не са високо-културним и енергичним народима западне и средње Европе; они поглавито владају пловидбом и културним покретом у Средоземном Мору и одржавају преко њега, кроз суецки канал и Гибралтар, везе са источним земљама и западном планисфером.

[1] M. Dubois, Rôle des articulations littorales Annales de Géographie 1892. I. с. 131—142.

Северни појас Балканског Полуострва, нарочито северна Србија, северна Босна и Бугарска имају друкчији положај но остале до сад поменуте области. Највише су удаљене и од утицаја Ближег Истока, и од италијанских, и од грчко-медитеранских. Долине река су нагнуте с Југа на Север, Сави и Дунаву, и све су меридијанског правца. Средња висина ових земаља опада у правцу с Југа на Север. Оне су дакле општим географским положајем поглавито упућене на везе и контакте са средњом и североисточном Европом. То је њихова заједничка особина која потиче из географског положаја, али ове земље имају и других, већином мање важних особина, које су у појединим од њих различне, и од којих се нас при овом разматрању само неке тичу. Услед централног положаја међу северним земљама Балканскога Полуострва и моравско-вардарске удолине и комуникације, Србија може имати и важних других веза са околним земљама, затим, преко Солуна, и са Цариградом; у идућем одељку ће бити изложено да извесним трансверзалним путевима Полуострва Србија може доћи у везе са Италијом сличне онима ранијих времена. Бугарска има слабије контакте са средњом Европом, и то поглавито посредно преко Србије, за тим и непосредно дунавском пловидбом. Ипак је она, због свог периферијског положаја и карпатско-балканског планинског лука, удаљена и у неколико ограђена од средње Европе, а природом врло много упућена на руске и понтијске утицаје и везе; последње су многоструке и доводе Бугарску у непосредан додир и са народима западне Европе. Осим тога, она новом комуникацијом кроз Искрову Клисуру и старим путевима, преко балканских превоја, излази на цариградско-београдски пут, који је, као и црноморско-приморје, знатно примиче утицајима Ближег Истока. Бугарска је дакле по положају и географским везама упућена да чини целину са Источном Румелијом, Тракијом и деловима источне Македоније. И у овом се случају отимају од утицаја географског положаја ратнички походи и заво-

јевања у добима нарочито јаке народне експансије; отуда су се Бугари могли и Северозападу кретати, и неко време и Срем држати.

Услед поменуте главне особине географског положаја ове су земље добиле већи значај, нарочито северна Србија и Босна, од кад су се развили културни центри и организовале државе у средњој Европи. Од тога је времена вредност њиховог географског положаја знатно порасла.

II.

Општи географски положај дао је појединим областима Балканскога Полуострва разне функције, што се њихових веза са спољним земљама и околним морима тиче. То је изложено у претходном одељку. Даље се у тим областима могу означити делови обала, комуникационе линије и поједине тачке, које су предузеле главни део оне улоге која је услед географскога положаја појединим областима намењена; осим тога су нарочито природне удољине, за које се главне комуникације везују, биле од знатног утицаја на сва културна и историјска кретања, на формирање држава и на распоред народа Балканскога Полуострва. Такве тачке и комуникационе линије последица су облика и разуђености Балканскога Полуострва и разне пластике његових појединих делова. Међутим се ове особине морају у крајњој инстанцији свести на различне тектонске или орогенске процесе који су створили структуру појединих делова Полуострва.

Боре и венци динарске системе имају у главноме правац СЗ—ЈИ до Медове и Скадра. Овде они повијају у североисточни правац, и то се нарочито види у Проклетијама и Комовима. Међутим албанске боре и венци, јужно од Леша, имају меридијански правац. Од Леша до Дримове клисуре, и даље до Коритника, Паштрика и Шарпланине повијају такође у северо-источни правац.

На одстојању од Медове преко Задрима до Метохије сучељавају се ове две тектонске и орографске системе. То је динарско-албански тектонски сукоб. У рачвама између ових повијених бора има низ тектонских улегнућа, Прва је таква котлина према Медови у Јадранском Мору: његова највећа дубина од 1645 м.; друга је Задрим, а трећа Метохија.

Услед ових тектонских узрока и пластичких особина медовски је залив морфолошки најважнији део западне обале Балканскога Полуострва. Овде је прегиб у његовој обали или сучељавање динарског, северозападног и албанског, меридијанског обалског правца. Због та два обалска правца и због поменутих тектонских улегнућа, западна обала Балканског Полуострва је код Медове највећма угнута, улубљена у правцу са З. на И. Осим тога, у тектонским рачвама од Медове до Метохије је најважнија трансверзална удолина западне половине Полуострва, у којој истина има планинска, не висока пречага између Задрима и Метохије, али је ипак та удолина најзгоднија веза између Јадранскога Мора и централних делова Полуострва. Код Медове имамо дакле прегиб у обали и дубок залив од кога води најзгоднија удолина за унутрашњост Полуострва, и зато су пристаништа дуж медовске прегибли најближа и најзгоднија пристаништа централних делова Балканскога Полуострва. Обала око медовске прегибли мора за везе са Италијом бити чеона, историјска и културна обала Балканскога Полуострва. Осим тога она раставља два типа обале: динарску и албанску, међу којима има знатних разлика у геолошком саставу и морфолошким особинама, нарочито у облику залива и њиховој приступачности.[1]

Сличан, али готово већи значај има солунско-орфанска обала. Солунским и Орфанским Заливом Балканско

[1] Тектонска и морфолошка питања, која се овде помињу изнета су и документирана у мојим расправама: Die dinarisch-albanesische Scharung. Sittungsber. der Kais. Akad. d. Wiss. Wien Bd CX с 42 и у La forme de la Péninsule des Balkans Le Globe. Genève 1900 с. 14.

Полуострво је најјаче разломљено, одликује се на том месту најдубљом разуђеношћу. Та разуђеност је последица орогенских процеса у родопској системи. За пластику Македоније су од највећег значаја раседи и тектонске увале или потолине (Senkungsfelder). Данашњи правци планинских маса одређени су раседима, који их ограничавају, котлине и језера македонска су тектонске увале. Зато су котлине у Македонији многобројне, често и врло простране. Ти су тектонски процеси били интензивнији у јужној но у северној Македонији; нарочито су били интензивни око Солунског и Орфанског Залива. Они су најдубље и врло простране потолине, и зато је Балканско Полуострво око ова два залива најјаче разломљено и разуђено. Тиме је Балканско Полуострво у меридијанском правцу скраћено; осим тога се од Солуна до Београда пружа кроз средину његову удолина, чији је постанак великим делом у вези са поменутим тектонским процесима родопске масе; она је најважнија уздужна комуникациона линија Полуострва.

Медовски и Солунски Залив су наспрамни, и ако нису под истом географском ширином. Од линије која би их састављала, Балканско Полуострво се нагло сузи, и она одваја северни масивни део његов, који у главноме има облик трапеза, и јужни уски и разуђени део Око ових залива је Балканско Полуострво с обе стране као прегл одано, јако сужено, поменута линија је обртна линија за облик Полуострва. Док је на пр. права линија од Ријеке до ушћа Дунава, којом се Балканско Полуострво везује за европски труп, дугачка 1183 км., ширина је његова између Солунског и Медовског Залива само 310 км. Али медуански прегиб и солунска разуђеност су исто тако од значаја и за уздужне димензије (дакле за меридијанску дужину) Полуострва. Док највећа дужина његова од Београда до рта Матапана износи 946 км., права линија од ушћа Мораве до Солуна дугачка је само 340 км. Медовски и Солунски Залив одређују дакле облик Балканскога Полуострва, и зато су његове најважније

тачке; осим тога, они по географским особинама могу имати највећи значај за комуникационе и културне прилике Полуострва. Комуникационих артерија такве вредности као што су ове, које из Солуна или Медове полазе, не могу имати периферијски делови Балканскога Полуострва, немају их ни Апенинско ни Пиринејско Полуострво.

Под медовским прегибом ваља разумети целу обалу од ушћа Неретве до Драча, која је према И. улубљена, и дуж које се Јадранско Море дубоко увлачи у Балканско Полуострво. Поменуто је да је она најближа централним деловима његовим, и зато су дуж ње најзгоднија пристаништа за везе са Италијом. То је обала од које морају полазити главни *трансверзални путеви* Балканскога Полуострва. И сви такви путеви старога, нарочито средњега века полазили су са ушћа Неретве (Древа), од Дубровника, Котора, Бара, Скадра и Драча, и избијали су на главне балканске *уздужне путеве* преко Косова, у Нишу, Врању и у Скопљу. Истина и међу овим путевима има разлика, и по значају одвајају од осталих *скадарско-призренски* и *драчко-битољско-солунски пут* (Via Egnatia), који је ишао до Цариграда. Први полази од Медове и Скадра, дакле из угла медовског прегиба, и држи се у главноме тектонске ракље; он је дакле најкраћи и има да савлађује најмање тешкоће. Зато је он био главни трансверзални пут немањићске државе, задржао је значај и у турско доба, а и данас, поред великих тешкоћа које ћемо ниже поменути, иде њиме знатан промет. Исту важност коју он има за везу између Јадранскога Мора и северне унутрашњости Балканскога Полуострва имала је Via Egnatia, чија се важност од римског времена до данас одржала, за јужни део Полуострва. Нарочита улога ова два пута и њихова превага над осталим трансверзалним, долази не само услед медовске прегибли и тектонских и орографских ракља, већ и због тешке проходности динарске системе, са којом се имају да боре остали трансверзални путеви.

Између динарске системе, која је на С. и арбанашко-грчке, која је на Југу од Леша, има знатних разлика у пластици и проходности или комуникативности. Планине динарске системе су у опште веће вишње но арбанашке. Даље су састављене већим делом од кречњака, који чини пространа, гола, јако скаршћена била, поређана једно за другим од обале према унутрашњости, тешко проходна; кроз њих нема дугачких пробојница, које би послужиле као канали за комуникацију између приморја и унутрашњости, осим Неретве, која велики део динарске системе као попречна долина пробија; та пробојница и развође између Босне и Неретве, Иванпланина, употребљено је, и њиме је спроведена планинска жељезница, уског колосека и са зупцима. — Друкчије је пластике албанска планинска система. Њени знатно нижи планински венци су и ужи, али јако збијени. Састављени су поглавито од мекших флишних стена, у којима само спорадично има кречњака, карст је дакле врло редак и није нигде онако љут као у динарској системи. Услед оваквог геолошког састава има кроз албанску систему више пробојница, од којих неке као Девол и Шкумбија, пробијају све венце њене, осим једнога. Даље су и иначе у албанској системи развијене многе попречне долине, правца И.-З., којима су албански меридијански венци испробијани. Истина су све ове пробојнице уске, клисурасте, али се ипак у њима могу саградити све модерне комуникације, које би везивале централне делове Полуострва, нарочито плодне македонске котлине, са јадранским приморјем. У погледу проходности албанске планине имају дакле превагу над планинама динарске системе.

И услед ових особина су дакле тежи и од мањег значаја они трансверзални путеви, који на С. од Скадра пролазе преко планина динарске системе; они су и дужи. Међутим скадарско-призренски пут иде кроз раскље између динарске и албанске системе. Драчко-битољски пут полази са медовског прегиба и иде кроз лакше проходне албанске планине. Њихова превага је над осталим транс-

верзалним путевима несумњива. Истина се у ранијим временима није увек знатно осећала. Поред њих се нарочито истицао *дубровачки друм*. Али важност овога пута не потиче из најповољнијих географских погодаба, већ стоји у вези са развитком културног центра у Дубровнику и са караванским преносом, који се могао успешно вршити и преко неповољнијих комуникација. Ово је важна сведоџба да вредност и утицај географских момената нису апсолутни, него зависе и од положаја на којима се културни центри развију, и од општег културног типа извесне епохе, нарочито од ступња њене технике комуникација. Али су скадарско-призренски и драчко-битољски пут и доцније задржали свој велики значај; то су даље правци, којима морају данас ићи најбољи трансверзални друмови и жељезнице Балканскога Полуострва, и зато их вреди ближе проучити.

Скадарско-призренски пут је сада запуштен и осим тога због арбанашког становништва несигуран. Његова полазна тачка, пристаниште у Медови је мало место са неколико кућа и ханом, са турским ђумруком и Лојдовом агенцијом. Пристаниште је засуто песком, лађе морају далеко од обала пристајати, ваља га избагерирати и очистити. Пут је од Медове до Скадра лош, њиме се зими и с пролећа не може ићи. Тада се скоро редовно излију Бојана и Дрим, осим тога се попне и издан у Задриму и скадарској равни до на површину, и цео простор од Скадра до Медове огрезне у воду; изгледа као плитак залив, који се од Медове према Скадру увлачи. Тада ова два места или чамцима комуницирају или се иде лађама по Бојани, које и иначе од последњих година, као и у средњем веку, одржавају редовну комуникацију на Бојани. Полазна тачка скадарско-призренског пута је не само у запуштеном стању, већ се не може ни поправити обичним радом; потребно је извршити велике техничке радове и у скадарској равници и у медовском пристаништу. Изгледа да би боље и јефтиније било спровести пут и железницу од Скадра до Бара, јер

је барско пристаниште веће, дубље и заклоњеније од медовског; тиме би Бар опет добио онај велики значај, који је имао у средњем веку.

Од Скадра пут води уз Дрим, десном страном, до клисуре. Овде се скелом прелази преко Дрима у село *Мјет*, које је на левој обали његовој. То је сада мало место, зачетак варошице, са неколико дућана и ханова. До Мјета је пут ишао скадарском равницом, а одавде настаје тежи брдски пут, и за то и због скеле, Мјет је врло важна станица скадарско-призренског пута. Изнад села се диже кречњачки врх са развалинама цркве и градића, који Арбанаси зову *Даин*. То су остаци старе царинарнице Дања, која је по обележеном положају Мјета морала за Балшића и Млечана имати познати значај. Од Мјета пут није ни раније ишао нити сада иде Дримовом клисуром. Та клисура траје од Мјета до Васпаса и дугачка је км. Из корита се дижу стрме али махом не кршне стране, јер је готово цела издубљена у меким флишним стенама и серпентину; кроз њу дакле не би било тешко спровести жељезничку пругу; Дрим се при поводњима високо у њој пење, и местимице се на стенама виде линије тога стања воде; зато сада целом клисуром нема ни пешачког пута. Од Мјета дакле скадарско-призренски пут оставља Дрим и води испод развалина старога Дања на село *Гомзић*, миридитског фиса Спача. Одавде се пење уз *Гомзићку Реку* на село *Душ* и на косу *Дарзу* (653 м.). С ње се спусти у село *Ћерет*. Из њега се долази у малу миридитску варошицу *Пуку*, са 40—50 кућа и два хана; у Пуки је кајмакам овога краја, и то је једино место на путу, између Скадра и Призрена, у коме има турске власти. Одавде се пут стрмо пење на *планину Пуку*, где достиже највећу висину (964 м.); затим се спушта у *Гојанску Реку*, (Фани Гојанит) до села и хана *Брдета*. Из Брдета се пут пење на планину *Кафа Малит*, врло рђав, и сав у шуми; затим слази у хан *Флет*. Одавде се речицом Госком спушта до *Васпаса*. Тиме пут оставља шумовито дукађинско-миридитско побрђе и

планине средње висине, и слази опет Дриму. Услед тога Васпас, јамачно средњевековни *Св. Спас*, има сличан положај и важност као Мјет. И он је сунодинска станица, под планином, одакле настаје равница и бољи део пута до Призрена. Васпас је осим тога и раскрсница, јер код њега утиче у Дрим речица *Грума*, којом иде пут из Ђаковице и Метохије, и овде се састаје са скадарско-призренским путем. Преко пута од Васпаса, у заклоњеном положају између Дрима и Груме диже се голо серпентинско брдо са развалинама »*града Леке Дукађина*«. Од Васпаса се и даље иде левом обалом сједињеног Дрима; око става Црнога и Белога Дрима је мала, питома *брутска раван*. Прелази се на мосту Црни Дрим. Одавде настаје жупа Љума (Река) и преко моста (Ура Шајнт) код *Љумске Куле* прелази се река истог имена. Довде је пут водио кроз чисте арбанашке крајеве; у Љуми се улази поглавито у област Арнауташа, поарбанашених Срба. Од Љумске Куле води једном косом Јалча (Ђаличе) споредни пут за *Бицу*, главно место Љуме, где седи кајмакам, али је оно од главнога пута удаљено 7—8 км. Пут иде даље левом обалом Дрима, пређе *Бистрицу* и приспе у *Призрен*. Одавде су водила два стара караванска пута: један за Липљан, а други је ишао поред *Дрвен-града*, уз *призренску Бистрицу*, кроз жупу *Срецку*, затим преко преседлине *Превалца* кроз жупу *Сиринић* у Качаник и даље у Скопље. Био је дакле много краћи од оног другог старог и данашњег познатог пута, који од Призрена води за *Феризовић*.[1]

Via Egnatia[2], пут који су Римљани саградили

[1] О средњевековном значају и станицама овога пута види К. Јиречека: Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien. Prag 1879. с. 62 и даље. Осим овога дела и познатих радова од Hahn-a и Матковића, има у *Колу* за 1902. г. о истом путу непрецизан али врло интересантан чланак од Бранислава Нушића: *С Косова на Сиње Море*.

[2] О значају и правцу Via Egnatia-е у ранија времена види: Th. Tapel-a: De Via militari Romanorum Egnatia. Tubingae 1842.

одмах после освојења Македоније, водио је са јадранског приморја кроз албанске венце, затим према Солуну и Цариграду; задржао је свој велики значај у византијско доба, доцније га је под Турцима постепено губио. Полазио је од *Драча* (Dyrrhachium). Овај град је подигнут на јужној ивици малог острва *Дурса*, које је са копном везано двема пешчаним превлакама: на Северу код Пале и на Југу код Драча; између острва, ових превлака и копна је лиман, који се арбанашки зове *Кнета Дурс*. Стране Дурса су стрме, са одсецима испод Драча, те је овај град с мора тешко приступачан; због уских пешчаних превлака, које је лако затворити, још му је теже прићи с копна. Зато је Драч од римских времена до данас остао важна стратегијска тачка, а као полазно место Via Egnatia-е има и знатну трговинску и културну важност. — Од Драча је пут ишао *Шкумбијом* (Genusus), па је преко преседлине и планине *Кандавије* слазио у охридску котлину. Кандавија је несумњиво данашња *Беличка Планина* у области *Мокре*, на западној обали *Охридског Језера*. Пут је овде ишао кроз шумовиту област, пео се до 1100 м. висине и слазио у Охрид (Lichnites). Из збијених и шумовитих албанских венаца, тешко проходних, Via Egnatia је код Охрида слазила у простране македонске котлине, између којих је комуникација све до Солуна много лакша. Зато је Охрид као и данас морао бити западни кључ Македоније и важно место, средиште богате околине, од које је транспорт бивао лакши. Из Охрида иде пут даље кроз преспанску котлину, преко *Ресна*, затим преко преседлине *Ђавата* у малу *цапарску* и велику *битољску* (пелагонијску) котлину. Прешавши последњу у југоисточном правцу пење се на *Килит Дервент* (948 м.), преседлину *Малке Ниче*, и силази у котлину *Сариђол*, на данашње *Островско Језеро*. Одавде је пут водио у Воден (Edessa), затим слазио у праву Македонију. Иде даље северним ободом солунске *Кампање* на стару *Пелу*, од које и сад има трагова код села *Постола*,

па у Солун. Довде тај пут има значаја за наша разматрања.

Данас је то од Драча до Охрида каравански пут, од Охрида до Битоља одличан коњски друм, а познато је да су Битољ и Солун везани жељезницом. Неки његови делови имају и сада врло велики трговински значај. Јако је запуштен и с малим је прометом и саобраћајем део пута од Драча до Охрида. Охридско-битољски део је један од најживљих друмова у унутрашњости Балканскога Полуострва. Њиме се извозе на битољску пијацу и до жељезничке пруге земљораднички и сточарски продукти великих делова средње Арбаније, охридске, преспанске, корчанске и других котлина западне Македоније. То нарочито бива у јесен, и тада је охридско-битољски друм пазарних дана живљи но варошке улице многих македонских вароши. То је прави корзо западне Македоније, на којем се сусрећу кириџије с колима и коњима, хришћански и турски трговци, арбанашке поглавице, на кратко све разне народности и друштвени слојеви западне Македоније и Арбаније. — Жељезница, која од Битоља до Солуна води, избија у солунско пристаниште и у вези је са жељезничким пругама Београд-Солун и Солун-Цариград; за утицаје, које овде разматрамо, последња веза нема значаја. Солун је засебни трговински и културни центар, независан од Цариграда. Из Солуна продире овом жељезничком пругом култура и трговина у сву западну Македонију, затим преко Охрида у средњу и јужну Арбанију. Осим овога је охридско-битољска комуникација још на једном месту везана са београдско-солунском жељезницом путем, који од Велеса и Градскога у долини Вардара полази и преко Прилепа води.

Услед нових веза нема дакле трансверзални пут драчко-цариградски стару улогу. Транспорти продуката и еснапа ретко иду до Цариграда или од њега. Све је то сада за поменуте крајеве поглавито у Солуну сконцентрисано; и велики део источне Македоније је у том погледу на њега упућен. Даље је Солун у многоме преду-

зео улогу и пристаништа албанске обале, нарочито у колико се она тиче унутрашњих делова средње и јужне Албаније.

Драчко-солунски пут је у ранијим временима, као и данас, имао и известан стратегијски значај. У римско и византијско време био је утврђен многим кулама и градићима са посадама. Нека су од утврђења морала бити врло јака, јер нормански завојевачи, и кад су освојили Драч, нису могли овим путем продирати у унутрашњост византијске империје[1]; поменули смо да су продирали јужним деволским путем, који је, изгледа, и тада као и данас био запуштен, и с њега су избијали на поједине тачке Via Egnatia-е. Сада су војена кретања дуж драчко-битољског пута, од албанске обале према унутрашњости, између осталога отежана и рђавим каравански путем између Драча и Охрида. Даље због теренских прилика морају завојевања и дуж Via Egnatia и дуж деволског пута остати линијска. Таквим линијским продирањем одвојила би се завојевачка снага од своје ратне основе на албанској обали и била би изложена опасности да буде одсечена.

Скадарско-призренски пут и Via Egnatia су главни трансверзални путеви, који воде с Јадранскога Мора у унутрашњост Балканскога Полуострва; поред њих смо поменули сарајевско-метковићски пут на Северу и деволски на Југу.

Према њима стоје два *уздужна* пута, који се код Ниша укрштају: београдско-солунски и нишко-цариградски, којима сада воде главне балканске железнице, а чији су старији и новији правци довољно познати. Иду средином Полуострва, нарочито београдско-солунски пут, и најкраћа су веза између средње Европе и важне помор-

[1] Dentzer. L. c. cit. — О походу готског Теодориха тим путем има растурених података код W. Barth-a: Kaiser Z.no. Basel 1894. — Види и Tafel-a Op. cit. c. VI.

ске светске комуникације, која пролази кроз Суецки Канал; најбоља су и најкраћа веза између Европе и предње Азије. Поменуто је да друга два медитеранска европска полуострва немају такву централну комуникацију, а ретко се која у Европи може с њом по значају поређивати. Уздужне комуникације Балканскога Полуострва имају дакле знатан спољни значај, и зато су за главну балканску комуникациону артерију везани велики интереси средњеевропских држава; услед тога мале државе, кроз које тако важна комуникација пролази имају врло тежак политички и трговински положај, ма да су особито згодног географског положаја. Али не само по овом спољном, већ и по унутрашњем значају за само Балканско Полуострво, уздужни путеви имају знатну превагу над попречним, и то због згодније природне удољине, којом воде, због повољније пластике и веће плодности земаља, које су око њих. Уздужни путеви воде кроз долине највећих река Балканскога Полуострва: Мораве, Вардара и Марице; те су долине махом простране, а клисуре, где их има, несразмерно ређе и краће од клисура западне половине Полуострва, којима воде трансверзални путеви. Осим тога београдско-солунски или моравско-вардарски пут управо нема развођа, која би морао прелазити; јер развође између Мораве и Вардара т. зв. *прешевско развође*, представља развође на повији, у удољини, и више спаја долине ових двеју река но што их раздваја. Теже су теренске прилике на нишко-цариградском путу, сада готово бочном огранку главне уздужне балканске комуникације београдско-солунске. Он има да пређе развође између Нишаве и Искра код Драгомана од 800 м. апсолутне висине и развође између Искра и Марице око 740 м. Ипак она махом знатно изостају иза високих развођа, која имају да прелазе трансверзални путеви. Даље обе уздужне балканске комуникације пролазе кроз комуникативније и плодније северне, централне и југоисточне делове Полуострва. То је у главноме област родопске планинске системе. У њој су планине разних

праваца, а између њих су велике котлине, у којима су се могли развити знатни културни центри; осим тога је родопска система по геолошком саставу, због кристаластих шкриљаца а нарочито због богатства у еруптивним стенама, плоднија од западних делова, динарске и албанско-грчке планинске системе. И неке од северних, дунавских равница спадају у област родопске системе. Према тим пространим и плодним котлинама и растуреним и различно оријентисаним планинским масама родопске системе стоје на западу млађе планине: збијени низови паралелних венаца истога правца (поглавито СЗ-ЈИ и С-Ј), котлине су ретке и несразмерно мање. Услови су дакле за развитак богаства и културе повољнији око уздужних комуникација. Осим тога су, због поменуте пластике, разноврсније и лакше комуникације између појединих котлина, и између планина разних праваца; даље је из њих махом лако изаћи на главне уздужне комуникације. Поменуто је да и трансверзални путеви избијају на главну уздужну комуникацију, и то особито важни код Скопља и Ниша, који услед тога имају велики значај. Уздужним удолинама и комуникацијама су не само олакшана културна и друга кретања у меридијанском правцу, већ оне дакле *централишући и изједначивајући утичу на велики део Балканскога Полуострва.*

Уздужне комуникационе артерије су скоро кроз сва ранија времена имале велики спољни значај као једини копнени путеви између Истока и Запада, за тим су биле главни правци културних и завојевачких кретања на Балканском Полуострву. Али је цариградски пут имао несумњиво већи значај но солунски. Осим тога изгледа да солунски пут тих старијих времена није водио Моравом, кроз Грделичку Клисуру према Скопљу, или је то био ретко употребљаван пут; главна кретања, нарочито немањићског доба иду од Ниша у Косово, па тек онда Скопљу. *К. Јиречек* је познатом исцрпношћу утврдио њихове улоге, нарочито београдско-цариградског пута у

римско време, кроз средњи век и турско доба.[1] Римљани су их саградили и њима су пролазили многи од њихових војничких похода. Остали су као главни путеви византијске империје. Није им се значај губио ни у оном хаосу од ћудљивих кретања за време сеобе народа, изгледа да су се поглавито њима кретали походи Атиле и хунских чета, Авари, источни Готи, у неколико и Словени.[2] У средњем веку је поред цариградског имао велику важност вардарски пут поред града Просека (Демир-капија у Вардару?); око њега и према њему се крећу српска завојевања немањићског доба, али притом од Ниша употребљавају поменуту, мало заобилазну и теренски тежу косовску варијанту; њима су ишла и византијска и српска посланства за време Немањића (Метохитово,[3] Св. Саве). Цариградским путем пролазе главни крсташки походи. У правцу ових уздужних удолина почели су Турци распрострати своју власт по Балканском Полуострву, њима су се најчешће велике турске војске кретале; готово сва изасланства средњеевропских држава Султану прошла су цариградским путем. Њима су Аустријанци у 17 и 18 веку били привремено продрли на Балканско Полуострво и многе важне битке као оне Лудвика Баденског са Турцима од 1688. године биле су се у моравској долини.[4] Поглавито дуж ове комуникације се Србија формирала и њоме се према Југу увећавала. Дуж ова два пута су већина најважнијих историјских и културних места Балканскога Полуострва.

Велику су важност добили ови путеви, на првом

[1] Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel und die Balkanpässe. Prag 1877. О истом види и: К. Костића — Трговачки центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку. Београд 1900., за тим расправу истог наслова од Ј. Ердељановића и Р. Николића.

[2] K. Jireček. Op. cit. c. 1. — Ст. Станојевић. Византија и Срби. с. 89. и даље.

[3] Летопис Матице Српске, 216, с. 43 и даље.

[4] Ј. Драгашевић. Полуострво илирско. Београд 1881. с. 157 и даље.

месту солунски, од када су се развили културни центри у средњој Европи и од кад је прокопан суецки канал; јер, док су културни центри били Италија и Византија, и док су се културна кретања, трговинске везе и завојевања кретала од њих и према њима, нису могли уздужни путеви стално добити одсудну превагу над попречним. Тај раније започети процес потпуно се извршио тек при крају 18. и у 19. веку. Најпре се трговина северних балканских земаља упутила према средњој Европи, дакле Северу, и тај процес је захватао све дубље у Балканско Полуострво. Познато је како се средњеевропска култура са Севера на Југ, поглавито дуж уздужних артерија, природно распростире. Београд, као северна тачка уздужне балканске артерије, постао је главна капија средње Европе за Балканско Полуострво, док Солун почиње све више добијати прву вредност као јужна, приморска капија Балканскога Полуострва. Све северне балканске земље, које се морају на рачун Турске увећавати, имају јужне стране за чеоне и историјске; у том су им правцу поглавито погледи управљени, и то је главни правац њихових будућих историјских кретања; свима је поред осталога тежња да захвате што већи део уздужне балканске комуникације; неке су услед тога добиле сличну слику на политичким картама: на Југу су клинасте, нарочито Србија. У тој великој борби, која ће око простора, око главне балканске удолине настати, има велику улогу скопско-прешевска област, *балканско језгро* о коме ћемо се доцније бавити.

У досадашњем су излагању овде-онде поменуте и опсервације, из којих излази да се цариградски и солунски пут почињу у таквом правцу диференцирати, да један добије већи културни и трговински значај и превлада над другим. Изгледа да у том погледу не може бити питања о њиховом заједничком делу од Београда до Ниша. Тај се део не да заменити никаквим линијама, које би се провеле кроз Бугарску или Босну, биле зао-

билазне и имале несразмерно веће теренске тешкоће; и зато ће се несумњиво одржати и расти значај Београда, који је северна балканска капија ових двеју комуникационих артерија; позната је и велика стратегијска важност Београда и његова улога у досадањој ратној историји.[1] Међутим се све више поставља питање о различној вредности оних бифуркационих комуникација, које се од Ниша као чвора према Солуну и Цариграду рачвају; тиме се у исто време намеће питање о различном значају Цариграда и Солуна за живот, културна и друга кретања на Балканском Полуострву.

Нишко-солунска линија добија превагу над нишко-цариградском. Томе је на првом месту узрок, што је она најкраћа линија, која пролази средином Балканскога Полуострва и најкраће везује средњу Европу са источним земљама; поменуто је да су теренске прилике повољније због оскудице правог развођа, но на линији Ниш-Цариград. На Балканском Полуострву нема тако дубоког, пространог и заклоњеног залива и пристаништа, као што је солунско; цариградски Хризокерас (Златни Рог) не може се ни из близа с њиме поређивати, нарочито што се пространства и дубине тиче. Солунски Залив је отворен, слободан, не може се мороузинама затворити као цариградски; има дакле слободније и разноврсније везе са свима поморским светским комуникацијама; осим тога је ближе но Цариград, не само Порт-Саиду и суецком каналу већ и пристаништима средњих и западних делова Средоземнога Мора, нарочито од како је прокопан коринтски канал. Солун је по свом географском положају, који није периферијски као цариградски, одређен да привуче и сабере најразноврсније економне интересе много већих делова Балканскога Полуострва но Цариград. Напослетку, све ове повољне особине нишко-солунскога пута и географског положаја Солуна постају јаче што

[1] Ј. Драгашевић, Полуострво илирско, Београд 1881 с 157 и даље.

се он мора много више од Цариграда користити развитком високе културе у средњој и западној Европи и кретањима која одатле потичу. Зато ће не само нишко-солунски пут добијати превагу над нишко-цариградским, већ ће и Солун, који је и у ранија времена овда-онда у неколико ривализирао са Цариградом, постајати у економном погледу важнији од Цариграда.

Истицан је и обележаван јединствени географски положај Цариграда, и то је аргументисано његовом великом историском прошлошћу и значајем што га и данас има. Мени се чини да је апсолутна вредност цариградског географског положаја мања но што се редовно узима, нарочито је мања за Балканско Полуострво; он истина има знатан географски положај, али по везама са суседним областима, по слободи кретања и по привлачној снази, којом би прикупио економске интересе великих области, није најважније пристаниште Балканскога Полуострва. Међутим је Цариград у ранијим историјским временима, нарочито у византијско доба, имао врло велику важност, у мањој је мери и данас има; тај је значај добио што је европска култура била поглавито у медитеранској области, у којој је он једна од врло важних тачака, даље услед необично повољног стратегијског положаја и социјалних прилика, које су се из тога развиле. Доцније је опадала јачина свакога од ових утицаја, и значај Цариграда је мањи бивао. Ипак није ни близу редуциран на ону чисто економну и прометну улогу, коју би имао само по свом географском положају. Сада нема слободне конкуренције међу балканским пристаништима; Цариград има над осталима превагу као најважнији политички и социјални центар, дакле не по улози која потиче из географског положаја, која је мања и биваће мања но што је иста улога Солуна.

Најважнија је црта географског положаја Цариграда у томе, што је на месту где се Европа и Азија састају. По положају је дакле готово исто толико азијска

колико и европска варош, и он је у себи скупљао интересе великих области западне Азије, као и североисточних приморја Африке; из даљих редова ће се видети, да се то развило поглавито из његовог стратегијског положаја и политичког значаја као престонице царстава. Међутим је Цариград најисточнија, потпуно периферијска варош Балканскога Полуострва, које се у источном делу индивидуалисало у дугачко и далеко на Исток пружено тракијско полуострво. Услед тога је Цариград јако удаљен од северних и северозападних делова Балканскога Полуострва; кад се апстрахује од православне вере и црквених грађевина, он на поменуте области никад није могао вршити велики утицај. На Балканском Полуострву је његова улога ограничена поглавито на оне земље које се рачунају у Ближи Исток, па и ту је у новије време губи.

Цариград је даље варош европско-азијских мороузина, Босфора и Дарданела, које везују Црно и Бело Море, а растављају поменута два континента. Он је на Босфору, потопљеној долини, који је широк 1—1,6 км., и око кога с обе стране има малих затона, бочних долина, које су у доњем делу своме такође под морски ниво потопљене. Најважнија су три таква затона: Бујукдере, Бејкос и Хризокерас (Златни Рог), међу којима се последњи најдубље у копно увлачи, око 6 км. Хризокерас је изван брзих босфорских струја, тих и довољно дубок залив. Таквога затона немају Дарданели, и зато је Цариград на Босфору морао постати. То је особито повољан стратегијски положај, који и данас има велику вредност, у ранијим временима несавршеније убојне технике био је скоро несавладљив. Лежи на оном језичастом рту између Босфора и Златнога Рога, са три стране је дакле морем опкољен, нарочито га бране мороузине, а према копну је био у византијско време ограђен шанчевима и дугим јаким зидом од 5 км. дужине са 118 тврдих кула.[1]

[1] Драгашевић, Loc. cit.

Кад би Цариград био нападнут с европске стране остајала му је слободна азијска страна према Босфору, одакле му је разноврсна помоћ притицала; ако би на њ насрнули с азијске стране, привукао би војску и провијант из Европе. Још теже га је било напасти кроз утврђене мороузине. Без издајства или препада није га могућно нападом само с једне стране освојити, већ једино комбинованим нападима и с копна и с мора. Историци с правом држе да се источно царство, као Византија, одржало много дуже од западног поглавито услед тврдог положаја свога главног града.[1] Таквог повољног стратегијског положаја нема ни једно место на земљи; у неколико слични положаји Картагине, Млетака, Ђенове далеко изостају иза цариградског. По томе је дакле стратегијски положај Цариграда јединствен, и ту је главни узрок његовој великој историјској прошлости.

Цариградске мороузине су за светску комуникацију од секундарног, готово споредног значаја. Оне везују Црно са слободним Егејским Морем, које има разноврсне везе са светским поморским комуникацијама, које пролазе кроз Средоземно Море. Кроз њих су се често Јелини и Византија, нарочито Цариград, снабдевали житом понтијских области. Оне су сада једини поморски пут, којим се целе године може допрети до руских обала и обрнуто, са ових на светске комуникације. Зато је и у новије време на њих много полагано; у великом источном питању чиниле су једно од најважнијих појединачних питања, јер су западне европске државе, нарочито Енглеска, желеле да спрече Русији излаз на светске маринске комуникације. Али су сада ове мороузине и за Русију од мање вредности, од када је она избила на Пацифик и од кад је саграђена транс-сибирска железница. Ипак,

[1] Историјски подаци о Цариграду у византијски време узети су из ових дела: Natko Nodilo. Bizantija i germanski Zapad do smrti cara Justiniana I, књ. II. с. 11—17. — Dr. 9. Hertzberg, Geschichte der Byzantiner und bes osmanichen Reiches. Berlin, 1883. с. 22 и даље A. Güldenpenning. Geschichte du oströmischen Reiches. Hake. 1885. с. 17—22.

главни значај, који ове мороузине и данас имају, то је важност за Русију; ова огромна држава мора природно тежити да их заузме, да би имала излаза у Средоземно Море и на комуникације које њиме воде. Преко тога Босфор и Дарданели немају никакав велики значај. Због брзих струја, нарочито у Босфору, оне нису повољне за велике промете; због узине дају се лако затворити. Али главно је што оне леже у страни, знатно удаљене од светских маринских комуникација.

С маринском комуникацијом кроз Босфор, која је дакле секундарнога значаја, укршта се код Цариграда трансконтинентална железница, важна железничка линија Балканскога Полуострва, која се као једна од најважнијих железничких пруга продужава кроз средњу и западну Европу на Северозападу, а на Југоистоку иде од Скутари и Исмида кроз Малу Азију. Поменули смо да овај огранак главне балканске железнице губи вредност пред нишко-солунским услед тога што су се променили правци светских комуникацијама. Отуда и укрштање код Цариграда, цариградски комуникациони чвор, губи значај; *маринска комуникација је споредног значаја*; *трнасконтинентална, железничка то све више постаје.*

Друкчија је вредност ових комуникација била у византијско доба. Тада се источна трговина кретала Цариграду трима главним путевима: Црвеним Морем преко Александрије, Персијским Заливом преко Месопотамије и спреке Антиохије, реком Оксом (Амударијом) и Каспијским и Црним Морем на Босфор. Цариград је био стовариште свих зачина источне Азије и њених острва, и кинеске свиле, док је Византинци нису сами почели у својој земљи производити. Израђиване су најукусније тканине, ћилими, најбоље оружје и разноврсне справе. Цариград је био најотменија варош средњега века, варош укуса и моде. Главни радни елеменат сачињавала је даровита грчка раса, која је најпре у својој етнографској матици створила ону јединствену културу, па, преместивши под утицајем Римљана своје тежиште у Цариград,

дала свету у многоме друкчију културу и организовану државу, какву пређе није имала. Владаоци и властела западне и средње Европе тежили су за византијским производима и њеном раскоши. Тада је опет оживела трговинска улога цариградског друма и Via Egnatia-e, којима су се византијски производи и источњачки еспапи разносили по Европи. Цариград је дакле трговао на све стране, с целим Истоком и целим Западом. Био је средиште светског промета, огромне економне снаге, права светска варош.

И ипак ми се чини да тај велики значај није Цариград имао по своме географском положају нити га је он тиме комуникацијама које из њега воде могао дати. Он је сличан Паризу, који такође не може из свога географскога положаја извести велики значај што га за данашњу Европу има. Много су важнији други моменти, који не потичу из природног положаја. Центар културе је још била медитеранска област. Западно је царство ослабило, затим пало; Рим је био варваризиран. Византија је ојачала, и центар медитеранске културе се на Исток померио. Да се она у варварским временима сеобе народа и доцније одржала, помогао је нарочито зголан одбранбени положај Цариграда; култура, која се отимала, ухватила се за ту стратегијски најповољнију тачку. По мору се пловило лађама са једрилима, које се нису смеле далеко од обала удаљавати, — компас је ушао у потпуну употребу при крају византијског доба. Многа места, као Александрија, Солун и друга медитеранска, која би могла имати краће везе и са Истоком и Западом, нису се могла њима због такве пловидбе довољно користити; поузданији су били копнени путеви, који су преко Цариграда водили; она нису у осталом имала ни најважнији услов за конкуренцију са Цариградом: повољан одбранбени положај, који је у она времена био неопходно потребан. Напослетку се мора нарочито узети у обзир значај даровите грчке расе, византијских Ромеја, која је

кроз дуга времена била носилац и главни представник савршеније људске културе.

Услед стицаја свих поменутих прилика Цариград је добио знаменит социјални положај, којим је и доцније у турско време још и неколико одржавао свој утицај на правац светских комуникација и свој велики значај. Даље је од турскога времена добијао тип азијске вароши. Од тога доба је у њему најбоље изражена супротност два света, исламског и хришћанског, супротност не само вера, већ и раса, најоштрија граница осећања и општег погледа на свет, између осталога и европског рационализма и азијске мистичности. У њему се од векова скупљају интереси великога турскога народа, затим политички и просветни интереси свих балканских народа. Позната је изузетна важност, коју је имало, у многоме још има „источно питање“ и питање мороузина. Услед тога и стицајем познатих прилика, које потичу из турске некултурности и немоћи, добили су представници страних, нарочито великих држава изузетан положај у Цариграду; они су држава у држави, заступају дакле не само интересе својих народа, већ се на најразноврсније начине мешају у турске послове и у односе између Султана и његових поданика. У Цариграду су се скупили поред азијских и многобројни европски предузимљиви људи, управо елементи са свих насељених латитуда земљиних.

Стицајем поменутих прилика Цариград је имао у византијско време огроман значај; задржао га је у многоме и у турско време. Улога, коју је имао, није дакле потицала само из његове економске снаге и повољних веза које би по географском положају могао имати, него више отуда што је услед изванредног одбранбеног положаја постао престоницом велике културне државе, скренуо правце комуникација према себи и стекао особити социјални значај. По вредности за спољне везе и као економско средиште, Цариград изостаје иза Солуна. Жељез-

ничка линија Ниш-Цариград изостаје иза линије Ниш-Солун.

Железничка линија Ниш-Цариград има ипак велики значај за источни део Полуострва. Она је главна комуникација Источне Румелије и Тракије. Северна Бугарска је с њоме везана искарском железницом и многобројним и дубоким балканским превојима, кроз које воде добри путеви; преко балканских превоја је лакше прелазити у правцу са С. на J., но обрнуто, јер су јужне стране Балкана много стрмије. Та балкански путеви имају сличну улогу као трансверзални у западном делу Полуострва. Они су кроз сва времена, као и данас, имали велики значај за војничка и народна кретања, јер кроз њих су са С. на J. пролазили Готи, Хуни, Авари, Словени 6. и 7. века, Печењези, Кумани и Руси; имали су улогу и у новијим бугарским миграцијама, које су се поглавито кретале с J. на С. Ипак нису могли трајно за се везати главна кретања источних области и добити превагу над софијско-цариградском комуникацијом. Напротив, карактеристика је бугарско-тракијског дела Полуострва да је на њему не само главна комуникација правца И-З., већ су тога правца и уздужне осовине земаља и држава, Бугарске, Источне Румелије, Тракије, као и правци главних планина, Балкана, Риле, Родопа. На *појасасте* облике земаља и држава на И. Полуострва најпре је обратио пажњу ***М. Хернес***[1] и ставио их у супротност према ***клинастим*** облицима земаља у западном делу и у Грчкој, чија је уздужна осовина мање више меридијанског правца. Ми сада знамо да се ти разни правци у источном и западном делу Полуострва могу објаснити главним правцима њихових структурних линија. За ова разматрања остаје утврђен значајан факт, да су правци главних комуникација и многих других географских предмета различни на И. и З. и да се сучељавају скоро под правим углом. И по овим географским особинама бугарско-

[1] Dinarische Wanderungen, Wien 1884.

тракијска област предестинирана је за једну политичку целину.

Из разноврсних веза, праваца комуникације и њихове разне вредности, затим из пластике могу се извести закључци о утицају тих момената на распрострањење разних култура, у неколико и на распоред народа, на сепаратизам и племенски живот и на формирање држава на Балканскоме Полуострву. Те ћеме закључке само наговестити.

Југоисточне области Полуострва стајале су у најинтимнијем додиру са византијском културом и са културним елементима Ближег Истока. Уска западна приморја су и до данас задржала јаке утицаје италијанске културе. Између њих је остала пространа област патријархалнога живота, у којој махом где-где има слабих утицаја поменутих двеју култура; у њој се у новије време издваја северни појас са средње-европским културним утицајима. Има и трагова других култура. Нису се само стекле на Балканском Полуострву разноврсне културе, више но и у једној области у Европи, већ и разне расе и народи. То је у многоме услед оних различних веза и контакта, које Балканско Полуострво има са околним континентима и земљама; кад се апстрахује од староседелаца у историјском смислу, Јелина, Трачана и Илира, досељени народи су се у главноме, и после свих историјских догађаја, задржали у оним областима Балканскога Полуострва, које имају географских веза са обласном матицом из које су се ти народи доселили. Са Севера у два правца дошли су Срби и Бугари, и заузели су северне земље, где су готово сами, и централне, где су измешани са другим народима; Турци су дошли из Мале Азије и заузели поглавито југоисточне делове, продирући и у централне; са обала и приморја продирали су Грци такође у јужне и југоисточне области, а дуж главних комуникација и дубље у унутрашњост; само су на југоисточне делове ограничене спорадичне јерменске

оазе по варошима; Италијана има једино по уском западном приморју; данашњи Румуни су преко Дунава прешли у Србију и Бугарску. Познати су даље римски и јелински утицаји, који су извршени над Арбанасима и Цинцарима. Бугари, Готи, Хуни, Авари и други народи оставили су за време сеобе народа и најезда многе своје групе по Балканском Полуострву, које су се доцније претопиле у Словене; доста разлика, које се запажају између јужно-словенских народа и племена, могу се поглавито свести на таква стапања са страним народима. Ни у једној земљи Полуострва није се скупило толико разноврсних народа нити је можда било тако радикалних етнографских стапања као у Македонији, која лежи централно, и у којој се састају комуникације свих оних области што имају разне везе и функције.

Пластика Балканскога Полуострва, на коме се као иначе нигде у Европи састају четири или пет планинских система, за тим и многобројне мање пластичке индивидуалности ишле су поред других узрока на руку развијању и одржању племена и обласног сепаратизма; то је потпомогнуто и некултурним стањем и оскудицом комуникација. У динарској систети, збијених венаца и тешке комуникације, настанила су се западна племена српског народа, остала су била до најновијих времена поглавито сточари и најмање додирнута утицајима културa; у још већој мери то вреди за Арбанасе, који су у јужном делу динарске и албанско-грчкој планинској системи; зато је код ова два народа највише племенског живота и сепаратизма. Таквих разлика је било и у осталим деловима Србије, који не припадају динарској системи, нарочито између западних делова, тимочког басена и јужне, нове Србије; али их је у многоме нестало под утицајем државне организације и заједничког културног живота. У Старој Србији и Македонији има разлика између Срба на Северу и Југу од Шара, затим има знатних разлика између словенског становништва западне и источне Македоније, и мањих између становништва

појединих котлина, у којима се ипак где-где нађу трагови старих племенских разлика; овде се даље види како су сточарска турска племена, Јуруци и Коњари, заузели суватске планине и пашне котлине македонске, а Цинцари високе планинске положаје, у којима се самостални осећају и могу водити друкчији живот од своје околине. Северна Бугарска је најједноставнија земља Балканскога Полуострва, — плоча, на којој је ретко који крај и то слабо индивидуализован; такви су на пр. Тузлук, Герлово, Делиорман, али су они у неколико засебне целине ипак највише због страног, турског становништва. Виде се знатне разлике и још осећају сепаратистичке тежње између становништва северне Бугарске и њених западних, нарочито југозападних, шопских делова, затим између њих и бугарског становништва Источне Румелије.

Противно утицају планинских система и пластичких индивидуалности, које одвајају, стоји утицај удољина и главних комуникација, које ће се развијати и усавршавати, и које изједначивају и спајају не само разне делове истог народа, већ и сродне народе. Тај се процес изједначивања нарочито врши дуж моравско-вардарске удољине. Дуж ње мора негде бити и центар, који је најповољнија полазна област за стварање веће балканске државе.

Међутим због разних веза и улога, које су појединим деловима по географском положају намењене, због многоструке планинске грађе и пластичких целина, напослетку због етнографске разноликости, сепаратистичких тежња, разног културног стања и многих књижевних језика врло је тешко од Балканског Полуострва или бар од већег словенскога дела његовога створити једну државну целину. Те су тешкоће несразмерно веће но што су биле у Немачкој, земљи знатних, нарочито географских разноликости. Неке су од тих незгода данас на Балканском Полуострву знатније (многе државице, интереси великих држава, јачи национализам, књижевни језици) него што су биле у ранијим временима; али је сада

несумњиво лакше савладати тешкоће, које потичу из географских прилика, и ако не све и не потпуно. За римске владавине, када је Балканско Полуострво било једна политичка целина, на њему је било много мање етнографске разноврсности; осим тога је наглашено да се римска владавина готово изузима од утицаја географског момента. Доцније велике државне творевине, које су постале после сеоба народа, затим досељења Турака и које су држале цело или већи део Полуострва, као византијска, Симеунова, Душанова и турска, биле су већ много лабавије; одмах после периода најјаче народне експанзије, оне нису биле у стању да потпуно савладају ни утицај географског момента, који је, поред других махом незнатнијих изазивао одвајање области.

(Свршиће се.)

Др. Јован Цвијић.

ОЦЕНЕ И ПРИКАЗИ.

Васкрс српске државе. Политичко-историјска студија о првом српском устанку 1804—1813 *Стојана Новаковића.* У Новом Саду 1904. Штампарија срп. књижаре Браће М. Поповића (Прештампано из Летописа Матице Српске), стр. 116 вел. 8.

Управа Матице Српске није нимало погрешила, кад се, поводом стогодишњице првог српског устанка под Карађорђем, обратила г. Ст. Новаковићу, да јој за прву свеску овогодишњег Летописа изради расправу о њему. Она није погрешила, јер јој је овај најугледнији представник старијег кола радника на српској науци, горњом студијом задовољио жељу на време и добро, а то су особине којима се ни млађи радници не могу тако лако похвалити.

Али ко буде тражио целокупну слику првог српског устанка под Карађорђем неће је наћи у овој студији.

А неће је наћи стога што писац није ни мислио на то, јер да су и у најкраћим потезима изнете све фазе деветогодишње борбе и рада Срба у Београдском Пашалуку на стварању слободног огњишта, и да се покажу сви спољашњи и унутрашњи чиниоци, који су помагали и одмагали српској ствари, не би се дало постићи у опсегу ове студије. У место тога писац се поглавито задржао на одређивању узрока самог покрета народног 1804. год. и спољашњих чинилаца, који су највише допринели да се први устанак онако развије, а потом после успеха у првим годинама заврши неуспехом 1813. године.

Ти спољашњи узроци представљени су јасно, при свем том што њихово излагање тече брзо. Они су представљени јасно као што су правилно схваћени непосредни изроци устанка, противно схватању које се може наћи код Ранкеа и у многих наших писаца. Јер, заиста, узроке овом устанку не треба тражити у времену пре краја XVIII столећа нити их треба идентификовати са узроцима и побудама устанака српских против Турака у току XVI и XVII столећа, када се питање одржања православне вере, идентификовање с народошћу српском под турском влашћу, и питање туђинског утицаја редовно истичу на прво место, чега овде нема.

Због побуда које су Србе у Београдском Пашалуку изазвале на устанак против дахија, а не и праве турске власти, први српски устанак био је јако локализован. Узроци његови нису онако општег карактера, којима се одликују покушаји устанка у XVI и XVII столећу. Зато Г. Новаковић правилно суди кад мисли да праве узроке устанку Срба у Београдском Пашалуку треба тражити у унутрашњим незгодама царевине турске приликом јаничарског незадовољства и узбуне против султана Селима III због увођења грађанске и војничке реформе у Турској, да је врло много учинила она кнежинска аутономија примењена у Београдском пашалуку посредовањем Аустрије после свиштовског мира (1791.), и искључење јаничара из тог Пашалука; даље тежња Аустрије и Ру-

спје да своје границе и утицај рашире на рачун Турске, чему нарочито треба додати аспирације аустријске на северне покрајине турске и рад на томе од Пожаревачког мира (1718), и најзад, да је онаквом покрету у почетку допринео развој догађаја на јевропском Западу пред крај XVIII столећа, који су руској и аустријској политичкој акцији на Балкану дали јаког импулса и упутили их тамо да се боре за одржање својих интереса, а који су исто тако довели Порту да се лати мера против јањичара прво у Видину и околини његовој, а потом у Београдском Пашалуку.

Ти узроци јасно су наглашени у овој студији Г. Новаковића, али они имају потврде и у многим моментима из доба устанка. На њих, као и на оне спољашње чиниоце, бачено је довољно светлости, тако да се читалац лако може обавестити зашто да после деветогодишње борбе, српску ствар није могло да спасе ни оно беспримерно јунаштво наших предака, ни оне многобројне победе однешене над Турцима, па чак ни руско заузимање у више махова. Кад се тек упозна карактер узрока устанка и ових спољашњих чинилаца, може се лако схватити и зашто се покрет српски ограничио на Београдски Пашалук и неколика суседна и зашто идеја о покрету против Турака није, по примеру ранијих устанака, захватила шири терен од онога на коме се развијала.

Ова студија Г. Новаковића јесте леп прилог српској историографији као један преглед спољашњих утицаја на развој српског устанка. Зато читаоце упућујем на саму књигу. Ја ћу се пак овде задржати само на једној ствари, која ми се чини вредна да се, поводом ове студије, истакне.

Горе је напоменуто како је јасно да нису исти узроци ранијих устанака српског народа у XVI и XVII столећу и овога у XIX, и да се тим објашњава локализовање устанка на извесне крајеве. Али у колико има доказа за ту разлику, у излагању разновресних прилика и утицаја, који су омели правилно решење српског питања

и довели до катастрофе 1813. год., има факата који тврде да у многоме има подударности између овог устанка и оних ранијих.

Ја сам више пута у мојим радовима о устанцима српског народа у току XVI и XVII столећа истицао факат: како је успеха редовно било док се устаничка акција ослањала на народну снагу и док су се народни представници у поступцима и дипломатским преговорима опредељивали потребама и приликама тога доба, и на супрот томе да је успех умањиван или и потпуно упропашћиван чим се устаничка акција почела наслањати на туђу помоћ и од ње очекивала коначно решење српске ствари. То се види у свима покретима српским противу Турака, па се донекле опажа и у овом српском устанку под Карађорђем.

И овде имамо доба самосталне акције и доба наслањања на туђу помоћ. Прво доба почиње с почетком устанка па траје до краја 1806 год. То је доба дипломатских и војничких успеха српских устаника, чисто српска акција, рад готово искључиво Срба на српском питању, рад наших руковођених мишљу с којом су и покренули устанак. Друго пак доба почиње годином 1807. и траје до краја, до 1813. године. То је доба када престаје српска самостална акција и устаници постају савезници руски, због чега и српско питање престаје бити самостално, јер улази у политички план руски, постаје његов саставни део, тако да успех српске ствари зависи од успеха руске војничке акције на једној страни према Турској и на другој према Наполеону. У том другом периоду српскога устанка нестаје српске самосталне акције, па и целокупна како дипломатска тако и војничка акција српска бива слабија, и то не што би устаници били заморени дугим ратовањем с Турском, која је имала откуда црпсти нову снагу, колико што се импулс за сваки значајнији рад тражи са стране, и што се очекујући помоћ са стране пропуштају згодни моменти, у којима је брза и снажна самостална акција српска, као

ранијих година, могла донети многе користи српској ствари.

Ту се просто понавља оно што се дешавало у устанцима XVI и XVII столећа. И као год тамо, тако је и овде српска ствар пропала што су је Срби испустили из својих шака и допустили да се о њој првенствено стара други, који је имао много пречих интереса, ради којих ју је морао жртвовати.

Јов. Н. Томић.

БЕЛЕШКЕ.

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ.

Расправа нашег сарадника г. Д-ра Јована Цвијића, коју почињемо доносити у овом броју, чини једну главу из његовог дела „Основа за географију и геологију Македоније и Старе Србије“, које се сада штампа у издању С. К. Академије.

Г. Живојин Перић оштампао је из „Гласа права, судства и администрације“ своју расправу о *Уставном Владаоцу* (с. 12). У тој расправи г. Перић доказује да уставни владалац није онај владалац који, у опште, не ради ништа, већ онај владалац који не ради ништа противно Уставу. Он истиче да уставни владалац има своје позитивне дужности, чије би неиспуњавање исто тако представљало повреду Устава, као и владаочево прекорачавање његове уставне надлежности. Развијајући појам владаочевих позитивних дужности, г. Перић се нарочито зауставља на томе, да у законодавству владалац мора имати своју самосталну вољу наспрам Народног Представништва, из чега изводи да његова улога није у томе да просто потписује скупштинске предлоге. И ако кроз целу ову расправу г. Перић остаје на једном строго правном гледишту, она је написана тако да може имати интереса и за шире кругове читалаца.

— ***Живот***, лист за друштвени живот и науку, почео је поново излазити. Јануарска свеска изишла је под

уредништвом *Др. Драгише Ђурића*, а у власништву *Недељка Кошанина*. Лист излази месечно. Годишње стаје 6 дин., а прве три свеске продаваће се на број по 0·60 дин. свеска.

Наш сарадник г. Др. Коста Кумануди, доценат Вел. Школе, своју расправу *Наше Законодавство о чиновницима*, штампану у „Гласу права, судства и администрације“ оштампао је у засебну књигу, која износи 58. стр. у 8° а стаје 0·80 дин. (Штампана је у Београду, у штампарији Д. Димитријевића, 1904. год.)

Мирко Маринковић Рековац није имао друга посла него штампао спев *Вождова жеља — Божија воља* (Београд 1903. Штампарија Д. Димитријевића, 16 стр. у 8°, цена 0.30 дин.). Изгледа да му слава Стабловића, Секулића, Ар-ара, и других овима сличних, није дала да мирно спава.

— Др. В. Кујунџић оштампао је из Београдских Општинских Новина, своје чланке о пијацама по Европи, о дому убогих, о дому за нахочад, о новинама по гробљима, народним купатилима итд. и издао у засебној књизи под натписом *Неколико општинских установа на Западу*, белешке једног општинског лекара, Београд, Штамп. Д. Димитријевића, 1903. Књига има 102 стр. у 8°. Цена јој је 1 динар.

Изишле су из штампе *Белешке о радовима у воћарском заводу г. Балтера у Троа ма у Француској* од Велимира Стојковића, државног питомца. Београд 1903, стр. 16 у 8°. Оштампано из Финансијског Прегледа за новембар и декембар).

Г. Др. Милутин Живковић срески лекар објавио је своје писмо Друштву за чување народног здравља (стр. 15, цена?). У том се писму као „најочигледније“ последице рђавог здравља нашег народа истичу ове: 1) несразмерно мали прираштај становништва према рађању, и 2) дегенерисање становништва — умно и физичко. Као узроке рђавог народног здравља, г. Др. М. Живковић наводи прво, да се наш народ не храни довољно, због сиромаштине у коју је доведен великом порезом. На друго место долази неуређење санитетске службе у нас. Број

апотека што имамо и сувише је мали, а болница готово и нема, „јер ове што их има по окрузима пре служе на страшило народу, него ли за помоћ и утеху“. Сем тога. „готово ни једна болница нема свог болничког лекара, јер сви лекари који су у државној служби, — а од којих се неки придају болници — врше искључиво санитетско-полицијску дужност, али праву лекарску дужност не“. Ова се оскудица болница тим јаче осећа, што се оне две болести, које у највећој мери изазивају дегенерисање нашег народа, сифилис и туберкулоза, не могу без нарочитих болница сузбијати. На крају г. Др. Живковић предлаже Друштву за чување народног здравља ове три мере: „1) да се становништву у крајевима у којима влада хронично гладовање, скину сви државни терети с леђа и да им се пружи могућност да се могу правилно хранити; 2) да се у свима среским местима оснују модерне сталне болнице (бар као садашње касарне), са апотекама, и, разуме се, сталним болничким особљем, и 3) да се заведе санитетска служба по селима....“

У Загребу, у Дионичкој Тискари, штампана је књига 50-godišnjica trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu 1852—1902 (VII стр. предговора, 147 стр. текста и садржај на крају, у 8⁰.). Издање је врло лепо и украшено са двадесет и две слике, од којих једна представља изглед прве далматинско-хрватско-славонске изложбе у Загребу 1864. год., један хрватски павиљон на тршћанској изложби 1882. год., шест слика су од ново подигнуте зграде трговачке коморе у Загребу, а остало четрнаест јесу врло лепо израђени портрети најглавнијих радника на остварењу и унапређењу загребачке трговачке коморе.

У издању Српске Дубровачке Штампарије А. Пасарића, као V књига Српске Дубровачке Библиотеке изишло је дело F. Serafino Razzi O. P. La Storia di Ragusa, preceduta dagli appunti biografico-critici del Pr. Lodosico Feroreti O. P. un introduzione, note e appendice oronologico del prof. G. Geleich. Dubrovnik 1903. стр. 611, 296, и додатка 16. у 8⁰. Цена 4 круне. — О овој књизи донећемо опширнији приказ у једном од следећих бројева.

СТРАНА КЊИЖЕВНОСТ.

„Из једног малог гарнизона“. — До јуче савршено непознати и туговима претрпани поручник Билзе, данас је стекао глас у свим земљама немачкога језика и постао богат човек. Као што је у Француској Лисман Декав', изишав из војске као наредник, постао славан писац својим романом Sous offs („Подофицир“), тако је и Билзе од једном постао ако не велико књижевно име а оно бар велика књижевна интересантност. Поручник у пограничном немачком алсалском гарнизону у Форбаху, Билзе је у роману Aus einer Kleiner Garnison описао пуст и прљав живот својих официрских колега. Мада се радња дешава у Данској, фотографисане личности су се познале у огледалу, и скандал је избио на јавност. Као што је у Минхену пре неколико година професор Квиде био суђен због једне књижице, о Калигули, састављене искључиво од извода из Тацита и Салустија, у којој је суд нашао увреде Вилхелму II, тако је и Билзе био суђен пред ратним судом у Мецу због вређања официрскога кора и својих другова. Парница је трајала неколико дана, сви наводи Билзеови доказани су као истинити, и писац осуђен на шест месеца затвора, губљење чина и уништење свију примерака његова романа! У накнаду за то, роман се појавио у многим заграничним издањима, преведен је на неколико страних језика, и донео своме писцу леп хонорар од 150.000 марака.

Биографија Максима Горког. — Издавач Максима Горког тражио је од писца да сам напише своју биографију. Горки се није дао много молити, и у неколико редова свео је цео свој живот: „1878. постао сам шегрт код једнога обућара. 1879. ступио сам као шегрт код једнога цртача. 1880. куварски помоћник на једном паробpоду. 1884. носач. 1885. пекар. 1886. певач у једној путујућој дружини. 1887. продавао сам јабуке по улицама. 1888. хтео сам се убити. 1890. био сам преписач код једнога адвоката. 1891. обишао сам пешке Русију. 1892. појавио се мој први роман“.

Власник и уредник, Богдан Поповић.

Капетан-Мишина ул. бр. 12.

СРПСКИ
КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига XI, број 3. — 1 фебруар, 1904.

МЕЈДАН СИМЕУНА ЂАКА.

Тишина. Само котао кврца, и каткад варница прсне, па се као у љутини распршти и утрне. Кроз поразбијане црквене прозоре шири се тежак, загушљив мирис од зејтина и тамјана и мијеша се с млаким ракијавим задахом који се диже поврх узаврелог котла.

— Дај ми кажи, Мићане! — трже се мајстор Глишо као из дубоког премишљања, примаче се ватри, истресе лулу о длан, па је опет напуни и метну угљен.... Дај ми кажи, Мићане, мореш ли икако знати што Симеуна не закалуђерише? Ето, рећемо, служиш већ пуни' тридесеѣ година калуђере, па ћеш то, ја мним, боље знати него ико други. Е да вамо речеш да није учеван, јест брте богме, дупло, кабасто учеван! Ено у намастиру има макар два товара књига, па којугођ оштвори, зна у њој, на моју душу, к'о и сарајевски владика, а да и не мећемо у рачун овог бањалучког, трбушатог Никоту што носи шкрљак к'о и сваки швапски шикутор, срам га и стид било Кристова лишца!

— И ја се, људи, томе чудим: шта би то могло бити по сриједи? — чу се неко иза каце, па зијевну и стресе се.

— Е, мој брате; учеван велиш! Он 'вамо учеван јест, ама није све ни у науци. Сјарни-де, Глишо, тај угарчић!

— Јунаци моји, ја би' рек'о да је томе ракија највише крива?

— Оно да... додуше... 'нако по прави... Ја не знам. — завија и заплеће Мићан.

— Ракија, Мићане, ракија! Немој завијати. Часног ми крста, не кретио се њим већ клањ'о к'о Турчин или носио шкрљак к'о трбушати Ликота, срам га и стид било Кристова лишца! — ако Симеун није досад попио толико ракије да би се на њој, кад би се пустила кроз бадањ, могло самљети двадесет улчека сирове зоби!

— Ти, мајсторе, увијек прегониш! — љутну се Мићан. Двадесет улчека сирове зоби! не гријеши, болан, душе!

— Не гуди ни ти, Глишо, баш тако дебело! — чу се онај иза каце и опет зијевну. Пију а и пили су, драгости моја, и други. Или је покојни Силавестар пио, или је жив роб није пио, па га јопе' запгуманише, па запропгуманише, док га чак и не зајермонашише. Шта ти велиш, Мићане?

— Боље да и то раде него да носе шкрљаке и да се по Бањој Луци шајцају са шванским роспијама к'о трбушати Лпкота, срам га и стид било Кристова лишца! И то ми је владика и један Кристов свјештеник! — викну мајстор Глишо и презриво пљуну.

Мићан их погледа мрко, дебело, па мирно, као с неком тугом настави:

— Ћуд је њему његова крива, ћуд! Он ће шјеђети с тобом, разговараће се, братски ће се љубити и грлити, онда ће скочити и подвриснути: „Стој! Буди мене миран!“, па ће те на мртво име испребијати, ако је јачи. Крошто, зашто, то нек сами Бог зна. А право, по души кад будемо говорити, мекана је срца и податне руке: залогај би чојеку из уста дао. Нема вајде крити, воли, браћо, и да мало удари у страну кад што о себи говори. Али његова лаж, његове, 'оћу рећи, бешједе, нијесу ником на штети.

Какав је да је, наш је! Драг нам је.

С ону страну цркве чуше се промукли гласови, одјекнуше потмуло кроз цркву, разлише се и тихано, дркћући изумријеше у врховима четвртастог звоника и обло сведеног кубета.

— Ето и', на моју душу, котлу! — трже се Мићан као да га нешто за срце уједе и устаде са стоца.

На авлиском зиду више котла затрепери свјетлост од свијеће, па се заигра по котлу, док се и по нама не расу. Изнад олтара према ватри указа се Сопронија Лубурић Кнежопољац, проигуман од намастира Гомјенице и Симеун Пејић Рудар, ђак од намастира Гомјенице. Огрнули некакве старе, лисичином постављене ћуркове, испријечили подугачке чибуке, па иду и помало посрћу, а ђаче пред њима носи дебелу, воштану свијећу.

— Добра вече, ктитори и приложници сија свјатија обитељи и всего мира!

— Бог добро дао, оци наши дуовни! — одазваше се сви и поскакаше на ноге.

— Ракијо мајко! — прошапта неко у мраку.

— Ама, ви се нешто заговорили о Симеуну и о старим калуђерима, па чусмо... Не да нам се спавати... те дођосмо да... — заплеће језиком отац Сопронија.

— Не шједај, Симеуне, на ту клупу! — викну Мићан и подмаче му свој столац да сједе. Малоприје нам се неотице просу ком, па је, прошћеш, мокра.

— Није ни он најсувљи, — промрмља неко иза каце.

— Шта ви то причате о мени? — учини се Симеун као да и не чу што онај у мраку рече.

— Збиља, брез шале, шта ви то причате о мом Симендашу, о мом старом делији и бранитељу ове обитељи и ове наше свете ћабе? — рече врло меко, готово побожно, отац Сопронија и сједе на праг од подрума. Ја најволим на прагу...

— Од подрума! — додаде неко из мрака.

— Ама, ко то вечерас непрестано надовезује и бронда у мраку?! — разгоропади се Симеун, скочи помамно са стоца и живо сијевну очима. Часне ми трапезе,

ја ћу и њим вечерас морати подијелити мејдан к'о бирземаниле с Асан-бегом Чêком од Сане, па коме Бог и срећа јуначка вољадне!

Једва га умирише и свладаше да не подврисне: „Стој! Буди мене миран!“

Мићан им, и њему и оцу Сопронији, наточи по чашу ракије. Слетише са свију страна Симеона да им приповједи како је дијелио мејдан с Асан-бегом Чеком.

— Ви 'оћете да вам то приповједим? Е, моја дјецо, истров'о је Швабо свијет, испоганио и превјерио. Ушла у народ некаква невјера и проклетство. Нико ником не вјерује, па се бојим да и ви мени нећете вјеровати...

— Јест богме, Симеуне! Пошљедње је вријеме настало, видим ја. И владике почеше к'о ишкутори носити шкрљаке и шајцати се по чаршији у по бијела дана са швапским роспијама, стид и' и срам било Кристова лишца! — уздахну мајстор Глишо и опет презриво пљуну.

Послије дугог мољакања и устезања, Симеун изврну чашу и поче:

— То је било прве нећеље иза укопације, а управо на нећељу дана пред онај мој, ако се почем шјећате, зулум у Бронзаном Мајдану, кад сам оно 'нако по старински мало преплашио Мајданце и покупио нешто намета. Устрија је, к'о што знате, била већ заступила. Швапски солдати изашли с једним капетаном на Кадину Воду, поразапињали чадоре, па 'нако ћуте. Свијет се био мало смирио, али још, штоно веле, заудара кокија од барута. Тако то потраја једно два, три дана, док повикаше: „Ето, вели, Турака Крајишника на Бању Луку! Ето и', кажу, к'о на гори листа!“ Једни ће, чује се, ударити, под Дервиш-агом Households Поздерцом, преко Полоја, на на Бронзани Мајдан, па онда већ преко селâ доље на Бању Луку; а други ће — Нали-де, Мићане, још једну чашу оцу Сопронији! — а други ће, под Асан-бегот Чêком, кренути са Сане уз Козицу, па ће пријећи на Томином Мосту преко Гомјенице и ударити на намастир. Туј ће, поговара се, у'ватити конак, вечерати, шенлучити, на

онда, управо пред зору кад се дијели дан и ноћ, запалити цркву и кренути на Бању Луку. Тако се у оно вријеме новтало и говорило, и ово вам је, дјецо моја и Србови моји, к'о једно историческо збитије.

Свијет се јопе' узнемири. Почеше људи склањати нејач и сермију у збјегове. Свеједно вам је, браћо, било к'о кад чојек иза великог умора легне да спава па га у пола сна пробуде.

Изашли ја, покојни Партенија и Исаија у авлију, па одамо и једнако поглêдамо преко Гомјенице и ослушкујемо.

— Шта ћемо, браћо? Да бјежимо? — узвртио се Исаија.

— Шта ти велиш, Симеуне? — окрену се покојни Партенија мени.

— Ја велим ако ћете ме послушати: да свете књиге, иконе, крстове, одежде и све што се могне из цркве дигнути, склонимо у збјег...

— Па и ја тако мислим — утаче се Исаија. Онда би се, вели, и ми могли ђегођ склонити.

— Па онда — настави' ја, и не гледећи на Исаију, јер знам већ какав је јунак — па онда да скупимо једно пет, шест стотина људи, па да бранимо ову нашу свету ћабу од проклети' Агарјана.

Говоримо ми тако, док улети у авлију Станко Ђаковић:

— Ето, вели, Крајишника уз Козицу! Чују се пушке.

— Шта ћемо, по Богу браћо?! — узвртио се Исаија к'о Циганин у котлу, па дркће к'о прут и ода горе и доље по авлији.

— Шта је? Што си се уплашио толико? Калуђер си. Немаш дјеце, па да ће, ако вечерас погинеш, плакати гладна и гола за тебом. „Шта ћемо, по Богу браћо!“ Добро. Шједићемо, пићемо и разговараћемо се к'о и досад, док се људи не скупе, па...

— Теби је, Симеуне, увијек до некакве бреспослице! Глава, болан, игра.

— У тебе игра, видим ја, да ми и не кажеш.

Преп'о се Исаија, замислио се, док се нешто не дошјети:

— Да зовнемо, вели, капетана и солдате с Кадине Воде да нас бране?

— Тешко оном кога други брани! — дочека' га ја к'о из свог штуца; састави' ватру у ватру.

Попасно је доба. Сунце привило крају и већ пада на заранке. Пушке учестале. Пуцањ се све ближе и ближе примиче. Исаија узја коња и побјеже капетану на Кадину Воду.

— И старп су ти бјежали, кукавицо сиња! — викну ја и испали' штуц за њим, онда нареди' момцима да сазову људе, па шједо, с Партенијом пити. — Ули-де, Мићане, још једну чашу оцу Сопронији!

— Ули, Мићане, ули, — чу се неко из мрака. Па мореш и Симеуну једну узгред наточити.

— Нек је отац Сопронија задовољан и почествован, а за ме је лако! — рече Симеун, искапи чашу, па настави: — Скупи се свијета пуна, равна равдијана авлија. Све наоружано до зуба, дошло да брани од мрски' Агарјана ову свету цркву. Покојни Партенија — и у гробу му 'вала! — изваља цијело цјелцато буре ракије из подрума, да се народ мало ослободи и прибере.

— Пите, браћо и Србови моји! Боље да ми попијемо него Турци Крајишници и Асан-бег Чеко, булешику му његову и џамиски шиљак!

И Бога ми, свијет се лијепо и подобро прибра. Станко Ђаковић узе гусле, превуче два три пут гудалом, па кликну:

> Свака стаза жали по јунака,
> Равни Азић Залавару старог,
> А Трамошња Тому Ђаковића,
> Гомјеница Парту игумана
> И јунака Симеуна Ђака.

Вјешт Станкела, Бог га не убиће, па превлачи ситно по струњи, а грло укоритио, па мисли чојек: не ијева

већ заједно са струњом плаче, јеца, цвили. Мене обузе некакав силан мерак, очи ми усиламђеше к'о двије живе жеравице, па подврисну' колико ме грло доноси:

— Стој! Буди мене миран, Асан-беже Чеко, булешику ти твоју! Гинућемо, брађо, сви ћемо гинути за ову свету ћабу!

— Сви ћемо гинути! — оде одјек гором и планином из пет стотина грла.

— 'вала народу, који ће нас тако спомињати кад вечерас погинемо, бранећи Христов олтар и свету ћабу од мрски' и нечастиви' Агарјана! — јекну покојни Партенија к'о убоден, а глас му жалобитно задркта, и сузе га облише. Ово вам је, дјецо моја и Србови моји, к'о једно историческо збитије...

— То нешто, Симеуне, млого жалостивно. Улиде му, Мићане, једну чашу.

— О, људи, ово укрстило с обадвије стране, па не да ока отворити! — прошапта зловољно Мићан и поче точити. Јадан ли сам и кукаван, како ћу шјутра старјешини изаћи на очи!

— Уточи, Мићане, узгред и мени једну — пружи му и отац Сопронија чашу.

— Истина, оче Сопронија, то се чини чојеку жалостивно, али то је једна жалобитна припов\u0458ест, к'о једно, што вели Симеун, историческо збитије, — разлаже онај у мраку.

— Да, да, дјецо моја и Србови моји, млого сам ја црни' и мучни' дана претурио преко ове сиједе главе, бранећи ову свету цркву од немилостиви' и безбожни' Агарјана, те вам је и ово к'о једно историческо збитије! — уздахну дубоко Симеун и пружи руку да прими чашу.

— Па то је, болан Симеуне, к'о једна историја! — узвикну отац Сопронија меко и као мало зачуђено, па изврну чашу на искап.

— Тако је, тако, оче Сопронија: управо к'о једна, што рек'о ти, историја, к'о једно историческо збитије, што кажу наше свете, православне књиге, — потврди

Симеун, испи чашу на душак, отра бркове, напуни и припали лулу, па одушевљено настави:

— Стоји народ спреман и наоружан. Свијетли се и шкрипи оружје, а чаша иде од руке до руке. Турци се све више примичу. Пушке једнако прапте, не престају. У'ватила се, Боже мој, она барутна думагија од неба до црне земље! Ништа се не види, а подави нас кокија од барута. Док одједном ударише таламбаси, цикну турска борија, и пуцањ престаде. Наша мртва стража повика с Томиног Моста: „Чујте и почујте! Окренуше Турци на Вилусе! Увано ће у Доњем Первану пасти на конак!“ „За мном, браћо!“ врисну' ја к'о...

— Не, Симеуне по Богу брате! Превали кот'о, ако за бога јединог знаш! — викну преплашено Мићан и ухвати га за рукав, јер се бијаше у причању толико заншо да би ударио у јуришу посред котла, да га не зауставише. Симеун се само мало трже натраг, ни најмање се не збуни, већ још одушевљеније и силније настави:

— За мном, браћо! За мном, ко се часним крстом крсти и чији су стари на Косову кости оставили за вјеру и отечество! — вичем ја к'о рис, а обузело ме некакво снажно дрктање и огњевит мерак, те од велике силе поче оћећа на мени пуцати.

— За тобом и у гору и у воду, делијо и војводо наш! — оде одјек гором и планином из пет стотина грла.

Покојни Партенија на брзу руку очата војинствену молитву и освети барјак, па га с благословом предаде Станку Ђаковићу. Онда мене исповједи и причести, а осталу војску само благослови и пошкропи водицом. Опреми се ја за трен ока. Даде ми Партенија своју панцијер-кошуљу, гереналску кабаницу и ону шкрљачину што је неке године, кад је иш'о у Каурску, купио од некаквог Прајза у Задру. Обуко' најприје панцијер-кошуљу — неће ми ни она, мислим у себи, бити на одмет — онда обуко' кабаницу, па подобро натуко' шкрљачину, припаса' сабљу, а штуц и острагушу пребаци' преко себе,

па се врго' ђоги на рамена. Вришти ђогин пода мном к'о царски ат, гризе ђем и разбацује пјену, пропиње се на предње ноге, а из стражњи' прште варнице к'о небеске свјетлице. А кад пирне кроз ноздрве — нећете ми, браћо, вјеровати — а кад фркне и пирне кроз ноздрве, са дрвећа полијеће лишће!

— Вјерујемо, вјерујемо, Симеуне! Што не би вјеровали? Улн-де му, Мићане, једну чашу.

— Нека! Нећу! — одгурну Симеун осорно руком чашу, јер је био пао у онај непојмљиви, ватрени занос кад сви живци дрхћу и трепере у огњевитом одушевљењу, кад ријечи живо прште као варнице, а слике се нижу неизмјерном лакоћом, кад лаж постаје истина у коју се тврдом, каменом вјером вјерује, и кад се обичан лажовчина претвара у чудновато, загонетно створење. — Али, чујте ви што ће сад бити! — викну Симеун и продужи: Пођосмо. Поврви војска, народ, за мном к'о, не буди примијењено, овце на солило. Код млинâ неко повика:

— Стој! Ко је?

— Војвода Симеун Пејић Рудар, ђак од намастира Гомјенице и његова ордија, — јави по команди барјактар. А ко сте ви?

— Не питај, већ удри! Зар не видиш да су балије, шиљак им џамијски! — повика неко из ордије и опали из пушке.

— Стој, не пуцај! — викну' ја. Стој, не пуцај! Држ'те се реда и команде! Ово је турски аскер. Да и' најприје питамо, браћо, шта траже они овуда?

— Ама, шта ћемо и' питати, крст им њи'ов! рикну к'о лав покојни Белемез и неука некакву анџарину да и' све некасапи.

— Стој, не сијеци! Стојте, браћо, не сијеците, јер ово могу бити и наши људи — суну мени нешто кроз главу.

— Па, браћо, и јесмо ваши ако сте Србови — одговара један, а цепти на њему оћећа к'о да га је грозница у'ватила. Ама, не би', вели, рек'о да сте Србови... Какав

вам је то војвода: к'о каква швапска гереналина... капетатина! Збиља, да то није капетан с Кадине Воде?

— Ама, какав капетан, какви наши, крст вам, 'оћу рећи шиљак џамиски! — завитла Белемез анџарином.

— Не сијеци, Белемезе, ја сам... Давид! — викну један мален, готово прираст'о за земљу.

— Ама, јеси ли ти то, Давиде? Из даљине рек'о би чојек да си прави мустапез. Ама, крсног ти имена, ђе набави мустапеску оћећу? О, људи, људи! — чуди се Белемез и облијеће око њег. Ко би, вели, рек'о и помислио да је ово Давид Штрбац! У свашто ли се овај чојек претвара, Кристе, истини Боже!

— Не претварам се од бијеса, већ од невоље љуте. Браћо, Асан-бег ће на намастир! — уздахну Давид, па се окрену мени: Јуначе и бранитељу ове наше свете ћабе, твоја глава прва ће пасти. Турци су љути на те и на оца Партенију, јер се пронио глас по Крајини да сте вас двојица кријући око поноћи сваке ноћи добивали некакве несретне депешине из Црне Горе и од српског књаза из Београда. А сад се јопе' говори да сте вас двојица неке ноћи у глуво доба некакве четри проклете и несретне депешине — из Беча добили. 'вамо, вели, око Сане свак тврдо вјерује да сте ви довели Швабу у Босну.

Истом то Давид говори, а од Томина Моста пуче пушка, па се разлијеже пјесма и попјевка:

— Курво кучко, Симеуне Ђаче! Курво кучко, Парто калуђере! — познадо' му грло.

— Ето га, на моју душу! — повика неко. Ама, каква је то наша мртва стража? Они јавише да Турци окренуше на Вилусе, а види сад!

— Стража је поубијана, а оно је био балиски мариветлук — вели паметни Давид.

— Курво кучко, Симеуне Ђаче! Курво кучко, Парто калуђере! Јесте ли ми конак приправили? — гигија и попјева Асан-бег.

У мени узавре крв. Поче оћећа на мени од некакве силине и пасјалука пуцати. Ободо' коња, па подврисну':

— Курво кучко, Асан-беже Чеко, у сусрет ти иде Симеуне!

Вришти ат пода мном, баца пјену, пропиње се на предње ноге, а испод њег сијевају варнице к'о небеске свјетлице. А кад вркне кроз ноздрве — море бити да ми нећете веровати — а кад пирне и вркне кроз ноздрве, са дрвећа полијеће лишће!

Сретосмо се. Он сâм, а ја сâм. Ја подврисну' колико ме грло доноси:

— Стој! Буди мене миран, курво кучко Асан-беже Чеко!

Кад ме угледа, препаде се силно, поблиједи, обамрије. Оружје му испаде из руку.

— Сјаши, балијо! — загрми' ја и напери' штуц.

Он сјâ и стаде к'о укочен, онијемио од стрâ.

— Бацај све што имаш од оружја уза се још!

Побаца све.

— Узјаши, Турчине! — вичем ја и увијек држим наперен штуц, — није штуц већ мајку своју. Сјаши, Турчине, узјаши, Турчине! Сјаши, балијо, узјаши јопе', балијо! Сјаши, Асане, узјаши јопе', Асане! Сјаши, беже, узјаши јопе', беже! Сјаши, Чеко, узјаши јопе', Чеко! — командијерам ја, а он сја'ива и узја'ива.

— Аман, доста.

— Није доста, није. То се теби само чини, Асан-беже, да је доста, а није доста!

Дрмну' га штуцом међу плећи и викну:

— Нек сјаше аскер, да узјаше башибозук! Нек сјаше башибозук, да узјаше царски редиф! Нек сјаше царски редиф, да узјаши царски сухарија! Нек сјаше царски сухарија...

— Аман, доста је; аман, доста је! — виче Асан-бег, а markup ознојио се на једва дише.

— Није доста, Асан-беже, није! То је пред вечеру, на ћеш боље и слађе јести. То је, Асан-беже, и здраво у једну руку. — Дрмну' га јопе' штуцом и подвикну': Нек сјаше сухарија, да узјаше субаша! Нек сјаше субаша,

да узјаше паша! Нек сјаше паша, да узјаше везир! Нек сјаше везир, да узјаше валија! Нек сјаше валија, да узјаше газија! Нек сјаше газија, да...

— Аман, доста је! Помагајте, људи!

— Ама, није доста, Асан-беже. Шта је теби вечерас? Е, кад си се уморио, узми ту серџаду из теркијâ и простри је, па се мало одмори.

Прострије он серџаду и поче да сједа.

— Не шједај, Асан-беже! — викну' ја и дрмну' га јопе' штуцом међу плећи. Е, баш ти ја ништа не знам, Асан-беже! Боље ћеш се на коњу одморити. Јаши!

— Ливше ће ми бити на трави.

— Неће, Асан-беже, неће. Мене ти питај. Боље ја то од тебе знам. Јаши, шиљак ти џамиски! — пуче штуц по леђима, и Асан-бег узјâ.

— Ама, шта је то вечерас, ако за Бога јединог знаш?! Уби ме, не мучи ме више. Алал ти крв, уби ме! — преклиње Асан-бег. Алал ти крв и овог и оног свита!

— Шта је теби, Асан-беже, вечерас? Да се нијеси збиља, Бога ми, уморио? Е, баш ја ништа не знам! Сјаши, сјаши; ливше ће ти бити на трави. И ти имаш право. Скини узгред и седло, па се мало наслони и одмори, у том ће ти и Партенија припремити госпошку вечеру. Надамо ми се теби има већ неђеља дана. Довели смо и двије Влахиње. О, да и' видиш, Асан-беже, па да ти се очи двије нагледају, дао би пола Крајине!

Он скиде седло, шједе, па се мало наслони и ода'ну, а ја потего' острагушом међу плећи:

— Е, баш ја, Асан-беже, ништа под Богом живим не знам, а видим не знаш ни ти. Јаши! Најбоље се, болан, čојек море на голу коњу одморити кад је зорли уморан. Јаши, јаши.

— Аман, шта чиниш то вечерас са мном?! — јекну Асан-бег и једва узја гола коња.

— Ништа зло, Асан-беже, не чиним. Дијелим мејдан.

— Аман, зар се тако дили мејдан?

— 'вако дијели мејдан Симеун Пејић Рудар, ђак од

намастира Гомјенице, ако нијеси почем знао. Он друкчије не зна. Уби га, Асан-беже, посијеци, он друкчије не умије. А баш би му драго било кад би и друкчије знао, али шта ћеш кад не зна! Сјаши, узјаши! — вичем ја, штуц му исправља леђа, а он сја'ива и узја'ива на онако гола коња. Сјаши, узјаши! Сјаши, узјаши! Сјаши, узјаши! Сјаши, узјаши! Сјаши. . .

— Доста је, ако за Бога јединог знаш!

— Није доста, болан Асан-беже! Још једно двије, три хиљаде пута, па ће бити доста, да ти и не кажеш... Сјаши, узјаши! Узјаши, сјаши! Узјаши, сјаши! Сјаши, узјаши! Сјаши, узјаши! — — —

Срце му препуче. Udари крв и на нос и на уста, и на уши и на очи. Стра'ота, браћо, погледати!... Шта бӣ вам, дјецо моја и Србови моји, више дуљио? Све вам је ово 'вако било, и ово вам је к'о једно историческо збитије, — заврши Симеун као с неком тугом.

Онај изађе из мрака, пољуби га у руку и пружи му чашу хладне ракије:

— Ово сам цијелу вече за тебе 'ладио, делијо наш и браниљељу ове наше свете ћабе! Прими ову чашу, наздрави ми, опрости ми и благослови ме!

— 'вала ти, синко, на твојој части и чествовању! Бог нек те благослови, ова света црква и отац Сопронија! — једва изговори Симеун и принесе чашу устима, а сузе га облише.

Петар Кочић.

ГОСПОЂА БОВАРИ.

(20.)

Г. Бурнизијан се, као и пре, навраћао свакога дана, кад сврши час из Хришћанске науке. Он је више волео остати напољу, да удише свеж ваздух *усред гаја*, тако је звао хладник. Шарл је обично у то време долазио кући. Њима је било врућина; изношена им је блага јабуковача и они су заједно пили за потпуно оперављење Госпођино.

Ту се налазио и Бине, то јест мало ниже, поред зида од терасе, где је хватао ракове. Бовари га је позивао да се мало освежи, и Бине се одлично разумевао у отварању крчага.

— Треба боцу држати овако право на столу, говорио је он гледајући око себе и до границе предела задовољним погледом, па пошто се пресеку жице, гурати плуту по мало, лагано, лагано, као што се, у осталом, отвара селтерска вода по гостионицама.

Али док је он ово изводио, јабуковача би им често прснула право у лице, и том приликом свештеник, са тромим смехом, није никад пропуштао ову шалу:

— Њена доброта боде очи!

То беше доиста добар човек, и шта више, једнога дана, није се ни мало саблазнио кад је апотекар саветовао Шарла да води Госпођу у Руанско позориште, те да види чувеног тенора Лагарди, што би је мало разонодило. Хомеа је зачудило ово ћутање, хтео је да чује његово мишљење, и свештеник изјави како сматра да је музика мање опасна по наравственост но литература.

Али апотекар узе у одбрану књижевност. Позориште се, тврдио је он, бори против предрасуда, и, под образином задовољства, поучава врлини.

— Castigat ridendo mores, господине Бурнизијане! Погледајте само већину трагедија Волтерових; оне су

вешто проткане философским мислима, тако да су за народ права школа морала и дипломатије.

— Ја сам некад још, рече Бине, гледао један комад по имену *Париски адрапковац*, у коме се истиче карактер једног старог ђенерала који је заиста нешто особито! Што је очитао једном господичићу који је завео једну радницу, и који напослетку...

— На сваки начин! настављао је Хомс. има рђаве књижевности као што има и рђавих апотека; али осудити ђутуре најважнију грану лепих вештина, то је, по моме схватању, права будалаштина, средњевековна мисао, достојна оних одвратних времена када је могао бити затворен и један Галилеј.

— Ја знам, напомену парох, да има добрих дела, добрих писаца; али оне личности различног пола, искупљене у вилинским собама, окружене светским сјајем, па после она безбожничка прерушавања, оно белило, она светлост, они разнежени гласови, све то изазива напослетку извесну раскалашност и доводи на ружне мисли, на развратна искушења. Тако бар мисле сви Оци. Напослетку, додаде он наједанпут мистичним гласом, ваљајући на своме палцу уштинак бурмута, ако је црква осудила позоришне представе, она је имала разлога за то; ми треба да се повинујемо њеним одлукама.

— Зашто она сад одлучује глумце? упита апотекар, јер они су, раније, отворено узимали учешћа у црквеним церемонијама. Јест, некад су се играле, представљале насред хора извесне лакрдије које су се називале мистеријама, и у којима су закони пристојности често гажени.

Свештеник само уздахну, а апотекар настави:

— Тако и у Библији; има..., знате..., извесних места... раскалашних, ствари... доиста... смелих!

И, на љутити покрет који је г. Бурнизијан учинио:

— Ах! признаћете да то није књига која се може дати девојкама, и мени би било врло непријатно кад би Аталија...

— Али Библију препоручују протестанти, а не ми, узвикну парох нестрпљиво.

— Свеједно! рече Хоме; тек ја се чудим да се, наших дана, у веку просвећености, упорно одбацује једно душевно разонођење које је сасвим невино, морално и шта више хигијенско покадшто, је ли тако, докторе?

— Нема сумње, одговори лекар немарно, било да је, имајући исто мишљење, хтео да не увреди никога, било да није имао мишљења.

Разговору као да беше дошао крај, кад апотекар нађе за умесно да пусти и последњу стрелу:

— Ја знам неке свештенике који су облачили варошко одело, па ишли да гледају играчице како бацају ноге.

— Ех! којешта! рече парох.

— Али, ја их знам!

И, растављајући слогове своје реченице, Хоме понови:

— Ја—их—знам.

— Лепо! погрешили су, рече Бурнизијан решен да све чује.

— О! да је само то! узвикну апотекар.

— Господине!... настави свештеник с погледом тако зверским да се апотекар уплаши.

— Ја хоћу само да кажем, одговори он тоном мање суровим. да је трпељивост најпоузданије средство да се душе придобију за веру.

— То је истина! то је истина! попусти добри човек и поново седе на столицу.

Али остаде свега два минута. И чим је отишао, Г. Хоме рече лекару:

— Ово је била препирка! Што сам га испрескакао, видели сте!... Дакле, послушајте ви мене, водите Госпођу у позориште, ако ни за шта друго, а оно да бар једанпут у своме животу наједите једнога од ових гаврана! Да ме може ко да замени, ишао бих и ја с вама. Похитајте! Лагарди ће дати свега једну представу; по-

годио се у Енглеској по замашну плату. То је, како уверавају, прави ђидо! ваља се по злату! води са собом три метресе и свога кувара! Сви ти велики уметници немилице троше своју имовину и своје здравље; њима је потребан развратан живот који распаљује мало машту. Али они обично умиру у болници, јер нису толико паметни да, док су млади, заштеде коју пару. Него, време је да се иде, пријатно; до виђења сутра!

Ова мисао о позоришту развијала се брзо у глави Боваријевој; јер он је одмах саопшти својој жени, која у први мах не пристаде, наводећи као разлог умор, неугодност, трошак; али, на велико чудо, Шарл не попусти, толико је сматрао да ће јој ово разонођење чинити добро. Он није видео никакве сметње томе; његова мати беше им послала три стотине динара на које није више ни рачунао, текући дугови нису били ни мало претерани, а рок меницама које је ваљало платити г. Лереу био је тако далеко, да на њих није требало ни мислити. Уверен, у осталом, да она одбија ову понуду из превелике пажње, Шарл навали јаче; тако да она напослетку, на силно салетање, пристаде. И сутрадан, у осам часова, они седоше у *Ласту*.

Апотекар, кога није ништа задржавало у Јонвилу, али који је мислио да се не сме маћи из њега, уздахну кад их виде да отпутоваше.

— Хајде, срећан пут! рече им он, ви срећни људи!

Затим, обраћајући се Еми, која је имала на себи плаву свилену хаљину са четири набора на дну:

— Ви сте лепи као анђео! Привући ћете на себе општу пажњу у Руану.

Поштанска кола свраћала су у гостионицу код *Црвенога Крста*, на Бовоазинском тргу. То беше једна од оних крчама каквих има по свима паланачким предграђима, са великим шталама и малим собама за спавање, где по дворишту кокоши купе зрневље испод каљавих кола трговачких путника; — једно од оних старинских обиталишта с црвоточним дрвеним балконом, која пуцају

на ветру у зимским ноћима, у којима је вечито пуно света, велика граја и јела у изобиљу, чији су црни столови убрљани *шербетима*, дебела окна пожутела од мува, влажни убруси покапани модрикастим вином; и која, миришући увек на село, као сељаци у варошком руху, имају с улице каваћу а позади малу баштовану. Шарл сместа оде да узме улазнице. Он побрка балкон с галеријама, паркет с ложама, замоли за обавештења, али их не разумеде, би упућен од благајника управнику, врати се у крчму, оде опет на благајну, и тако неколико пута пређе с краја на крај варош, од позоришта до булевара.

Госпођа купи себи шешир, рукавице, киту цвећа. Господин се веома бојао да не закасне; и, не имајући времена ни чорбу да посрчу, они стигоше пред позоришна врата, која су још била затворена.

XV.

Гомила је стојала поред зида, симетрично уређена између ограда. На углу оближњих улица, огромне објаве понављале су шареним писменима: „*Луција од Ламермура*... Лагарди... Опера... итд.“ Време је било лепо; била је врућина; зној је цурио са чела, мараме су брисале зајапурена лица; а млак ветар, који је дувао са реке, покретао је покадшто платна од цвилиха разапета над вратима од кавана. Мало ниже, међутим, освежавала је човека струја која је мирисала на лој, кожу и зејтин. То беше испарење из улице Шарет, пуне великих мрачних стоваришта, где се ваљају бурад.

Бојећи се да не изгледа смешна, Ема навали да се, пре но што уђу, прошетају мало по пристаништу; а Бовари, из обазривости, задржа улазнице у руци, у џепу од панталона, коју беше притиснуо уз трбух.

Еми закуца срце чим је ступила у трем. Она се и нехотице насмеши пуна сујете, кад је видела како свет јури десно другим ходником, док се она пела уз степенице за ложе на првој галерији. Задовољна, као неко дете, гурнула је прстом широка обложена врата; удисала

је пуним плућима прашљиви мирис ходника, и кад је села у својој ложи, устури се, неусиљено као права војвоткиња.

Дворница се почела пунити, догледи су се извлачили из кутија, а претплатници су из далека поздрављали један другога. Они су долазили у позориште да се одморе од својих трговачких брига; али су, не заборављајући *послове*, опет разговарали о памуку, препеченици или чивиту. Ту су се виделе старачке главе, без израза и живости, које су са своје беле косе и коже личиле на сребрне медаље потамнеле од оловне паре. Млади отмени људи кочоперили су се у *паркету*, обраћајући на себе пажњу својим ружичастим или бледо зеленим краватама испод отворених прсника; и госпођа Бовари дивила им се одозго, гледајући их како се затегнутом судланицом својих жутих рукавица наслањају на штапиће са златном јабуком.

Међутим, свеће се у оркестру упалише; полијелеј се спусти са таванице и, са блистањем својих призама, изазва изненадну веселост у дворници; затим свирачи уђоше један за другим, и тако отпоче најпре дуго и нескладно брујање басова, шкрипање виолина, јека труба, писка флаута и кларинета. Али се на позорници зачуше три ударца; добоши забубњаше, бакарни их инструменти прихватише, завеса се диже и указа се један предео.

То беше раскршће у некој шуми, са једним кладенцем, лево, под једним храстом. Сељаци и господа, са шкотским огртачима на раменима, певали су сви заједно неку ловачку песму, затим наиђе неки официр који је призивао анђела зла, дижући руке к небу; појави се други један; они одоше, и ловци наставише песму.

Еми изиђоше пред очи књиге које је читала у младости, слике из Валтер Скота. Учини јој се да чује, кроз маглу, како се разлежу шкотске гајде по ливадама. У осталом, како су јој успомене из романа олакшавале разумевање либрета, она је пратила заплет реченицу по реченицу, док су се неодређене мисли, које су јој дола-

зиле на ум, растурале одмах под вихорима музике. Она се предаваше љуљушкању мелодија и осећаше да и сама трепери свим својим бићем, као да су гудала виолина прелазила преко њених живаца. Она се не могаше нагледати костима, декорација, представљача, насликаних дрвета која су се тресла кад се иде, на кадивених капа, огртача, мачева, свих ових измишљених предмета који су се кретали у складу као у атмосвери некога другог света. Али нека млада жена ступи напред, и баци кесу једном зеленом штитоноши. Она оста сама, и тада се зачу флаута чији су звуци личили на жубор кладенца или на цвркут птица. Луција одважно запева своју каватину G-dur; она се тужила на љубав, тражила је крила. Ема би исто тако, клонећи се живота, радо одлетела у каквом загрљају. Наједанпут, појави се Едгар Лагарди.

На његовом лицу видело се једно од оних сјајних бледила, са којих ватрени јужњачки народи имају у себи нечега величанственог као мермерни кипови. Његов снажни стас беше утегнут у прсник загасите боје; мали изрезан нож ударао га је по левој бутини, и он је с пуно чежње колутао очима показујући своје беле зубе. Говорило се да се нека пољска кнегиња, слушајући га једно вече како пева на обали у Биарицу, где је крпио лађе, била заљубила у њега. Она је упропастила себе због њега. Он је међутим напустио ради других жена, и овај сентиментални глас само је допринео његовом уметничком гласу. Лукави комедијаш побринуо би се шта више, да увек уплете у рекламе по коју поетичну реченицу о неодољивости своје личности и осетљивости своје душе. Леп глас, непоколебљиво самопоуздање, више темперамента но разумевања, и више декламаторске вештине но лиризма, све то уздигло је ову дивну шарлатанску природу, у којој се огледао и берберин и тореадор.

Још у првој сцени изазвао је он опште одушевљење. Притискивао је Луцију на своје груди, пуштао је, враћао се, био као у очајању; ту су се чули узвици гнева, затим тужни уздаси с безграничном нежношћу, и тонови су

текли из његовог голог врата, пуни јецања и пољубаца. Ема се нагињаше да га види, гребући ноктима кадиву од своје ложе. Она је пунила своје срце овим мелодичним туговањима која су се продужавала уз пратњу контрабаса, као крици бродоломника у буци буре. Познала је у њима све заносе и патње са којих умало није умрла. Глас певачицин чињаше јој се да је само одјек њене савести, а ова обмана која је очараваше, нешто од њенога живота. Али нико је на земљи није волео таквом љубављу. Он није плакао као Едгар, последње вече, при месечини, кад су говорили једно другоме: „До виђења сутра; до виђења сутра!...“ Дворница се проламаше од пљескања; цела срета би поновљена; заљубљени су говорили о цвећу на своме гробу, о заклетви, о изгнанству, о судбини, о надама, и кад запеваше завршно збогом, Ема не могаде уздржати један оштар крик, који се стопи с трепереньем последњих акорада.

— Зашто ли се овај витез окомио на њу? упита Бовари.

— Није се окомио, одговори она; то је њен драган.

— Па не куне ли се да ће се осветити њеној родбини, док онај други, што је мало пре био, рече: „Ја волим Луцију и мислим да и она мене воли“. У осталом, он је отишао с њеним оцем, руку под руку. Јер оно је зацело њен отац, је ли, онај мали и ружни човек што има петлово перо за шеширом?

Поред свег објашњавања Еминог, чим је настао двопев речитатив у коме Жилбер излаже своме господару Астону своје одвратне уљдурме, Шарл, видећи лажни заручнички прстен који ће обманути Луцију, помисли да је то љубавна залога коју је послао Едгар. Он је, у осталом, признавао да не разуме догађај, — због музике која је много шкодила речима.

— Па шта је с тим? рече Ема; ћути једанпут!

— Ја, знаш, волим, настави он нагнувши јој се на раме, да знам у чему је ствар.

— Та ћути једанпут! рече она нестрпљиво.

Луција је ступала напред, ослањајући се упола на своје пратиље, с венчаним венцем у коси, и блеђа од своје беле свилене хаљине. Ема се опомену своје свадбе; видела је себе тамо, посред пшенице, на уској путањи, кад су ишли у цркву. Зашто и она није, као ова, давала отпора, преклињала? Она је, на против, била весела, не опажајући провалу у коју је срљала... Ах! да је, док је била млада и лепа, пре но што се оскрнавила браком и разочарала у прељуби, могла свој живот посветити каквом племенитом мушком срцу, тада се, код удружене врлине, љубави, сласти и дужности, не би никад спустила с тако високог блаженства. Али та је срећа, без сумње, била лаж измишљена на очајање сваке жеље. Она је сад познавала снђушност страсти коју је уметност преувеличавала. Усиљавајући се дакле да не мисли више о овоме, Ема се реши да у овој репродукцији својих болова не гледа ништа друго до живописну машту пријатну за око, и она се шта више с презривим сажаљењем стаде смешити у себи, кад се у дну позорнице испод завеса од кадиве, помоли један човек у црном огртачу.

Његов велики шпањолски шешир спаде при једном покрету који је он учинио; и у исти мах инструменти и певачи отпочеше секстуор. Едгар, ван себе од јарости, надвишавао је све остале својим јасним гласом. Астон му је дубоким гласом упућивао убилачка изазивања, Луција је звонко туговала, Артур је извијао на страни средње тонове, а дубоки бас министров брујао је као оргуља, док су женски гласови, понављајући његове речи, певали у хору умилно. Сви су били у истом реду и махали рукама; и из њихових упола отворених уста изливаше се у исти мах гнев, освета, љубомора, страх, сажалење и пренераженост. Увређени љубавник витлао је својим голим мачем; његова огрлица од чипака дизала је се на махове, према покретима његових груди, и он је ишао десно и лево, крупним корацима, звецкајући позлаћеним мамузама на његовим меким чизмама које су се шириле у чланку. Он је морао носити у срцу, мишљаше

она, неисцрпну љубав, кад је тако обилато излива пред светом. Сва њена воља за ниподаштавањем ишчезавала је пред поезијом улоге која је освајаше, и, занета човеком због личности коју је играо, она покуша да представи себи његов живот, тај живот буран, необичан, сјајан, којим је међутим и она могла живети, да је случај тако хтео. Они би се познали, они би се волели! Она би с њиме, по свима краљевинама Европе, путовала од престонице до престонице, делећи његове напоре и његову славу, купећи цвеће које му се баца, везући сама собом његове костиме; после, свако вече, у дну какве ложе, иза позлаћене решетке, примала би, нетремице, изливе ове душе која би певала само за њу; са позорнице, играјући, он би је гледао. Но њу наједанпут обузе неко безумље: он је гледа, то је ван сваке сумње! Њој дође да му полети у паручја, да потражи уточишта у његовој снази, као у оличењу саме љубави, и да му каже, да узвикне: „Носи ме, води ме, хајдмо! Теби, теби! Сва моја љубав и сви моји снови!“

Завеса паде.

Мирис гаса мешао се с дахом гледалаца; махање лепеза чинило је ваздух још загушљивијим. Ема хтеде да изиђе; свет беше закрчио ходнике, и она поново паде у своју наслоњачу, с убрзаним дисањем, гушећи се. Шарл се побоја да не падне у несвест, и отрча да јој донесе чашу лимунаде.

Он се с тешком муком врати на своје место, јер су му на сваком кораку гурали лактове, због чаше коју је имао у рукама; шта више, он изручи три четврти чаше на плећа једне Руанке у кратким рукавима, која, осетивши како јој хладна течност цури низ леђа, стаде дречати као паун, као да је неко коље. Њен муж, који је био предионичар, плану на несретнога Шарла; и док је она марамом брисала своју лепу хаљину нежне ружичасте боје, он је мргодно мрмљао речи о накнади, о трошковима, о плаћању хаљине. Напослетку Шарл дође до своје жене и задихан рече јој:

— Мислио сам, вере ми, да ћу тамо и остати! Свет!... свет!...

Он додаде:

— Погоди кога сам срео горе? Г. Леона!...

— Леона?

— Њега главом! Доћи ће да се поздрави с тобом.

И, баш кад је довршавао ове речи, некадашњи писар из Јонвила уђе у ложу.

Он пружи руку с племићским неустручавањем; и госпођа Бовари несвесно пружи своју, повинујући се без сумње утицају неке јаче воље. Она је не беше осетила од оне пролећње вечери када је киша падала на зелено лишће, и када му је, стојећи крај прозора, рекла збогом. Али сетивши се брзо пристојности која се у овакој прилици изискивала, она се силом опрости својих успомена и стаде муцати брзе реченице.

— А! добро вече... Како! ви овде?

— Мир! викну један глас из партера, јер је почињао трећи чин.

— Ви сте дакле у Руану?

— Да.

— А од кад?

— Напоље! напоље!

Сви су погледали у њу; они ућуташе.

Али од тога тренутка она није више слушала; и хор гостију, сцена између Астона и његовог поверника, велики дует у D-dur, све то прође за њу у даљини, као да су инструменти изгубили своју звучност а личности се измакле даље; она се опомену картања код апотекара, и шетње код дојкиње, читања под хладником, тренутака када су њих двоје сами седели крај ватре, целе ове јадне љубави тако тихе и тако трајне, тако повучене, тако нежне, и коју она међутим беше заборавила. Зашто ли се сад вратио? какав ли га је стицај прилика опет уплео у њен живот? Он је стојао иза ње, наслоњен леђима на зид; и, с времена на време, она је осећала

како је подилазе жмарци под топлим дахом његових ноздрва, који јој је продирао у косу.

— Занима ли вас ово? рече он нагнувши јој се тако близу да јој је врх његових бркова додиривао образ.

Она одговори немарно:

— Па, да видите, не занима ме баш много.

Он им онда предложи да изиђу из позоришта, да оду где на сладолед.

— Немојте још! да останемо! рече Бовари. Коса јој је расплетена: ово као да ће бити нешто трагично.

Али призор лудила није Ему ни мало занимао, а игра певачицина учини јој се неприродна.

— Сувише виче, рече она окренувши се Шарлу који је слушао.

— Да... можда.... мало, одговори он, колебајући се између искрености да му се игра допада и уважавања које је имао према мишљењу своје жене.

Затим Леон рече уздишући:

— Баш је врућина...

— Несносна! заиста.

— Да ти није тешко? упита Бовари.

— Не могу да дишем; хајдмо.

Г. Леон је нежно огрну њеним дугачким шалом од чипака, и сви троје одоше у пристаниште и седоше напоље, пред једну кавану.

Прво се повела реч о њеној болести, ма да је Ема прекидала Шарла с времена на време, бојећи се, рече, да не буде на досади Г. Леону; а овај им опет исприча како је дошао у Руан да проведе две године у прилежном раду, да би се навикао на послове који се у Нормандији битно разликују од послова у Паризу. Затим упита за Берту, за породицу Хомеову, за тетку Лефрансоа; и како, у присуству мужа, нису више шта имали да кажу једно другоме, разговор убрзо престаде.

Свет који је излазио из позоришта пројe тротоаром; једни су певушили, други на сав глас урлали: *О Луцијо, лепи анђеле!* Тада Леон, да покаже како воли уметност,

поче говорити о музици. Он беше видео Тамбуринија, Рубинија, Перспанија, Гризија; и према њима, поред све своје славе, Лагарди није био ништа.

— Па ипак, упаде му у реч Шарл који је сркутао шербет с румом, кажу да је у последњем чину изванредан; жао ми је што одосмо пре свршетка, јер ме је ствар почела занимати.

— У осталом, рече писар, он ће ускоро дати још једну представу.

Али Шарл одговори да још сутра иду кући.

— Сем ако би ти хтела да останеш сама, додаде он обрнувши се својој жени.

И, обрнувши лист пред овом неочекиваном приликом која се пружала његовој нади, млади човек отпоче хвалити Лагардија у завршној песми. То је било нешто дивно, узвишено! Тада Шарл навали:

— Вратићеш се у недељу. Дед, реши се! грешиш, ако само ма и најмање осећаш да ће ти то годити.

Међутим столови унаоколо почеше се празнити; један келнер приђе учтиво и стаде поред њих; Шарл разумеде и извади кесу; писар га ухвати за руку, и шта више не заборави да, као напојницу, баци на сто два сребрна новца који звекнуше о мермер.

— Баш ми је криво, промрмља Бовари, за новац који сте...

Леон одмахну руком презриво и врло срдачно, и узимајући шешир рече:

— Дакле уговорено је, је-л-те, сутра у шест сахата?

Шарл још једанпут понови да се не може дуже задржавати, али да ништа не смета Еми...

— Ја управо не знам... промуца она с чудноватим осмехом.

— Ништа! промислићеш, видећемо, ноћ доноси савет...

Затим Леону који их је пратио:

— Сад кад сте у нашим крајевима, ја се надам да ћете нам доћи по који пут на вечеру?

Писар одговори да ће то на сваки начин учинити, пошто и иначе мора долазити у Јонвил својим адвокатским послом. И они се растадоше пред пролазом Сен-Херблан, у тренутку кад је на саборној цркви избијало једанаест и по часова.

ТРЕЋИ ДЕО.

I.

Г. Леон је, учећи права, доста често одлазио у *Шомијеру*, где је чак имао врло лепог успеха код гризета, које су налазиле да је *отменог држања.* То вам беше један од најпристојнијих ђака: није носио косу ни сувише дугачку ни сувише кратку, није првога дана у месецу трошио цело своје тромесечно издржавање, и био је вечито у добрим односима са својим професорима. Што се тиче беспутности, од ње је се увек уздржавао, нешто из малодушности а нешто и из урођене му склоности.

Често, кад би остао да чита у својој соби, или пак сео у вече под липе у Луксембуршкој башти, он би испустио на земљу свој Законик, и тада му је излазила пред очи Ема. Али мало по мало ово осећање ослаби, и на њ се нагомилаше друге жудње, ма да је оно ипак избијало кроз њих; јер Леон није био изгубио сваку наду, и неко неодређено обећање лебдело је пред њим, као оно златан плод који виси о некој фантастичној грани.

(Наставиће се.)

Густав Флобер.

(Превео с француског Д. Л. Ђокић.)

ПРЕОБРАЖАЈ.

Ја те много волим, и у љубав никад
Не посумњах своју; нит бих, драга, мог'о
Замислити време да ће доћи икад,
Кад ћу без ње бити. Ја те волим много.

И љубављу овом, ја осећам како
Скроз постајем добар, и остаћу довек!
Ја добијам крила, ја подносим лако,
И опраштам брзо! Бивам нови човек.

О хвалим те, драга! Ти си моје младе
Просветила тежње, озарила собом
Моје лепе снове, моје слатке наде,
И биће си моје испунила тобом.

Сад сам тако добар; па те молим, драга,
Штити ме, и брани, и увек ми даруј
Моћ волети чисто. И к'о анђ'о блага,
Над животом мојим благотворно царуј!

Ја те много волим, и у љубав никад
Не посумњах своју; нит бих, драга, мог'о
Замислити време да ће доћи икад,
Кад ћу без ње бити. Ја те волим много.

Бож. С. Николајевић.

НА ЗИМЊЕМ ДАНУ.

Кад зазвижде снежни ветри
Преко пустог поља нага,
И оседе брда тавна —
Доћи ћу ти, добра драга.

И донећу у грудима
Једно цело лето жарко,
У коме је љубав цвеће,
А ти њено сунце јарко.

Из тог нашег младог лета
Гледаћемо снег што веје
На дрвеће мртвих башта,
На суседне тихе стреје.

И како се бело перје
Нагло роји, брзо слива —
И биће нам тако драго,
К'о када се лепо снива.

Кад зазвижде снежни ветри
Преко пустог поља нага,
И оседе брда тавна —
Доћи ћу ти, добра драга.

Бож. С. Николајевић.

ЗАКОН РЕДА У ИСТОРИЈИ.

(1.)

Један од основних закона у историји природе и у историји човековог света јесте *закон реда*. Једним истим редом иду ствари у природи и у процесу индивидуалног и друштвеног живота човековог, у процесу материје, као и у процесу душе и духа.

1.

Природа иде пре човека, и све природно иде пре људског, хуманога.

Природа је у главним правцима свог стварања и развитка била готова кад се је човек јавио, те је постанак човека доцнији моменат општег развитка, те све природно иде пре хуманог, људског.

Природно порекло човечанства много је старије од његовог хуманог порекла, од порекла његове културе и цивилизације. Човек као животињска специја много је старији од социјалног човека. Социјалном и историјском груписању човечанства највише има нека десетина хиљада година, док се његово зоолошко порекло губи у далекој, природној, животињској тами.

Прво је природа морала толико напредовати да се човек на њој може јавити и развијати, и прво је морала природна, физичка организација човекова бити готова, да с ње, као с подлоге, пође и духовни прогрес човека.

Борбом с природом почела је сва борба човекова и, као и код животиње, она је прво борба за одржање природног физичког живота. Борба с природом основ је свима другим борбама човековим; она је први основ свега друштвеног склапања. Прогресом та се борба све више преноси са природе на човека и његово друштво, те после борбе са спољном природом настаје унутрашња борба у друштву, борба човека против човека и против

његове животињске природе. Тако је и култура, као тријумф човека над природом, много старија од цивилизације, која је тријумф хуманог у човеку над животињским у њему.

Прво људско друштво јесте природно друштво — фамилија, које има и код животиња. Породица је првобитна, чисто природна веза и тек поступно доцније добија хумани, морални карактер са задатком моралног васпитања и спремања за социјалност. Фамилија је први природни основ на коме се дижу доцније више, историјске форме друштва људског.

Првобитни човек јесте само природни човек. Он има само оно што му природа даје, иде онамо куд га природа води, осећа и мисли под непосредним утисцима спољне природе.

Прво грањање човечанства јесу расе, а различност раса јесте дело спољне природе а не дело људске историје. Разлике између раса јесу физичке, природне. Прве разлике међу људима јесу природне; историјске и социјалне разлике долазе доцније.

После природног доба живота људског, први носиоци историје човекове јесу народи склопљени и груписани према спољним утицајима и условима природе. Тако прво земље имају историју па после народи.

Природа је први услов стварања и распореда богатства; природна је привреда прва економна фаза.

Прве основе свог историјског живота положио је човек само у оним крајевима где му је природа давала све што му је потребно било за живот и развитак. Природа је први основ и услов цивилизације човекове; тек доцније настају и историјски услови. Као што је топлота прва и основна потреба свега органског стварања и развитка, тако је топлота прва потреба и цивилизације, и прве цивилизације могле су постати само у топлим земљама, поред плодних река, те су прве цивилизације природне, развијајући се не на историјском основу него на природном; историјске цивилизације настају тек доцније.

Тако се данашње историјске, слободне државе све више оснивају на хуманим, правним принципима, док су прве биле основане на чисто природном принципу права јачега.

Не само постанак него и ход човечанства у простору и ход његове културе одређивала је прво природа. Пошто су основали прве цивилизације на истоку и југу сеобом због умножења људства и оскудице хране, племена су све даље потискивана на запад и север, и тек у тим крајевима где човек није имао да од природе очекује много, те је био више остављен самом себи, дигла се је вредност људског рада и свега људског. Јер тек са ослобођавањем човека од природних услова и тиме уздизањем његовим, настајала је и све већа потреба рада и тим све веће поштовање рада.

Природно право било је јаче развијено код првих старих народа и тек код модерних народа развија се историјско право, пошто је данас утицај времена, историје, много већи него у старо доба, кад је природа превладно деловала.

Прва је религија природна, непосредна. Религија примитивних људи и свих прехришћанских народа јесте у обожавању природе, њених снага и појава; сва је религија првобитно само култ природи. Тек доцније пробуђена морална свест тражи етичко у религији.

Што су притисак и превласт спољне природе над човеком бивали слабији, и религија је постајала све хуманија, унутрашњија; што је природа човековим сазнавањем бивала ближе човеку и блажа према човеку, и обожавање природних, слепих, сурових сила претварало се у обажавање злих и добрих духова који управљају људском судбом. Што је људска снага бивала већа према природи, све се више снажило и обожавање идеалисаног, људског.

Тако је првобитно судба човекова зависила од воље сурових и суревњивих богова, а тек доцније јавља се појам да човек сам себи ствара судбу.

И све светковине пре Христа биле су чисто природне, основане на мењању небесних појава и годишњих времена.

Будизам и хришћанство јесу прве историјске, етичке, хумане религије, које долазе после првобитних, природних религија, и у њима место природе и њених сила превлађује етичко и људско. Са Будом и Христом религију је почео проповедати човек а не више природа као дотле.

И *у уметности* ишло се истим путем. Архитектура се развила прва од свих уметности јер је најближа природи, пошто су све њене творевине више архитектонске. Тако је првобитно човек сликао предмете из природе; подражавање природи у сликарству било је развијено не само код природних, него и код старих културних народа; тек доцније сликарство почиње да износи човека. Тако се и у музици јавља прво ритам, најматеријалнија, најприроднија страна музике. Тако и први ступањ трагичког гледишта јесте осећање судбе, која долази од природе, споља, озго. Тек доцније развија се појам да човек сам у себи носи своју судбу и да је сам себи спрема.

Природа је била прва школа човекова и први објекат човековог испитивања и изучавања, и тек доцније настало је посматрање и изучавање човека и његова друштва. Прво се у изучавању природе и природних појава код човека дошло до закона; прво су се области природног дигле до наука, док у области хуманога, у области историје човекове, још се није дошло до тачних закона. Прво је Коперник оборио геометричку заблуду, *заблуду човекову о природи*, па су тек доцније Ламарк и Дарвин оборили антропометричку заблуду, *заблуду човекову о човеку;* прво је земља скинута са свог превладног неприродног положаја, и постала само један део једне велике целине, па је после то учињено и с човеком.

2.

Из грађе природе извијају се доцније све чистије форме. Материјално, стварно, телесно иде пре нематеријалног, духовног.

Борба човекова првобитно је телесна, чулна, чисто животињска борба са живот, за храну, и у цело старо доба сви су ратови политички и економни; тек много доцније настаје нова форма борбе — религиозна, борба за унутрашња уверења.

Физички, економни живот народа морао је увек прво бити довољно развијен, да би се на њему, као на природном основу, могао дићи политички и социјални живот народа. И од свих теорија о друштвеном животу, од свих социјалних наука, јавила се као наука прво политичка економија, као теорија материјалног, телесног живота људских друштава.

Првобитно доба људског живота може се узети као тело историје, у коме се, и из кога се, у свима потоњим временима развија историјска душа човечанства, која се пробудила у првој његовој цивилизацији.

Први народи стварали су само материјалне културе; све су античке цивилизације више мање материјалне, чулне; оне су биле више култура материје природе, него човека. Права цивилизација, т.ј. култура душе и духа, могла је настати тек кад је осигуран телесни чулни живот.

Дух човеков прво чулима опажа и осећа материјално; чулни су утисци и осећаји материја из које се доцније израђују више форме; чулни осећаји јесу први материјал духовног живота. И свако ново знање људско појављује се прво у облику осећања; тим су путем пшле и велике истине. Свака је идеја прво слућена, осећана много пре него што је у појединим мислиоцима добила чисту форму, а још дуже док није постала опште добро многих.

По томе су и стварни, материјални предмети садржина прве свести и првог мишљења. Наше су представе првобитно сами стварни предмети; прво мишљење мора

подстицати и водити. Тако су и све данашње апстрактне речи првобитно имале стварно значење, те у сваком језику спочетка превлађује чулно, материјално.

Први новац био је непосредно у самим стварима од вредности; новци су били стварне вредности — стока, коже, те је први новац имао много стварнију вредност од потоњег.

Као што је човек првобитно мислио само у сликама стварних предмета, као што су првобитно речи живе слике самих ствари, тако су и првобитно писмена означавала саме ствари, као што су и прве монете биле равне непосредним вредностима насликаних предмета. Прво су Египћани изнели чиста писмена из првобитне множине предметних слика.

Народи и племена писали су своју историју прво самим стварним предметима — храмовима, палатама, пирамидама и другим споменицима.

Право је постојало много пре него што су закони написани, језик је постојао пре него што је граматика написана; људи су стварали лепе ствари пре него што је прва естетика написана; народи су преживљавали догађаје, и проживљавали и стварали историју много пре него што је прва историја написана.

Као што ствари постоје много пре него што је човек почео о њима мислити, тако су ствари постојале много пре него што су добиле своје име. Тако религија. Природне науке имале су већ одређене области и постојале су пре него што им је модерно доба дало имена.

И у религији божанства су била прво сами стварни предмети — животиње, дрва, воде, звезде, сунце. Прогресом религија се све више чисти од материјалног, чулног, уздижући се до све чистијих форама.

И дело, радња иду увек пре него се о њима мисли. Историја сваког народа прво је у делима његовим; први појави на које је обратила пажњу историја и стала се занимати њима, била су видна дела, а нарочито ратови, који су највише напрезали националну снагу.

Тако је уздизање од стварног, материјалног до све идејалнијег и нематеријалнијег једна од страна прогреса људског; што је нижи ум, он је све више потонуо у стварност, он мисли и говори само о стварима и стварним фактима, њему је стварност све потребнија.

По томе и *практика иде пре теорије.*

Све су се науке развиле из практичног искуства, из животних потреба. Астрономија се развила из практичке потребе деобе времена и оријентисања у простору и времену; геометрија је постала из практичког мерења и омеђивања земље; практична механика била је позната још најстаријим народима и тек Архимед развија теоријску механику. Великим делом хемија се развила из металургије, чији су основни појави били давно познати. Саобраћај и трговина прокрчили су пут географији. Ботаника је постала из тражења корисног и лековитог биља. Практична анатомија старија је од теоријске. Медицина је постала из практичне потребе лечења болести. Историја је прво писана с практичног гледишта, ради поуке, примера, јер се веровало да је историја учитељ живота.

По томе свака наука почиње као практична вештина; вештина је прва фаза сваке науке. Астрономија је почела као астрологија, као вештина читати из звезда судбу људску; хемија као алхемија само је света и тајна вештина претварати метале у злато и налазити еликсир живота; ботаника је прво вештина распознавати шкодљиво биље од лековитог и корисног; историја је прво била вештина описивати догађаје и из њих извлачити моралне лекције.

Прва философија узима за првобитни и последњи основ свих ствари нешто материјално; први грчки философи узимају за праоснов ствари наизменце воду, ватру, ваздух; тек доцније тај се праоснов замишља све апстрактније, као што се и душа све мање појима као материјална.

Извесни материјални флуиди били су први прин-

ције физике и појединих физичких стања, снага и појава; светлост је тумачена извесном светлосном супстанцом која струји из тела која светле; топлота је појимана да постаје од нарочите топлотне материје, као што су и магнетизам и електрицитет тумачени нарочитим материјалним флујидима; као што је и цела природа била састављена из извесних материја.

Тако је прво постала доктрина о непропадљивости материје па тек доцније о непропадљивости снаге.

Тако у појединим моћним личностима још се гледају једине снаге које чине историју друштава. Тако је материјалност први ступањ и у појимању душе; душа је прво појимана као неко материјално биће које станује у телу.

3.

Тако процес духа људског иде од чулног, стварног ка све апстрактнијем, све даљим историјским процесом материјалности. Супстанцијалне садржине све више нестаје из ствари и појава.

Чулна радња и фантазија првобитно су испуниле и оживеле све појаве и ствари у природи духовном садржином, коју је доцније разумевање све више избацивало из ствари и појава. Првобитно се материја сматра као жива и одушевљена и тек потоњи поглед на свет уноси законе механичког кретања у појаве и ствари у свету. Тако првобитни ум замишља у стварима и појавима унутрашњи *живот*; после, место живота замишља се у њима *снага*. Тако су појави биља и животиња тумачени прво неком особитом животном снагом, и тек доцније се појима да ту нема никаквих особитих снага.

Првобитна потреба скоро искључиво физичке снаге одвела је култу, сили, снази, те су као хероји сматрани снажни људи који су се борили против природних зала. И као што је физичка снага основ прве аристократије у свима историјским друштвима, тако је физичка снага клица и моралне снаге (vis, vir, virtus). У историји чо-

века, влада моћи старија је од владе дужности; из идеје моћи, развила се морална идеја. Прво право јесте право јачега.

Историју човечанства чинили су до данас само силни и моћни; историја је била само апологија снаге и силе, а све се више обрће нејакима и малима као и религија.

У физиологији је прво владала хипотеза о животном начелу, по којој је живот начело различно од материје.

Тежина је прво сматрана као засебно биће које улази у тела; тако су тумачени електрицитет и магнетизам, па и моралне и интелектуалне апстракције.

Тако закони и узроци, којима човек данас тумачи појаве спољашњег и унутрашњег света, стоје према некадашњим живим снагама у стварима, као данашња писмена према некадашњим сликама.

Прве природне религије пуне су живота; оне су жива поезија; доцније се своде на формалну догматику; место култа живим силама настаје култ апстрактне догме.

И из молитава је нестало некадашње садржине, која их је оживљавала и давала им практичке вредности.

Првобитно све радње човекове биле су пуне живота, смисла; свака радња потицала је из живог веровања, свака је била део култа злим и добрим духовима. Данас се из тих радњи изгубио сваки живот и смисао, као и из данашњих мртвих речи и писмена. Тако је игра првобитно део култа, којом су боговима одавали пошту; тада је она била још жива радња, пуна смисла; данас је од важне религиозне радње играње постало само забава. Тако првобитна озбиљна борба у животу и триумф победиоца данас су гола забава у друштвеним играма.

Као речи, писмена и обичаји, тако су и пословице некад биле пуне живота, читаве приче о појединим догађајима, па су се доцније свеле на моралну поуку, на голу сентенцу.

Пре него што су постале речи, живи покрети тела, руку, лица, били су једини изрази; и прве речи биле су

сликање самог предмета, сликање бића које врши радњу. Првобитно су речи део саме ствари; отуд бајање речима, које долази из веровања у унутрашњу вредност и садржину речи. Данас су речи само голе форме и скелети.

4.

Та првобитна садржина ствари и појава, тај унутрашњи *живот њихов замишљали су првобитно као жива, лична бића и њихова радња. Детињи и примитивни ум тумаче све појаве као резултат личних радњи; посао је зрелог ума да, избацујући лично из ствари и појава, своди их све више на безличне апстрактне законе. То је ход од личнога каобезличном.*

Првобитно човек себе узима за мерило свега у спољњем свету, све односи на себе и о свему суди по себи; све што бива, бива по истим мотивима који и њега крећу. Тако су жива лична бића првобитна садржина ствари и појава. Тако у развитку религије место култа живим сликама и личним бићима настаје све безличнији култ догме. Што је религија виша, тим је у појавима све мање живих бића и личних воља.

Прва грчка философија била је у томе што се из појава и ствари избацивало лично; место богова ватре и воде, ватра и вода постале су самосталне снаге. Електричка сила у ћилибару и влада магнета над гвожђем приписивани су извесним душама у њима. Први откривени гасови, па и ваздух, држани су прво за духовна бића (geist-гас, spiritus, ваз-дух). Болест је првобитно зло биће које је продрло у тело.

И сама наука постаје све више дело безличног, историјског духа; личност и индивидуалност мислиоца и откривача све се више губи у историјском континуитету; његово дело све је мање отисак његове личности, све више резултат прошлости и историје, и апстрактне, историјске законитости.

И сва је историја првобитно само историја појединих личности; историја временâ и народа концентри-

савана је у појединим личностима: историја народа јесте прво у биографијама појединих моћних индивидуа, владалаца и јунака, у описивању њихових живота и дела. Неразвијена историјска свест сматрала је поједине личности као покретаче свега; поједине људе који су урадили штогод у друштву гледала је као апсолутне творце тога, не видећи и не знајући дуги низ претходних спрема, бораба и погодаба, које су изазивале у живот такве ствари. Тако је историја била прво историја личности, после је настала историја идеја. Све веће разумевање историје даје видети да су све величине људске само продукат извесног времена и осталих погодаба, да су они велики само за доба у којима живе, и да је свака величина људска условљена историјом, прошлошћу и својим временом, друштвеном средином. Личности се све више увиђају као оруђа историје, додирујући свој смисао и своју вредност само у вези са многим другим, пре и после.

И што је друштво неразвијеније, личности поједине имају све више снаге и утицаја, све су више носиоци свега бивања и догађања. Моћне су личности први центри кристалисања друштава; за њих је везана судба племена и народа. Племена су добијала имена по личностима које су их водиле. Првобитна народна поезија у појединим личностима персонификује карактерне особине народа. Првобитно нису институције, него људи, живе личности. Ере су прво рачунате по животу појединих личности; певачи, гуслари, јесу код младих народа чувари драгоцених успомена народног живота и историје њихове.

И кад се нешто у друштву напада, прво се нападају личности па онда систем; борба против личности увек је прва фаза борбе против система. Тако је борба пробуђеног духа с религијом отпочела борбом против личности папа и духовника; тако у првој грчкој комедији исмевају се савремене личности, и тек доцније комедија узима за предмет опште смешне ствари друштва. Тако владалац не влада више људима него државом,

5.

Пошто је непосредност карактер чулности, чулног живота и погледа, то *непосредно увек иде пре посредног, непосредна везаност пре посредне.*

Као што су везе човекове са стварима у природи прво непосредне, тј. као што је први ступањ веза човекових са стварима у природи непосредно задовољавање његових потреба, тако и прво знање човеково о стварима јесте оно које се добија непосредним додиром са стварима из околине; први ступањ духовног живота чине непосредни утисци од ствари. Из примитивног погледа да нека особина која карактерише коју ствар, стануje непосредно у свима деловима њеним и по томе да је душа у свакоме делу тела — постала је вера у реликвије.

Првобитни дух човеков, као и код детета и код животиње, непосредно води и одлучује физичко; душа је код њих непосредно везана за тело; прва опажања и представе везане су првобитно непосредно за предмете стварности. Осећање је првобитно и оно је непосредна радња душе. У питању, које се прво развија од свих чула надражај је непосреднији него код других доцнијих чула.

Што је првобитнији, нижи живот, то је све непосреднија веза његова с природом. Живот биља и животиња тесно је, непосредно везан за природу, те оне више живе земљиним животом него човек; отуд животиње непосредно осећају и слуте промене и потресе у природи, док је човекова веза са земљиним животом далеко посредна. И човекови осећаји, као првобитније, ниже, дубље снаге душе његове, не само што су непосредније везани за природу него и за његову телесну организацију више него његове представе и мисли. Са даљим развитком код човека душа је све мање непосредно везана за тело. И као што све зрелије човечанство ослобођава своју цивилизацију од непосредних веза са природом, од непосредног уплива њеног, тако се и дух човеков све више ослобођава од непосредног уплива спољне

природе. Код Исуса, Њутна, Дарвина, нису спољне природне околности непосредно условиле постанак њихових идеја, него су оне продукат целе историје човекове; личности су ту биле само оруђа историје.

Првобитно код човека представе и осећаји везани су за непосредну садашњост. И све се науке првобитно баве стварима у садашњости док за веће разумевање није све више настајала потреба знања њихове прошлости и будућности. Знање историје постаје све потребнији услов за највише разумевање.

Као што је први језик непосредно споразумевање гестима, мимиком, интерјекцијама, тако су и прва писмена непосредне слике самих предмета, писмене интерјекције.

На првом ступњу религије предмет је непосредно и божанство, првобитно је бог непосредно у самом појаву. Првобитном појимању божанство се јавља непосредним изјавама или непосредним задирањем у ток природе и у судбу људску, и отуд првобитно вера у непосредно деловање богова и њихово мешање у људске ствари. Религија је прво тражила непосредне везе човекове с божанствима; доцније философија тражи везе човекове с богом само континуираним посредовањем кроз многе друге раније ствари. Религиозна вера јесте непосредна вера, вера која се у души људској непосредно рађа, којој не треба никакве иоуке и образовања да би се развила; философска, научна вера, јесте посредна вера, која се развија само посредовањем многих других услова и снага.

Из првобитне вере у непосредно мешање божанстава у људске ствари потекла је вера да све што постоји и бива, то је само ради човека; отуд је човек све бивање и све ствари у природи везивао непосредно за себе; он је био првобитно центар земље и свих ствари. Поглед сваког античког народа да је само он изабрани народ божји, и модерни поглед да је човек као најумније биће позван да влада целом осталом природом, да је

само он једини од свега у природи перфектибилан до бесконачности и да му је дух бесмртан до вечности, — ти погледи јесу само потоње и даље консеквенце оне примитивне вере да је човек центар свих ствари.

Свако прво изучавање почело је непосредним изучавањем самих ствари. Геоцентрика је резултат непосредног чулног погледа на свет. Првобитно је веровање да су поједине особине и снаге душе непосредно везане за поједине органе тела. И што су поједине науке на ранијем, нижем ступњу, оне се све више баве непосредним предметима и појавима, у непосредној садашњости.

Први почеци прогреса и цивилизације уплививсани су и условљени непосредно од природе. Човек је могао почети основе свог историјског живота само у оним крајевима где му је сама природа непосредно давала све што му је потребно било за развитак. Прве везе међу људима, крвне везе, биле су непосредне и због тога кратке и уске. Први новац биле су непосредно саме ствари од вредности. Архитектура, уметност најнепосредније користи, прва се и развила од свих других.

Непосредна корист јесте први подстрек сваког изучавања, прва фаза сваке науке. *Медицина*, једна од непосредно најкориснијих наука, јесте најстарији покретач људског испитивања, и познавање природе било је прво својина људи који се занимају лечењем болесних. Њој су првобитно служиле и хемија и ботаника, анатомија и физиологија. Астрологија је прва фаза астрономије, кад су звезде и небески појави посматрани само у односу на човека. Алхемисти, тражећи еликсир и злато, дали су основ потоњој хемији. Френологија тражећи непосредне користи од познавања физиолошког склопа лобање и мозга, развила се пре физиологије.

Интереси трговине и ратови, тражење користи и добити у далеким земљама, прво су крчили пут саобраћају и познавању земље. И Колумбо је путовао не да пронађе Америку и тиме да допуни познавање земље,

него је тим путем тражио, ради трговине, пречи морски пут за Индију, земљу злата и драгог камења.

Гледање и тражење непосредне користи у историји јесте њена прва фаза. Огледи и доживљаји прошлих нараштаја требали су да служе као углед и лекција за будуће. Историја је и код нових народа била дуго слуга етике, која је у историји тражила само примере и угледе. А и то што су се и науке прво развијале само онолико и само оне, колико су и које су доносиле непосредне користи, чинило је да се потреба научне историје, потреба чистог разума, најдоцније осети.

Тек кад су се умножењем људства умножиле и потребе, које природа није могла више непосредно да подмирује, него које су се само људским радом могле подмиривати, човек оснива хуману област рада, најширег и најтврђег основа све цивилизације људске. Будући дотле само консумтиван, човек од тада постаје продуктиван. Тако је и први период човекова индивидуална живота сасвим консумтиван. Тако су и консумтивне класе друштва и народа биле до данас једини носиоци историје њихове, и историја се само њима и бавила, док продуктивне, ниже класе, тек у најновије доба почињу бивати предмет историје.

(Наставиће се.)

Бож. Кнежевић.

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ И ОПШТЕ ГЕОГРАФСКЕ ОСОБИНЕ МАКЕДОНИЈЕ И СТАРЕ СРБИЈЕ

(Крај.)

III.

Обележили смо спољне везе и светски значај географског положаја, обала и комуникација Македоније и Старе Србије, и њихов однос према осталим деловима Полуострва. Утврђено је да су ове земље у ранија историјска времена чиниле и данас у многоме чине део балканског Ближег Истока. Македенија и Стара Србија имају даље, поред Грчке, најслободније и најразноврсније медитеранске везе и контакте. Услед облика и разуђености Балканскога Полуострва, те су се везе и контакти нарочито концентрисали у Солунском Заливу и дуж медовске прегибли, и зато смо те обале и заливе назвали чеоним и историјским. Али, ове земље добијају изузетан значај услед моравско-вардарске комуникације, која их средином просеца и доводи знатне делове Полуострва, затим западну и средњу Европу у најбољу везу са великим светским комуникацијама, особито суецком. Услед стицаја тих двеју пластичких особина и промена које су се извршиле у правцима светских комуникација, Солун је почео добијати изузетан значај и економску превагу над Цариградом. А поглавито због последњег узрока (између осталог) географски положај Грчке је у многоме изгубио свој стари светски значај. Из тих повољних спољних веза потиче велика Македоније, вредност какву осим Србије нема ниједна друга земља Балканскога Полуострва. Даље, поред тих тако изузетно повољних особина географског положаја, кроз Македонију и Стару Србију пролазе и главне трансверзалне комуникације Полуострва, као Via Egnatia и скадарско-призренски пут, које их доводе у везу са јадранском комуникације повољније но северне, трансверзалне, које воде кроз динарску систему.

Потребно је овде нагласити, а то ће се потпуније видети из даљег излагања, да све те повољне особине немају области северно од Шар-планине, Качаничке Клисуре и скопске Црне Горе (Карадага); јер на С. од њих се виде само сасвим спорадични утицаји Ближег Истока, престају и одјеци медитеранске климе, даље су неки делови њихови знатно удаљени од главних, уздужних балканских комуникација. — Овим смо у кратко поновили велике, спољне особине географског положаја Македоније и Старе Србије. У овом ћемо одељку изнети ареал, ограничити те две земље и обележити остале особине географског положаја, које имају поглавито унутрашњи значај.

При извођењу закључака о Старој Србији и Македонији као целини и при израчунавању површине и других картометријских елемената, те две земље су овако ограничене: окуком реке Бистрице на Југу, северном границом новопазарског санџака на Северу, Црним Дримом на Западу и Местом на Истоку. Према тим границама оне се налазе између 39° 56' 50'' и 43° 38' 25'' северне ширине и између 36° 34' 35'' и 42° 27' 40'' источне дужине (по ферском подневку). Средишни меридијан је 39° 41' а средишни упоредник око 41° 50'. Површина је Македоније и Старе Србије 74.709 км², веће су дакле од Србије за 26.409 км², а мање од Бугарске за 24.000 км².

Спорне су *границе између Старе Србије и Македоније*. Код Бугара, Грка и новијих страних писаца и картографа превлађује мишљење да јужне границе Старе Србије не иду даље од Шар-планине и скопске Црне Горе; неки сасвим необавештени, тврде да је то име ради националних претензија створено. Напротив, многи наши писци разумевају под Старом Србијом област Милутинове државе, неки и све крајеве до Тесалије, Епира и Тракије, изузевши једино солунску околину, коју рачунају у Македонију. У многим српским и бугарским етнографским списима полемичнога карактера, у брошурама и новинама

износени су разлози за два поменута екстремна мњења. Ти су разлози махом у потпуној супротности с научном логиком и научним методама. Тежња им је да се ради потпоре народних претензија једно или друго име прошири на што већу област. У науци, па и у политици у колико она узме у обзир науку, пази се увек, а минуциозно при спорним питањима, на садржину, поглавито на народне особине и тежње, не на оспорена гола имена. Она мњења немају дакле важности ни са обележеног (погрешно схваћеног) родољубивог гледишта. За науку имају имена Стара Србија и Македонија поглавито у толико значаја, што јој је потребно назвањима покрити извесне области; та веза између имена и области мора бити што је могућно тачнија; зато се не противи задацима овога дела, ако бисмо у главним цртама повукли границу између тих спорних назвања; ово је тим пре оправдано што се у науку и у погледе свих озбиљних писаца мора увести знатна корекција о појму и границама Старе Србије.

Врло је тешко наћи методу, којом би се поменута граница могла утврдити. Ја сам се при том управљао по овим медитацијама. Готово сва имена, којима се земље означавају, воде порекло од имена народа или неког његовог племена; али није увек првобитним именом земље обухваћена и сва етнографска област једнога народа; по правилима се име земље прошири са образовањем државе и размицањем државних граница, кадшто се распростре и на етнографску област других народа; таква су имена већине данашњих држава (Угарска, Русија, Немачка итд.), а таква су била и имена многих ранијих држава. Али се често одржи етнографско или историјским развитком проширено име, које је траг ранијих државних стања; њиме се увек назива главна или најкултурнија област тих прошлих државних стања; оно се дакле одржи и кад та земља није више засебна државна целина; такав је случај са руском Пољском, Јерменском и другим именима земаља, а из сличних су се разлога

одржала у турско време имена Србија, Бугарска. Из имена које је дакле било етнографско или државно и историско, итд., постане у доцнијим временима географски појам. Области за које се вежу ти географски појмови, најтачније су на картама обележене; на њима се најпрецизније утврђује област географских назвања, из карата се то по правилу пренесе у општу свест. Према овоме држим да је картографска метода тачнија од других у оним случајевима кад има прецизније да се утврди оспорена област, коју извесно географско име поклапа. Све друге методе, као историјска, етнографска, лингвистичка, могу само објашњавати зашто се географско име везало за извесну област, али оно остаје за њу везано, често и онда кад је погрешно везано (Источна Румелија, динарска система, Америка, Патагонија и друго). Зато мислим да се и појам Старе Србије и Македоније може најпоузданије утврдити на основу најбољих старих карата, које нису постајале и на којима границе између земаља нису обележаване под утицајем националних претензија и других погрешних схватања, као што је махом случај са новијом картографијом и литературом. Једино се дакле на основу оних карата, које су изашле до првих десетина 19. века, док се није ослободила Србија (која је збунила стране картографе и због које су они избацили са карата прави и шири појам Србије), и док се нису јавиле засебне и противничке српске и бугарске тежње, може утврдити појам Старе Србије и Македоније, и то у оном научном смислу како је горе обележен.

Познато је да се нарочито од 16. века јављају боље и потпуније карте европских земаља, на којима се место класичне номенклатуре уносе народна имена земаља, области и других географских објеката. Од тога времена па све до пред крај 18. века најтачније су карте Балканскога Полуострва италијанске, особито млетачке, затим Меркаторова и француских „краљевских географа“, мада су последње често копије италијанских. На свима

најбољим картама тих времена налази се име Србија, и захвата и неке крајеве који су на југу од Шар-Планине и скопске Црне Горе. На *Меркаторовој* карти Европе (Duisburg 1554 г.) су централну делови Балканскога Полуострва лоше и са врло рђавом номенклатуром представљени, тако да се ни најважнија места често не могу идентификовати; он разликује Расцију и Србију и изгледа да последња обухвата јужне делове око Косова и Скопља. На карти талијанског географа Giac. Gastaldi од 1566 г. Србија захвата поред Косова и Скопље и поменуте области око Скопља. Уз карту Италије F. Bertelli-ја од 1565 г. има и западни део Балканскога Полуострва са *једним делом Србије* (Parte de Servia), и то данашњи новопазарски крај. На многим картама званичног „географа млетачке републике“, знаменитог V. Coronelli-ја од 1692 г. (у Corso geographico) Србија се простире и на Југ од Шар-планине и скопске Црне Горе, и код Скопља је скоро редовно записано Metropoli dèlla Servia. На многим француским картама 17. века, које су радили „краљевски географи“ („Geograf ordinaire du Roy“ је њихова званична титула), Србија захвата поред Новог Пазара и Призрена и сву ширу околину Скопља. Такве границе има Србија и на картама F. de Wit-а, на картама Blaeu-евих и H. Moll-овиx атласа и многим из друге половини 17. века. На многобројним картама чувених атласа Joh. Bapt. Homann-а из прве половине 18. века у Србију се рачуна и скопски, кратовски и ћустендилски крај; Македонија почиње знатно јужније од Скопља; тако је и на *Делиљеву* атласу од 1740 г. На картама које су у Нирнбергу издавали Хоманови наследници у почетку 19. века (1802., 1805 г. итд.), Србија увек обухвата не само новопазарске и косовске крајеве, већ и Скопље и Кратово. Познато је да те шире границе има Србија и код историка *Рајића, П. Соларића* и *Вука*, као што је *В. Карић* истакао.[1] На карти *Саве*

[1] Србија, с. 475.

Текелије од 1805 године обележене су детаљно шире границе Србије како се она схватала до ослобођења. У Србију спадају и Призрен, Приштина, Вучитрн (цело Косово), Скопље, Кратово, Ћустендил, Пирот и Цариброд. На „Земљопису од Сербие“ од барона *Роткирха*, који је на српски превео и карту транскрибовао *Стеван Милошевић* 1822. године, имају такође шире границе Србије. И на бечкој карти Fried-овој границе су Србије на ЈИ. од Ћустендила. Тако је и у свима бољим старим географијама, где се Србија помиње и ограничава. Слични примери и докази из старије картографије дају се утростручити. Даље се зна да тај појам Србије није био само картографски и литераран, већ је и у народу живео, јер су људи из ових крајева (Кратова, Скопља, Овчег Поља итд.) називали своју земљу *српском земљом*.[1] Зато је сасвим природно што су скопски, кратовски и други крајеви косовског вилајета назвати после ослобођења Србије и за разлику од ње Старом Србијом. *Појам Стара Србија није дакле створен ради националних претензија, и јужне се границе Старе Србије морају проширити и преко Шар-планине, у главноме на област данашњег косовског вилајета.* До ослобођења Србије није поменуте крајеве ***нијсдна*** мени позната карта рачунала у Македонију, ни оне карте на којима нема имена Србије. После овога времена мењају се многи географски појмови и нови постају, тим више пошто се и Грчка ослободила. Картографи су збуњени због неслагања старијих географских назвања и имена нових држава, чија је територија мања или друкчија. Дотле није било ни имена Балканско Полуострво, већ се цела његова област називала *османским царством у Европи*, *европска Турска* итд., пошто је цело, доцније скоро цело Турској припадало. 1808. године је у часопису Gaea немачки географ Zeune дао нашем полуострву име Hämushalbinsel, што је после модернизирано

[1] Др. В. Ђерић у своме предавању о имену Србин у Старој Србији и Македонији

у Балканско Полуострво. У то доба, када су стварана нова имена за Полуострво и његове земље, картографи су почели постепено избацивати са карата и шири појам Србије и овим именом поклапати само ослобођену, политичку Србију. Ипак се спорадично до половине прошлога века одржао и шири појам Србије. У том се времену почео *на картама* проширивати појам Македоније и доспео до садашњег значења.[1]

Сасвим је друкчији случај с појмом Македонија. Противно Старој Србији, овде су довољно познате промене кроз које је тај појам пролазио, и зато ћу их најкраће наговестити. Име Македонија је ограничено на већини старијих (од 16. века) и на неким доцнијим картама класичне номенклатуре, или са реминисценцијама на класичну номенклатуру, само на приморје око Солуна, солунску равницу, нарочито Кампању и на земљиште западно и северозападно од ње са данашњим Мегленом; главни су градови те *праве Македоније* били Edessa (Воден) и Pella (данашње село Постол). Доцније се македонско краљевство ширило и име се преноси на сву област непосредног македонског краљевства. Друкчији је био појам Македоније за време римске републике и у почетку царства (горња Струма и Вардар јој нису припадали, али се у Македонију рачунала у почетку и Грчка до Мореје, Тесалија, Епир, јужна и средња Арбанија до Дрима, од Августа само последње земље без Грчке, јако се мењао у византијско време. Име се било сасвим изгубило за време бугарских и српских завојевања. Међутим су при крају 15. и у 16. веку називате Македонијом многе земље Балканскога Полуострва: Стара Србија, Зета, Арбанија, Бугарска, Босна с Херцеговином; тако су их називали страни и наши писци, и то, као

[1] То се може видети, проматрајући карте 19 века, о којима је дао готово потпуну библиографију V. Haardt von Hartenthurn: Die Kartographie der Balkanhalbinsel im XIX Jahrhunderte Mitth. des k. und k. militär. geogr. Institutes XXII Bd. Wien 1903. Заст. от. с. 607.; али Haardt није обратио пажњу на питање које је горе расправљано

што је *И. Руварац* доказао, ради реминисценције на класични свет и класичну номенклатуру.[1]

Осим поменутог најстаријег појма Македоније, мени нису у картографији, од 16. века даље, познате потпуне потврде за друге историјске појмове Македоније. Али се на многим од наведених карата јавља појам Македоније са овом облашћу: од јужних граница скопске Србије низ Вардар до Солуна; Македонија обухвата дакле поглавито средњи и доњи слив Вардара, крајеве око великих језера на Западу и до Струме, негде Месте, на Истоку. Видели смо како се по том од првих десетина 19. века појам Македоније постепено распростро и на скопску Стару Србију, и доказано је колико је то погрешно.

Као што Србија има централни положај у северном делу Полуострва, а око ње су као периферијске земље Бугарска и Босна, тако Македонија има *централни положај у јужном делу* са Тракијом на И. а Арбанијом на З. — Даље Македонија и скопска Стара Србија су *нагнуте у правцу са Севера на Југ;* све главне реке теку према Југу и одликују се *паралелношћу токова*, као Вардар са Лепенцем, Струма и Места. Услед ове две особине Македонија и скопска Стара Србија су проходне и више приступачне у правцу С—Ј но у правцу И—З. Оне дакле имају општи нагиб земљишта и главне речне токове супротнога правца но Србија, која је с Југа на Север нагнута. — У Србији је главна река Морава, која централишући утиче и од 48.300 км² површине долази на слив Мораве 27.896 км.² Осим тога је слив Мораве у Старој Србији велики 8562,08 км², а у Бугарској (слив Нишаве) 1822 км². Целокупан слив Мораве је велики дакле 38.280 км². Сличну улогу има у Македонији и скопској Старој Србији Вардар, чији је слив велики 27.925 км²; али је он релативно од слабијег значаја, јер му је слив према површини целе области мањи но слив Мораве

[1] И. Руварац: I Маћедонија. Коло 1890 бр. 5 7, 8. и 9.

према ареалу Србије. Сливови Мораве и Вардара су велики 66.205 км²; та два слива и остала површина Србије, која не припада сливу Мораве, износе 86.609 км². — Кроз обе земље, и Србију и скопску Стару Србију с Македонијом, пролази у меридијанском правцу најважнија удолина Балканскога Полуострва моравско-вардарска, за коју је везана његова главна комуникациона артерија. Њен је значај на предњим листовима представљен. Такве комуникације не могу због географског положаја имати периферијске земље; осим тога је северна Бугарска од Егејског Мора преграђена Балканом, који истина има много и дубоких превоја, али је ипак сметња саобраћају; тако и Босну одвајају од Јадранскога Мора паралелна и висока била динарских планина.

Ове две земље имају дакле са Србијом неколике заједничке најважније особине. Обе су централног положаја на Полуострву, кроз обе пролази главна комуникациона артерија, обе имају по један речни слив, који утиче централишући на велики део њихове области. Ипак има и знатних разлика у географском положају и другим особинама њиховим. Услед нагиба према Југу и истог правца река, скопска Стара Србија и Македонија су *упућене више на медитеранску област* и на везе и контакте, који се у тој важној области сусретају, Србија је напротив данас највише упућена на средњу Европу; ма да моравско-вардарска комуникација све више уништава те разлике и прави од обеју земаља *целину и транзити у област првога реда*. Даље поглавито у Стару Србију и Македонију *избијају трансверзални путеви* који везују Јадранско и Јонско Море са унутрашношћу Полуострва и са Егејским Морем, нарочито скадарско-призренски пут и Via Egnatia; у погледу трансверзалних кретања горњега смисла оне дакле имају превагу над Србијом, чији трансверзални пут преко Рашке, Новог Пазара и Пећи изостаје иза поменутих. Раније је доказано да та њихова особина стоји у вези са обликом и рашчлањеношћу Балканскога Полуострва.

Али је велики значај географског положаја Македоније и Старе Србије у тесној вези и у многоме *зависан од географског положаја Србије.* Оне имају највећу вредност географског положаја само у вези са Србијом; обрнуто, географски положај Србије може имати пуну вредност једино у вези са тим земљама; јер изузетан је значај оних земаља у томе што су централнога положаја и што кроз њих пролази моравско-вардарска комуникација. А и једна и друга особина долазе до свога пуног и правог утицаја само онда, ако су ове земље таква целина која није преграђена бар царинским препрекама; то нарочито вреди за моравско-вардарску комуникацију, која је између ових земаља скоро на пола подељена, чији је почетак и чвор, који је везује са средњом Европом, у Србији, а солунско пристаниште, приморска капија Балканскога Полуострва, у Македонији.

Разне везе које поједине области Полуострва имају по свом географском положају и нарочито разна пластика његових планинских система, морају стварати разне обласне индивидуалности и отежавати стварање једне велике балканске државе. Противно томе има централни појас Балканскога Полуострва, од Београда до Солуна, који је утицајем моравско-вардарске комуникације и њеном привлачном и централишућом снагом, у многоме једна целина; у њега се стичу све главне трансверзалне комуникације, од нишке бифуркације полази и нишко-цариградски пут. Ако има на Балканском Полуострву области која би могла послужити као географско језеро или политички центар за стварање велике државе, нарочито средишних и западних делова, она се мора налазити на овом централном појасу и дуж моравско-вардарске комуникације. Таква област мора имати ове особине: 1) у колико је могуће више средишни положај према свима деловима Полуосарва; 2) мора имати лаке комуникације у свима правцима, боље но икоја друга; особито мора имати најкраће и најбоље везе са два главна и комуни-

кативна мора Балканскога Полуострва, са Јадранским и Егејским, и са средњом Европом; 3) не сме бити привредно сиромашна. Са тога гледишта вреди испитати централни појас од Београда до Солуна.

Раније је утврђен значај појединих делова моравско-вардарске удолине и нарочито смо истакли велику важност прешевског развођа између Мораве и Вардара. Централна област Балканског Полуострва мора лежати око средине ове удолине и захватати њене пластичке и кумуникационе чворове, нарочито прешевско развође. Такве особине има у ширем смислу област од таорског теснаца, који на Југу затвара скопску котлину, до Ниша на Северу; она на Истоку захвата Овче Поље и Софију а на Западу Косово до Митровице. Центар је те централне области Скопље. Међу областима Полуострва она је по плодности средње врсте. Поред централног положаја на вардарско-моравској комуникацији и довољне плодности, она има и све остале особине, које су горе као услови за централну област Полуострва постављени. С тога гледишта вреди испитати поједине делове њене и тако изнети све згодне особине целе области; том методом ћемо у овој пространој *централној области* издвојити ужу, најповољнију, коју ћу назвати *балканским језгром.*

Северни део централне области су Ниш и нишка котлина. Они имају велики значај као бифуркациона тачка моравско-вардарске и нишавско-маричке комуникације; даље се од Ниша према ЈЗ. одвајају топличко-косовске комуникације, које истина сада услед познатих политичких и социјалних прилика на Косову и даље, немају великог значаја, али су га у ранијим временима имале и јамачно ће га опет имати. Тиме су обележене добре стране нишке котлине. Али она није језгро централне области; оно мора бити јужније, јер су ти делови ближи обема морима, нарочито оним двема важним тачкама у облику Полуострва: медовској прегибли и солунско-орфанској разуђености, према којима се мора и даље кретати, као

што се у главноме и кретао, животни пулс Балканског Полуострва. Још је већа тешкоћа због које Ниш не може бити језгро централне области то, што не влада развођем између Мораве и Вардара, не припада му та пластички најважнија тачка централне области. Према томе, језгро њено треба тражити изван границе данашње Србије: у Старој Србији.

Оно није ни на Косову, мада се тако кадшто узимало кад је говор о најзгоднијој области за политичко развијање нашега народа. На такво мњење нарочито наводе историјска кретања и догађаји ранијих времена. Наша кретања немањићског доба упућивала су се од Ниша најпре Косову, па онда у Скопље; изгледа да је тај пут у немањићско доба био више употребљиван но онај који од Ниша води кроз Грделички Клисуру и даље преко Врања Скопљу. Али, и кад би се поуздано доказало да је нишко-косовска варијанта била више употребљена и управо главна комуникација између Ниша и Скопља, ипак би то само доказивало да је у немањићско доба Косово било објекат који се мора пре Скопља освојити.[1] За време наше највеће експанзије, за Душаново доба, Косово није било центар. И косовска битка, није принудан доказ, јер је место битке највише зависило од тадањих граница између наше и турске државе; осим тога положаји, на којима се битке решавају, нису исто што и најзгоднији положаји за центар државни. — По географским особинама Косово није језгро централне области, јер је од ње и целе скопске Старе Србије и Македоније одвојено Шаром и Карадагом. Оно је даље у страни од садашње главне комуникационе артерије и с њом је везано једином дугачком Качаничком Клисуром која се да̂ на многим местима и лако затворити; према томе оно пластички не влада ни моравско-вардарском

[1] Слично томе је сада. Из етнографских и политичко-географских разлога потребно је да Србија има поред Скопља и Косово. *Антропогеографски проблем* с. CLXLII (примедба)

удољином, још мање њеним језгром. Постоји обрнут случај као што ћемо видети. Косово нема ни пуне и праве везе са данашњом Србијом, јер њена главна комуникациона и културна струја иде моравско-вардарском удољином. — Ипак оно несумњиво чини део централне области, шта више Косово је један од најважнијих делова њених, али право језгро није. Важност Косова је у овоме.

Оно је пространа и привредно богата котлина; са околином, која је шумовита и богата рудама, спада у најбогатије делове Полуострва. Дно је котлине знатне висине, на њему је развође између Неродимке и Ситнице између Црнога и Белога Мора, и низ те реке може се ћи из Косова и према СЗ. и ЈИ.; али реке и у та два најповољнија правца кретања одмах улазе у тесне и дугачке клисуре: ибарску и качаничку; није дакле земљиште онако отворено као од прешевског развођа према Морави и Вардару. Од Метохије и Подрима на ЈЗ. и од Србије на СИ. Косово је ограђено планинама, путеви тих праваца имају теренских тешкоћа; у правцу према Пећи и Призрену то су тешкоће незнатније, и зато су са Косова и из Подрима добре везе са скадарским и барским приморјем. Даље Косово утиче централишући на велику област, нарочито на северозападне крајеве, у неколико и на Подрим и Метохију. На поменутом косовском развођу је варошица Феризовић, која се дигла од када је спроведена жељезничка пруга Скопље-Митровица, али има најзгоднији положај од свих осталих много старијих косовских вароши, Приштине, Вучитрна, Качаника па и Митровице и узима, као центар комуникација и трговине, превагу над свима њима. У Феризовићу се укрштају сви главни путеви који с Косова полазе: призренски (врло важан нарочито од новијег времена, од како је саграђена Косовска жељезница), гњиланско-изморнички, који иде у Србију, качаничко-скопски и босански. Поред скадарско-призренскога, који је описан и који услед познатих прилика нема прави значај, данас је најважнија његова комуникација босански пут.

Босански пут иде од Митровице готово непрекидно у северо-западном правцу и прелази планину Рогозну, која је орографског правца СИ—ЈЗ и зато је највећа препрека на босанском путу; он се овде код карауле Рогозне пење до 1460 м. висине. Од Рогозне до Новог Пазара пут се у главноме спушта. Даље иде поред реке Људске до Пометеника, пењући се при том око 500 м. и зато је ово после Рогозне најтежи део босанског пута. Он се ту попне на северну ивицу карсне заравни Пештери до апсолутне висине од 1300 м.; по томе слази у слив Вапе, иде до Сјенице и даље. Тај босански пут има велики значај због познато пластике динарске планинске системе. У новопазарским крајевима, као и у првој Босни и великом делу западне Србије, планине имају поглавито правац СЗ—ЈИ. Због тога планинскога правца комуникационе везе су између Босне и Србије врло тешке; осим тога, све такве комуникације имају ужи значај само за те две земље или управо поједине делове њихове. И остале комуникације које се изводе из Босне и Херцеговине попречно на планине динарске систем, насилне су и сада од мале вредности, мада ће расти значај оних које воде према Јадранскоме Мору. У пуну везу са балканским земљама и са главном балканском комуникацијом светске важности увлаче Босну и Херцеговину једино комуникације правца СЗ—ЈИ, које иду између планина динарске системе и паралелно с њима. Једна непосредна комуникација те врсте и од потпуне вредности јесте поменути босанско-косовски пут. Због тога Косово има велики значај за новопазарски санџак, језгро старе Рашке, затим за везе Босне и Херцеговине са централним балканским земљама и моравско-вардарском комуникацијом. С Косова се може јаче културно и политички утицати на новопазарски санџак, Босну и Херцеговину, но из Србије[1].

[1] Антропогеографски проблеми Балканскога Полуострва с, CLXLI. Насеља српских земаља књига I.

Језгро централне области или балканско језгро није нишка област, није Косово, није на послетку (да додам) ни софијска или средачка област, у којој се истина сусрећу врло важни путови, али не лежи на главној балканској комуникацији, и нема лаке и најкраће излазе на најкомуникативнија балканска мора. Изгледа ми да то балканско језгро ваља тражити у скопско-прешевској области, која обухвата крајеве од Прешева до таорске клисуре и у којој је Скопље градско средиште.

Скопско-прешевска област има централни положај на Балканском Полуострву. Даље је она на моравско-вардарској удолини, и то на најважнијем делу њеном, јер обухвата и *прешевско развође*, које не раставља већ спаја долине Мораве и Вардара. Истина карактеристика је великог дела централне области да у њој нема правих развођа, високих планина које се умећу између речних сливова; та особина је због тога још важнија, што у централној области нису само локална развођа, већ развођа између сливова Црнога и Егејског Мора. Прешевска зараван је типско развође те врсте, по којој воде једва миле и тешко је запазити да ли теку Морави или Вардару; поменута је даље превага у пластици долина које од овог развођа полазе и којом оно одваја од сличног косовског, код Феризовића. Прешевско развође није комуникациона препрека и ипак доминира и горњом Моравом и горњим Вардарем. Зато је око Прешева и изнад Скопља теренски кључ, који затвара две готово највеће а свакојако најважније долине Балканскога Полуострва. Осим тога, скопско прешевска област има тако лаке и згодне комуникационе везе са свима деловима Балканскога Полуострва, нарочито најважнијима, као ниједан други део централне области.

Утврдили смо колико оно влада моравско-вардарском удолином и комуникацијом. У Скопље сада избијају скадарско-призренски и босанско-косовски путеви. Осим тога је балканско језгро са последњим путем и Косовом у вези и удолином или путем који почиње са прешевске

заравни од села Бујановца и пролазећи кроз предео Изморник води Гњилану; од Врања је кроз горњу Мораву на Ново Брдо, Липљан и Косово водио и у средњем веку попречни пут, који је био продужење скадарско-призренскога. Из Скопља воде даље важни и готово једини путеви, којима северо-западна и знатан део западне Македоније избија у централну област и на Моравско-вардарску комуникацију. То су два пута који воде за Доњи и Горњи Полог или тетовску котлину; један стари, сада напуштен, ишао је Вардаром кроз његову клисуру *Дервент*; други, данашњи колски пут, иде кроз удољину *Суводолицу* и преко *Калдрми Богаза* у тетовску котлину; то је сада после охридско-битољског најживљи попречни пут Старе Србије и Македоније; ово је пут којим осим оба Полога и Дебар, Зајас, у неколико и Кичево и Пореч, излазе у централну област. У јесен се суходоличким путем сусрећу на хиљаде оваца, крда Срба и арбанаса, нарочито из Дебра, који их гоне на зимњу исхрану у Тракију и егејско приморје. У обрнутом се правцу крећу каравани житом и еспапом натоварени. Даље се срећу војске од печалбара или гурбеџија. — Напослетку да поменем и каравански пут од мање важности, који од Скопља преко Сопишта и испод Сољне води за село Здуње у долини Треске или Велике, и тиме за Пореч.

Из скопско-прешевске области се има боља веза са Бугарском, но ма из којег другог краја не само централне области, већ и целе Старе Србије и Македоније: познатим *криворечким* или *ћустендилским путем*, који од Скопља преко карадашке косе Колшика, затим преко Куманова и Криве Паланке води за Ћустендил. Доцније ћемо се о том путу нарочито бавити. Сада је велики део његов у рђавом стању, и он има малу културну и трговачку вредност. И ипак је он главни пут, којим Бугарска може избити у централну област и на моравско-вардарску комуникацију. И ако се Бугарска овим путем најбоље веже за поменуту област и главну балканску комуникацију, она са Источном Румелијом и Тракијом

чини у многоме самосталну географску целину, којом влада друга комуникациона артерија, нишавско-искарско-маричка; то су области Полуострва друге уздужне осовине и друкчијих веза. Зато се ни криворечким путем не може из централне и скопско-прешевске области знатно утицати на овај источни комплекс земаља. Оне су бар географски предестиниране да буду засебна целина. Из тога се даље види како Бугарска нема онако дубоке и интимне географске контакте са Македонијом, као што их има Србија која са главном облашћу Македоније, вардарским сливом западним крајевима, има заједничку комуникациону артерију; из даљих редова ћеме видети да су Србија и поменути делови Македоније и по другим географским особинама једна целина. Ипак, да још једном нагласим смисао ових и многих претходних резултата: развитак и судбина народа не управља се једино по географским приликама; нарочито то вреди за народе великих способности и за она нарочита стања у којима се каткад и код народа мањих способности јаве јаке експанзивне моћи. Тада се народи преливају преко географских преграда, тада и централна област и балканско језгро морају имати мању вредност од оне која потиче из обележених географских особина њихових. Обрнуто, под истим погодбама народне јачине, могу балканско језгро и централна област добити огроман значај, кад покрети из њих полазе. Али, ма какве биле историјске пертурбације, после свих догађаја долази онај сталан и адјустирајући утицај географских момената, који мора прибавити важност како централној области и балканском језгру, тако и моравско-вардарској комуникацији, која централишући утиче на Србију и поменуте делове Македоније, или на народ и културна стања у тим земљама, и од њих прави једну целину.

Бугарска има према Македонији природне, врло тврде политичке границе. То су највећи планински масиви Балканскога Полуострва: Осогов, Рила и Родопи.

Они као масе имају врло широка била и дубоки су превоји у њима сасвим ретки. Кроз њих се пробила једино река Струма уском долином између Риле и Осогова. Њоме води друм од Самокова и Дупнице преко бугарске границе до Џумаје; даље до села Кресне има лош пут. Од Кресне до Демир Хисара или Валовишта у сереској котлини има само каравански пут, који се држи леве стране Струмине; пред Валовиштем пролази тај пут кроз чувену *Рупељску Клисуру.* Ни до тако знатне бање као што је Марикостово, четири часа на С. од Демир Хисара уз Струму, нема правога пута, већ само караванских путања за веште брдске коње. Струмина долина је ипак важна пластичка веза између Бугарске и Македоније; кроз њу истина сада нема културне комуникације, већ једино тежак каравански пут, али се целом овом долином дâ саградити жељезница широкога колосека. Струмски пут излази сада на жељезничку пругу Серез—Цариград, која је одменила Via Egnatia-у. Он мора добити велики значај за формирање источних делова Полуострва; даље може постати најкраћа веза између Софије и Солуна.

Од незнатног је комуникационог значаја долина Местина. Ова река извире на јужним странама Риле и из Бугарске воде у њу само врло високи (1500—2000) превоји. Осим тога је долина Месте све до Неврокопа клисураста и то је чувена *Момина Клисура.* Сада је управо непроходна, а и иначе не може добити већи значај за везе између Бугарске и Македоније.

Кад се апстрахује од струмске пробојнице, која је сада такође тешко проходна, уска и да се лако затворити, онда је бугарска граница од Родопа, преко Риле и Осогова до Криве Паланке и Деве-баира тешко проходна, врло чврста. Изузевши Алпе и Пиринеје, у Европи нема тако добрих политичких граница као што су ови масиви између Бугарске и Македоније. Висока култура, модерна техника и јака експанзивна моћ народна могу их ипак савладати. Сада је из Бугарске према Македонији кроз ове ненасељене планинске крајеве, са слабим

комуникацијама и без комуникација, врло тешко извести велике војене походе; али је та гранична област згодна за четничко ратовање и пограничне области Риле и Родопа у Македонији морају бити јаки центри бугарске народне свести. Јамачно и услед ових високих граничних масива није се у ранијим историјским временима из једнога политичког центра могло дуго и чврсто владати и Бугарском и Македонијом: нити из Преслава и Трнова Македонијом, нити са Пресне Бугарском.

Сада је најбоља комуникација између Бугарске и Македоније поменути *криворечки пут*, који је и најкраћа веза између Софије и моравско-вардарске удолине. Он има да савлађује знатне природне незгоде; највеће су од њих: висока осоговска преседлина *Деве-баир*, развође између Струме и Криве Реке, затим има да премости реке Пчињу и Криву. По привредном богатству и по типу и величини насеља, овај пут пролази кроз различне крајеве. Од Криве Паланке до села Ранковаца води плодним *Славишким Пољем*, где су насеља велика, збијена и доста имућна. Од Ранковаца иде кроз голе области *Страцин* и *Средорек*, које су већим делом састављене из млађих еруптивних стена и туфова; по њима је и у пролеће слаба вегетација, а од почетка јуна су спржене и од распадања еруптивних стена имају жућкасто-црвену боју: око пута нема ни на одстојањима од 3—4 сата извора, даље нигде нема не само шуме него ни дрвета, ни у селима; ова су разбијенога типа, са малим махалама од 4—5 махом бедних чивчијских кућа. Иза Средорека, од моста на Пчињи, пут води кроз плоднији *нагоричински крај;* затим је земљиште до Куманова све плодније и насељеније. Код Куманова избија на железничку пругу и састаје се са друмом који води из Србије. Дужина је пута од бугарске границе до Куманова 67 км. Вредност његова је сада врло различна. То је „џаде“, али скоро ниједно џаде није у Турској добро кад прелази преко већих река, јер су мостови махом или порушени или у врло рђавом стању. Џаде је од Куманова до села

Псаче и *псачке клисуре*, која је на $1^1/_2$ час пред Кривом Паланком, прави друм, набијен насип и за најтеже терете проходан; али је дугачки дрвени мост преко Пчиње, код читлука Војника, врло слаб, а преко Криве нема моста, однела га је вода и 1900. године није био нов направљен. Од Псаче до бугарске границе је пут запуштен и само за кола без већих товара проходан.

Србија се граничи са Старом Србијом махом такође високим и великим планинама: Јавором, Голијом, Копаоником итд. Ове се границе од оних према Бугарској по томе разликују што на њима има више и дубљих преседлина, и што су речним долинама на два места пробијене: долином Ибра са Рашком и широком долином Бинačке Мораве.

Ибарско-рашки путеви су од мале вредности и махом су у таквоме стању да су употребљиви једино за карамански саобраћај. Најбољи је *рашки пут*, којим се из Рашке за 4 сата стиже до Новог Пазара и излази на описани важан босански друм. Рашки пут је у 14. и 15. веку ишао даље од Новог Пазара на Пећ и одатле у зетско приморје и имао већу вредност но сада. — Поменули смо *топличко-косовски* или куршумлијско-приштински пут. Од мање је вредности и пут преко Голака за Доморовце.

Од много већег су значаја *моравски путеви*, који од Врања воде Прешеву, Куманову, кроз Карпину према Новом Брду и Гњилану, а од Бујановца кроз област Изморника и преко Гњилана избијају у Косово. Најважнији су од свих *жељезничка пруга* и *кумановски пут*, који представљају комуникације првога реда. Даље је пут од Ристовца до Куманова само 36 км. дугачак, скоро је у пола краћи но пут од бугарске границе до Куманова. Нарочито овом комуникацијом и широком прешевском удољином Србија је врло интимно везана с Македонијом; и у погледу културних кретања и војничких операција Србија има знатну превагу над Бугарском,

што се географских момената тиче. Од Куманова, где се путеви из Србије и Бугарске укрштају, води (осим жељезнице) један пут до Скопља и дугачак је око 26 км. Он у многим вијугама прелази *Колник*, косу скопске Црне Горе, и ту је врло рђав: има знатне нагибе и местимице је дубоким јаругама изривен.

Из поменутих пластичких и комуникационих особина потичу спољне везе ових двеју земаља; централна област и скопско-прешевско језгро обележавају крајеве највећих утицаја; природа граница и путева показује везе између Македоније и Србије или Бугарске. Даље се на основи пластичких особина и комуникација дају издвојити унутрашње самосталне области и јаки унутрашњи центри ових земаља.

Главна морфолошка црта Старе Србије и Македоније јесте смена великих котлина и пространих и високих планинских маса. Средње су од тих котлина велике 200—500 км.² као тетовска 232 км.², струмичка 257 км², Косово 501 км². површина највећих се креће од 500 до 2300 км², као Меглен 933 км², битољско-прилепска котлина 1212 км², Солунско Поље 1715 км², Тиквеш 1740 км², метохијска котлина (и са ђаковичком) 2264 км.² Од праве линије, која би везивала Охрид са Серезом, већина су јужних котлина под језерима: Охридско, Преспа, Островско итд. Уздужне осовине ових котлина имају на Западу од Вардара меридијански правац, ретко која скреће СЗ. и СИ (Косово и Полог). Напротив у источној Македонији имају уздужне осовине котлина поглавито правац И—З, па на западном крају скрену у северозападни правац. Планине које су између котлина, махом немају заједничку оријентацију, осим у западној Македонији, где су многе меридијанског или скоро меридијанског правца, а нигде нису поређане у дугачке, збијене планинске венце. Поједине планине се састоје из пространих маса, које се размимоилазе. По висини спадају у највише планине Полуострва, јер врхови многих прелазе 2000 м.,

неких и 2500 м. Овака пластика чини да у Македонији и Старој Србији има више јаких унутрашњих центара, нарочито у великим котлинама. Осим тога, има знатних разлика између вардарскога слива и западне Македоније с једне, и источне Македоније с друге стране; поред друкчије оријентације котлина, коју смо поменули, има у источној Македонији два речна слива, Струме и Месте, који су одвојени од вардарског, упућени у многоме и на друга пристаништа Егејскога Мора, осим солунског, нарочито на Орфански Залив и имају интимнијих веза са бугарско-тракијском половином Полуострва. Напослетку кроз ове две земље пролази најзнатнија орографска преграда у унутрашњости Полуострва, Шар и Карадаг, који одвајају Македонију и скопску Стару Србију од осталих делова Старе Србије; на Балканском су Полуострву још само Балкан и карсне планине динарске системе тако важно развође и граница културних и других утицаја; те важне разлике које се виде с једне и друге стране Шара и Карадага изложићу у детаљним проматрањима. Остале планинске преграде које се низ Вардар виде, као око *таорске клисуре*, око *Демиркапије* и *Циганске Клисуре* имају такође извесан, нарочито климски и вегетацијски значај, али се по осталим утицајима не разликују од других планинских преграда, које су између македонских котлина. *Полазећи од тих пластичких целина и орографских преграда могу се истаћи неколике области, које имају нарочиту унутрашњу или другу важност у Македонији и Старој Србији.*

Такав је *слив Струме са сереском котлином*, простран 10.760 км.², са центром у Серезу. Његов је природни излаз на море Орфански Залив, али је место Чајизи, на ушћу Струме, пристаниште тога залива, сасвим занемарено. Овде су били Амфиполис, доцније, у средњем веку, Морунац, на Via Egnatia-и, и имали су велики значај. Слив Струме је, као што смо поменули, у неколико самостална целина; даље, њеном долином би могли знатни делови западне Бугарске излазити на Егејско Море; остали средњи

и источни делови Бугарске упућени су по положају и комуникацијама на Кавалу, Дедеагач, Цариград и пристаништа Црнога Мора. Струмина долина и Чајизи немају дакле онај значај за Бугарску као вардарска долина и Солун за Србију. Али су сада скоро цео слив Струмице и већи део слива Струме упућени на Солун због лакших комуникација и велике пијаце солунске.

У средини Македоније се истиче по својој важности за унутрашњу трговину *велешко-штипска област*, у којој су важни комуникациони чворови и пијаце. Осим најближе богате околине, у Велесу и Штипу се скупљају производи жупа Клепе и Хаса, Овчег Поља, кочанске котлине, Осогију, Пијанеца, Малеша; даље, друмом који од Градскога води за Прилеп, притичу у Велес и продукти знатних делова пелагонијске котлине, нарочито прилепске околине.

У западној Македонији је најважнији унутрашњи центар ***Битољ***. Поменули смо да је у њему пијаца пространих области средње и јужне Арбаније, затим охридске, преспанске, корчанске, костурске и других котлина југозападне Македоније; на њега су осим тога упућене и жупе: Жељезник и један део Кичева и Пореча.

Издвајао се увек по својим пластичким и комуникационим особинама северозападни део Старе Србије, који је од берлинског конгреса добио погрешно али укорењено име *Новопазарски Санџак*; он се у последње време услед свог политичког положаја још више диференцирао. То је крајњи југоисточни део динарске систем, најзгоднија централна област високих и шумовитих крајева између Таре и западне Мораве; природно се овде могао развити центар планинске државе, каква је била *Рашка*. У њему су се даље укрштали познати босански пут и каравански путеви, који су из Ибра и копаоничке области ишли преко Новог Пазара и Пећи за зетско приморје. Из ове се области лако силази у пространe и плодне котлине динарско-албанског тектонског сутока и родопске система. Али је ова сиромашна и од главних комуникација

удаљена област могла бити само привремени политички центар; ту је важност морала изгубити и добити значај који и данас има. То је значај транзитне земље између Босне с Херцеговином и Косова с Метохијом и Скопља, затим између Србије и Црне Горе; тај значај има новопазарска област по географском положају, пластици и комуникацијама. Попречни путеви Новопазарског Санџака постали су даље важни миграциони путеви нашега народа. У новије је време Новопазарски Санџак добио и велику политичку важност, јер од берлинског уговора има положај *уметнуте земље* између трију држава, које имају сличне политичке тежње: Србије и Црне Горе с једне и Аустро-Угарске с друге стране. Та *политичка земљоузина*, којом је берлински уговор оставио растављене Србију и Црну Гору, широка је у правој линији око 50 км. Услед тога је он сада после централне области политички најважнији крај Старе Србије и Македоније.

Др. Јован Цвијић.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД.

Морис Метерлинк, *„Домаће Огњиште“*.

Један осредњи сликарски атеље; тајанствена, мистична атмосфера у атељеу, али се она више наслућује него што се у ствари види. На зидовима неколико слика. С леве стране подужи диван и на њему три човека и једна жена. У дну, два човека, један за клавиром, други поред њега свира у виолину. То је данас опште позната и у разним репродукцијама чак и у Београду растурена слика Балистријеријева, *Бетовен*. — Покрите руком свираче, да се не зна шта бива у атељеу, и погледајте слушаоце. Један је сакрио лице рукама, одупро лактове о колена, згурио се. Лице му се не види, не казује шта у њему бива, али се осећа да он у том тренутку пати, да дрхтавица не пушта тело његово, да га је неко тајанствено осећање обузело под којим дахће и угиба се као под несносним теретом. Други је обухватио колена рукама, лице му бледо, развучено, без израза, као да не зна шта се око њега дешава, поражен нечим силним, смрвљен у тренутку каким страховитим открићем. Жена је полегла по дивану, инстиктивно прибила се уз човека до себе, јер је страх, необјашњиви страх, од онога што чује, од силне музике која растројава живце и буди слутњу. Очи су јој готово разрогачене, безумне, њој је музика показала светове који се не виђају без казне. Она слути, она зна да ту, покрај њих, у полутамном атељеу, има нека непозната сила, има непријатељ који вреба и злурадо се смеје, има несрећа која лебди и чека час свој. Сви су утучени, престрављени, несрећни. Покрите руком свираче, и гледалац који би први пут видео ову слику, рекао би да се тим људма десила кака ужасна несрећа, да на покривеном месту има мртвац, драги покојник кога сви оплакују, а никад не би помислио да

то музика, некадања тешилица, на тај начин преображава људе.

Такву врсту утиска хтео је Метерленк да произведе на гледаоце неколиким својим комадима, па и „Домаћим Огњиштем“. Такве утиске налазимо данас и у музици и у поезији и у драми. Далеко су времена старих комада, који нису имали других претензија сем да гледаоца забаве два три сата, у којима је било „мало шале, мало збиље“, али све умерено, дискретно, да се гледаоци не претоваре, да расположени и задовољни изиђу из позоришта и да после четврт сата не помисле више на комад који су видели. Данас писци дају друге утиске, можда грубље од некадањих, али увек јаче и силније. Као што је некад Берлиоз говорио за музику, данас се може рећи за драму, да гледалац не иде у позориште за своје задовољство, него на патњу.

„Домаће Огњиште“ није једини комад Метерленков који код гледаоца изазива тајну слутњу и страх, и разноврсне утиске који раздражавају живце; нити је Метерленк први писац који на тај начин пише. И старији писци, а нарочито његови другови символисти, декаденти, натуристи, сваки по својој способности и у својој струци, износили су дотле неописиване осећаје, осећаје које је тешко тачно исказати, јер су магловити по суштини својој, али који на слушаоце или гледаоце чине силан утисак, и ако често није свака фраза разумљива, нити је свака реч дошла на своје место.

Тражећи нове утиске и нове предмете за своја дела (мислим на она њихова дела о којима се може озбиљно говорити), они су поглавито износили све оно што је у савременој души компликовано и тајанствено, што не осећа цео свет, а у исто време допуњавали су обичан живот, представљали су га на обичан начин, да докажу читаоцу како свакодневни догађаји у нашем животу нису тако обични и природни као што нам се чине на први поглед, него да и у њима има редовно нечег тајанственог и необјашњивог.

... Једна се девојка утопила. Ми сваког дана читамо у новинама безброј несрећних случајева, у животу виђамо самоубице, утопљенике, људе побијене разним несрећама; пријатељи и рођаци умиру покрај нас, један за другим, — и сви ти догађаји изгледају нам потпуно обични и природни. И шта би могло бити чудновато у њима кад смо у последње време пронашли чак и законе по којима се они управљају? Али Метерленк ће показати оно што је тајанствено и, по утиску, најсилније у тим за нас тако обичним догађајима; он ће показати како људи предосећају несрећу која их је снашла пре него што дознаду за њу. Он ће допунити обичан живот — да бисмо га могли боље разумети, као што сам каже у „Домаћем Огњишту." — Једна се девојка утопила. Њени родитељи и сестре, као обично, седе у соби и раде свакодневне послове, безбрижни, јер су у соби где су толике лепе часове провели. Врата и прозоре затворили су, не боје се никога. И ко може доћи? Ко може помутити срећу њихову? Али, у даљини, на носилима од зеленог грања, лежи утопљеница, и сељаци, носећи је, певају погребне песме, а пред кућом два старца гледају кроз прозор несрећну породицу и спремају се да јој јаве кобни случај. И док се они нећкају и размишљају о смрти, сестре утопљеничине на један пут се тргну, устану, усплахирене прилазе прозору и гледају дуго у мрак, као да знају каква их је несрећа снашла, као да осећају

„Присуство мрачне смрти и фијук косе њене."

Ето „Домаћег Огњишта."

То исто је изнето и у „Незваној Гошћи", али много јасније и јаче. — После неколико дана мука, болесница се најзад смирила и заспала. Њезини рођаци повукли се у другу собу, расположени, јер им је лекар рекао да нема више опасности. Само је деда узнемирен; слути несрећу. Он је одавно изгубио вид, морају да га воде с једног места на друго; постао је и досадан, непрестано запиткује, забринуто маше главом, све што се

догоди изгледа му чудновато и као предзнак неке несреће. Чекају једну гошћу, али она не долази. Ноћ је. Отворили су прозоре да се надишу свежег ваздуха. У башти шушти лишће и славуји певају. Наједанпут деда чује да неко улази у двориште. То је гошћа, без сумње. Почекају мало, — нема никог. Зову девојку и питају ко је долазио. — Нико. — Деди је зима; моли ћерке да затворе врата. Оне покушају да их затворе, али не могу. Мора бити да су набрекла. Свеједно, зваће сутра бравара да их оправи. Лампа се гаси, нестало уља. И тада, усплахирен и дршћућим гласом, деда запита: „Ко је сад ушао у собу. Ја сам чуо да је неко ушао. Ко је то?“ Умирују га, говоре му да му се то учинило, али деда врло добро зна да у тој соби они више нису сами, неко се неосетно прикрао. Лампа се угасила; из побочне собе излази калуђерица и јавља да је болесница умрла. „Незвана Гошћа“ дошла је.

Тако ће и песници допуњавати обичан живот и своје осећаје представљати као засебна жива бића, злурада и пакосна, којима је једини задатак да што више намуче човека.

Узмимо овај случај: — Један човек опростио се некадањих порока, али наилазе нова искушења и он се боји да ће наново пасти у старе слабости. Модерни песник овако „допуни“ тај осећај:

„Лажни лепи дани сијали су целог дана, јадна душо, и ево их где сада светлуцају на бакарном западу. О, склопи очи, јадна душо, и повуци се у себе саму: ужасно искушење. Клони се нечастивог. — Они су сијали целог дана у дугим млазевима светлости, обарајући винограде на брежуљцима и летину на њивама, браздајући небо плаво, весело небо које те к себи зове. — О бледи, и пођи, лагано и склопљених руку! ако ове јучерашњице потру наше лепе данашњице? ако је стара лудост опет на прагу? — Ове успомене, ако их устреба поново уништити? Јуриш је страховит,

последњи, без сумње! О моли се Богу против буре, моли се Богу!"[1]

Таких примера има много у новијих песника, почев од Бодлера, претече њиховог, до Роденбака и Самена. Али о томе говорићу опширније другом приликом.

Горе сам поменуо да је Метерленк „Домаћим огњиштем" хтео да остави један силан утисак такве врсте. Али чини ми се да није успео. Може бити да сам унапред био спреман за врло јак утисак, па ми је Метерленкова доза изгледала сувише слаба. Може бити да неуспех долази баш отуда што у овом комаду има мало „додатка обичном животу". Оно неколико детаља што сам поменуо није довољно, а размишљања двају стараца о смрти нису нова, нити су речена на нов начин. Често се и понављају. Она фраза: „Затворили су врата, а на прозорима су гвоздене пречаге.... Предвидели су све што се може предвидети, па сад мисле да могу бити безбрижни" — постаје као нека врста лиричног уводног мотива (Leitmotiv). Ја више волим оне непретенциозне стихове Малербове о *гарди која чува Лувар, а не може крала од смрти да одбрани.* На неколико места помислио сам: у добри час, ево утиска, али он се одмах расплинуо у какву обичну или претенциозну реченицу. И тако сам непрестано гонио за утиском без успеха.

Сећам се једне вечери пре неколико година, кад је у Београду давала оперске представе једна бедна талијанска трупа. Давала се „Травијата". У првом реду, одмах до оркестра, као и сваке вечери, седео је пок. Милан Јовановић „Морски", велики љубитељ музике, нарочито талијанске. Седи и слуша, не пропушта ни једну ноту. Час се намршти кад примадона узме погрешан тон, час се насмеши кад „елегиски тенор" почне извијати трилере и руладе. Дође најзад и последњи чин. Треба Виолета да умре, сцена коју је Јовановић највише волео. Он се спремио да ужива, удобно се наместио у столици,

[1] Пол Верлен, Sagesse.

завалио главу, и слуша. Ето и велике сцене. Али, на пакост, уморена свакодневним представама и првим чиновима тога вечера, примадона изгуби глас. Једва се чује, као да пева иза кулиса. Јовановић се побоја да његов давно очекивани утисак савршено не пропадне, подиже се у пола са столице и стаде говорити примадони, најпре лагано, па све јаче: „Та викни, та викни, та викни!“ Али све узалуд! Виолета умре стоички, не пустив гласа.

Кад је давано „Домаће огњиште“, и ја сам тако некако био у положају пок. Милана Јовановића. Стално сам у себи довикивао утиску: „Та дођи!“, — али он не дође, и још га нема...

М. М. Ракић.

ОЦЕНЕ И ПРИКАЗИ.

Срем=*Θράμος* и *Στριάμον*.

У „Делу“ (год. VIII, св. 29, за децембар 1903) неко говори о „Историји Срема“ од Мих. Ј. Миладиновића те каже: „Тако му се десило да је на стр. 89 за епископа „*τῆς Θράμου*“ који се помиње у једној повељи цара Василија II, написао да је то „по мишљењу г. Љ. Ковачевића“ *сремски* епископ, и вели да то мишљење Ковачевићево није штампано. Међутим Ковачевић је случајно ту своју претпоставку о епископу „*τῆς Θράμου*“ штампао још 1901 године у својој расправи „Жене и деца Стефана Првовенчанога“ (Глас, 60, стр. 55, нап. 1.)“

Случајно није било познато ни г. Мих. Ј. Миладиновићу ни г. Љ. Ковачевићу, да је већ 1893. год. Х. Гелцер[1] знатнијим разлозима него што се налазе код г. Љ. Ковачевића доста поуздано утврдио да је *Θράμος*

[1] H. Gelzer, Byzantinische Zeitschrift, II (1893) стр. 53.

=Срем. Доказе је узео Гелцер понајвише из грађе[1] коју је штампао 1892 год.

Није истина што каже Х. Гелцер да је реч *Θράμος* „покварена“ (verdorben), јер треба знати а) да је од речи *Срем (Сријем)* старији облик Срѣм-, б) да су Грци у Цариграду ову реч чули од својих словенских суседа, који ѣ изговарају као *ја* или *а* (од прилике), в) да гласова *ср-* нема у грчком језику на почетку речи н.пр. у Пасовљеву речнику (1841—57) нема ни једнога примера, али се често налазе гласови *θρ-*, г) да се глас *θ* у данашњем грчком језику изговара (а по свој прилици тако се изговарао и у XI веку) као мукли интердентални спирант н.пр. као енглески мукли глас th у речи thank, а то је глас који је врло налик на глас *с*.

Према томе отпада и нагађање г. Љ. Ковачевића, по ком би у овој речи на почетку отпао глас *σ*, јер треба знати да у грчком језику нема гласова *σθρ-* на почетку речи и да су од старих грчких гласова *σθ* у данашњем народном *говору* постали гласови *στ*.

Дакле реч *Θράμος* није *покварена* нити је ту који глас отпао, а и облик је *Στριάμον* правилно постао од облика *Стрѣм-. Испореди у Вукову речнику *срамота* и *страмота* (у Цр. Гори), *сријеш* и *стријеш* (у Цр. Гори), *сршљен* и *стршљен*. Тако и у бугарском језику *срам* и *страм*[2] итд.

В. Ђ.

---

[1] Byzant. Zeitschrift, I (1892) стр. 257.

[2] Fr. Miklosich, Vergleich. Grammatik der slav. Sprachen, I² (1879) стр. 281.

БЕЛЕШКЕ.

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ.

„Ред у историји“. — Уредништво је замолило свога сарадника г. Бож. Кнежевића, да за читаоце овога часописа начини извод из своја два велика философско-историјска рада, *Принципи историје* и *Ред у историји*. Уредништво је желело тиме да учини услугу и писцу и српском читаоцу: први би добио тиме што би постао познатији и широј култивисаној публици, која нема времена, ни увек воље, да чита опширна дела; а српски читалац би добио то што би у кратком прегледу имао све главне мисли тих лепих и самосталних дела, која су почела привлачити на себе пажњу и ван Србије. После дужег времена, г. Кнежевић се решио да изради те изводе, и предао нам је овај први о *Реду у историји*, који ми у овом броју доносимо. Уредништву је пријатно констатовати да извод није ништа изгубио од једрине оригиналнога дела, и да је, као штиво, још занимљивији.

„На слави“. — Тако се зове нова драма г. Симе Матавуља коју је писац поднео пре неки дан Народном Позоришту. После „Завета“, у коме је предмет из друштвеног и политичког живота Срба у Приморју, писац се сад обрнуо београдској средини, коју он већ ту толико година износи у приповеткама упоредо са својим сликама из Далмације. Драма „На слави“ износи у три чина историју једног младог човека, одвећ наивног, поверљивог, и слабе воље, као жртву себичних рођака и замки једне београдске породице са „ћерком на удају“. У овој „Женидби на превару“, како би се још могла назвати нова друштвена комедија г. Матавуљева, сам догађај није главно колико сликање моралне средине, у особено обележеним типовима и карактеристичним појединостима, којима се писац толико истакао у својим приповеткама.

Из „Штампе“ одштампана је у књижицу критика г. Рад. Васовића, професора на „годишњи билетен београдске опсерваторије“ под натписом *Наша Опсерваторија*. Штампана је у Новој Електричној Трговачкој Штампа-

рији 1904., има стр. 31 у 12° — Књижица је од интереса за сваког кога интересује напредак наших просветних и научних установа, а нарочито Опсерваторије. Оцена статистичких података у билетену сувопаран је посао, али је г. Васовић умео ублажити сувопарност хумором, који чини да се књижица пријатно чита.

У штампарији Браће Савића и Комп. штампана је књижица *Рад првог конгреса радничког савеза и Социјал-демократске странке* (Београд 1903—1904, стр. 80 у 12°. Цена 0·20 дин. — „Рад првог конгреса радничког савеза“ заузима стр. 1—40 „Социјал-демократски конгрес“ стр. 41—68, а као прилог томе штампани су „Правилник радничког савеза“ (стр. 71—76) и „Пројекат статута српске социјал-демократске странке“ (стр. 77—80).

Устанак на дахије 1804. Као 103 књига Задужбине Илије М. Коларца штампано је ново дело Г. Стојана Новаковића „Устанак на дахије 1804“. Оцена извора, карактер устанка, војевање. — Књизи је приложена карта Београдског Пашалука; штампана је у Државној Штампарији; има стр. VIII и 208., а цена јој је 2·50 дин. — Поред приступа, књига има петнаест одељака. У првоме је преглед и оцена изворе за историју Устанка на дахије, а у осталима се говори о самом устанку и сукобу с дахијама до краја маја 1804. год. Опширнију оцену о овом делу донећемо у једном од следећих бројева овог листа.

Мала ђачка библиотека. — Изишла је из штампе прва свеска „Мале ђачке библиотеке“, намењене деци виших разреда основне школе (Београд, Штамп. Светозара Николића, 1904, стр. 32 у 16°) у њој су две преведене приче: „Чиме људи живе“ од А. Толстога превео Ст. С. Станишић, и „Тичје гњездо“ од Ар. Шмида превео Мих. В. Станојевића. — Оба су преводиоца учитељи основне школе и чудновато је како они, као најпозванији, не воде довољно рачуна о захтевима књиге која се деци даје на читање. Јер хартија на којој се штампа ова библиотека, и сувише је лоша; прва свеска неће здрава дочекати другу; а слог је опет тако ситан да је штетан за дечји вид. Овако трулу и нехигијенску робу требало би скоро забранити да се продаје по школама основним.

Приходи Народног Позоришта. — За последња два месеца у прошлој години било је на каси позоришној прихода 29.593·80 д., и то у месецу новембру 14.249·10 д. и у децембру 15.344·70 дин. Лањске године новембар је донео 13.182·30, а децембар 15.777·80 дин. Укупно од почетка садашње сезоне, дакле од 15 августа до 1 јануара ове год. било је прихода 63·393·80 дин. а прошле године за исти размак, у сезони која је почела 11 августа 62.752·30 дин., дакле у садашњој више 641·50 дин.

У новембру се давао један нов комад *Ткачи* и биле су две прославе: Јакшићеве 25-годишњице од смрти и Змајеве 70-годишњице од рођења.

Највећи приход донела је *Мамзел Нитуш* (870), па *Деведесет treћа* (800), *Ткачи* (776), *Распикућа* (746·60), *Млетачки трговац* (716·50), *Чергашки живот* (707), *Поход на север* (700), *Шокица* (700). Најмањи приход био је на *Намернику* и *Сиду* (176).

У децембру су биле три српске премјере. *Еквиноцијо* је донео први пут 342·90, опера *На уранку* 716·50, а *Владислав* (Стеријино вече) 305·80. Најјачи приход био је од *Пута око земље* (994·10), за тим од *Мамзел Нитуш* (984·60), од *Гејше* (952·70), од *Отаџбине* (785·10) од *Старог каплара* (771), од *Ромеа и Јулије* (705·50). Најмањи је приход био од представе *Разбојници* (157).

О поријеклу Бранка Радичевића и његовој поезији написао и објелоданио Л. Р. П. Дубровник, Срп. Дубр. Штампарија, 1903. 8°. Стр. 43. Питање, не врло важно, али ипак важно, а које се подуже време провлачи у нашој књижевности, о пореклу Бранковом, овде се решава доста опширно. Расматрајући све раније написе о пореклу нашег песника, писац долази до закључка да је Бранкова породица из Зете. Чукундед песников Петар родио се у Подгорици, прадед његов у Будви, дед Алекса у Бољевцима, отац Тодор у Н. Саду, а сам песник, као што се зна одавна, у Броду (Славонија). Колико је то све тачно, не можемо утврдити. Уз ово расматрање писац је додао једну главу где је покупио сва мишљења наших књижевника о Бранку, која, у осталом, не чине никакав албум оригиналних и дубоких идеја.

СТРАНА КЊИЖЕВНОСТ.

„Српски кроки“. — Швајцарска књижевница Ноел Роже, која се одликовала у писању путних утисака, штампала је у 517. броју женевске La Semaine Littéraire од ове године свој путни утисак из наших крајева: „Croquis serbe. A Belgrade“. У прецизним и брзим потезима, дана је општа слика Београда и његових пејзажа, пропраћена симпатичним речима о српском народу и новом стању у Србији.

Библиотека најбољих дела. — Један амерички милијардер, Џемс Карлетон Јунг, дошао је на мисао да у Минестолису оснује једну библиотеку модерне књижевности која би се одликовала од досадашњих библиотека тиме што би у њој биле заступљене књижевности свију народа без разлике, али само најбољим делима од живих писаца, и што би свако дело носило на свом насловном листу неколико врста написаних руком свога писца. Има више од двадесет година како Јунг ради на прикупљању дела за ту библиотеку: он има својих агената по свима важнијим државама који не жале ни новаца ни труда да дођу до свог циља. Узет испрва неозбиљно као прост скупљач аутографа, Јунг је данас цењен као један искрен љубитељ књижевности који озбиљно ради на подизању једног од најимпозантнијих монумената данашње књижевности. „Фигаро“ га је назвао „Краљем Књиге“, готово сви чланови Француске Академије поклонили су му своја најважнија дела, а пре годину дана био је на румунском двору гост Кармен Силве. При повратку из Румуније, он је свратио и у Београд, и ту набавио адресе српских књижевника с којима намерава ступити у везу ове године.

„Друга госпођа Танкере“. — Пинерова драма „Друга Госпођа Танкере“, која је давана небројно пута у Енглеској и на страни с великим успехом, представљана је ту скоро у париском позоришту *Одеону*. Ствар се тиче једне женске која искрено жели да удадбом уз мужа заглади мрље на својој прошлости, али у том не успева. Пинеро, који је много комада написао, израдио је овај, са глумачког гледишта најчувенији, по француским угледима. Што још одаје пишчево раније занимање, то је вешта техника у овој драми. И наше позориште приказаће ускоро „Другу Госпођу Танкере“.

„ПредседникЕно". У француском XVIII веку, један велики број писаца, другога реда, не без талента и стварне вредности, остао је у засенку поред Русоа, Волтера, Монтескија и Дидроа. Један од тих незаслужено заборављених људи био је и председник Ено (Hénault) (1685—1770), судија и књижевник, присни пријатељ Госпође ди Дефан и један од најодличнијих савременика Волтерових. Анри Лион, у опширној монографији која је скоро изишла у Паризу, на основу и познатих и још необјављених докумената, исцрпно је проучио и његову политичку и судску улогу, и покушао да га рехабилитује и као књижевника. Ено му изгледа и љубак песник, приличан оригиналан драматичар и историчар од извесне вредности; његове мадригале, посланице и песме, имају и лакоће и грациозности, и што је ретко у XVIII веку, још и извесну топлину осећања.

„Господар Мора". — Познати француски писац Е. М. де Вогие издао је свој најновији роман „Господар Мора". У роману се износи супротност између две расе, две цивилизације: англо-саксонске и француске. Арчибалд Робинзон је американски милионар, империјалист који хоће да англо-саксонска раса у данашњем свету буде оно што су негда били Римљани. Пред његовим доларима и чековима ништа не одолева, он је господар мора и савести, и само се један човек нашао на његовом путу, и то је Луј де Турноел. То је Француз, војник, савршенство, оличење свију врлина, испуњен осећањима реда, јерархије, некористољубља, витешкога идеала. Роман се свршава помирењем двају противника. „Ви и ја, вели Робинсон Турноелу, ми представљамо две силе. Ваша је старија, благороднија, ја је поштујем. Али и новац може бити честит, интелигентан, племенит". — „Без сумње, одговара Турноел. Златна полуга или челично сечиво, сви алати, постају племенити када раде за једну идеју... И ако треба желети нешто за будуће добро овога света, то је да се створи трајна веза између ваше младе енергије и нашег старог идеала. „Критика је ладно примила ово добронамерно и претенциозно социолошко дело које без разлога носи име романа и које ни мало неће допринети слави свога писца.

Власник и уредник, Богдан Поповић.
Капетан-Мишина ул. бр. 12.

СРПСКИ
КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига XI, број 4. — 16 фебруар, 1904.

ПРОКЛЕСТВО.

— — — — — — — — —
»Јер је тешка девојачка клетва:
Кад закуне до Бога се чује.
Кад заплаче и Богу је жао!«
С. Н. П.

Колико сам се пута накањивао да с чељадима изиђем у село, али бош! Све се нешто оплете да не могу ни помислити. И прође свети Илија, а ја једнако у Сарајеву. Некако око Велике Госпојине рекох: ићи ћу, па макар што било. И одосмо. Збисмо се у наш мали кућерак, боље него у какве госпоске дворе. Душе ми: човјек шехерлија друкчији на селу: друкчије живи, друкчије ходи, — у свему боље него у оној великој вреви. Самотворитеља ми, волио бих живјети на селу него у Сарајеву.. Али жена је, дјеца су, па радња....

И ја почех живјети новим животом. Често се састајах с кнезом Мирком и с њим мухабетих надуго и нашироко. Ја сам волио да ми прича о своме селу, ма шта било, и он ми је често причао...

Тако једно прије подне заподјели ми неки разговор о дјевојкама и о момцима, ја једну, а он двије... Наједанпут се човјек као нечега сјети, трже се, погледа ме и хукну.

— Познаваше ли ти ону нашу Петрију, ону уице дјевојку, знаш, из овога нашега села? — упита ме гледајући ми право у очи.

Ја се замислих и одлучно рекох:

— Не, не познајем!

— Е, кад не познајеш, ја ћу ти је у длаку описати. — Знаш како 'но се код нас каже: за мртвијема не треба много говорити; ама ето, паде ми на ум оно њезино проклество, ради нашега Ристана, па тако...

Искашља се, ракну, запали цигар' и поче мирно:

— Није 'на била к'о 'ве садање дјевојке: бингири-мингири, већ к'о да је била с онога свијета. Ти'а, мирна, љубазна; кад говори теби се чини да ти срце расте од ђâка рахатлука. Упис је л' ти Бог д'о! Е, Бог и душа, к'о да је с неба пала. Анђео, брате! И румена и свијетла и висока и претила, а што су јој очи к'о у каке царице! Велике а црне, па још свијетле, кад те погледне, ти се сав збијеш у неку гуку, не смијеш је погледати. Сви ми ђâрили очима на њу, а она, објешеница, ни да нас погледне честито. Говорила: „Ја севдишем само *мога* Ристана“. — А нама жао на те њезине ријечи, да пукнемо од ђâке муке. Ристан јој се уластис'о, к'о што бит' мора. Ашиковали они к'о по једни. Сваку се вече састајали на њезиним вратницама. Разговарали к'о и остали.

У таком разговору често би Петрија припитала:

— Ристане, ти увијек на својој ријечи?

— Увијек, Петрија!

— И никад не погледнеш другу?

— Никада!

— И нећеш за никада?

— Љубаве ми!

— Жива ти ја, Ристане?

— Ослијепио, ако те преварио!

Она би се грохотом насмијала и рукама покрила оне велике очи своје. А он? Стоји, па је жедан гледа, гледа је к'о у најљевшу штрамиу; прса му се једнако дижу и шире, а срце чини хоп, хоп.... И тада би он хтио да прилети пут ње, да је загрли, да је се сит наљуби; ама ти знаш какав је наш адет... то у нас не бива.... Боже сахрани, да би се чуло... све село бијузур!...

Ервакат[1]) стоји и гледа је. Лахка румен облила његово младо лице, а очи му се зацаклиле к'о жива ватра. Протрља очи и наново је погледа. Отвори уста и силом поче:

— И ти на својој, Петрија?

Она га слатко погледа, закона ми, к'о у кака свеца и усхићено прозбори:

— Бог мене оставио, ако те ја икада оставила!

Ето, тако би често разговарали, кадгод до пред саму зору.

Јесен је. Нијесмо ни пола љетине покупили, а мени абер дође да идем у Сарај'во. Сјети' се, да ме зову због солдачије. Одо'. Уклепаше ми тридесет и четири „позивке", да и' раздијелим момцима који ће ићи на куру (за војништво). Међу „позивкама" била једна и за Ристана. Кад то видјех, мени се нешто разведри пред очима — драго ми што ће Ристан у солдате. К'о мишља': Ристан ће отићи, а ја ћу са Петријом некако, како већ бидне, уговарати да је за себе придобијем.

Ама не би суђено. Чим стиго', раздијели' оне позивке, а већ поче' размишљати како ћу почети са Петријом. Цијело село знало да ће и Ристан у Сарај'во, па и Петрија дознала из уста свога Ристана. А кад је то чула, врисну, мртвачки поблијеђе, и стаде кукати к'о за каким мрцом. Тјешила је мајка и једва утјешила. И Ристан је тјешио и говорио јој к'о маленом дјетету и теп'о јој... а она опе' кад се сјети солдачије... врисне и заплаче, па све тако.

Кажем ти, брате, никад 'наког иксана и 'наког добра срца!

И кад већ дође вријеме солдачији, Ристан заглави први. Петрија јако нађари у плач и кукњаву, да се земља отвори. Пројоше и неколика дана, она се не смирује од плача. Свак је молио, да не прави од себе ругла, а за највише мати, која јој поче пријетити да ће је клети, ако се не ферагети плача.

[1]) Непрестано.

И она к'о да је само мајку послушала, за мајчин 'атар. А Ристан јој био увијек у очима: о њему је мислила, за њега се Богу молила и живјела за њега, па то ти је. Не би дана кад не би послала по коме свијећу, двије, да п' прислужи за Ристаново сретно здравље. Ко би год пош'о цркви у Сарај'во, мор'о би понијети неколике Петријине свијеће, да п' испреслужује пред оне иконе, које она спомене.

И тако све из дана у дан.

Чим је Ристан зап'о солдата, не прође ни пун мјесец дана, једнога дана дође му абер да ће у Пешту. Њему драго што ће вђети велику Пешту, па све звижди... Тога дана пис'о је својој Петрији прво писмо (писмо је писао његов друг, испред Ристана, па бива к'о да је сам Ристан) у коме јој јавља да је здрав и да к'о сјутра полази у Будимпешту... Кад су јој читали оно писмо, она је вас дан преплакала.

Прве јој године, прва два мјесеца, посл'о три писма и више никада ни једнога, а колико п' је она њему послала, не иди и не питај!

Она се, кукавица, присјетила н'ку јаду и поче тужити и вехнути, баш к'о што вехне кака травка.

Да си је онда видио, рек'о би ни налик на 'ну праву румену и претилу Петрију. Често јој се навуче нѝкав мрак на очи, за час обневиди, а и памет је остави — мислиш: луда је. Погледаш јој право у очи, у лице, у уста — мртвац; очи јој гледају некако празно, мртвачки... Теби се за час нешто смути у срцу, у души; час прије погледаш на другу страну, да јој не видиш тешке сузе. Па опе' се надала њему, срећи својој. Често би сама себе тјешила. — „Шта знам, море бити да је ђе и 'аста, па не море уста отворити, а де ла ли да ми пише..." А кад јој опс' на ум паде да је ђе и мртав, стресе се врло и грчевито се ухвати за главу, дубоко уздахне, а сузе јој навру на очи.

Тако она живјела и проводила своје младе дане. Дан за даном, недјеља за недјељом, мјесец за мје-

сецом — пуче глас по нашем селу, да ће скорим наши из солдата. Све село изишло до великога пута да и' дочека.

И Петрија изишла са својом мајком. Стоји, никуд не гледа. Подигла главу пут неба, а уста јој се лако мичу. Зар Богу се молила. Домало стигоше.

Међу њима и Ристан. Не би га чоек позн'о, тако се прекијафетио. Обук'о 'не пантуле и суртуку; на ногама му нâке велике кундуретине, на главу натук'о шешир — прави шкутор!... За њим иде и нâка жена, у фистану, црвеном се махрамом побулила, у наручју јој једно дјетешце. Ми се загледасмо у Ристана и 'ну жену.

— Бар дан! викну нам и погледа нас редом.

— Бог ти помог'о, шкуторе! викну неко, а ми сви да пукнемо од смијеха.

Петрија се загледа у Ристана и кад га угледа у мал' да му не прилетје, јер у истој декики угледа и ону жену, трже се, врисну, склони очи, занесе се, и строношта на црну земљу. Он је и не погледа честитo, оде право својој кући, а за њим богме и она жентурина.

Петрију одведоше кући и почеше је умивати водом и сирћетом.

Ристан сио код огњишта, до њега она жена, која већ од сада поче пиљити очима по кући... Они оне' његови упрли очи у 'ну жену и дијете, па се чудом чуде.

Стари Вујадин, отац његов, поглêдаше час Ристана, час ону жену, која не отвараше уста, премјери Ристана од главе до пете, и поче мирно:

— Ристане, синак, чија ти је 'на жена? Је ли мусафир, или...

Он га и не погледа право у лице, насмија се и кроз смијех рече:

— Она је моја жена, драги *тата!*

— А дијете? Чије је оно?

— И дијете.

Старцу се набраше обрве, закашља се врло и с тешком муком дође к себи.

— А ђе оста Петрија? — упита, а глас му, од нâке теготе, застаде.

Он слеже раменима.

— Но Петрија!... Петрија је *сељанка!* Ја хоћу наметну жену, која ће ме научити сваком новом реду, па и њемачки ће ме научити... а она, она то не море. Не могу ја, видиш, тако по сеоски. Скоро ћу у Сарај'во. Рекли су ми да ћу добити једно лијепо мјесто у једној канцеларији. Тамо ћу бити сам свој господин, а сељак бити, то је — просто!

Отац га жалостиво погледа, изви обрвама, главом задрма и дубоко уздахну.

Ко што сам ти каз'о, Петрија све виђела и све чула, па од тадај како је наставила кукати и клети, није се заставила док га једнога дана насред пута не срете.

Гледа она у њега, а он у њу. Ни једно да прозбори црне. Петрија стоји и гледа га мрко и попријеко, Ристан стао, нити се куд миче нити шта говори — ледени камен, је л' ти Бог д'о. Њој додија гледати га, набра боре на челу, очима заклијешти, накашља се и рече бијесно:

— Ристане, тако ли се вјера чува?! Да Бог да, како ти вјеру погазио, онако и она тебе; чиме си се мени заклео, оно се на теби и исколило, ако Бог да!

Рекавши то хитрим корацима упути се својој кући.

Њезина је клетва у з'о час пала. Ми вјерујемо у то, па макар други што говорили; вјерујемо: ко што заради, оно ће и наплатити!

На њему се, у з'о час, и исколило.

Било то једне вечери. Његов отац и мајка његова отишли да се смире, а он са домаћицом и дјететом остали у кући и сјели око огњишта. Сио он и почео нешто миритати око нâке пушке, која је била пуна куршума и барута. Прошло дуго времена док то он повадио и све спустио крај себе. Дијете, к'о дијете, шеврљало и дошло ђе не треба. Жена му нешто опе'

радила, крпила или шила, па није ни виђела ђе јој је дијете. А он једнако према ватри рађаше око пушке. Дијете све 'но покупило у једно ћаге и примицаше се ватри. Ристан то виђе и докопа дијете. Она се његова плахо трже. Ни једно не видје шта је у рукама дјетињим. И како он прихвати дијете — дајући га у њезине руке, дијете испусти ћаге, ћаге паде у ватру... Барут плану, куршуми испуцаше, и Ристан се за час преврну колико је дуг и широк. Барут га је дофатио по очима и он у једном часу остаде за навијек — слијеп!

Његова јада, бола и патње да Бог свакога сачува и заклони. Па шта би? Она његова Мицика, како ли се зваше, не скраси ни пуна три мјесеца — тумарну негдје пут бијела свијета, оставивши њега јадна и болесна и оно нејако дијете. Не прође мали вакат, дијете заковрну и умрије. И отац му умрије, и мајка му умрије; само оста он сам само'ран и увијек слијеп, чак ево до дана данашњега.

Знамо ми сви сашта је то, зна и он, па кад му на ум пане Петрија и 'на њезина клетва, задрхти, па се чак и заплаче к'о малено дијете. А што га је стра'ота погледати, не иди и не питај! Права наказа! Ето, ако ћеш да га видиш и познаш, чекај још коју декику, овудијен ће проћи... иде, знаш, на Петријин гроб и тамо плаче — те како плаче...

— Зар тако познаје и ако је без очињега вида? припитах.

— Вала, к'о са каким очима.

— А душе ти, шта би са Петријом?

— Шта би? Вехнула и вехнула до самога свршетка. Онога дана кад се 'нај треф збио на Ристану, баш онога дана и чула за његову несрећу и умрла. Бог да је прости и овога и онога свијета!

Кажем ти: несрећа, па то ти је! А могло му је без тога бити. Ја му често удијелим; ако га и ти видиш, слободно му удијели!...

И таман то рече и не рече, а Ристан пред нас. Ја

се тргох... Страхота га погледати. Лице спржено, очи затворене, слијепе... Штап му у десној руци, помоћу којега иде куда хоће. Ни једне честите хаљинке на њему, сами дроњци. Гологлав, коса разбарушена, слијепљена. Непрестано уздише. Зауставих га и удијелих му. Он нешто рече... Уздахну, заплака се и пође право према гробљу...

Ја се сав стресох...

Михаило Миловановић.

ГОСПОЂА БОВАРИ.

(21.)

И, кад је после три године поново видео Ему, у њему се пробуди његова стара љубав. Ваљало је, мишљаше, да се реши једанпут да је задобије. У осталом, његова бојажљивост беше ишчилела у додиру са лаким друштвом, и он се враћаше у унутрашњост презирући све што није лакованом обућом газило булеварски асфалт. Поред какве Парискиње у чипкама, у салону каквог чувеног лекара који има ордене и кола, сиромах писар дрхтао би, без сумње, као какво дете; али овде, у Руану, на пристаништу, пред женом овог малог лекара, он се осећаше врло угодно, унапред уверен да ће очарати. Смелост зависи од средине у коју ступа: на првом спрату не говори се као на четвртом, и богата жена као да има око себе, ради чувања своје врлине, све своје новчанице, као оклоп, у постави од свога струка.

Кад се прошлога дана у вече растао с господином и с госпођом Бовари, Леон је издалека ишао за њима; и кад је видео да су се зауставили код *Црвеног Крста*, окренуо је леђа и целу ноћ провео у ковању планова.

Сутрадан дакле, око пет сахата, уђе он у кујну ове гостионице, са стегнутим грлом, бледа лица, и са одлучношћу кукавица коју ништа не може да задржи.

— Господин није ту, одговори један слуга.

Ово му се учини добар знак. Он се попе.

Његов долазак не збуни Ему; она му се, на против, стаде извињавати што је заборавила да му каже где су одсели.

— О! ја сам то погодио, одговори Леон.

— Како?

Он рече да га је, насумце, нагон водио к њој. Она се на то стаде смешити; и, да би поправио своју глупост, Леон одмах исприча да је њу цело пре подне тражио редом по свима гостионицама у вароши.

— Решили сте се дакле да останете? додаде он.

— Да, рече она, и погрешила сам. Не ваља навикавати се на немогућна задовољства, кад човек има око себе хиљаду потреба...

— О! могу мислити...

— Не, ви то не знате, јер ви нисте жена.

Али и људи имају својих брига, и разговор отпоче са неколико философских мисли. Ема је говорила опширно о чемеру земаљске љубави и о вечитој усамљености на коју је људско срце осуђено.

Да би дао себи важности, или из простодушног угледања на ову меланхолију која је изазивала његову, млади човек изјави да му је за све време школовања било преко сваке мере досадно. Правне науке биле су му одвратне, имао је у себи друге наклоности, а мати му је непрестано, у сваком писму, давала придике. И они су обоје, у току говора, све јаче и јаче обележавали узроке свога бола, падајући по мало у ватру при овој поступној исповести. Али су се покадшто заустављали пред потпуним излагањем својих мисли, и тада су бирали реченице које би међутим могле да те мисли изразе. Она не признаде да је волела другога; он не рече да је њу заборавио био.

Он се можда није више ни опомињао својих вечера после игранке, са маскама; а она се без сумње није сећала некадашњих састанака, кад је јутром трчала по трави, ка двору свога љубазника. Варошка врева једва је допирала до њих; соба је изгледала мала, као наро-

чито удешена да што више сузи њихову усамљеност. Ема, у јутарњој хаљини од перкета, наслањала је своју косу на наслон од старе столице; жути тапет на зиду чинио је као неку златну основицу иза ње; њена глава без шешира огледаше се у огледалу с белом пругом по средини и с крајевима од ушију који су јој излазили испод косе.

— Али, опростите, рече она, ја грешим! на досадила сам вам са својим вечитим јадањем!

— Нисте, нисте, ни најмање!

— Кад бисте знали, настави она, подигавши у таван своје лепе очи у којима су се блистале сузе, шта сам све сневала!

— А ја тек! Ох! ја сам много патио! Често сам излазио, тумарао, вукао се дуж кејова, покушавајући да у уличној вреви заборавим на све, али нисам могао да се опростим мисли које су ме мориле. Има на булевару, код једнога трговца, једна талијанска слика која представља неку Богињу. Она је покривена туником и гледа у месец, са споменком у својој расплетеној коси. Нешто ме је непрестано вукло тамо; ту сам остајао по читаве сахате.

Затим, уздрхталим гласом:

— Личила је мало на вас.

Госпођа Бовари окрену главу, да Леон не би видео неодољиви осмех који јој заигра на уснама.

— Често сам вам, настави он, писао писма која сам затим цепао.

Она није одговарала. Он настави:

— Уображавао сам покатшто да ће вас какав случај нанети. Учинило би ми се да сам вас познао на углу неке улице; и ја сам јурио за свима колима у којима се лепршала кроз прозор каква марама, какав вео сличан вашем...

Она као да се беше решила да га никако не прекида. Скрштених руку и оборених очију посматрала је

ружу на својим папучама, и с времена на време мицала је испод њихове свиле прстима своје ноге.

Међутим, она уздахну:

— Што је најжалосније то је живети, као ја, овако некорисним животом, је-л-те? Кад би наше патње могле помоћи коме, утешила би нас помисао да смо се жртвовали!

Он стаде хвалити врлину, дужност и нема пожртвовања, пошто је и сам осећао невероватну потребу за оданошћу коју није могао да утоли.

— Ја бих веома волела, рече она, да будем калуђерица у болници.

— На жалост! одговори он, људи немају тако светих задатака, и ја не видим нигде никакав позив... сем можда позив лекарски...

Ема га прекиде лаким сажимањем рамена и поче се тужити на своју болест, од које умало није умрла; каква штета! сад више не би патила. Леон одмах рече како нема ничега лепшег од *гробног мира*, и како је, шта више, једно вече написао био тестамент, препоручујући да га сахране у оном лепом покривачу за ноге, опшивеном кадивом, који је од ње добио; јер они би желели да је тако било, и обоје су створили себи један идеал, према коме су сад удешавали свој живот. У осталом, говор је справа која увек развлачи осећаје.

Али кад се помену покривач за ноге:

— Зашто? упита она.

— Зашто?

Он се устезаше.

— Зато што сам вас много волео!

И, честитајући себи што је изрекао оно што је било тешко, Леон је погледа испод ока, да види утисак својих речи.

На ове речи, као кад ветар растера облаке са неба, гомила тужних мисли које су их чиниле мрачним повуче се чисто из њених плавих очију; цело њено лице заблиста се.

Он је чекао. Она напослетку одговори:

— Ја сам то увек слутила...

Они тада испричаше једно другоме ситне догађаје у том давнашњем животу, чија су задовољства и меланхолије изложили мало пре једном једином речи. Он се сећао љуљашке од павити, хаљина које је носила, намештаја у њеној соби, целе њене куће.

— А наши јадни кактуси, шта је с њима?

— Хладноћа их је уништила зимус.

— Ах! да знате колико сам пута помислио на њих! Често су ми излазили пред очи, па их видим као некад, кад је, летњих јутара, сунце ударало у прозоре... и кад сам гледао ваше голе руке које су се пружале између цвећа.

— Јадни пријатељу! рече она пруживши му руку.

Леон живо притиште на њу своје усне. И, кад је довољно одахнуо:

— Ви сте у оно време били за мене нека необјашњива сила која је овладала мојим животом. Једанпут, на пример, дошао сам к вама; али ви се тога не сећате, без сумње?

— Сећам се, рече она. Наставите.

— Ви сте били доле, у предсобљу, спремни да изиђете, на последњем басамаку; — имали сте шта више шешир са ситним плавим цветовима; и, без икаква позива с ваше стране, и против своје воље, ја сам вас пратио. Међутим, свакога тренутка било ми је све јасније да сам учинио глупост, и ја сам и даље ишао у вашој близини, не усуђујући се да идем одмах за вама, а не хотећи да вас оставим. Кад сте ушли у један дућан, ја сам остао на улици и гледао вас кроз излог како скидате рукавице и бројите новац на тезги. Затим сте зазвонили код госпође Тиваш, отворили су вам, и ја сам остао као какав глупак пред великим тешким вратима, која су се затворила за вама.

Госпођа Бовари, слушајући га, зачуди се да је тако стара; све ове појединости које су јој излазиле пред

очи проширивале су чисто њен живот; чинило јој се да се преноси у сентименталну бесконачност; и она је тихим гласом и с очима у пола затвореним понављала с времена на време:

— Јест, истина је!... истина је!... истина је!...

Они чуше како избија осам часова на разним сахатима у кварту бовоазинском, који је пун пансионата, цркава и напуштених великих хотела. Више нису говорили; али су, гледајући се, осећали у глави неко зујање, као да се нешто звучно узајамно издваја из њихових укочених зеница. Они саставише своје руке; и прошлост, будућност, успомене и снови, све се то беше слило у сласти овога заноса. Ноћ је све више омотавала зидове, на којима су се још светлиле кроз сумрак јаке боје на сликама које су представљале четири призора из *Пелске Куле*, с објашњењима испод њих, на шпањолском и на француском. Кроз прозор са ћерчивом које се дизало на више, видео се крајичак мрачнога неба, између шиљатих кровова.

Она устаде да упали две свеће на орману; затим поново седе.

— Дакле?... рече Леон.

— Дакле? одговори она.

И он премишљаше како да настави прекинути говор, кад му она рече:

— Како то да ми нико, до сад, није никад изјавио такве осећаје?

Леон је на то стаде уверавати, да је идеалне природе тешко разумети. Он је њу од првог тренутка волео, и неисказано је жалио кад помисли како би њих двоје били срећни да су се, којом срећом, познали раније и нераздвојно везали једно за друго.

— Ја сам помишљала на то по који пут, настави она.

— Какав сан! промрмља Леон.

И, играјући се лако плавим порубом њеног дугачког белог појаса, он додаде:

— Шта нам смета да не почнемо изнова?...

— Не, драги Леоне, одговори она. Ја сам одвећ стара... ви сте одвећ млади.... заборавите ме! Друге ће вас волети.... ви ћете волети њих.

— Не као вас! узвикну он.

— Баш сте дете! Но, будимо паметни! ја тако хоћу!

Она му представи како је њихова љубав немогућна и како, као и пре, треба да остану само у границама братског пријатељства.

Да ли је она говорила ово озбиљно? Нема сумње да то Ема ни сама није знала, осећајући драж љубави и потребу да се од ње брани; и, посматрајући младога човека нежним погледом, она је благо одбијала бојажљива миловања, која су његове уздрхтале руке покушавала.

— Ах! опростите, рече он повлачећи се.

И Ему обузе неки неодређени страх од ове бојажљивости, која је за њу била опаснија од смелости Родолфове, кад јој је прилазио раширених руку. Никад јој се ни један човек не беше учинио тако леп. Нека дивна чедност огледала се у његовом држању. Он је обарао своје дугачке танане трепавице које су се повијале. Његови образи са нежном кожом црвенели су — мишљаше она — од чежње за њом, и Ема је осећала неодољиву жељу да притисне на њих своје усне. И нагнувши се затим као да види колико је сахата:

— Боже мој, како је доцкан! рече она; ми се заговорили!

Он разумеде ову опомену и потражи шешир.

— Сасвим сам и заборавила на позориште! А сиромах Бовари за то ме нарочито оставио! Г. Лорме, из улице Гран-Пон, требало је да ме води са његовом женом.

И прилика је била пропуштена, јер је још сутра требало да се врати кући.

— Истина? рече Леон.

— Да.

— Али потребно је да се опет видимо, настави он; имао сам да вам кажем...

— Шта?

— Нешто... важно, озбиљно! Не, не, ви нећете отпутовати, то је немогућно! Кад бисте знали... Чујте, Ема... Ви ме дакле нисте разумели? ви дакле нисте погодили?...

— Међутим ви говорите јасно, рече Ема.

— Ах! вама је до шале! Престаните, престаните! Смилујте се, нађите начина да се опет видим с вама..., једанпут..., само једанпут.

— Па добро!...

Она застаде; затим, као да се предомислила:

— Ох! не овде!

— Где ви хоћете.

— Хоћете ли...

Она као да премишљаше, па онда рече одсечно:

— Сутра, у једанаест сахата, у катедрали.

— Бићу тамо! узвикну он ухвативши је за руке које она трже.

И како су обоје стојали, Ема оборене главе а он иза ње, он се наже над њен врат и ватрено је пољуби у потиљак.

— Та ви нисте при себи! ах! ви нисте при себи! говорила је она кроз звучан и нервозан смех, док су пољупци падали један за другим.

Он тада пружи главу преко њеног рамена, као да тражи пристанак у њеним очима. Оне га погледаше, пуне леденог достојанства.

Леон се одмаче три корака, да иде, и застаде на прагу. Затим уздрхталим гласом прошапта:

— До виђења сутра.

Она одговори покретом главе, и побеже као птица у оближњу собу.

У вече написа Ема Леону бескрајно дугачко писмо, којим је одустајала од састанка: свему је сад био крај, и они се, ради њих самих, неће више видети. Али кад је писмо затворила, она се нађе у великој неприлици, јер није знала Леонову адресу.

— Да ћу му га сама, рече она у себи; он ће доћи.

Сутрадан, при отвореном прозору и певушећи на балкону, Леон сам собом, и то добро, очисти своју обућу. Затим навуче беле панталоне, најлепше чарапе, зелен капут, изручи на мараму сав мирис који је имао, и, како се најпре био накудравио, рашчешља се, да би дао коси више природне лепоте.

— Још је сувише рано! помисли он гледајући на власуљарев сахат који је показивао девет сахата.

Он прочита једне старе модне новине, изиђе, попуши једну цигару, прође кроз три улице, и, како му се учини да је време, упути се лагано ка Богородичиној цркви.

Беше лепо летње јутро. Сребрне ствари сијале су се по златарским дућанима, а светлост која је косо падала на катедралу треперила је на преломима сивог камења; једно јато птица кружило је по плавом зраку око шиљикастих торњева; трг, на коме се разлегала вика, мирисао је од цвећа којим је био опточен, од ружа, јасмина, каранфила, зелениада и туберoза, раздвојених местимице влажним зеленилом, мачкољубом и мишакињом за птице; на средини је брборио водоскок, а под широким кишобранима, међу дињама које су се дизале у облику пирамида, гологлаве пиљарице увијале су у хартију ките љубичица.

Млади човек узе једну. Ово је било први пут да купује цвеће за неку жену; и његова прса, увлачећи у себе овај мирис, напрегоше се од поноса, као да је овим цвећем које је другој наменио њему указана пажња.

Међутим он се побоја да га ко не види; зато одлучно уђе у цркву.

Црквењак је у том тренутку стојао на прагу, на средини левих врата испод *Маријанине игре*, с перјаницом на глави, с мачем о бедрима, с палицом у руци, достојанственији но какав кардинал и сјајан као путир.

Он приђе Леону, и, са оним осмехом притворне доброте који је својствен свештеницима кад питају децу:

— Господин, јамачно, није одавде? Господин жели да разгледа знаменитости црквене?

— Не, рече Леон.

И он најпре обиђе споредне лађе. Затим се врати и погледа на трг. Ема никако не дође. Он оде до хора.

Лађа се огледала у пуним кропионицама, с крајем од готских сводова и с једним делом прозора. Али одблесак слика, преламајући се на ивици мермера, падао је даље, на под, као шарен ћилим. Спољна светлост пружала се у цркву у три огромна зрака, кроз троја отворена врата. С времена на време, у дну, пролазио је један клисар, који се у пролазу клањао олтару као побожни људи који се журе. Кристални полијелеји висили су непомично. На хору је горело једно сребрно кандило; а из побочних капела, из мрачних делова цркве, чули су се покадшто као неки уздаси, уз шкрипу решетке која се спуштала, одјекујући под високим сводовима.

Леон је озбиљним кораком ишао поред зидова. Никад му се живот није чинио тако примамљив. Ема ће доћи за који тренутак, дивна, узрујана, мотрећи за собом на погледе који су је пратили, — а у хаљини са карнерима, са златним наочарима, у својој лепој обући, са отменошћу за коју он до сад није знао, и са оним неисказаним чаром врлине која подлеже. Црква се, као огроман будоар, приуготовљавала око ње: сводови су се савијали да приме у сумраку исповест њене љубави; прозори су се блистали да осветле њено лице, а кадионице тек што се нису припалиле да се она појави као анђео, у диму од мириса.

Међутим ње никако да дође. Он седе на једну столицу, и поглед му паде на једно плаво окно на коме су се видели лађари како носе корпе. Он га је гледао дуго, пажљиво, и бројао краљушти на рибама и рупице за дугмад на прсницима, док су му мисли блудиле за Емом.

Црквењак се, из прикрајка, љутио у себи на овог човека који је био тако слободан да се сам диви катедрали. Чинило му се да се тај човек понаша нечувено, да га краде у неку руку, и да готово скрнави светињу.

Али лако шуштање свиле по поду, обод једнога

шешира, један црни огртач... То беше она! Леон устаде и похита јој у сусрет.

Ема беше бледа. Ишла је брзо.

— Читајте! рече она пружајући му једну хартију... Ох не!

И она нагло трже руку и уђе у Богородичину капелу, где се, клекнувши поред једне столице, стаде молити Богу.

Млади човек наљути се на ову побожну ћуд; затим ипак осети неку извесну пријатност, гледајући је, усред љубавног састанка, како је утонула у молитве као нека андалуска маркиза; но у брзо му поче бивати досадно, јер њеним молитвама није било краја.

Ема се молила Богу, или боље рећи усиљавала да се моли, надајући се да ће јој с неба доћи нека изненадна одлука; и, да би придобила божанску помоћ, она је напајала очи сјајем табернакулума, удисала мирис расцветаног белог шебоја у великим судовима, и ослушкивала црквену тишину, која је само појачавала буру у њеном срцу.

Она устаде, и баш су хтели поћи, кад им црквењак живо приђе и рече:

— Госпођа, јамачно, није одавде? Госпођа жели да разгледа знаменитости црквене?

— Не жели, не жели! узвикну Леон.

— Зашто не? одговори она.

Њена поколебана врлина хватала се сад за Богородицу, за кипове, за гробове, за сваки појединн предмет.

Тада их црквењак, да би ишао *по реду*, одведе до уласка, близу трга, где им штапом показа један велики круг од црних плоча, без икаква натписа и уреза:

— Ово је, рече он достојанствено, обим лепога звона из Амбоаза. Било је тешко четрдесет хиљада ливара. У целој Европи није му било равна. Радник који га је салио умро је од радости...

— Хајдмо, рече Леон.

Црквењак пође даље; затим, вративши се Богоро-

дичиној капели, пружи руке и учини један широк покрет, и поноситији но какав пољопривредник који вам показује своје однеговане воћке, рече:

— Ова проста плоча покрива Пјера од Брезеа, господара од Варене и Брисака, великог маршала од Поатуа и намесника Нормандије, који је погинуо у битци код Монлерија, 16. јула 1465.

Леон је гризао усне од нестрпљења.

— А, десно, онај витез сав покривен гвозденим оклопом, на бесном коњу, то је његов унук Луји од Брезеа, господар од Бревала и од Моншевеа, граф од Молеврија, барон од Монија, краљев коморник, витез ордена и у исто време гувернер Нормандије, умро 23. јула 1531, у недељу, како вели натпис; а, мало ниже, онај човек који тек што није сишао у гробницу представља тачно истога. Савршенију слику ништавила није могућно видети, је-л-те?

Госпођа Бовари узе своје наочари. Леон је гледаше непомично, и не покушавајући више да изусти ма једну реч, да учини ма какав покрет, толико га беше поразила ова двострука одважност брбљивости и равнодушности.

Неуморни вођа настављао је:

Поред њега, она жена што клечи и плаче то је његова супруга, Дијана од Поатјера, графица од Брезеа, војвоткиња од Валантиноа, рођена 1499, умрла 1566; а, лево, она што носи дете, света Богородица. Сад се обрните на ову страну: ово су гробови Амбоазових. Обојица су били кардинали и руански архијепископи. Онај тамо био је министар Луја XII. Он је много учинио за катедралу. Својим тестаментом завештао је тридесет хиљада златних талира сиротињи.

И, не заустављајући се, говорећи непрекидно, он их одгура у једну капелу претрпану оградама, помаче неке, и откри као неку стену, која је некад лако могла бити каква рђаво израђена статуа.

— Она је красила некад, рече он с дубоким уздахом, гроб Ричарда Лавовог Срца, краља од Енглеске и вој-

воде од Нормандије. Калвинисти су је, господине, довели у ово стање. Они је беху из злобе закопали у земљу, под епископску столицу владичину. Ево, ово су врата кроз која владика иде у свој стан. Изволите сад да видимо прозоре аждајине.

Али Леон живо извади из џепа један сребрн новац и шчепа Ему за руку. Црквењак се пренерази, не могући да разуме ову прерану издашност, кад је још толико ствари остало странцу да види. Зато га зовну натраг:

— Слушајте, господине! Торањ! торањ!...

— Хвала, рече Леон.

— Грешите! Он је висок четири стотине четрдесет стопа, само девет стопа мањи од велике египатске пирамиде. Сав је од ливена гвожђа, и...

Леон је измицао; јер му се чинило да ће његова љубав, која је већ скоро два сахата пробавила у цркви непомична као зидови, ишчезнути сад као оно дим, кроз ову врсту затупасте цеви, дугуљастог кавеза, шупљикастог димњака, који се тако смешно и смело диже са катедрале, као чудноват покушај каквог казанџије особењака.

— Куда ћемо то? рече Ема.

Он јој не одговори, него је и даље ишао брзим кораком; и већ госпођа Бовари беше умочила прст у водицу, кад чуше иза себе неко тешко дисање и равномерне ударце штапа. Леон се окрену:

— Господине!

— Шта је?

И он познаде црквењака, који је носио под пазухом и одржавао у равнотежи на трбуху отприлике једно двадесет подебелих књига. То беху дела *која су говорила о катедрали.*

— Глупаче! прогунђа Леон и излете из цркве.

Један деран шврљао је пред црквом.

— Иди доведи ми једна кола!

Дете отрча као стрела, улицом Катр-Ван; и тако они остадоше сами неколико минута, једно према другоме и мало збуњени.

— Ах! Леоне!... Заиста... ја не знам... да ли да...!

Она успијаше. Затим, врло озбиљно:

— Знате ли да је то врло непристојно?

— По чему? одговори Леон. То је у Паризу обична ствар!

И ове речи, као неодољив разлог, сломише је.

Међутим кола нису долазила. Леон се бојао да се Ема не врати у цркву. Напослетку кола се појавише.

— Изиђите бар на северна врата! повика им црквењак који беше остао на прагу, да видите *Васкрсење*, *Страшни суд*, *Рај*, *Краља Давида* и *Проклете* у пакленом огњу.

— Куда да возим, господине? упита кочијаш.

— Куда хоћете! рече Леон гурајући Ему у кола.

И тешка се кола кренуше.

Она се спустише улицом Гран-Пон, пређоше преко Уметничког трга, Наполеоновог кеја, Новога моста, и зауставише се нагло пред статуом Пјера Корнеља.

— Терајте! викну један глас из кола.

Она се поново кренуше, и понета још од Ла Фајетовог раскршћа, надом улице, уђоше у великом галопу у железничку станицу.

— Не, терајте право! повика исти глас.

Кола изиђоше из дворишта, и наскоро после тога, дошавши на шеталиште, пођоше лаганим касом, између великих брестова. Кочијаш убриса чело, метну свој кожни шешир између ногу, и истера кола ван споредних стаза, на обалу, до ледине.

Она су ишла дуж реке, путем којим се вуку лађе, насутим сувим шљунком, и то дуго и дуго, у правцу Оасела, с оне стране острва.

Затим наједанпут полетеше кроз Катрмар, Гранд-Шосе, улицу Елбеф и зауставише се трећи пут пред Зоолошком Баштом.

— Терајте, кад вам кажем! узвикну глас још бешње.

И, кренувши се одмах поново, она пређоше кроз Сен-Север, кејом Курандијера, кејом Мел, још једанпут преко моста, преко трга Марсовог Поља и иза болничке

баште, где су се старци у црном прснику шетали по сунцу, дуж једне терасе која се сва зеленила од бршљана. Ударише булеваром Буврej, прођоше булевар Коши-аз, затим цео Мон-Рибуде до косе Девил.

Па онда се вратише; и тада, без циља и без правца, насумце, почеше тумарати. Видела су се у Сен-Полу, у Лекиру, на Гаргану, на Руж-Марку, и тргу Гајарбоа; у улици Маладрери, улици Динандери, пред Сен-Роменом, Сен-Вивијаном, Сен-Маклуом, Сен-Нисезом, — пред царином, — код ниске Старе Куле, код Три Луле и на Моменталном Гробљу. С времена на време кочијаш је са свога седишта очајно погледао у крчме. Он није могао да разуме каква је страст за кретањем обузела ова лица те неће нигде да се зауставе. Он је покушавао да стане, али је одмах чуо иза себе гневне узвике. И тада је немилостиво шибао своје две раге које су се купале у знoју, не пазећи на равнине, закачињући овде онде, не освртући се ни на шта, утучен, и готово плачући од жеђи, од умора и туге.

А на пристаништу, посред кола и бачава, и по улицама, на ћошковима, мештани су разрогачених очију посматрали ову ствар тако необичну по паланкама: кола са спуштеним завесама, која су се појављивала овако непрестано, затвореније но каква гробница и љуљајући се као каква лађа.

У један мах, у по дана, насред поља, у тренутку кад је сунце најјаче бацало своје зраке на посребрене фењере, једна гола рука помоли се испод малих завеса од жута платна и баци листиће поцепане хартије, који се растурише на ветру и падоше подаље, као бели лептирови, у поље које се црвенило од расцветане детелине.

Затим, око шест сахата, кола се зауставише у једној уличици у кварту бовоазинском, и из њих изиђе једна жена, која је ишла са спуштеним велом, не окрећући главе.

(Наставиће се.)

Густав Флобер.

(Превео с француског Д. Л. Ђокић.)

— — —

ПЛАВЕ ЛЕГЕНДЕ.

Једне ведре ноћи.

Били су зашли влашићи и месец, и била је поноћ. Гроб Спаситељев белио се у провидној тмини и око њега су лежали римски војници. У врту, у коме је било пуно сикомора и тамариса, било је мирно. Мирис јасмина мешао се са љубичастом светлошћу ноћи у којој је спавао мртви син Божји.

Војници су били поспали. Њихово оружје и шлемови светлили су око гроба. Њихово дисање губило се у дугом, старом и напорном дисању ствари и биља које се чује у ноћи када зађу влашићи и месец за удаљене беличасте силуете јудејских брегова.

Само један војник, најмлађи од свију, није спавао. Он је слушао ноћ и мислио је на Лидију, на малу и лепу Лидију с ону страну песка и мора, у једном селу на Тибру — на Лидију са уснама које су имале боју пољупца и очима које су имале боју страсти, на Лидију са којом је проводио дане прве младости, он плетући своје мреже, а она плетући своје котарице.

Он је мислио на њу, узео је за руку, оборио је на свој штит, и бацио се на њена прса као млад јагуар на лепу и веселу змију. И док све спава, он је ухватио за бело грло, зарио јој дубоко зубе у њ', дубоко, да је ударила крв и да се почела кидати у страсти и боловима.

Док је ноћ међу тим бивала све љубичастија, док су звезде залазиле, док се у даљини дизао мирни и дуги шум, као хујање шуме или хујање воде, и док је гроб Спаситељев лежао поред њега неопажен и миран, у тишини.

J. Дучић.

Јесен.

Сам, на ружичастом камину, у стрршћанској вази, умире један букет жутих ружа. Његова је смрт пуна топлоте и његова душа што одлази пуна је мириса; зато је соба мирисна и топла.

Сви су зидови покривени огледалима која су мукла од јесењег дана. У свима се њима огледа стас једног плавог властелина из портрета у крупном оквиру у једном углу, док букет жутих ружа умире лагано у старој вази.

На сточићу од слонове кости стоји у сребрној кутији расут прах за косу и лице, као да га је сад напустила контеса коју су јуче спустили у гроб. Жуте руже умиру заборављене и пуштају лагано своју мирисну душу.

А у прозоре, пред којима стоје црни чемпреси, бије јесења киша, некада оним трагичним ритмом и леденим капљама, као киша што пада по хладним мраморним плочама на гробљу, а понекад бије узбуђено, радосно, страсно, као киша што бије у прозоре двоје заљубљених.

J. Дучић.

ЗАКОН РЕДА У ИСТОРИЈИ.

(2.)

6.

Пошто чулно, стварно иде пре апстрактног, **то се и** *уметности развијају пре наука.*

Уметности, имајући мање препона и више подстрека од науке и философије, развијају се пре њих; оне крче пут и спремају земљиште свему даљем развитку и образовању духа људског; епохе уметности претходе епохама наука. Свака истина увек се прво јавља у форми лепога. Математика је прво изучавана у архитектури, сликарство је донело потребу анатомије; у драми је прва морална философија; из епа се развила историја; акустика је прво изучавана у музици и музичке основе акустике показао је још Питагор; прво је из естетичких разлога призната округлина земље (Питагор); васиона је прво козмос.

Појезија је први развитак људског духа, природни језик на првобитном ступњу, народа, први ступањ свега духовног живота народа. Код свих античких и класичких народа и у прво доба свих модерних народа, у појезији је било све образовање народа; она га је подстицала и оно је потицало из ње. И уплеви једног народа на други увек бивају прво и поглавито уметношћу.

Пошто се у народној појезији зачињу народне идеје, пошто им је појезија први носилац, те идеје продиру увек прво кроз појезију, то су песници први крчили пута великим идејама и били први носиоци њихови; они су први испитивачи људске душе. Прво су песници обрадили и усавршили првобитне религиозне мите и у њима дали материјала философији и науци. Код Грка су прво песници оставили народну веру, па за њима философи. Народно певање и песма били су до XVI столећа главни

носиоци јавног мњења. Песници су свуд први творци језика; језици се рађају и развијају поезијом; она је колевка свих литерарних језика, те је и поезија увек прва литература. Тек кад се историја одваја од епа, одваја се и проза од поезије.

Тако лепо крчи пут сваком добру човековом — слободи, правди, истини.

Лепо иде и пре корисног. Као што дете осећа и воли лепо док још не зна да разликује шта му користи или шкоди, тако и човек раније сазнаје лепо него корисно. Сви су метали прво употребљавани за украсе; од злата, сребра, бронзе, гвожђа, прво су прављени накити и украси, па су тек после примењивани у практичној, корисној употреби. Човек је прво правио накит себи па после одело; одело се је развило из накита, украса; има народа без одела, али ни једног без накита. Прва је трговина луксузним артиклима — племенитим металима, скупоценим материјама, бисером, драгим камењем.

7.

Тако и чулна представа простора постаје пре апстрактног појма времена.

Прво су нађени закони простора и прве су науке основане само на законима и односима простора. И прво су се она знања дигла до наука којима су предмети били појави и ствари у простору. Астрономији је прво главни предмет одређивање међусобних односа васионских тела у простору, и астрономија је прва самостална наука, прва од свих природних наука која је данас достигла до потпуне тачности у законима простора. Она се је прво ослободила од веза користи и веза религије и тиме прокрчила пут и дала пример осталим наукама. Прво је Коперник открио положај земље у простору, па је после Њутн утврдио законе кретања земље у времену. По истом закону реда, и теорија гравитације старија је од теорије еволуције; гравитацијом се тумаче међусобни односи васионских тела у простору, еволуцијом се тумаче време-

нити односи ствари, развитак ствари и појава у времену. Географија која изучава ствари земљине и људске у простору, старија је од историје која испитује законе људског живота у времену.

И у језику сви појмови времена били су првобитно појмови простора, па и речи прошлост, садашњост и будућност имале су прво само тај просторни смисао.

Производи и дела архитектуре највише су везани за простор и највише заузимају простора; закони науке о простору јесу закони архитектуре. Тек у музици и поезији дух уметников ослобођава се свих веза простора.

Влада просторности све је већа што се даље иде од цивилизације природном човеку и природи уопште. Номаду и сточару треба много више простора него цивилизованом човеку. Тек цивилизација доноси потребу и вредност времена.

8.

Пошто ствари несвесно постају пре него што човек мисли о њима и разумева их, те пошто је све бивање у природи и првобитно код човека несвесно, то несвесно иде увек пре свеснога.

1. Све што се ствара ствара се само у мраку несвести. Свест не ствара ништа, она само осветљује пут којим се ишло и којим ће се ићи. Све највеће тековине човекове: религија, морал, језик, уметност, право, држава, нису производ воље људске, свесне радње разума, него су постале спонтано, из дубине људске природе, као резултати несвесног историјског живота човечанства.

2. Несвесни инстинкат јесте први подстрек и први корак сваког сазнања; свако откриће, свака нова истина спремају се несвесно, те бивају ненамерно, невољно, те на површини поглед случајно. Осећање иде увек пре појмова; прва фаза идеја јесте, осећање и слутња. Свакој новој истини крче пут и спремају земљиште многи духови несвесно и дуго пре него што она сине свесно у појединим умовима. Астролози су несвесно створили а-

строномију, као и алхемичари хемију. И сви проналасци и сва открића у историји, од ватре до Америке, и даље, учињени су несвесно. Или је човек у мраку нашао на нешто ново и непознато, или је тражио једно а нашао сасвим друго, које није знао, или чему се није надао (тражећи злато алхемичари су открили многе хемијске истине и законе; тражећи пречи пут за Индију, Колумб је нашао Америку). И то што све у историји несвесно бива, постаје, открива се и проналази се; то што су свест и воља човекова сведене у историји у великим размацима њених времена на минимум; то што историја човечанства иде својим путем, не зависећи од свести и воље човекове, — то и доказује да процес историје човекове бива по извесним, сталним, унапред одређеним законима, да све што је у историји постало, откривено и пронађено, било је зато што је то морало да буде, и онда кад је то морало и требало да буде, без утицаја воље и свести човекове. — У историји човечанства утврђена писменост јесте моменат буђења свести; тек њоме је могло човечанство да преда своја сећања потоњим генерацијама.

Тако су и све науке постале из ненамерних, невољних резултата искуства и живота. Најранији резултати астрономије били су ненамерни и споредни приликом извесних посматрања. Утврђење констелације звезда и подела небеског свода првобитно нису имали смер да рашире хоризонат знања и разумевања, него да се отуда могу извлачити прорицања о судби људској, те је све то послужило потоњој науци астрономије ненамерно и невољно.

9.

Пошто су све потоње разноликости само поједине форме и делови, који су се доцније развили из првобитног, једноликог општег стања, то једнако, просто, иде пре различног, сложеног.

Што је неко тело у природи првобитније, ниже, тим је простије, т. ј. његови су делови сличнији један

другом. Што је тело првобитније, ниже, оно више личи на своју околину, и тиме све пасивније суделује у променама своје околине. Нађено је да сваки, па и највиши организам, првобитно у зачетку своме не разликује се ни мало од сваког другог организма у зачетку свом.

Првобитно је једна, хомогена раса човекова, у којој још нема разлике између појединих раса, док су разлике племена, народа, настале доцније од разлика раса. И на првобитном ступњу живота људског, ход развитка је свуд једнак, општи; сви људи свих племена, народа, раса, времена, пролазе једне исте прве фазе живота; разлике међу њима настају у доцнијим, вишим фазама. Па и први почеци цивилизације увек су и свуд једнаки.

Тако је човек првобитно живео у регионима у којима влада климатска једноликост, у којима нема разлике годишњих времена и температуре, па је тек доцније прешао у регионе са разликама годишњих времена.

И прве фазе религије једнаке су свуд. Фетишизам је свуд и свакад једнак, фетиши су увек једни исти: исте природне снаге и појави персонификовани обожавају се; тек у појимању једног бога настају религиозне разлике. И разлике у религијама у суштини много су мање него разлике у потоњим философским и научним појмовима.

10.

Пошто су потоње разноликости само поједине форме и делови, који су се доцније развили из првобитног, једноликог, општег стања, то опште иде пре индивидуалног; из општег постаје поједино.

Као што је у природи једно опште стање претходило потоњој разноликости појединих појава и форама, тако је ***инстинкат*** општа снага животиња и човека, *прва форма вере*. Тек код човека настаје друга форма вере, која није општа и животињи, али која је општа свима људима — религија, вера у добру и злу моћ природе и њених снага над човеком. Религија је опште расположење људског духа, заједничка свима људима у свима просто-

рима и временима. Тек много доцније одваја се трећа форма вере — философија и наука, вера у моћ ума људског. Али философија и наука нису више опште добро целог људског рода; оне су својина само појединих народа и лица, у појединим просторима и у појединим временима.

И све у души, као и у животу, јавља се прво као општа радња пре него што се та радња индивидуалише у појединцима. И првобитно песма није изражавала индивидуална осећања једног лица, него целог једног племена; првобитно народ пева. Тако је прво општа, национална фантазија творачка; тек после опште народне поезије настаје поезија појединих.

Првобитно народ ствара језик, обичаје, религиозне погледе, представе и појмове о стварима, пошто је индивидуална самосталност појединих још слаба.

Архитектура, прва од свих уметности, изражава опште расположење целог једног народа или једног времена; и њена монументална дела нису за појединце, него за друштво, за град. И све велике и моћне творевине историје, опште свима народима и временима, религије, државе, велике институције, јесу производ тог архитектонског духа, који је општи свима људима у свима временима, па и самој природи, која прво зида опште и велико, па после ствара све индивидуалније слике биља, животиња, човека.

У примитивно и у античко доба појединац је потпуно под владом општега, које је одређивало и давало тип целом развитку и личности појединаца, у животу, осећању и мишљењу; у племену и држави губила се индивидуа. А неразвијена индивидуалност доносила је примитивну колективност у свему. Као што првобитно нема индивидуалног брака, тако нема ни индивидуалне својине.

11.

Пошто се све поједино доцније издваја из једног првобитног, општег, целог, то су поједине ствари које

доцније настају из општег само делови тог једног. општег. целог; по томе *увек цело иде пре делова, једно иде пре многога.*

Као што је цео космос био некад, првобитно, једна велика хаотичка, нераздвојена целина, из које су се тек доцније издвојили поједини делови, васионска тела, поједина стања и поједине механичке, физичке и хемијске снаге, тако су првобитно природа и човек чинили једну целину, једно јединство, из којега се човек, прогресом ума свога тек доцније издвојио и основао засебну област.

Тако је и првобитно човечанство била једна целина, из које су се тек доцније издвојили поједини делови и елементи његови, расе, племена, народи. И само то првобитно, цело, човечанство пролази кроз прву основну фазу историјског живота његовог, — кроз фазу природног живота, кроз дивљаштво; кроз остале, потоње, више фазе, пролазе само поједини делови човечанства.

Првобитно су и религија и философија, и наука и поезија једна хаотичка целина у форми мита, из којих се доцније издвајају поједини делови.

Тако су се прво писали у сликама изрази целе мисли, као што и дете прво разуме целу фразу а појединим речима не даје никаква значаја; за тим су се знацима писале целе речи, за тим цели слогови и најпосле само поједини гласови. Тако су се и штампали прво цели ставови и Гутенберг је само извео у живот мисао, која је била зрела, да се поједина писмена изрежу на засебним таблицама и тако да се могу комбиновати и премештати, место да се цео став уреже на једној табли.

Пошто је тип целина од које се после одвајају егземплари, то је и род, специја, целина од које се после одвајају поједине индивидуе.

По томе тип иде пре егземплара; род, специја иде пре индивидуе.

У целој природи појав појединих родова увек је почињао прототипом целе класе; увек прво постају општи типови, па тек доцније поједини представници њега. Што

је живот првобитнији, нижи, влада типа, рода, све је неограниченија и искључивија, снага индувидуалности све мања. У биљном свету нема индивидуа, него само родова; биљна индивидуа не диже се изнад егземплара, а у свету животиња индивидуа се мало више диже од врсте. Тек у човековом свету, у свету личности, свака је индивидуа своја сопствена врста, и духовно и физички. Животиња нема своје индивидуалне воље; све што она ради, ради под притиском рода, прошлости, те све што ради, она мора да ради. Тек на јављању слободнога, индивидуалнога *трсба* код зрелог човека почива један од основа свега прогреса човекова.

И човечанство је дуго постојало као специја, као род, пре него су се из њега извиле расе, племена, народи. Првобитно је индивидуа човекова тонула у расу, племе, народ, државу и живела животом рода. Влада фамилије и државе првобитно су неограничене, те не признају слободу индивидуе. Тек прогресом индивидуа се све више ослобођава од притиска рода; сваки постаје одговоран само за своје радње, те одговорност за радње појединца не пада више на род, племе. Место старе племенске аристократије јавља се доцније новчана, индивидуална аристократија.

И све прве творевине човечанства јесу типичне за сва потоња времена: на првим проналасцима и открићима почивају сви потоњи: без ватре, језика, агрикултуре, не би било никојих потоњих.

Архитектура, прва од свих уметности, нема ничега индивидуалнога; она не само што типички представља живот целог једног народа или времена, него она даје тип свима осталим потоњим уметностима као што астрономија даје тип свима осталим потоњим наукама. Прави значај Дарвинове теорије у томе је што она гледа да механизам који је Њутн поставио за космос, пренесе и на историју постајања органског света, да козмичке, астрономске законе, примени на законе живота, законе биолошке. Тако је Њутново откриће гравитације изменило

људске појмове у свима другим областима мишљења. Према основним идејама астрономије развија се све остало људско мишљење, и свести законе свих области људског мишљења на астрономске законе, било би достићи идеални ступањ разума.

12.

Из тог првобитног општег, из првобитне једне нераздвојене целине, одвајају се доцније поједини делови, облици, елементи, и то одвајање појединог од општег, јесте први услов свега вишег живота, свега прогреса, разума и свести.

Тек посматрањем човек је све више одвајао себе од света, све му се више појављивао један спољни свет, засебан, одвојен од њега. Одвајајући се од спољњег света човек је све више добивао унутрашњег, свог одвојеног живота, све више самосталности у кретању; и ослобођавајући се све више од општег спољњег притиска и подстрека, коме је увек потчињен живот биља и животиња, човек све више ствара један одвојен унутрашњи слободан свет, област хуманог. На тој супротности човека и природе почива у главном сав прогрес ума и цивилизације.

Тако и историја човекова у првим, мрачним временима живота његова, није још одвојена од земљишта; тек доцније она се одваја од земљишта; буђењем свести, излазећи на светлост, човек све више одваја и ослобођава свој историјски живот од општег живота; све више од *мора* одваја *треба*, на коме је основано све хумано.

Не одвајајући још душу од тела, првобитни ум не одваја уображено, идеално, могућно, од стварног, не одваја радњу разума од чулних опажања, не одваја свет духа од чулног света стварности, не одваја унутрашње од спољњег. Одвајање релативног од апсолутног јесте главна разлика између модерне философије и античке, у којој су апсолутно и релативно били нераздвојени. Тако тек доцније из целине појма кретања одвајају се појмови простора и времена. Још у првим деценијама прошлог

столећа физичари још нису одвајали кретање од материје, него су све поједине форме кретања (топлота, светлост) важиле као немерљиве материје. Као што првобитно око не одваја боју од светлости, тако су ваздух и вода прво појимани као проста тела, елементи, као целине и тек доцније хемија одваја поједине састојке из којих су они састављени, као што се до микроскопа појимало да је и људски организам, као и животињски, једно јединство.

Тек кад се човек одвојио од природе, кад је опазио свет према себи, тада је могла настати *религија*. Религија је првобитна целина, тип духа, од којег се доцније одвајају велике индивидуалности историјског духа човечанства: уметности, философије, науке. Митско стање сваке ствари људске јесте оно кад она још није одвојена од религије, кад је још обојена бојом светиње; митско стање људског духа јесте оно првобитно стање кад се од религиозне, хаотичке целине још нису одвојиле поједине индивидуалне форме историјског живота, кад су у том течном стању духа све те ствари пливале у религији као клице.

Свака ствар и свака радња у животу првобитно је носила на себи карактер светиње. Ватру су прво вештачки производили духовници за радње култа. Обрађивање земље првобитно је било религиозна радња, као што је и процес генерације сматран првобитно за неку врсту божанске радње. Пошто је религија првобитно обрађивала све, то су духовници, као посредници између богова и народа, били прва аристократија друштва, први владаоци и судије, први учитељи народни. Духовник је првобитна целина, од које се тек доцније одвајају краљ, судија, учитељ, философ.

У цело античко доба, држава и народи били су религиозне заједнице; религија је била национална и државна религија; и пошто држава и народ нису били одвојени од религије, те ни светска власт од духовне, то се није ни могла јавити супротност међу њима, те није

ни било сукоба између државе и религије. И сав прогрес модерног доба почива с једне стране на том одвајању државе од религије, која више није могла да држи науку у својој служби и да спречава слободно испитивање.

Тако и етичка дужност првобитно није одвојена од религиозних, спољњих радњи култа, морална савест од религиозне савести. Судбина и божја воља јесу први принципи човекових радњи. Тек доцније одваја се *морал* од религије; место да судба човекова долази споља, од богова, са све већом зрелошћу, он је све више у себи самом носи. Тако и *право* првобитно није одвојено од религије; обичаји, освећени религијом, обухватали су и све право, као и сав морал. Па и доцније кад су друштва људска дорасла до закона, прве законе свима народима старим дали су богови. (Мојсије.) Тако су у првим временима живота свих античких и модерних народа, духовници једине судије, једини зналци закона.

Тако и *уметности* нису првобитно одвојене од религије и службе њој. Код свих народа религија је рађала вишу *архитектуру* и код свих је она служила прво религији. Предмети *скулптуре* и сликарства били су свуд прво религиозни. Прво су резана и сликана поједина божанства. И *појезија* није првобитно одвојена од религије и култа; први епос прича борбу богова и демона; прва песма била је химна, прва лирска појезија изливала се у славу и част богова. И драма код свих народа првобитно није одвојена од религије; она је била део службе богу, те је код свих народа драма излазила из религиозних светковина и представа, из култа појединим божанствима.

Проблеми религије јесу први проблеми *философије*; први темељ сваке философије јесте религиозан. Као што је Талова философија потекла из грчке теологије, тако су све античке и класичке философије потекле из критике религиозних тумачења, из сумње у истинитост религиозних појмова. И у ново доба, питања религије била су прва питања философије. Као што је основна форма

дуализма у философији спор злог и доброг божанства, као што је метемпсихоза зачетна форма потоњег појма трансмутације, тако је религиозна вера у судбу првобитна форма сталних и непромењивих закона, тако је и религиозно прорицање пророка и оракула првобитна манифестација дубоке тежње духа људског — тежње предвиђања, које је главни и крајњи смер свега прогреса философије и науке.

И *наука* је прво у служби религије, оруђе њено и неодвојена од ње; духовници су свуд први учитељи и први имаоци свих знања. *Астрономију* су прво обрађивали духовници; у Халдеји се из култа звезда и предсказивања будућности одвојила доцније астрономија, слободна од религиозног основа. *Медицина* је код свих старих народа била у храмовима и у рукама духовника. *Историја* народа била је прво само један део историје богова, те су историју народа прво писали духовници.

Као што су храмови били први станови богова, као што су храмови и цркве били прве болнице, прве школе, прве опсерваторије, прве библиотеке, први театри; као што су духовници први чувари и гајиоци свега хуманог, — тако су жртвеници, храмови, цркве и манастири били прва зборна места људи, прва заједничка света места, која су везивала растурене делове племена и народа.

Тако се првобитно науке и знања још не одвајају од поезије; мудрац и песник били су првобитно једно, пошто поезија првобитно није одвојена од морала, философије и религије. Тако је и философија прво једна нераздвојена целина која све науке у себи обухвата. Тек доцније одваја се прво математика од философије са астрономијом, механиком и физиком, које се доцније одвајају од математике, као што се и физика одваја од астрономије и од физике хемија и доцније метеорологија. Најпосле се од философије одвојила и психологија, пошто су испитивања о души остала најдуже главни предмет метафизике. Тек Гроције одваја право од морала, као

што се историја доцније одваја од географије и с друге стране од морала и практичке користи.

Тако је и човечанство првобитно једна целина, од које су се одвајали поједини делови његови; оно је прво постојало цело као род, специја, и тек се доцније одвајају од њега поједине велике индивидуалности раса, племена, народа.

Прва је фаза државног живота друштава кад су имање земље, политичка и милитарна власт, били једна нераздвојена целина, пошто су били у истим рукама — ратника. Модерна лична слобода и лична политичка права почивају на одвајању права од имања и имања од власти. Као што је најстарији инструменат за меру времена, водени сат, обухватао у исто време и меру за време, за масу и за тежину, тако се тек доцније одвајају функције појединих делова и класа друштвених од првобитне целине рада, кад је сваки радио све послове и подмиривао све своје потребе.

Као што у првобитном фамилијско-племенском друштву социјално још није одвојено од политичког, приватни односи и права од јавних, тако у првим државама друштво још није одвојено од државе, као што ни држава ни друштво нису одвојени од народа.

(Наставиће се.)

Бож. Кнежевић.

БЕЛЕШКЕ О ЕНГЛЕСКОЈ.

Обичаји и Домаћи живот.

(1.)

Многи ручкови и вечере, многе шетње по пољу са лицима из највиших грађанских редова и са неколико племића.

Салони и ручкови као и свуда; има једна мера раскоши и елеганције која је једнака код свих богаташа у Европи. Нарочито упада у очи о ручковима и на забавама она претерана свежина у жена а тако исто и свежина њихова руха; тон коже засењава. Јуче, седео сам поред једне младе госпе чији су врат и рамена бели као снег, или боље као седеф; она белина је тако силна да очима не верујем е је природна. Ружичаста хаљина, круна од црвених цветова, украси на хаљини зелене боје, златан ђердан око врата, као каква дивља краљица; оне ретко имају осећање за боје.

Велика вечерња забава код једнога министра; степенице монументалне, а салони високи, кнежевски. Али, то је реткост; обично, кућа није удешена за примање званица. Кад их је много, два салона на првоме спрату нису довољна; врло богати људи, принуђени да дају забаве, дају их на два спрата; кад немају места а и ради ваздуха, даме седају по степеницама. — Показаше ми данас многе значајне личности, али немам права да их описујем. Неколике младе жене и девојке врло су лепе, а све су много накићене: косе у многих леди пуне су драгога камења, а много обнажена рамена имају ону белину коју сам мало пре поменуо; круница од крина, сјај свиле ни да се пореде. Али, има и много штркова у танану и прозрачну руху, много протегљастих мршавих госпа, грдних носева, мајмунских лица; ружноћа је овде

много грђа него у нас. — Што се тиче људи, њихова спољашност и њихов израз рђаво се слажу с овом срединим; често су сувише велики, сувише јаки, сувише аутомати, с непомичним или дивљим погледом, коштуњавим и чворугавим лицем. Ту су и два Француза из Посланства; како су њихова лица, напротив, наметна и врло пријатна!

Доста је да вас прикажу па да вас савршено учтиво дочекују. Французи се варају кад мисле да то само они умеју; у томе погледу сви добро васпитани људи у Европи личе једни на друге.

Још једна забава код леди С... Једна од њених кћери пева уз пратњу клавира једну норвешку песму, пева је добро, од срца и изразито, а то није обично. По мишљењу мојих музикалних пријатеља, Енглези имају мање подобности за музику него ми. Отуда у томе погледу уображавају све; Мис Б..., пошто је до зла Бога рђаво певала некакву сонату, устави се усред опште тишине; њезина ми мати рече: Она има ђенија за певање. — Две друге младе девојке су и лепе и љупке, али на себи сувише ружичастога, а на ружичастоме опет сувише украса од тако зелене тканине да већ боде очи.

Али како су, у накнаду за то, скромне и љупке! Кад се овде разговара човек са каквом женом, у три случаја два пут ће се осетити задовољан, дарнут, готово срећан; пријем је благонаклон, пријатељски; какав осмех од доброте и мирноће! Никаква задња мисао; намера, израз, све је отворено, природно, срдачно. Човек се осећа много угодније него ли поред какве Францускиње; не страхује да ће га критиковати и подсмевати му се; не осећа да је пред оштрим, бистрим, проницавним умом који ће га одједанпут пресећи на четворо, или да је пред живом, незадовољном и уморeном уобразиљом која захтева анегдоте, пикантне ствари, сјајности, забаве, ласкања, свакојаке ђаконије, и која вас остави само ако немате за њу бонбона.

Разговор није ни двобој ни утакмица; човек може

говорити како мисли а да не улепшава ништа; има права да буде оно што је обично. Може се са њом говорити, а да не буде ни досадан ни цепидлака, и о озбиљним стварима, могу се добити позитивна обавештења, може се са њом умовати као са каквим човеком. Исписао сам неколике разговоре које сам прибележио на лицу места.

Ручак код госпође Т...; за столом су њене две нећаке. Рухо им је просто као у ученица из каквог завода за васпитање девојака. За све време ручка старија не диже очију, или стидљиво погледа. Не из глупости: после ручка говорио сам са њима врло весело читав сахат. Ћуте из плашљивости, дечије стидљивости, безазлен страх заплашене срне. Кад их што упитате, руменило им уђе у образе. Ја волим такву душевну младост; није потребно да млада девојка сувише рано буде слободна и сигурна собом; Францускиња је цвет који се сувише рано отвори.

Оне проводе зиму и лето на селу, на двадесет миља од града. Свакога дана ходају бар два сахата; затим раде заједнички или слушају гласно читање. Цртају, свирају, походе сиротињу, читају (претплаћене су на *покретну читаоницу*). Читају романе, путописе, историју и неке придике. Недељом црква и предавања сиротној сеоској деци. Није им досадно, нити желе друштво. Ове зиме биле су у Француској; Францускиње су, веле, врло пријатне, љубазне и веселе. Изненађује их и вређа што се води над девојкама сталан надзор. У Енглеској су оне много слободније. У самоме Лондону, може свака изаћи сама или бар са својом сестром. Међутим, и ту се претерује; оне осуђују оне fast-girls што јуре по лову, што са људима опходе као са друговима, а понекад и пуше.

Све је обично код ових двају девојака, васпитање, памет, карактер, лице; здраве су, свеже су и ништа више; то су праве девојке. Ова простота, ово здравље, онај здрави разум, довољни су да створе добру жену која ће гледати своју кућу, рађати децу без муке, бити верна своме мужу, а не упропастити га својим хаљинама.

Главна је ствар да немају изазивачко држање; на-

водим одмах претеране, и неповољне примере. Ове зиме, у једноме парискоме салону где сам и сам био, улази један дебео црвен човек, тром, ћелав, рођак једноме доста виђеноме човеку из Енглеске, са својом шеснаестогодишњом ћерком; лепо пријатно лице, али какво незнање у ношњи! На рукама мрке дебеле рукавице, коса увезана у витице, незаглађена, бела хаљина као за јахање, рђаво скројена, струк се чини као какав пањ у платненој врећи. Цело вече ћутала је као пепељуга, у ономе сјају од најелегантнијих хаљина и лепота. — Овде, у Сен-Џемс. Парку, у Изложби, у одељењу где су слике, многе младе, лепе добро обучене жене носе наочаре. — Остављам на страну друге црте; али је за мене јасно да је код њих много мање него код Францускиња развијено оно осећање да се свакога часа и пред сваким испрсе, да су на паради.

Отуда, природност је мање успљена и слободније се јавља. Ових дана, тридесет миља од Лондона, дуго смо ходали са домаћиновим кћерима, и испели смо се на доста стрм брег. И ако још младе, праве су козе, скакућу непрестано и кад се пењу, по стрмним странама и међу камењем. Бујност и слобода живота и снаге животињске, ништа женскога; оно њихово хучно џакање, оне сјајне очи, окретност, звонко изговарање, наводи на мисао да су у колима којим смо дошли весели енглески ђаци који о распусту иду кућама. У млађе су образи румени као јабуке; код обадве јаке вилице и велике стопале. Госпођица Чарлота (петнаест година) казивала ми је да би могла пешачити двадесет миља. — Немачки су училе од дадиље; али француски још не знају. „На ваша је васпитачица Францускиња? — Јесте, али кад је човек глуп!“ — На онда у смех! — Јамачно немају самољубља; не мисле да играју какву улогу; овако крупне и развијене, кћери богата племића, оне су још деца; нити каква мисао, нити какав покрет казују да је то женскиње. — Ни сувише напредне ни светске; ове две црте су увек заједно, а уз њих има пуно других.

Својим очима сам се уверио о великој слободи;

видим их многе како јашу по Хајд Парку у пратњи само једнога служитеља. — Овде, и ако сам тек од два дана, моле ме да узмем под руку једну младу девојку из куће и да је одведем на једну миљу далеко. — С..., који је провео годину дана у Енглеској, налази да је ово отворено и слободно опхођење врло пријатно. „Дођите ми, рекао му је један џентлмен коме су га приказали, упознаћу вас са мојим кћерима“. То су најљубазнији и најчеститији другови. Са њима се јаше, иде на archery meetings, са њима се говори о свему или готово о свему; са њима се човек смеје без задњих мисли; и какав лудов морао би се с њима опходити као да су му сестре. — Два моја пријатеља Француза, у Манчестру, вечерају у једној кући; у једанаест сахата у вече моле их да отпрате кућама две младе девојке које су биле на вечери. Сви четворо седају у кола и возе се пола сахата; ћаскају без забуне и сметње и једни и други.

С оваким обичајима, човек највичнији недаћама и рђавштини живота мора у својој души сачувати један кут за песништво, за танана осећања. — То нама недостаје; један Енглез који је путовао по Француској чудио се и вређало га кад је видео како људи у Паризу загледају жене у очи и не скрећу им с пута.Ваља живети у иностранству па видети како су наше опхођење и наши разговори о томе недопадљиви па и увредљиви; сматрају нас за калфице, глупаке и раскалашне. Истина је да ми тешко осећамо шта значи поштовати; родови, положај, васпитање, не стварају тако велике разлике код нас као код других народа. Код нас, сем тога што су појединци равноправнији, они осећају и јачу потребу да и осете ту равноправност.

Вечера код Ф... Жене ми причају о васпитању младих девојака.

Девојке имућних и богатих родитеља уче од малена француском, немачком, талијанском језику странкиње, дадиље и васпитачице. Обично уче прво француски; го-

тово га све говоре течно, а неке још и без икаква нагласка; поменуо сам једини изузетак који сам нашао. Оне читају Данта, Манцонија, Шилера и Гетеа, наше класике, Шатобријана и модерне писце. Многе уче и латински; то ће им служити за васпитање своје деце или млађе браће. — Многе изучавају природну историју, ботанику, минералогију, геологију; имају наклоњености за све ствари из природе; у пољу, на морској обали, на њиховим честим путовањима, могу разгледати минерале, биљке, шкољке, правити збирке. У осталом то је већ навика у Енглеза да се снабдевају са фактима; зато су оне и образованије, и то много темељније него код нас. Има још један разлог, многе се младе девојке не удају, те им треба унапред спремити какво занимање. Леди М... казује ми да у једној породици из њенога суседства има пет неудатих девојака, и то лепих; старије имају тридесет и пет и тридесет и шест година; оне су биле раскошно васпитане а готово немају мираза. Отац даје својој кћери често само суму равну приходу који ће његов најстарији син, његов наследник имати; шта више он обвезује младожењу који се јавља да спреми његовој кћери нарочити приход, двеста, триста, четири стотине фуната стерлинга годишње, којима ће као удата по вољи располагати, који ће јој бити џепарац (pin money). Такав захтев одбија многе; у осталом, у обичају је да се треба узимати из љубави и истините наклоности; често се догађа да таква наклоност није подељена. — Отуда многе не нађу срећу и постају уседелице. Има их готово у свакој породици; на тетке се радо гледа. Оне помажу васпитању деце, управљају једним делом куће, вотњаком или рубљем, скупљају биљке, сликају акварале, читају, пишу, постају научнице. Многе пишу поучне романе, а често и врло добре романе; Мис Јонџ, мис Кевене, мис Бренте, писац *Џон-Халифакса*, мис Текере, и друге су познате. Списатељке су често даровите, има их првога реда, госпође Џескел, Џ. Елиjот, Елизабет Браунинг; ове две последње су генијалне. — Додајте још и преводе;

многа немачка и француска дела жене су превеле, и то добро превеле. — Друге пишу по књижевним листовима, састављају популарна издања, улазе у какво удружење, држе предавања за сиротну децу. — Треба наћи употребу подобностима, или стећи таленат којим ће се разагнати чама. Таквоме раду не смета ништа што је неко из највишега друштвенога реда. Погледајте шта ради краљевска породица: краљица и њезине кћери дају за добротворне продаје акварелe, бакрорезе, цртеже, које су саме радиле; кнез Алберт је био један од најобразованијих, најактивнијих људи у краљевини; сваки изабира један посао, ради на побољшању земљорадње, напретку какве науке, какве установе или задужбине.

Живот је, дакле, озбиљан, и сви, чак и младе девојке, знају да се морају спремати и учити. Н., који долази сваке године у Енглеску, посети једног од својих старих пријатеља, богатога човека, с породицом; он му вели: „Љут сам; мојој кћери Џени има двадесет и четири године, неће да се удаје, затвара се често у библиотеку и почиње да чита књижурине.

„— Колико јој дајете мираза? — Две хиљаде фуната стерлинга. — А вашим синовима? — Најстарији ће добити имање, други рудник који доноси прихода две хиљаде фуната стерлинга. — Дајте пет хиљада фуната мис Џени.“

Овај предлог се учини оцу добар, и дадне пет хиљада фуната. — Ове године мис Џени се удала, добила је и дете; створена је за матер, жалост би била да је постала учена уседелица, с наочарима; младожење се нису јављале за то што је кућа вођена на великој нози. — Ја се дивим оној хладнокрвности, здравоме разуму, и храбрости младе девојке која, кад се нађе у безизлазноме положају, промени пут без ропта̄ња и тихо се преда изучавању.

Ни у једној кући у Лондону или на селу које сам походио, нисам нигде видео какве помодне новине. Један мој пријатељ Енглез који је живео у Француској, казује

ми да у Енглеској добро васпитано женскиње не чита такве будалаштине. Сасвим противно, један нарочити преглед, *Преглед енглеских жена*, чији сам један број прелиставао, пун је докумената и писама о исељавању у Аустралију, чланака о јавној настави у Француској, и других озбиљних расправа; нигде романа, ни козерија о позоришту, нити извештаја о моди, и т. д. Све је озбиљно, темељно; а погледајте, на против, код нас у какавоме замку у унутрашњости модне новине са красним сликама, модела за последњи облик шешира, објашњење каквога веза, сентименталне причице, пријатне комплименте читалицама, а нарочито преписку уредника и претплатника на последњој страни, урнек смешног и блутавога. Срамота је да човечији ум може и такве ствари преживатати. — Боље је и рђава хаљина него празна глава.

Преписујем овде неколико наслова чланака које су написале жене у Transactions of the national Association for the promotion of social sciences: Лујза Туининг, *о васпитању с помоћу занатлиских домова*; — Барбара Колет, *о среским школама за сиротињу у Енглеској*; — Мери Карпентер, *примена начела васпитавања у школама код нижих класа*; — Флоренција Хил, *садање стање колоније Метреј*; Флоренција Најтенгел, *статистика болница*; — Беси Перкис, *положај раденица у Енглеској и Француској*; — Сара Ремонд, *ропство у Америци и његов утицај на Велику Британију*; — Г-ђа Унгине, *напредовање дојиља у земљорадничким окрузима*; — Џени Кро, *извештај друштва за снабдевање жена радом*; и т. д. — Већина од ових списатељака нису удате; већина су деловође активних удружења којима је главно гласило *Преглед* који горе поменух; једно од ових удружења налази рада женама, друго обилази занатлиске сиротињске домове, треће обилази болеснике. — Сви су ови чланци поучни и корисни; навика предавања, похађања сиротиње, разговарања с људима, дискусија, изучавање, лично расуђивање о фактима, донели су своје плодове; оне умеју по-

сматрати и умовати; оне улазе у суштину саме ствари и разумеју право начело свакога напретка. „Ваља пре свега и као прва сврха, вели Мери Карпентер, развијати и управљати вољом дитињом, њу врбовати као главнога војника, као најсигурнијега сарадника у васпитању које му се даје“. Човек може да се поправи, усаврши сам; иницијатива, лични напор, *самоуправа*, су неопходни; морална правила се не могу примењивати с поља него треба да избијају изнутра — Когод је читао енглеске романе, тај зна са каквом тачношћу и правилношћу ове списатељке описују карактере: једна жена која је живела на селу, са мало друштва, водећи кућу, често остане из небуха без хлеба те мора да пише да се хлебом храни, и тада се види да она познаје боље човечије срце него какав психолог од заната. Бити образована, научена, корисна, стећи убеђења, другоме их саопштити, употребити, и то добро, своје подобности, то је нешто. Неко ће се и смејати, рећи ће да такви обичаји стварају учитељице, цепидлаке, списатељке, али не и жене. Како хоћете; али упоредите то с оном празном лењошћу по унутрашњости, чамуњање наших госпа, живот какве старе госпођице која гаји канарице, проноси речи, плете и иде у цркву.

Још нешто, у Енглеској, нису све цепидлаке. Ја познајем четири пет жена и младих девојака што пишу; па зато су и љупке и природне. Већина списатељака које сам горе поменуо, по казивању мојих пријатеља, добре су домаћице и врло скромне у опхођењу. Поменуо сам две генијалне; један велики француски уметник, чије бих име могао поменути, провео је са сваком од њих више дана а није знао чак и да су даровите; ни за тренутак није се испољавао писац, за двадесет часова разговора није се показала потреба да говоре о себи и о својим књигама. — М..., позову на неко пољско имање, кад сазна да домаћица зна боље грчки него он, извини се и одбије позив; она му онда из шале отпише на грчкоме језику енглеску реченицу. Имајте на уму да је та жена из великога друштва, да има девет кћери, две дадиље, две

васпитачице, потребан број слугу, велику кућу, често многе госте: и поред свега тога савршен ред; никад галаме, забуне; све иде само од себе. — Ето скупа подобности и противности о којима бисмо ми могли размишљати. У Француској се врло радо мисли да, чим жена није лутка, није ни жена.

Разговор са више Енглеза о браку; они су живели на страни, те мислим да су непристрасни; у осталом они се у казивању слажу:

Енглескиња хоће да се уда из љубави; она замишља у себи један роман, и та сањарија је део њезине поносипости и њене чедности. Отуда многе, и то узвишена карактера, сматрају да би сишле са правога пута кад би се удале без одушевљења које је последица истините наклоности. Удати се, значи предати се сасвим и за навек; читајте женске романе о томе дубокоме осећању, нарочито *Џона Халифакса, џентлмена*, и друге од исте списатељке. То су теорије једне чисте, искључиве душе, која је прошла кроз свет а није, нећу рећи упрљана, но ни окрзнута.

У томе роману, девојка остаје Енглескиња, т. ј. позитивна и практична. Она не сања о романтичним делима свога јунака, о сетним шетњама, с руком у руци, по месечини, већ о учешћу своме у раду. Она хоће да буде помоћник, користан друг своједу мужу на дугоме путу, у мучним предузећима, у свима пословима, чак и у оним који су досадни и погибни. Такве су, на пример, госпођа Ливингстон и леди Самуел Бекер: једна је прокрстарила Африку; а друга је ишла на изворе Нијагаре где умало није главу изгубила. — Походио сам енглескога владику са једног великога Суперског острва где живе сами дивљаци и људождери; његова жена има на лицу ожиљке, успомене са тога острва. — Једна млада девојка из суседства, имутна и добра рода, спрема се, пакује клавир, и т. д.; младожења је води у Аустралију; кроз пет шест година вратиће се овамо да види своје

старе родитеље. — Друга млада жена, двадесет и четири године, слабуњава и осетљива; муж јој је у Пенџабу, (плата шест хиљада фуната стерлинга, хиљаду две стотине фуната на достојније заступање); две године у Европи болује од запаљења у гркљању, које ће се повратити чим се врати у Индију; четворо ситне деце; пре него наврше две године шаљу их у Европу, у Индији их клима сатире; у Енглеској има читавих завода од ових малих Енглеза из Индије. — Врло често бива да се каква леди, кћи маркиза или баронета са седамдесет пет или осамдесет хиљада динара мираза, удаје за једног обичног грађанина и по својој вољи улази у мању кућу, где је мање богатства, удобности, улази у нижи или много нижи свет. Она се и на то навикне.

Зло је велико лов на мужеве. Има доста рђавих и светских навика; неке младе девојке чак и злоупотребљују своју слободу само да се удобно удаду. Богата и млада племића јуре на све стране. Сувише га лепо примају, ласкају му, стављају у искушење, изазивају, те постаје неповерљив и отвара очи. Тако није у Француској; младе девојке сувише добро држе да би и то могле покушавати; дивљач не постане никад ловац.

Мирази, обично, нису велики. Казивали су ми две три породице у којима најстарији син има сто или двеста хиљада фунти стерлинга; девојке добијају од три до пет хиљада фунти стерлинга. Те отуда, да се удаду, треба им залудети некога. — Многе се не удају што не налазе узајамна осећања код мушкиња, и онда живе код најстаријега брата.

Сваки Енглез има у своме срцу један кут за роман са женидбом; он замишља кућу са женом коју ће изабрати, живот са њом, децу; ту је његов мали васиони свет, неприступачан за друге; докле не скући кућу он се не осећа добро, сасвим противно Французу за кога је брак крај свему, од два зла мање. — Често мора да чека, нарочито ако је најмлађи брат, јер сувише мало зарађује да може издржавати кућу. Иде у Инђију, Ау-

стралију, запне из све снаге за посао, враћа се и жени; страсти су овде упорне и дубоке. Кад је Енглез заљубљен, рече ми један домаћин, он је готов на све. — Текере је врло добро оцртао јачину и сталност овога осећања у мајору Добинсу, заљубљенога у Амелију *(тржиште људских таштина)*; петнаест година чека без наде; јер за њега постоји само једно женскиње на свету. — Отуда оне патње у тишини и многиириснн јади. Многи младићи се заљубе, те дуговремена чедност, повученост у себе, јача подобност за велика осећања, мање расплинута него код нас, доводи њихову страст до крајњих граница. Често ова страст не води ничему, или нису вољени, или је разлика положаја врло велика, или немају доста новаца да издржавају породицу, јер то врло много стаје у Енглеској. И они онда готово полуде, путују да забораве, иду на крај света. Помињали су ми једног врло отменога младића коме је преотео девојку неки племић; две године су страховали да не изгуби памет. Ишао је у Кину и Аустралију; сад заузима висок положај, постао је баронет, води велике послове; али се није оженио; с времена на време измакне, и путује пешке да би био сâм и да не би ни с ким разговарао.

Поменуо сам да се младеж виђа и похађа потпуно слободно, без надзора; тако могу једно друго изучавати и познати се лепо, четири, пет месеца и више, јахати и разговарати заједно више лета на селу. — Кад се младић одлучи, он се најпре обраћа девојци, родитељима тек у другом реду; сасвим противно француским обичајима: Француз мисли да није честито говорити отворено или прикривено девојци пре него говори са родитељима. Енглези нас због тога куде и подсмевају се нашим препагљеним браковима пред бележницима. — Па ипак К.... Енглез који добро познаје Французе, признаје да код њих бракови из љубави рђаво свршавају, а наши бракови бивају добри.

Женин мираз се обично даје у руке фидејикомисарима који њиме рукују под својом одговорношћу, а мужу

и жени дају само приход; уопште је овај приход за женине ситне трошкове; тиме она треба да одева себе и децу. На тај начин имање постаје женина искључива својина, те не може пропасти ако би мужа какво зло у пословима снашло. — Та је предохрана због тога што иначе удадбом све женино имање постаје мужевљево; на тај начин жена не би имала ништа, не може имати ништа свога; пред мужем је обично дете. За то је Стуарт Мил устао онако оштро против потчињености женскиња. Доиста, оне су потчињене и по закону, и по вери, и по обичајима, и то много више него код нас. Муж је господар (лорд), те често узима врло озбиљно то господарство; како жена не доноси новац, а оно мало што донесе остаје изван куће, он мисли да јој не мора казивати ништа о својим пословима. Понекад она и не зна шта ради, како зарађује новац што доноси, он даје извесну суму месечно за кутње трошкове, а о осталоме не даје рачуна. Нека шпекулише, зида, продаје, купује, то се ње не тиче; често и пропаст нађе а она није могла опазити да ће до ње доћи. Она је само управитељица, она мора да се брине о кући и о деци. Обично се помири са том улогом; по савести и по васпитању блага је и покорна. — Па ипак, признају ми пријатељи, ова неједнакост има тешких незгода; муж је често деспота, те и жена, ако он умре, није у стању, као код нас, да се нађе у пословима, да управља децом, да замени породичнога старешину.

Брак се дубоко поштује, а, у томе погледу је јавно мнење немилостиво; ваља само читати књиге, новине, нарочито списе које наши писци пишу са највише слободе, на пример, романе, шаљиве листове; браколомство се никад не прашта; чак и у присним разговорима међу људима сматра се као злочин. — Има изузетака, о њима ћу говорити доцније, у редовима трговачким и међу властелом другога реда, у моди, која путује и влада се по обичајима у Европи. — Али у маси, код добро васпитаних и у правога племства, готово су све жене по-

штене. К... ми казује да могу остати годину и по дана и походити све салоне на нећу наћи ниједан изузетак: помиње се само једна жена у највишим круговима. Пре педесет година нашло би се и више, у доба Бајроново и Алфијеријево. Од тада је јавно мнење постало оштро, и краљица је радила из све снаге, најпре својим примером, затим својим утецајем; са двора свога изгонила је госпе сумњива владања; само због хитних и важних послова за време Кримскога рата, краљица је могла трпети под истим кровом, у Виндзору, једног државника познатога као браколомника. — Друго јемство је бојазан од јавности и новина.

У томе погледу, њих јако дира наше лакомислено држање. К... ми прича да је у једном париском салону чуо где је један светски човек рекао једном другоме: „Дакле, драги мој, твоја жена има драгана?“ Тај разговор му се учинио страховит, и има право. Књига као што је Балзакова *Психологија брака*, направила би велики скандал; *Друштво за угушивање порока* би је, може бити, оптужило суду, а вероватно је да не би нашла издавача. — Један либералан књижевни преглед, National review, нема довољно оштрих речи за наше обичне романе: „Безимене бестидности, морал покварена мушкиња и женскиња“. Они заборављају ово троје. Пре свега распусници су само елегантни скорохлебовићи; они врло ретко могу да осрамоте имутње и богате грађанске породице које имају својих традиција. Поред тога, у унутрашњости, свачији је живот познат, и бојазан од оговарања је чувар. Најзад, Француз показује што странац крије: гади се на претварање, и воли више да се хвалише пороком.

Добро владање, по мишљењу мојих пријатеља, у Енглескиња објашњује се овим:

1-о Слободне од детињства, науче се боље како ће се владати.

2-о Мање се заносе, сањају мање, јер су се дружиле са младићима и познају мало свет.

3-е Навикнуте су на размишљање, имају здрав разум, јер су озбиљније васпитаване, знају више језика, имају знања из наука, пропутовале су готово све Енглеску а често и стране земље, слушале су своје очеве кад говоре са пријатељима о политици и озбиљним стварима. Уз то, протестанска вера развија навике за размишљање и умовање. Романи су сви морални, а, у додиру са сиротињом, у добротворним друштвима, слушајући општинске дебате, упознале су се са стварним животом.

4-о Осам или девет месеца преко године проводе на селу, те су боље заштићене од искушења.

5-о Имају много деце и она им задају доста посла; пуна кућа деце са свима дадиљама и васпитачицама, захтева стални надзор.

6-о Траже друга занимања поред тога, недељна предавања, раднички домови за сирото женскиње, посећивање сиротиње, ботаника, минералогија, скупљање биљака и лептирова, читање. Свака имућна породица на селу прима, сем *Тајмса*, осим других новина и научних прегледа, многобројне књиге које јој шаље читаоница. Мјудска главна читаоница, купује сто и педесет хиљада свезака годишње; узела је три хиљаде примерака *Путовања Ливингстонова по Африци*, две хиљаде и четири стотине Меколејове *Историје Енглеске*. Многе озбиљне књиге на тај начин долазе и обнављају се свакога месеца на столу у библиотеци Country-seats. Међу овим књигама најчешће се налазе дела из политичке економије, природних наука, историје, а нарочито путовања. Сваке године штампа се по двадесет путописа; Енглез најрадије путује, а после тога најрадије чита путописе; на тај начин повећава сазнање факата. Исти је укус и код женскиња; све које сам познавао путовале су по Француској, по Италији и по Немачкој; једна млада госпа са којом сам јуче вечерао, провешће зиму у Риму, а пролеће у Јерусалиму; које су слабих груди иду у Кајиро исто онако као ми у Ницу. За време путовања воде белешке, пишу дневнике; по повратку неке

их штампају; друге их у рукопису саопштавају својим пријатељицама. — И тако знају у прсте целу земљу, видео сам их које живо прате, и то са знањем, за новчане заводе мелбурнске, пенсилванске изворе уља, побуне тајнишке у Кини, за годишње сече у Дахомеју. — Додајте томе физичко кретање и развијање талената; у свакој породици има једна или две акварелисте, а све јашу сваки дан. — На тај начин ум је заузет и време испуњено, те нема места за рђаве мисли.

То помаже моралноме принципу; али ваља водити рачуна и о самоме принципу. — У Француској се он оснива на осећању части; у Енглеској на идеји о дужности. — Први је мало самовољан; и важност му је различна према лицима. Један мисли да треба да буде непорочан у једноме погледу, а за остало мисли да му је све слободно; у низу рђавих радњи он одваја оне које себи не допушта; па и оне су различне према његовоме нахођењу; на пример, говориће истину, али неће писати истинито, или обрнуто. Моја част је оно у што уносим своју славу, а могу је унети у ово или оно. — Идеја о дужности, напротив, је нерастегљива и нема попуштања. Удајући се Енглескиња је обећала да ће бити верна, и та успомена је добро урезана у њеној савести. То се тако дубоко уреже, тврде ми пријатељи, да, често после погрешке, жена све прекине одмах; сва њена прошлост навали на њу као поводањ да је од срама и бола удави. Она није, у осталоме, толико умешна и лукава да изведе какву сплетку и сакрије нешто; двосмислени положај не слаже се са њеним одлучним карактером; деоба је буни, несносно јој је да мора непрестано лагати. Она тражи да бежи, да дође до развода брака.

(Наставиће се.)

И. Тен.

(Превео с француског Ј. Ј.)

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

„Краљ се забавља“ од В. Хига.

Узмите физичку ругобу најгнуснију, најодвратнију, најпотпунију; баците је тамо где ће се најбоље показати, на најнижи и најпрезренији ступањ друштвене зграде; кобном светлошћу контраста обасјајте са свих страна ово бедно створење, па му затим удуните душу којој дајте најчистији осећај човеков, родитељску љубав. То је драма „Краљ се забавља“. Тако Виктор Хиго, у предговору „Лукрецији Борџији“, описује ову драму.

Овај опис, са незнатним изменама, може се применити на све његове драме. У њима је увек главно лице обасјано кобном светлошћу контраста; физичка ругоба у друштву моралне лепоте, морална ругоба кроз коју пробија само један човечански осећај који је потпуно преображава, људи који су на најнижем ступњу друштвене зграде, а имају највеће тежње и најлепше осећаје. Свуда контраст: контраст у „Лукрецији Борџији“ која је потпуно изгубила појам о моралу, једна гнусна морална наказа, једно незапамћено чудовиште која воли свога сина исто толико колико и уживања и пороке своје; контраст у „Руји Бласу“ где, у старој, поноситој и господској Шпанији, један лакеј воли краљицу шпанску и постаје њезин љубазник, Руј Блас

Јадни црвак заљубљен у звезду; —

контраст у „Марији Делормовој“, која мења љубазнике чешће него преобуку, лепа, духовита и порочна Марија Делормова, која се најзад истински заљуби у једнога младића, напушта ранији живот кога се гнуша, којој је

Повратила љубав девојаштво њено;

контраст у „Хернанију“, који је бандит пун части и у исто време љубавни супарник краља Шпаније.

Виктор Хиго је неизмерно волео контрасте. Он их је тражио и стварао свуда, у драми, роману и поезији. Све чега се краљ Мидас дотакао претварало се у злато, све што је пролазило кроз руке Виктора Хига постајало је контраст. Сем главнога контраста који је, готово увек, основна идеја у комаду, све значајније сцене су тако исто контрасти, често натегнути и претерани, тако да изгледају наивни и примитивни. Начин на који В. Хиго ствара ове контрасте и постиже ефекат врло је прост; њега су морали употребљавати у првим почецима уметности, а и данас се служе њиме они писци који немају никакве везе са књижевношћу, који пишу романе и драме са социјалистичком тенденцијом. Као што ови последњи представљају свакога капиталисту као средиште свих могућих порока, као биће без искре човечанског осећања, грамзиво и похлепно на туђу част и туђу имовину, а сваког радника као идеал људских и породичних врлина, тако Виктор Хиго истиче своје моралне и физичке наказе као најбоља и најчеститија створења у оном друштву у коме живе. Где год се Хернани сукоби са краљем Шпаније, он краља побеђује часношћу и племенитошћу својом. Руј Блас, заљубљени лакеј, држи лекције о патриотизму грандима шпанским, и, у општем разврату и расулу, он једини остаје чистих руку и мирне савести. Марија Делормова, лепа блудница, постаје најсимпатичнија и најплеменитија личност у комаду. Цео је систем, дакле, у томе да се онима које је природа наградила, или друштво бацило „на најнижи ступањ друштвене зграде“, даду лепе и племените особине, а све остале, здраве и моћне овога света, представити као просте кукавице, подлаце и ниткове.

Све то имамо и у драми „Краљ се забавља“.

Трибуле, дворска будала, служи верно свога господара. Кад Франсоа I зажели смеја и шале, Трибуле је ту. Треба ли каква весела песмица, погрдан натпис, треба ли се посмехнути некоме, на један миг господарев Трибуле врши дужност своју. Забавља краља, весели племиће,

шали се, али нико не слути да Трибуле, кад је сам, бесни против ругобе и заната својега, да он силно осећа срамоту и беду што он једино нема „оно право које имају војници сакупљени у чопоре око дроњка који зову заставом, право које има и просјак у Шпанији, и роб у Тунису, и робијаш у казамату, и сваки човек који дише и креће се, — право да плаче и да се смеје по својој вољи!“

Та бедна наказа, та озлојеђена дворска будала, има кћер коју безгранично воли и која му је једина утеха у животу. Он то брижљиво крије од краља и дворских племића, јер се боји да му не упропасте дете. Зато је изабрао један миран и пуст крај Париза, у коме има доста цркава и калуђерица, а мало раскалашних племића, па је ту, у једној скромној кући, наместио своју Бланшу. Свако вече, чим добије мало слободна времена, он долази, кријући се да га нико не види, својој ћерки, да га она освежи и утеши говором и љубављу својом. Једна напомена. Трибуле је за своју кћер узео стан у истој улици у којој станује г. Косе, племић у свити краљевој чијој се жени удвара Франсоа I. Како Трибулеу није пало на памет да га ту може лако видети Косе, или неко од Косеових пријатеља из двора, или сам Краљ? Он је скупо платио ту непажњу, као што ће се доцније видети, али нама изгледа прилично неприродна.

И збиља, једне вечери, кад је по обичају долазио Бланши, позна га господин Пиен, коме је прва брига била да на двору разгласи како Трибуле има љубазницу.

Г. Пиен. Трибуле има.... Погодите шта има! Просто невероватно!

Г. Горд. Двобој са Гаргантуом?

Г. Пиен. Није.

Г. Пардајан. Мајмуна ружнијег него што је он сам?

Г. Пиен. Још мање!

Маро. Пун џеп новаца?...

Г. Пиен. Није. Он има — никад не бисте погодили — љубазницу.

Смеј међу племићима. Ко је могао помислити да ће

се једног лепог дана наказа Трибуле претворити у Купидона? Али како је сваки од њих имао разлога да се свети Трибулеу, они се договоре да му украду драгану и да је одведу краљу. Краљ је човек који воли лепе жене, а не тиче га се да ли су грађанке или племићке. Он ће знати да цени ову услугу. Какво задовољство преотети љубазницу својој будали!

Франсоа I био је од оних легендарних владалаца који, преобучени и непознати, тумарају по својој престоници тражећи разне авантуре. Он је тако једнога дана срео Бланшу кад је са својом пратиљом ишла у цркву. Млад, леп и дрзак, он се одмах допао будалиној ћерци. Пратио је неколико пута и сазнао где седи. Једне вечери, док је Трибуле саветовао Бланшу да се добро чува и нигде не излази, краљ се кроз врата, која је Трибуле оставио отворена, увуче у башту, поткупи пратиљу, и, кад Трибуле оде, изговори Бланши једну љубавну беседу прилично сумњивог укуса, али згодну за таку прилику и за младе девојке. Девојка је права јунакиња Виктора Хига: она призна краљу да га воли, само је страх да није богат. Краљ се куне да нема нигде ничег, да је спромашан ђак и ништа више. На то радовање Бланшино и пољупци. Али, чују се кораци на улици и пратиља брзо пропусти краља на друга врата. То Косе, Маро, Пардајан и остали долазе по девојку. На њима су дуги црни огртачи, на лицу маска, а један слуга носи лествице. Све је спремно. У напред уживају како ће будала беснити. Наилази Трибуле. Маро каже будали да су дошли да украду Косеову жену. Трибуле кличе од радости. „Косеову жену? И ја ћу с вама!“ Метну му маску на лице па му даду лествице да их држи док они пређу преко зида. Уђу у кућу, украду Бланшу и поведу је двору, а бедни Трибуле непрестано држи лествице.

Сада долази једна одиста лепа и силна сцена коју је, по мом мишљењу, Виктор Хиго при крају покварио за љубав контраста.

Племићи су довели Бланшу у двор. Она у краљу позна сиромашног ђака, преклиње га да је пусти кући, а кад Франсоа I, по свом обичају, постане сувише предузимљив, Бланша утекне — у његову спаваћу собу. Краљ оде за њом. Појављују се племићи, полако и опрезно, злурадо се осмејкују, трљају задовољно руке. Маро их зове: „Улазите слободно, господо. Лав је одвукао овцу у своју пећину“. Г. Пардајан скаче од радости: „Ах, јадни Трибуле!“ Ето и њега. Улази потпуно миран, као да се није ништа догодило, наставља певати песму коју је започео г. Пиен, шали се са племићима, али крадом погледа свуда око себе, завирује под намештај кад мисли да га нико не гледа, тражи ма што по чему би могао знати да му је кћи у двору. Да пита племиће? Неће му нијелан казати.

Трибуле. Где ли су је сакрили? Ако их питам, посмехнуће ми се. — Маро, веома сам задовољан што ноћас ниси добио кијавицу.

Маро (чуди се). Ноћас?

Трибуле (намигује му). Баш добра шала. Просто уживам.

Маро. Каква шала?

Трибуле. Знаш!

Маро. Ја сам ноћас у први мрак легао у постељу, а устао сам кад је сунце већ давно било одскочило.

Трибуле. Ти дакле ниси излазио ноћас? Онда сам ја сањао.

Племићи се смеју, праве алузије, причају како је морал ужасно опао, како жене ништа не поштују, варају мужеве и љубазнике. Какво је време наступило, свакоме се то може догодити. Трибуле саветује Косеу да добро чува своју жену. Маро прича како су три брата Гија једне исте ноћи затекли своје жене са другима. Косе свечано објављује да је жена невероватно превртљива. У том тренутку долази паж да зове краља краљици. Племићи му дају знак да то не може бити, али паж напомиње да је ствар врло важна.

Пиен. Краљ је у лову!

Паж. Како то, без пажева и хајкаша? Овде су му сви екипажи.

Пиен. Разумите једном, кажем вам да краљ не може никога примити.

Трибулеу је јасно да је краљ са Бланшом. Као помаман скочи и полети вратима краљеве собе, али га племићи задрже. Залуд Трибуле моли и преклиње, залуд неколико пута очајнички налети на врата, племићи се и даље смеју, још им је задовољство гледати бол јаднога будале.

Трибуле. Моје дете! Ја хоћу моје дете, господо!.... Али шта је за вас девојачка част! Жена је за вас њива која доноси жетву, кућа за коју се краљевска кирија плаћа на крају сваког месеца, тисућама награда које падају не зна се од куда, гувернерство или орден о врату.... Ви бисте сви продали краљу, ако то већ нисте учинили, за једно име, за једну титулу или за другу сличну бесмислицу, ти, Брионе, жену, ти сестру, Горде, ти мајку, Пардајане! О срама! Да један Вермандоа, потомак Шарлемањин, Брион, чији је предак био војвода милански, Горд-Симијан, Пиен. Пардајан, ви. Монморанси, највећа имена која постоје, да ви украдете ћерку мени, бедном човеку!... Али не; у тим великим породицама под поноситим грбовима не куцају тако ниска срца. Не, ви нисте њихови потомци: ваше су се мајке морале дати слугама! Ви сте копилад!

Туга обузме човека кад на позоришци гледа ову сцену, тако је лажна, тако претерана, све ради неког уображеног контраста и ефекта. Трибуле бесни, сипа све крупније речи и погрде, а племићи стоје непомични, хладни, као да се то њих ништа не тиче. Нико ни у нос, што каже Његуш. Они су могли бити распусници, раскалашни и порочни људи, али француско племство никад није пало дотле да заборави чак и на ону лажну част да не отрпи увреде које се у очи кажу. Сам Франсоа I рђаво би прошао кад би се усудио да такве речи

каже оним племићима, а Виктор Хиго меће их у уста Трибулеу, само да на рачун племства узвиси дворску будалу.

Трибуле хоће да освети ћерку. Зато оде једном специјалисти за такве ствари, Салтабадилу, који убија људе за двадесет талира, десет талира предујма, а десет по предаји жртве. Он има каваницу у једном пустом крају Париза, а његова лепа сестра Магелона уме вешто да привуче клијента који има да плати главом. Тако она домами и краља, који се забавља с њоме, изјављује јој љубав истим речима као и Бланши, обећава да ће је узети за жену и најзад остаје на преноћишту у каваници. Све је готово, само да Салтабадил удари краља „челика силом“, како кажу преводиоци ове драме. Али је Трибуле рачунао без два женска срца, без Бланше и Магелоне. Бланша, после свега што се догодило, воли краља као и пре, и за њега би све жртвовала, и срећу, и оца, и живот. Преобучена у мушко одело, она долази пред кавану Салтабадилову. Ту, кроз кључаоницу, види краља како ашикује са Магелоном, а затим чује разговор између Салтабадила и његове сестре. Магелона, којој се краљ допао, моли брата да га не убије. Тако леп и отмен младић, од господског је рода, без сумње, па да погине зато што га мрзи она грбава наказа! Али Салтабадил неће да чује: он није обичан лупеж, он има свој занат и зна за трговачку част. Обећао је наказп да ће убити овога младића — Салтабадил не зна да је то краљ — примио је десет талира, па шта може да ради? Убиће га, стрпаће га у џак, по уговору, и предати Трибулеу. Али на наваљивање Магелонино пристане да место краља убије првог путника који наиђе, а како ће лешину предати у џаку, Трибуле неће опазити подвалу. Све то Бланша слуша. Она спасава краља. Франсоа I измакне из крчме певајући своју познату песму: „Жене су ћудљиве — луд ко им верује“, — а Трибуле нађе у џаку своју кћер убијену.

Тако се мелодраматично завршава ова извештачена,

натегнута и неприродна драма, празна и неукусна као ретко које дело Хигово. На српском језику она се тешко може издржати, јер је, преводом, изгубила своју праву и једину лепоту, ненадмашне стихове Виктора Хига. Мени је жао што сам у овом приказу морао износити само слабе стране ове драме, што нисам могао говорити о стиховима ни о Виктору Хигу као великом и непорочном уметнику-песнику. Кривица је до младих преводилаца који се нису потрудили да бар неколико места преведу тако добро да се могу навести.

Г. Милутиновић, који је у последње време стекао глас даровитог глумца, требало би да припази, кад игра љубавнике, да им да држање које им припада по рангу њиховом; иначе ће његови љубавници све више опомињати на београдске Фигаре који недељом после подне, налицкани и намирисани, са ћубом косе на десној половини чела, обасипају комплиментима младе палилулке из Ратарске улице. У првом чину говорио је у прози, и ако је цео комад преведен у стиховима; доцније успео је да на неким местима изговори неколико правих стихова. Хвала му. Г-ца Петковићева наглашава стихове погрешно. а г-ца Алексићева никако. Код ње се стихови нижу један за другим, један као други, слични слепачком нарицању. Г. Станојевић није разумео ни улогу, ни комад, ни стихове које је изговарао. „И то чисто врело,“ изговарао је не као да значи: „И тај чисти извор,“ — но као да значи: „И то чисто врућe“. Од свих глумаца на нашој позорници, он је држим, једини био кадар то учинити.

М. М. Ракић.

УМЕТНИЧКИ ПРЕГЛЕД.

Питање о оперети у Народном Позоришту.

Постало је можда већ банално служити се патриотским и сентиментално-књижевним разлозима да се докаже да позоришту које је у своме дилетантском зачетку имало у репертоару „Ромеа и Јулију“, „Скапенове ђаволије“, „Заиру“ и „Хернанија“ — не личи да после педесет година, под титулом Краљевског и Народног Позоришта игра „Микада илити Један дан у Титипу“, и да је у тој кући место Шекспиру, Молијеру, Стерији и Ђури Јакшићу, а не Офенбаховој мазурки и Целеровим пратерским куплетима. Међутим данас је, после једва неколико година, нагомилано толико несрећног искуства у овој ствари, да је сувишна свака сентиментална аргументација да се докаже колико се грешило и да се предочи куда би се све отишло ако се продужи и даље како је почело.

Несумњиво је — и према закону, и према намерама његовог првог добротвора, и по улози коју ова државна и национална установа има у литератури, у уметности, у народном образовању, у општој националној култури — да у Народном Позоришту није место ни аустријским валцерима ни капларским галантеријама „Једне јапанске чајџинице“. Тај разлог народног образа у овом питању толико је очигледан и неоспоран да — хвала Богу — поред свег данашњег дармара у јавном животу, ниједан човек од имена, ниједан лист, нема смелости да га порекне. Али поред све те једнодушности у сентименталној страни питања, дошли су други, практични разлози. Док још не буде створена стална публика, док још буде овакве хетерогености у њој, док драма не буде толико јака да сама буде довољна привлачност — мисли се — потребно је трудити се свима начинима да се публика веже за кућу...

И ако се свим тим искључиво практичним разлозима једна оваква национална установа не би можда смела руководити, страшније је још што ни они чак не постоје.

Пре свега, ја не знам — да се најблаже изразим — апсурднијег начина од репертоара у коме су „Хамлет“ и „Гејша“ раме уз раме — да се створи оно што се у срећним позориштима зове његова стална публика. Две антиподно различне и далеке су ствари имати стално пуну салу и имати сталну публику. Какав је то драгоцени успех за једно позориште — стална публика! Сталне публике нема ниједно позориште на свету пуну салу; најславније међу најславнијим, најстарије по каријери, има је у својим најбољим вечерима можда само трећину сале, али од те трећине оно постоји. Стална публика то је онај најближи, највернији део посетилаца, који се ствара и напредује упоредо са стварањем и подизањем позоришта. То су посетиоци који нису пропустили ни једну премјеру, гледаоци који су били на првој представи „Хамлета“ и који од тада нису изгубили из вида ни једну промену, ниједан нов покушај у њему, гледаоци који су видели неколико Маргарета Готје, неколико Армана Дивала, који нису пропустили ни једну нову Офелију, ниједну Кларицу, ниједног Лаерта, ниједну Јакшићеву Јелисавету, ниједног Максима Црнојевића. Они прате репертоар, они склапају из дна свога партера своју поделу комада, они критикују, одобравају, негодују, уживају. Они су нераздвојни део позоришта, неко треће тело између њега и широке публике, тело врло значајно, драгоцено по утицају и услугама које чини овој установи, јер та трећа сила, тај део сталне публике продужује живот позоришта онде где он престаје на позорници: после угашених свећа, та стална публика износи собом нешто од оне маћијеке позоришне атмосфере која не припања за обичног посетиоца, у њој се одржава традиција, чувају глумачке творевине за које иначе нема ни туча ни хартије да се овековече, у њој

је пропаганда, у њој је морална потпора, у њој је најбоља критика, у њој је највернија муштерија. И, ја бих волео да видим позориште које би тој публици смело изнети глумца који игра Сида и Ромеа да вергла валцер у „Корневилским Звонима“ или глумицу која игра Марту у „Платонском браку“ да игра балет у „Гејши“!

Ах! када Народно Позориште буде једнога срећног дана добило нешто од те треће силе — а тај дан неће још дуго и дуго доћи ако оно и даље буде морало таворити под данашњим условима — онога дана када оно буде добило прво језгро своје сталне публике, његова је будућност обезбеђена. Данашњи његов живот, од данас до сутра, у коме је главно — данас, сутра, ове године, за ове или оне управе — истерати само, по сваку цену, приход који ће пребацити приход прошле године, као по рецепту реклама београдског ђумрука, општинске трошарине или порезника који продају последњи котлић да заокругле суму: то није живот, то је сатирање. Као Управа, ја бих увек зазирао од те случајне, ћудљиве, равнодушне и непоуздане публике, која се мења сваке вечери, која полази са својих два динара у џепу не знајући ни сама где ће провести вече, која једног дана загуши салу у позоришту, а сутра се и прексутра, или ко би знао колико, сручи у какав циркус са великим слоном и балетом из Сегедина.

Та неопходна ствар — стална публика — ствара се добрим систематичним репертоаром, репертоаром који може бити разноврстан, помирљив чак донекле са укусом публике коју треба лагано, паметно водити бољему и бољему, али у њему мора бити неко извесно мерило преко кога се не може прелазити. Система неког с којим би се данас могла помирити оперета у Народном Позоришту — нема.

Са овим у вези може се само говорити о замеркама које се чине драми. Ако се налази да драма данас ни по глумачкој вештини ни по инсценацији, по костиму и декорацијама не може да задовољи београдску публику —

а о њеном префињеном укусу могло би се доста говорити — онда је још апсурдније него стварати сталну публику шареним репертоаром — подизати драму давањем оперета.

Јер мора се признати, тешко је наћи необичнијег начина за неговање укуса за драму и школовање драмских глумаца — од мазурки у „Баку Просјаку“ и балета у „Гејши“.

Са таквим само идејама дошло се до тог да српски песници почињу с поносом потписивати преводе „Лутке“ и „Бака Просјака“, да драмско позориште, које за годину дана није дало ниједну Шекспирову или Молијерову премјеру, изнесе за ту исту годину три оперете, и — за већу част — све три у стиховима свога драматурга. И никога онда не вређа што Зорка Тодосијћка и Раја Павловић, место да покрај свога лепог репертоара у комедији — с Маринковићем и Мокрањцем пропагирају народну песму која им је и створила глас, убијају са овим варварским језиком и орфеумском музиком свако осећање за смисао, акценат и праву лепоту у музици; и никоме онда од љубитеља позоришних није пало у очи што Илија Станојевић, један од најбољих глумаца Народног Позоришта није стигао за пуну годину дана да дâ ни једну велику нову творевину у комедији, у Молијеру на пример, докле је на другој страни привредио за то време три оперетске карикатуре. Једна од тих фамозних творевина је и она позната Мува из „Орфеја у Паклу“, у којој београдска публика тако усхићено гледа свога молијерског глумца. И док тако каква Мува приказује београдског Зганарела и Фалстафа пола године поред каквог разбијеног клавира, или док млади драмски љубавник београдски страћи тридесет проба да научи каквог витеза с валцерима из „Корневиљских звона“, или глумица што игра „Мишa“ и „Драгану“ нето толико да спреми балетску улогу Роли-Поли, док београдска Химена проведе свакодневно највећи део времена у студирању тиролских хорова, док се цела та кућа узбуни и преметне

читаво пола године док се на позорницу изнесе какав урнек музике и духовитости бечког Пратера, дотле тај исти Фалстаф пола научи пола импровизира Молијера — кад му још овај којом срећом падне у део — за неколико дана, дотле млади драмски љубавник ускаче у улогу Ромеа или Мисеовог Валентина, и млада трагеткиња у Јулију са две три пробе, дотле се у кући на врат на нос, како се стигне и могне, спрћљава и Молијер, и Дима, и Шилер, и Шекспир, и Јакшић, и Лаза Костић, и Иво Војновић... А у кући се доиста највећи број спрћљава на врат на нос, јер је потребно дати годишње 250 представа са двaестину нових комада, и дати пет различних представа у недељи, које су каткад за глумце исто што и нови комади, јер се не понављају у години — две једном, — потребно их дати по сваку цену и како било да било, док се на „Птичара“, „Орфеја у паклу“, или „Ђака Просјака“ потроши неколико месеца рада који узбуни и пореметп целу кућу.

И онда још, док се за каква Миледина колица у „Гејши“ баца нештедимице, док се на „Ђака Просјака“ — осим плате накаламљеном оперетском особљу — потроши хиљаду пет стотина динара, док се на оперетски костим да и црно иза ноката, дотле Краљевско и Народно Позориште нема ниједан историјски комад потпуно обучен, нема Хамлета, нема Егмонта, нема Перу Сегединца обученог.

Перу Сегединца! Не да га нема обученог, него нема ниједне личности из њега обучене. И мислите да је та непажња према драми зато што она не исплаћује свој трошак? Не! „Мадам Сан-Жен“ је играна 34 пута и донела 24.381 динара па зато ипак нема чак ни одело за Наполеона, тог стереотипног Наполеона кога знају и београдски шегрти са дописних карата и цигарпапира. „Ђидо“ је даван 54 пута и донео је 34.336 динара, и на то народно одело, које је потребно сваки час у српским комадима — на тог „Ђиду“, није утрошено колико је утрошено на једног аустријског лајтнанта из „Птичара“.

И што је страшније од свега овога, то је, да та занемарена, недоучена и необучена драма, не уступа приходом оперети у свом њеном сјају.

Размера прихода оперете и драме (разних родова) овака је:

„Птичар“,	за	33	пута	донео 26.800	просечно	812
„Лепа Јелена“	„	12	„	„ 8.949	„	745
„Пут око земље“	„	87	„	„ 63.563	„	730
„Корневиљска звона“	„	13	„	„ 9.151	„	707
„Маскота“	„	28	„	„ 19.539	„	697
„Суђаје“	„	22	„	„ 15.310	„	696
„Деведесет трећа“	„	7	„	„ 4.623	„	660
„Хамлет“	„	27	„	„ 17.591	„	651
„Ричард III“	„	13	„	„ 8.422	„	647
„Бој на Косову“	„	16	„	„ 10.202	„	637
„Ђидо“	„	54	„	„ 34.336	„	636
„Мадам Сан Жен“	„	34	„	„ 21.382	„	629
„Ђак Просјак“	„	9	„	„ 5.640	„	626
„Тодор од Сталаћа“	„	28	„	„ 17.482	„	624
„Лутка“	„	16	„	„ 9.953	„	620
„Отело“	„	31	„	„ 19.284	„	620
„Три мускетара“	„	8	„	„ 4.965	„	620
„Отаџбина“	„	32	„	„ 18.738	„	585
„Орфеј у паклу“	„	10	„	„ 5.684	„	568
„Чергашки живот“	„	10	„	„ 5.580	„	558
„Драгана“	„	9	„	„ 4.255	„	532
„Г-ђа с камелијама“	„	23	„	„ 12.110	„	526
„Микадо“	„	22	„	„ 11.480	„	521
„Хајдук Вељко“	„	30	„	„ 15.170	„	505
„Милош Обилић“	„	42	„	„ 22.170	„	504

Две изузетно велике цифре у овом прегледу показују „Птичар“ и „Лепа Јелена“, али, на срећу, ни оне не побијају ни у чем наша тврђења. „Птичар“ је у своје 33 представе имао 14 представа са гостовањима страних или нових певачких снага, а „Лепа Јелена“ која је иначе долазила у ред најмање посећених оперета достигла је овај просечни приход тек после 5 гостовања — од 13

представа. Поред ових скупих начина да се оперета освежи и појача (који у главном односе сав вишак прихода у колико он већ није привидан већ по самом великом коштању оперете), тај „Птичар", „Лепа Јелена", и „Корневиљска звона" и чак „Историја једне јапанске чајџинице" имају још једну нарочиту привилегију у репертоару: оперета која ужива глас берићетног жанра у Народном Позоришту готово стално даје се суботом, недељом или празником, у дане када нема комада који пада испод просечног прихода. А колико је она јунак који ће стићи и утећи и на страшном месту постојати, показују поучне цифре из несрећног фебруара прошле године, за време циркуса, коме нису могли дојадити ни „Корневиљска звона" ни „Орфеј у паклу", и ако би им то била још најсимпатичнија улога коју су они могли играти у Народном Позоришту.

Ево неколико цифара из тог несрећног месеца:

„Јованка од Арка",	2	фебруара,	недеља	376 д.
„Лутка"	9	„	„	397 „
„Корневиљска звона"	13	„	*четвртак*	*226* „
„Маскота"	16	„	недеља	370 „
„Душан"	22	„	субота-празник	330 „
„Орфеј у паклу"	23	„	недеља	312 „

Овај пораз омиљеног жанра пред кловновима, слоном и пештанским балетом показује најбоље куда би се све могло отићи трчећи на сусрет прохтевима овакве публике, од часа кад се Народно Позориште стави на искључиво практично земљиште. Ја не знам би ли се то завршило на каквом Офенбаховом канкан-балету или белом слону, али је очевидно да Народном Позоришту не доликује та улога, и да цео тај пут води ову установу једном апсурдном и безизлазном стању.

Истина је да оперета долази у ред најпосећенијих комада: то није нимало чудновато кад се зна да је то жанр лак и допадљив, својом мелодичном музиком, својим сценичном шаренилом, својом панорамом жена и костима, и кад се зна како се она данас даје а како драма, али

та добро посећена оперета (којој би то био једини — за нужду — разлог да се трпи у субвенционисаном Народном Позоришту) — нема ни изблиза моћ која јој се приписује.

Њени најватренији браниоци ишли су чак дотле да кажу: да оперета издржава драму. Драма је међутим у Народном Позоришту живела тридесет година без „Птичара“ и „Гејше“ и — сме се рећи — није јој било нимало горе но данас. Треба само прегледати приходе последњих десет година, средње приходе драме за се и средње приходе са оперетом, па да се види како је цела та граја надувана и колико се сва та мука, штета и срамота исплаћује.

У сезони	Број представа	Оперетских представа	Укупни приход	Средњи приход: Драма са оперетом	Средњи приход: Драма без о.ерете	
1893—94	215	—	97.790	—	454	
1894—95	247	—	107.202	—	434	
1895—96	246	—	107.424	—	436	
1896—97	264	—	98.147	—	371	
1897—98	213	8	93.695	439	434	„Микадо“
1898—99	241	11	121.055	502	490	„Птичар“
1899—900	242	26	128.495	530	504	„Маскота“ „Лепа Јелена“
1900—901	239	23	118.782	496	478	„Гејша“
1901—902	247	50	126.066	510	486	„Лутка“ „Орфеј у паклу“
1902—903	256	45	125.780	491	451	„Корнев. звона“ „Ђак просјак“

За последњи пет сезона:

Општи средњи приход је . 506

„ „ драме 482

„ „ оперете 671

Дакле: 155 оперетских представа донело је 29.402 динара више но да су место њих биле драмске представе.

Тих 29.402 динара вишка, за пет година, треба да

исплате издатке на костим, декорације, скупе преводе и партитуре, хонорар ванредним хористима, хонорар страним гостима, плате оперетским члановима, и да — исхране драму!

Да се оперета даје по данашњој практици, са неколико месеца труда и страћеног времена, са ванредним издатцима на костиме, повећани оркестар, хор и стране певаче — четири пет пута месечно — не исплаћује се. Да јој се у субвенционисаном Народном Позоришту да равноправност са драмом, са наизменичним представама, нарочитом одвојеном трупом која би стајала двојином колико сад стаје драмска трупа, и која, поред тога што би убила и ово мало драме као што данас убија народне комаде са певањем, не би исхрањивала ни себе саму а камо ли драму — нико и не помишља. Неког трећега система с којим би се оперета могла одржати у Народном Позоришту — нема.

Још једном: Није оперети место у Народном Позоришту, ни по имену које оно носи, ни по улози коју оно треба да игра у народном животу, као што је у њега не доводи никаква нужда: није то пут ни да се створи стална публика, ни да се подигне драма, ни да се ова установа обезбеди финансијски.

Оперета се у Народном Позоришту још — највише — може трпети привремено, онолико колико је се до данас затекло, и док је публика буде трпела овакву каква је, са домаћим певачким снагама, са истим хором и оркестром што се у нашим скромним приликама даје „Ђиди“, „Коштани“ и „Суђајама“. Обраћати јој пажњу која се у овој кући до данас још никад није ни упола обраћала ни Шекспиру ни Молијеру, ни народним комадима, траћити време и енергију најбољих глумаца на учење куплета и балета, усиљавати се да се „Птичар“ и „Ђак Просјак“ одрже у неком необјашњивом сјају поред „Хамлета“ и „Пере Сегединца“ у дроњцима — бесмислено је, срамота је, и злочин према овој установи.

Милан Грол.

ОЦЕНЕ И ПРИКАЗИ.

Прилошци историји Срба у Угарској крајем XVII и поч. XVIII века. Прибележио Јован Радонић. (Прештампано из Летописа Матице Српске, књ. 223. и 224., стр. 32 у 8⁰.)

Последње године XVII и прве XVIII столећа чине један од најинтереснијих периода у историји српског народа. И у политичкој као и у културној историји нашег народа то доба јесте један прелом, са којим настаје депласирање политичких и културних средишта, слабљење националног и у опште интелектуалног рада у једнима и јачање у другим крајевима српским, настаје измена у значају економских комуникација и јачини дотадашњих спољашњих утицаја на положај и даљу судбу Српског Народа.

Најкрупнији пак догађај у том погледу јесте исељавање великог броја српских породица с десне стране Саве и Дунава не леву, год. 1690, а најистакнутија личност пећки патријарах Арсеније III.

И о једном и о другом раније се мало знало и погрешно судило због недовољног познавања прилика и догађаја. Нарочито се погрешно судило о патријарху Арсенију III. Патријархов рад раније је оцењиван као штетан по интересе српског народа. Арсенију III много се пребацивало за малодушност; његовим корацима приписивао се карактер себичности, и истицано је како је његов лични интерес надвишавао општи. Па и сама сеоба српског народа 1690 год. уписивала се њему у грех. Ишло се чак и тако далеко да се тврдило како је за то био потплаћен од стране ћесареваца.

Али је све то погрешно. Грешило се пак што се није знало за његов рад и прилике у којима је радио. И како се сваким даном у испитивању прошлости иде

прво познавању и истраживању што већег броја података и што свестранијем њихову оцењивању, тако се једном мора учинити и с овим временом рада патријарха Арсенија III. И нови се подаци већ почињу јављати, а с њима и личност Арсенија III бива јаснија и оцена његова рада тачнија и правичнија у погледу његова заступања интереса српске цркве и православног народа српског у доба онако велике опасности од католичанства.

Патријарах Арсеније III није био обичан човек. Он је био одличан архипастир, а и доста увиђаван политичар. Истина његово узмицање из Пећи 1690 год. показује како се преварио у рачуну с ћесаревцима, али неочекивани и брзи ток догађаја из краја 1689 и почетка 1690 године био је такав, да би обманућо и много окретнијега политичара. Да је пак он умео мислити и радити правилно, види се по томе што у доба нове опасности није изгубио главу нити пренебрегао интересе православне цркве и српскога народа. Јер кад је напустивши Пећ 1690 год. измакао у Београд, пред новом опасношћу од Турака он се није просто бацио у наручје ћесаревцима, него је пре одсудног корака прво тражио обезбеђења за опстанак српског народа и цркве у земљама под ћесарском влашћу. Сеоба од 1690 године није била његово дело већ ресултат прилика и догађаја од 1687—1690 године на Балканском Полуострву. Она је имала карактер привременог склањања испред Турака на сигурније земљиште, док не би наступиле погодније прилике да се бегунци поврате на своја огњишта. Али и ако је она била таквог карактера, Арсеније III одмах је схватио сву замашност њену. И знајући на какве ће тешкоће наћи народ у том привременом склоништу, како од ћесарских власти тако од поглавара католичке цркве у Угарској, он је преговоре с ћесаром извео тако, да је прелаз преко Саве изведен не као узмицање испред Турака него као ресултат договора, закљученог ћесаревим писмом од 21 августа 1690 год., писмом којим се обеле-

жава државно-правни положај српског народа у земљама под хабзбуршком влашћу.

Дакле, овај први акат државно-правнога карактера јесте дело његово и његових сарадника из 1690. године. Према томе у првом реду патријархова је дужност била да се стара за његово извршење. И он је на томе радио тако стално и неуморно да му је сав рад од 1690 год. па до смрти његове 1706 год. био упућен на то. Ради тога он је непрестано водио борбу с угарским властима, представницима католичке цркве и ћесарским двором.

На ту његову борбу, досад у неколико познату, „Прилошци“ г. Радоњића бацају нове светлости. Из њих се види како је тешку борбу водио Арсеније Ш, да би сачувао народ и цркву од унијатскога зла, које су у Хрватској и Угарској помагале и грађанска и црквена власт, и да би једном задобио јасно признање оних привилегија, које је ћесар Леополд дао Србима 1690 године. Види се, даље, како је патријарах радећи на томе радио и на спасавању свог народа од непосредне политичке и економске зависности народно̂сти̑ католичке вероисповести, с којима је овај био измешен. Види се, најзад, и да не стоји оно за што се овоме највише пребацивало. Да потпуно приведе у дело ћесарска обећања од 6 априла и 21 августа 1690 године, која су имала снагу привилегија, и покаже како постоји континуитет у односима српског народа и ћесара пре августа 1690 год. и после тога, на левој обали Саве и Дунава, као и на десној, он је тражио признање самосталности српске цркве, чији је поглавар он, и политичког и војничког старешину народу у лицу Ђорђа Бранковића, с којим се дописивао и за чији се спас из затвора јако заузимао. Тим хоћу да кажем да са̂м Арсеније Ш Ђорђа Бранковића није сматрао наметљивцем, већ радником на српској ствари и српским првaком, и да према томе има да се једном пређе преко гледишта о Ђорђу Бранковићу које је упорно заступао архим. Руварац са присталицама својим.

Г. Радоњић поред кратке расправе саопштио је у прилогу четири латинска документа. Два су молбе патријархове ћесарима Леополду I и Јосифу I (од 28 јуна 1694 и 16 јуна 1706), трећи је мишљење кардинала Леополда Колонића од 6 јула 1694 год. о првој патријарховој представци, и четврти достава Георгија Фенеши, бискупа у Јегри, Угарској Двор. Канцеларији од јула 1694, како ће силом спречити патријарха Арсенија у посети каноничкој у својој дијецези. Сва четири документа јесу интересна и г. Радоњић не би требао да се заустави на истраживању података овога доба.

Јов. Н. Томић.

БЕЛЕШКЕ.

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ.

Песме Светислава Стефановића. — Прегледајући прво садржај, почео сам ову свеску песама̂ читати одостраг, јер ме је баш последња песма: 75. Шекспиров сонет, највећма привукла, а одмах затим две пред њом, два Росетијева сонета. Оставићу другима да оцене Стефановићеве оригиналне песме, а ја ћу се задржати на његовим преводима. Пре свега је заслуга Стефановићева, да је уопће покушао увести у нашу књижевност познате енглеске лиричаре Росетија и Едгара Poë. У Енглеској, а сад полако и по осталој Европи, данас су на највећем гласу две књиге сонета: Шекспирови и Росетијеви. Још се једнако свађају филолози, који то пријатељ може бити, што му је Шекспир упутио низ својих сонета, и тешко да ће се то питање скоро разбистрити; то је, међутим, доста неважно за онога који хоће да ужива у њима, сретајући се у сваки четрнаест стихова поново са писцем највеће лирске драме. И овде, у Стефановићевој књизи, мени је то, изјављујем без оклевања, најлепша песма. — Данте Гаврило Росети дошао је на веома чудан начин пред свет са својом књигом сонета: Кућа Живота. Умотане у златне косе своје младе мртве жене сахранио је песник с њом заједно и своје сонете, 1862.; доцније се покајао, па их је дао извадити из

гроба, те угледаше света први пут 1870. (у потпунијем издању 1881.). До тог доба био је Росети познат само као сликар, један од оснивача прерафаелитске школе; сад је сав изглед ту да ће песник Росети далеко преживети сликара Росетија. Стефановић је одабрао лепа два сонета, и на сваки начин добићемо их од њега још и више. Од превода има још у овој свесци неколико из Мура, Шелија, Бајрона и највише По̂-а, међу осталима познати „Гавран“. Док се наша читалачка публика мало боље загреје за ове за њу нове појаве, читаће „Гаврана“ и причу о његову постанку како је песник казује, с више интересовања. — Стефановић преводи лирске песме лако: с разумевањем и с осећајем; и пази на мелодију стиха. Понеки његови преведени стихови су уистину врло лепи, и да се који пут не жури, а који пут не допада себи у необичностима, била би већина стихова така. Ја сам још пре неку годину у бечкој „Зори“ добио на оцену неколико Стефановићева превода из Хајнеа, и они су ми се допали с простоте и неусиљености израза; неки од њих могли су сасвим лепо ући и у ову књигу, — осим ако преводилац није баш хотимично саме Енглезе за овај пут изабрао. Неће му ваљда бити криво, ако извадим који стих као пример из мојих бележака.

Am leuchtenden Sommermorgen.

Кад летње јутро гране,
По баштици самац грем.
Цветићи шапућу тихо —
Ја ћутим, корачам нем.

Цветићу шапуће цветак
И милостив баца ми глед:
Не срди се на сестрицу нашу,
Ти човече тужан, блед

Ein Fichtenbaum steht einsam.

Самохран кити бор
На северу голи брег,
И дрема. Покровом белим
Увија га лед и снег.

О палми на истоку даљном,
Самохраној он сања са̂м:
Где немо сузу лије
На усијани кам.

И више других. Т.

У издању штампарије Савића и Комп. почела је излазити у свескама књига *Слободни зидари*, откривене тајне ложе слободних зидара од Гвида Ферса“.

Наш сарадник г. Др. Коста Кумануди прештампао је из „Бранича“ у засебну књигу своју расправу *Правни положај одступелих министара* (Београд, Штампарија Браће Савића и Комп. 1904. стр. 29 у 8о. Цена?)

Гимназист Мирко В. Дамњановић штампао је своје *Прве песме* (Београд штампарија Андре Јовановића. 1904 стр. 33 у 8°, цена 0·40 дин.) — штета је што песник ових песама троши време и новац, који би се дали употребити на много кориснији посао него што су ове тако лоше и тако јадне песме!

СТРАНА КЊИЖЕВНОСТ.

Vienac. — Крајем прошле године, у Загребу је престао излазити стари, тридесетогодишњи књижевни лист „Vienac“, добро познат у нас, и некада јако омиљен међу нашим великошколцима и гимназистима; његов престанак карактеристичан је за књижевне односе загребачке, и своди се на ово.

У Загребу, као и на неким другим местима, књижевници се деле на две групе које су једна другој противне, на две књижевне странке тако рећи: једну сачињавају старији књижевници, другу млађи. До пре две три године, „старији“ су држали сва важнија места у књижевним установама загребачким, били сарадници „Vienca“ и чланови књижевног одбора у Матици, и т. д.; а „млађи“ нису држали ни једно, нису могли да раде ни на „Viencu“ ни на издањима Матичиним. Пуни воље и активности међутим, млађи су основали свој часопис „Život“, који је доносио савремене чланке из француске и светске књижевности, новеле и песме новијега кова, и, поред осталога, и слике, лепо рађене репродукције хрватских и других сликара. „Život“ убрзо престане, и „млађи“ остану и без свог јединог листа на којем су могли радити.

Без храбрости да понова покушају оснивање свога листа, млађи пођу практичнијим путем. „Vienac“ је тада, оставши у рукама неколицине слабих међу старијима, врло слабо стојао, био крајње несувремен и незанимљив лист, дошао до ивице пропасти. Млађи ступе у преговоре са старијима, и преговори се završe тим да „Vienac“ пређе у руке млађих, под уредништвом једног од шефова њихових, Г. И. Дежмана (у друштву са Г. К. Шандор-Ђалским, пријатељем млађих), а да Матица Хрватска узме

на себе бригу и трошак око издавања листа. Под уредништвом Г. Дежмана, „Vienac“ оживи, постаде савременији и интересантнији часопис. Као и у „Životu“, тако, и још више, у „Viencu“, освоји модерни, сувише модерни правац. Песме често символистичке, новеле у духу модерном, очевидно инспирисане најновијом француском школом, кратки драмски дијалози у којима су изношене социјалне тезе или изузетни случајеви душевног живота, чланци и расправе о новијим француским књижевницима или модерној уметности, преводи Максима Горког, репродукција слика од млађих хрватских уметника до најтеже разумљивих француских импресиониста, као што је Едуард Мане, и т. д. — то је био програм „Vienca“. Као увек кад се нове земље откривају, без бусоле и претходне спреме, „млађи“ су, са свима својим добрим намерама, били залутали. Невични француској књижевности с којом су се од скора били познали, без темељне књижевне спреме и без довољно критичког осећања, они су потекли за оним што је на књижевном тржишту најшумније хваљено, за најновијом робом којој вредност још није оцењена, а коју они нису били у стању сами оценити. Како је, поред свега, за несрећу њихову, данашње доба за овај мах, и скоро по целој Европи, још једнако доба књижевне декаденције, и интелектуалне и моралне, они су у многом почели ићи правцем, и стицати навике, и мање умних, и књижевно мање честитих елемената у страним књижевностима, и у француској књижевности посебице. Полазна тачка била је добра, али је правац био погрешан.

Старији нису били задовољни тим; други такође конзервативнији слојеви хрватске интелигенције, још мање, и судбина „Vienca“ већ је била поодавна решена. Најпосле, на једној од својих последњих седница прошле године, књижевни одбор Матице Хрватске реши, наводећи за разлог велике трошкове, да престане издавати „Vienac“. После тога решења млађи почеше радити да се „Vienac“ одржи. Неколико листова протестоваше и позваше Матицу да и даље издаје лист; неколико друштава књижевних у Хрватској и Далмацији изразише наду и молбу Матици у истом смислу. Међутим, ни протести, ни молбе не помогоше, и „Vienac“ престаде.

Ми искрено жалимо што је наш много старији колега морао престати да излази, и надамо се да ће пријатељи књижевности, којих је досада у Загребу увек било, наћи начина да поново крену тај часопис који за

собом има тако лепу прошлост. А ако га крену млађи, као што би у многом погледу било добро, ми им — у интересу њиховом, њиховог часописа, и све српско-хрватске књижевности — желимо да, остајући савремени, дају своме народу оно здраво штиво, које не искључује ни најдубље мисли ни најнежнија уметничка осећања.

Једна политичка комедија од Хермана Судермана. — У овај мах, на немачким позорницама се представља, а у политичким листовима претреса се најновије драмско дело Судерманово Der Sturmgeselle Sokrates, сатира на старе либерале од 1848. Радња се дешава у једној малој вароши Источне Пруске, која се увек сматрала као огњиште либерализма. Писац црта средину старих либерала, идеалиста, мало старомодних али у основи ваљаних људи. Јунак комедије, зубни лекар Хартмајер носи надимак Сократ, јер је у једној беседи једном довикнуо: „А ви, судије, ако ми дате да попијем отров, ја ћу ипак знати умрети као филозоф, веран моме идеалу“. Он је тип ентузијастâ из 1848, који су веровали у блиско остварење друштене правде, општега мира и Сједињених Европских Држава. Он је остао веран убеђењима своје младости, веровао непрестано у германске врлине, није се мењао док се све око мене мењало. Као зубни лекар, он, на пример, никада није хтео да при операцији успављује клиенте, под спартијатским изговором да човек у животу треба да научи трпети. Он је душа друштва старих револуционара из 1848. Sturmgesellen, који се непрестано тајно скупљају, и ако не мисле ни на какву револуцију, и ако је Велика Немачка већ давно створена. Они носе превратничка имена Сократа, Катилине, Ђордана Бруна, Поњатовског, али то су најмирољубивији и најбезопаснији људи на свету, који се, поред мркога пива, непрестано љуте што Немачка није узела као државни знак заставу 1848, црну, црвену и златну.

Поред њих стоје њихови синови, позитивни млади људи, који гледају да што боље зараде и проживе, марећи мало за политику. Комад се свршава растурањем тајнога друштва, које је давно постало без циља, и кога су његови и филистејски чланови били давно сити. Само стари идеалист Хартмајер остаје очајно веран идеалима својих младих дана, осећајући се бескрајно усамљен, чак у средини своје породице, не разумевајући више ни људе ни ствари.

Либерали су напали Судермана као „издајника отаџбине“, као отпадника, јер су га раније били рачунали као свога човека. У ствари, Судерман није мислио исмејати либерализам, нарочито не у корист реакције. Он је хтео показати да је у новој Немачкој стари, историјски либерализам мртва ствар, да једно поколење треба да оставља другоме нешто друго а не идеје и тежње створене око једнога стола у пивари. Либерализам престаје значити што, у средини између реакције с једне и Социјалне Демократије с друге стране, он представља идеје прегажене временом и не налази више одјека у души народној. На изборима последњих година либерална странка је десеткована, и једини либерали који су учинили нешто напретка јесте група Др. Барта, који су се оставили старих манчестерских теорија, воде више рачуна о времену, и, као Момзен, као Најман, изјаснили се за један савез с Социјалном Демократијом. Др. Теодор Барт, шеф тих либерала, то је јасно увидео, и овако је узео у заштиту нападнутога Судермана: „Не треба прекорети песника због претераности његове сатире, но због његове умерености. Ако је зафијукао бичем сатире да би подскочила либерална буржоазија наше земље, он за то заслужује похвалу... Напредној странци није потребан ласкавац, но неумољив хирург који се не боји да стави усијано гвожђе на рану“.

Реализам у Јапану. — Недавно је умро највећи јапански романсијер, Озаки Токутаро, који је, по угледу на модерну европску литературу, први почео да пише реалистичке приче из живота у Јапану. Пре њега јапански писци могли су имати успеха у својим романима само онда када су у њих уносили по мало дијалога, по мало мудрих изрека и по мало врло компликованих философских размишљања. Кад се Озаки Токутаро појавио, публика је новим правцем била изненађена и збуњена у први мах, али одмах за тим он је постао омиљен писац, чија су дела имала највећи број читалаца.

Према статистици представа позоришних, које су давате у Немачкој од јесени 1902 до јесени 1903, Шилерове драме стоје на челу и старог и модерног репертоара; оне су игране 1.111 пута, Шекспир је представљан 658 пута, Гете 347, Молијер 208.

Социјалистичка историја. — Од „Социјалистичке историје“ Жана Жореса изишла је из штампе и трећа свеска (*конвент*). По њему Револуција је остварила две основне погодбе социјализма: демократију и капитал, и извршила преображај који је поставио основе за остварење социјалистичког друштва. Од 1789 човечанство, можда несвесно, сваког дана помало се приближује том идеалу. Жорес је испитао етапе које је оно данас прешло. Од 1789 до 1848 триумф буржоазије; из фебруарске револуције родила се мисао социјалистичка: Фурије, Сен-Симон, Прудон, Луј Блан, од 1848—1871 дискусија теорија. Да је комуна победила, социјалистичко друштво можда би било створено; што је поуздано, то је да је у то време радничка класа први пут узела власт у руке, и да од тада, 1871, она има непрекидно врло велики утицај на ток догађаја и судбину народа. — *Социјалистичка историја* од интереса је и за оне који не деле мишљења познатога трибуна француске социјалистичке странке, јер је Жорес показао да добар говорник може бити и добар писац.

За три сезоне у Америци *Мадам Сан-Жен* донела је Сарду-у 175.000 динара, док његов приход од представа *Федоре*, *Теодоре*. *Клеопатре*, *Гисмонде* и *Тоске* за четири сезоне износи 1,875.000.

У Сједињеним Државама писци имају право на 10% бруто прихода од сваке представе.

ИСПРАВКА.

Страна		место	треба
193	7 ред оздо	геометричку	геоцентричку.
193	5 „ „	антропометричку	антропоцентричку.
200	16 „ озго	додирујући	добивајући.

Власник и уредник, Богдан Поповић.
Капетан-Мишина ул. бр. 12.

СРПСКИ
КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига XI, број 5. — 1 март, 1904.

ЛЕПТИРИ.

Једна, двије, три, четири, пет... могу их све избројити, виче Драги, спуштајући трепавицу на трепавицу и гледајући пут сунца, што се иза брда помаља.

И заиста могао их је све избројати, све зраке. Као свилене нити што излазе из замотуљка и прелазе с цијенца на цијенац, кад оно дјевојке спују, спремајући за руво, излазиле су и зраке и падале по бреговима и долинама.

Трчао је Драги и хватао их рукама желећи сунце примакнути земљи као што и дјевојке примичу замотуљак окретајући лагано вратилом.

Око њега су скакутали јањци и чупкали прву траву, меку као свила, што се на сунцу необично прељевала. И јањци су трчали за Драгим хватајући га често за кошуљицу као да би му хтјели рећи: лакше, лакше; слушај, како је мило шапорење што је у нашем чупкању.

А у сунчевим је зрацима нешто треперило тихо, нечујно, као оно кад те нешто мило заболи па сав голицаво претрнеш.

Сунце се пело све високије; брда и долине прељевале су се у њему из боје у боју, док се све не изгубише у његовој густој, жаркој свјетлости; све је у њу утонуло, читав свијет, и Драги и јањци и шапорење и све. Свијет је био као младо дјевојче под тајанственим

миришљавим дувакам, кад се оно изгуби у заносу пуну угодна мила бола, у слатку, трајну сањању.

Ко је ту презимио зиму и претурио њене кратке дане са облачним, натуштеним небом; ко је слушао ону дерњаву набреклијех потока и звизгу вјетрова; ко је пред собом гледао непрегледне снијежне равни и готово опустјели ваздух; ко се вукао тада са неким мразом у жилама — тај истом знаде осјећати ту снажну свјетлост сунчеву, измијешану са дахом зеленила и њежним ромоњењем прољетњег живота, што са свију страна запахњује.

То су они што у зими не тугују за љетом, што у јесени не мисле на прољеће; то су они што им се читав крај у оку огледа, што у образу носе боју сурога камена те је око њих; што ти изгледају као да су изникли из те земље, по којој се крећу; то су они што умију и од зиме зацвокотати и од жеге задахтати.

Усред мразовите зиме скочио би Драги, протрљао длан о длан, збио груду снијега и турио је под пазуво; једну па другу, обје у разбарушена њедра, на прса, што их је само кошуљица покривала. Текли би голицави млазови низ мало, вруће тијело, што се с ноге на ногу преметало. Нестало би груда на живој, невидимој ватри, а мале очи гледале су како се горштачко тијело снажи, бијели на првом, меком снијегу.

Био је то исти Драги, што се сад на поточићу игра градећи кола и сплавове, док око њега јањци скакућу и ситни прапорци танко куцкају.

Као што се прије играо са снијегом, тако се сада игра у прољећу мирно, задовољно не жалећи и не тугујући.

Тринесто је ово прољеће у његову животу, али га он осјећа као прво; мило му је, као нешто што је први пут у животу видио. Забавља се с јањцима, као да су први што их је икад опазио; мило му је жуборење, као да је то саде први пут што га слуша.

Кад би ти било могуће завирити тамо гдје оно мало срце куцка, у прса, у само срце, тамо у душу;

кад би тамо завирио, видио би ти читав свијет као што себе видиш у огледалу.

Поредали се утисак један до другога, поглед до погледа редом, како су дошли, како су се јавили. Нема ту мрежа ни замака, него све вјерни уресци свега што је младо око угледало, ухо чуло, тијело осјетило:

И камење осјећа, разговара, слуша, кад му причаш у самоћи, шта те боли, мучи, раздрагава. И ти их окупљаш око себе мећући један до другога, на другога, док не подигнеш кућу, која има стотину очи, уши, уста, па се с тобом весели, с тобом јадикује.

Брда што се у даљини нижу, нијесу то ломиврати с непрелазним стијенама и јаругама, него висине равне као длан, да их у неколико скокова све претрчиш, да се попнеш на њих увече, крадом, и поскидаш све звијезде, све редом, што су над њима.

А она велика сјајна звијезда што с јутра излази и иде преко читава неба, паук је то свијетли, рајски, што је оно у средини своје жарке мреже, у коју је читав свијет уплео; врти се свијет и отимље, али узалуд, из мреже никад да се измакне. Таман као ни пчела, кад се ухвати у оној паучини испод старог крова.

У густој прољетној свјетлости, што се одбија са свију страна, оживи тај свијет и прељева се по њој далеко, далеко; као да га вуче за собом ситно куцкање прапораца и жаловито мечање јањаца, тамо негдје по зракама, у даљину.

Склад што је био око Драгог био је и у њему. Драги и природа живјели су једно у другоме, а природа у којој живиш силна је истом онда кад и она у теби живи. У Драгоме је прољеће живјело. Гацкао је по поточићу ченајући на жуборење, да стане на њ ногом, да га ухвати. Отимало му се оно лукаво, онако као и његова сјена, кад је хватао.

Драги је чувао јањце и играо се занесен у свом свијету.

— Зима прође, прамаљеће дође,
Болан драги, тебе нема ође ...

Неким угодним болом одјекнули су и овај пут ти звуци у малим прсима, гдје је Драгога срце куцукало. Као свјетлица повратиле су се недавне успомене, кад је оно први пут ту пјесму чуо. Сјећа се Драги како је тада узвикнуо:

— Шта ту радиш, Црнка?...

А Џемила сва престрављена, да си је једва могао разабрати:

— Дошла сам, зборила је, у тебе; тражим љубичице. У тебе, Драги.

Он је тада омекшао. Раскравило му се нешто у прсима, таман као оно лед кад се раскрави, омекша, да га нестане, да се разлије као вода. У тебе, рекла му је и он се нехотице пипао објема рукама по кошуљици, тражио је џеп, да се види, ко је то он, колико у џепу има. Пипао се по јелечету, али у џепу бијаху само неколике мрвице љеба; суве, ситне, старе мрвице.

— У мене, понављао је Драги пун неког миља, необичне снаге, увјерења да је он нешто о чем се води рачуна, до кога држи Џемила, признајући му да је његово све, све, сваки камичак, свака травка, сваки цвијетак, поток, жубор, свјетлост и све; а то није мала ствар.

Он је тад први пут осјетио, како је нешто почело струјати по њему изнутра и истицати напоље на уши, на очи, које су мило водњеле. Читаво је прољеће струјило из очи и он је гледао као никад дотле, пун нечега незнаног, пун чежње, нестрпљиве, немирне чежње.

Тражио је љубичицу, да је убере, пружи Џемили; да јој тако шутке каже све, све:

— Ево ти, узми; тражи у мене, и све је твоје; све што нађеш.

Мила му је од тада та пјесма, као што му је мио дан, као што су му мили јањци, поток, свјетлост, прољеће. И Џемила му је од тада мила. Осјећа то он, јер му се чини да без ње не би било цвијећа, мириса, што је у прољећу, што тако опија, заноси.

И кад год се сјећао на то, најволио је плакати, сит се наплакати.

Није то био само мирис бехара, топлина зрака сунчева, угасито зеленило, што је наоколо, што око угодно голица; ни сам цвркут тица, што кроз уши у душу продире, ни жаловито мечање првијех јањаца, што ти тајанствено у срцу одјекне и на плач нагони. Не, то је било нешто изнутра, из срца; нешто чему је годило и сунце и мирис и зеленило, али што опет нијеси могао утишати као оно жеђ кад се залијеш водом. Било је то нешто што се јављало са сјећањем на пјесму Џемилину, уза њу, на Џемилу саму.

Осјећао је то Драги.

Колико му је пута јурнула та чежња однекле из средине тијела ширећи се на то на све стране, таман као оно камичак кад пане у воду, а по овој се расну колутови ширећи се све више, више, док се посве не расплину, нестану. Ширила се тако и чежња та и будила сва чула његова. У једном тренутку тражило је читаво тијело нешто незнано, недокучиво. Стиснуо би се Драги тада рукама и као да би му било лакше. Било би му само иза тога некако чудно, неисказано чудно. Чинило му се као да је у некој благој, мирној ноћи, по којој се разлила сребрнаста мјесечина, а он удише тај зрак прожмат свјетлошћу мјесечевом, па му годи изнутра, извана, свукуда. И он би тада најволио то осјећање некоме повјерити, казати, али не ријечју, слаба је, него и очима и устима и рукама; читавим тијелом, свом душом. И тада плакати. А плакати је слатко преслатко.

Осјећа то Драги.

Сјећа се он како му је било кад је био с Џемилом.

— Немој Драги, викала је она спучајући малу џечермицу, која је онако лијепо она два орашчића подвезивала.

— Немој Драги, не да закон; ти нијеси Турчин.

Устукнуо је Драги пред том ријечи тада. Било му је тешко, теже него оне ноћи кад му се снило да је

излетио на брдо и отпарао комад неба са најљепшим звијездама. И то за кога?... За Џемилу, Туркињу, за њезину џечермицу.

Страшно је било погледати на подрто плаветнило, а тужно, претужно су дирали јауци иза опушћена, подерана неба. Бог је за њим плакао.

Страшнији му је био ипак овај закон што не да. А ко смије противу закона...

Његова се чежња претварала често у нешто тешко, претешко, што притиснe све унутра.

— Свуда су Турци наобашка — говорила му је Џемила.

— И мрави крилаши су Турци, па се никад не мијешају с другим мравима. И они црни лептири, и они су Турци; увијек су међу се, заједно; никад се не мијешају с бијелијем.

Вјеровао је Драги као да је то својим очима виђао. Вјеровао је, као што је и Џемила вјеровала, кад је још први пут чула. Младе су душе примале све, као што им се пружало. Као дијете, кад први пут храну прима. Није ту ни једног јединог зубића, да стисне, запара, преломи, смрви. Храна је улазила у тијело непромијењена.

И сад, кад је зацичало танко грло Џемилино, пробудило се то осјећање у Драгоме и он се сав расплинуо по треперењу угријана, сунчаста ваздуха.

Ни воде није више осјећао, по којој је гацкао; за час, па је заборавио и на сплавове и на јањце, што су око њега шапорећи чупкали. На очи му је опет нешто струјило, струјило... и долазило му је да заплаче.

Примицао се тамо к драчама, иза којих је вирило црнпорасто Џемилино лице. Било му је мило, премило, кад му је отпочела причати колико је љубичица продала; а љутио се, кад је чуо, како је доље у граду задиркивају, штипају. Било му је жао, криво; жалије но да је њега неко уштипнуо. Хтио је скинути сва та штипања с Џемиле. Скидао их је дјетињасто, безазлено, и осјећао како је то слатко, преслатко уштинути Џемилу тамо изнад

нешева од ћечермице. Тепао је он Џемили. Причао јој како је бројио стријеке сунчеве, градио сплавово, окретао кола, а она је била пресретна, кад су јој при бројењу очи блијештеле, кад би се тако завртјела, пала на траву близу Драгога.

Попасно сунчано свјетло, дебело, једро као растопљено сребро, улијевало се на очи, и унутра текло, пекло. Гдјегод дохватиш руком по тијелу, а тебе мило заболи, па ти угодно да би из свега грла вриснуо.

Па како ли им је тек било кад су опазили како се између драча, изнад њих, извијају два лептира кроз задахталу свјетлост. Црни и бијели лептир лепршали су спојени изгледајући као један лептир са четири крила. Да нијесу биле двије боје, ко зна да ли не би и мислили, и Драги и Џемила, да је то један, али ријетак, необичан лептир.

Трчали су за лептирима и скакутали машући рукама, ударајући често једно о друго и спотичући се једно прео другога.

Миришљави, врући ваздух вијао се око њих у колутовима и запахњивао их јаче, силније, док их није завртио, опио.

— Јањци нас гледају, говорила је Џемила зажарених образчића, по којима се расипало црно прамење непрочешљане, густе косе.

— — Неће они ником казати, одговарао је Драги, непрекидано, гушећи се мирисом свијетле, млаке траве, измијешане са косом Џемилином.

Џемила се с почетка мргодила, љутила, плакала, заклињала се да више никад неће доћи. Али је мило, голицаво гушио ваздух с оног мјеста куда су лептири летјели.

Јањци су лагано лијегали између драчева џбуња, увлачили главе у хлад, жмирили очима и убрзано дахтали. Поточић је у близини жалобито роморио губећи се кроз топли, треперави зрак сунчев. А кола што их је Драги градио, окретала су се и даље лагано, тачно као да биљеже вријеме, што се неће вратити.

Гај Довникев.

ГОСПОЂА БОВАРИ.

(22.)

II.

Дошавши у гостионицу, госпођа Бовари зачуди се што не види поштанска кола. Хивер је чекао на њу педесет и три минута, па је напослетку отишао.

Међутим њу није ништа приморавало да отпутује; али је дала била реч да ће се вратити то вече. У осталом, Шарл је очекиваше; и она је већ осећала у души ону ниску покорност која је, за многе жене, као иска казна и откуп за прељубу у исти мах.

Она живо спреми своје ствари, плати рачун, погоди у дворишту једна кола, и, журећи кочијаша, бадрећи га, распитујући сваки час колико је сахата и колико су километара прешли, стиже *Ласту* код првих кућа у Кенкампоа.

Чим је села у један кут, она затвори очи и отвори их тек на подножју косе, где познаде издалека Фелиситу, која чекаше на њен повратак пред кућом поткивачевом. Хивер заустави коње, и куварица, подигавши се до прозора, рече тајанствено:

— Госпођо, треба одмах да идете код Г. Хомеа. Ствар је врло хитна.

Село беше мирно као и обично. По угловима улица виделе су се црвенкасте гомилице које су се пушиле, јер је било време кувању слатка, а цео се Јонвил снабдевао њиме истога дана. Али пред дућаном апотекаровим падала је у очи гомила много већа, која је превазилазила све остале превагом коју апотекарска лабораторија треба да има над нећима осталих грађана, општа потреба над прохтевима појединаца.

Она уђе. Велика наслоњача беше претурена, па је чак и *Руанска светлиља* лежала на земљи, између два

авана. Она гурну врата од ходника; и насред кујне, међу судовима мрке боје који су били пуни очишћене рибизле, истуцана шећера, шећера у грумењу, међу теразијама на столу, чинијама на ватри, она спази све Хомеове, велике и мале, с кецељама до грла и с виљушкама у руци. Јустин је стојао оборене главе, а апотекар је викао:

— Ко ти је рекао да је тражиш у капернауму?

— Шта је то? шта је било?

— Шта је било? одговори апотекар. Кувамо слатко; и проврело је; али како је кључало сувише јако, хтеде да искипи, те наредим да ми се донесе друга чинија. На то он, из тромости, из лености, отишао и са јексера у лабораторији узео кључ од капернаума.

Апотекар је тако звао једну собицу која је била пуна судова и апотекарске робе. Он је често по читаве сахате проводио у њој сам, лепећи натписе, претачући, увезујући; и ту је собу сматрао не као прост магацин, него као неко свето место, из кога су, израђене његовом руком, излазиле свакојаке пилуле, маџуни, тејови, лекови и медицине, које ће разнети његову славу по околини. Нико живи није крочио ногом у тај собичак; и он га је поштовао тако јако, да га је сам чистио. Укратко, ако је апотека, приступачна свакоме, била место где је он показивао своју охолост, капернаум је био уточиште у које се Хоме саможиво повлачио, да ужива у својим омиљеним пословима; зато му се овај нерасудни поступак Јустинов и чинио као врхунац непоштовања; и он је, црвенији од рибизле, понављао:

— Јест, од капернаума! Кључ под којим стоје киселине са алкалијама које нагризају! И да узме чинију коју сам оставио да ми се нађе! чинију с поклопцем! и којом се ја никад можда нећу послужити! Све има своје важности у тугаљивим пословима наше науке! Али до ђавола! Треба правити разлике и не узимати за употребу готово домаћу оно што је намењено за апотекарство! То је као кад би се анатомским ножем секло циле, или кад би судија...

— Немој се љутити толико! рече госпођа Хоме.

А Аталија, вукући га за рукав:

— Тата! тата!

— Оставите ме! настављао је апотекар, оставите ме! боље онда отворити бакалницу, тако ми Бога! Само тако и даље! не пази ни на шта! ломи! лупај! пуштај пијавице! гори слез! трпај краставце у бокале! цепај завоје!

— Ви сте ми хтели..., рече Ема.

— Сад, сад! — Знаш ли каквим си се опасностима изложио?... Зар ниси ништа видео, у углу, лево, на трећој полици? Казуј, одговарај, гукни штогод!

— Не... знам, промуца млади човек.

— А! не знаш! Е, видиш, ја знам! Видео си једну боцу, од плавога стакла, запечаћену жутим воском, у којој је неки бели прашак и на којој сам ја шта више написао: *Опасно*! А знаш ли шта је у њој? Арсеник! и ти то да дираш! да узимаш чинију што стоји поред ње!

— Поред ње! узвикну госпођа Хоме склапајући руке. Арсеник? Па ти си нас могао све потровати!

И деца ударише у врисак, као да су већ осетила у својој утроби страховите болове.

— Или отровати каквог болесника! настављао је апотекар. Хтео си дакле да идем на оптуженичку клупу, пред суд? да ме видиш на губилишту? Зар ти не знаш колико ја пазим при справљању лекова, мада ми је то прешло у крв. Често се и сам уплашим кад помислим на своју одговорност! јер влада нас гања, а луди закони који су за нас прописани прави су Дамоклов мач који виси над нашим главама.

Ема није више ни помишљала да пита шта су хтели с њом, а апотекар је настављао узбуђеним гласом:

— Тако ти захваљујеш на мојој доброти према теби! тако ми се одужујеш за родитељску бригу коју о теби водим! Јер, да ти није мене, где би био? шта би радио? Ко те храни, васпитава, одева, и пружа ти сва средства да једнога дана с чашћу станеш у редове друштва! Али

за то треба добро притегнути весло, и добити, како се то каже, жуљеве на рукама, Fabricando fit faber, age quod agis.

Говорио је латински, толико је био љут. Говорио би и хинески и гренландски, да је знао ова два језика; јер беше у таквоме стању када душа износи на видело све што се у њој крије, као оно океан који се, за време буре, отвара од халуге на својим обалама до песка у својим дубинама.

И он настави:

— Ја се почињем страшно кајати што сам те узео на врат! Зацело бих боље учинио да сам те у своје време оставио у беди и калу у коме си се родио! Ти нећеш никад бити ни за шта друго до да чуваш рогату стоку! Немаш никакве способности за науку! једва да знаш лепити цедуље! А међутим живиш код мене задовољан, као бубрег у лоју, и башкариш се.

Али Ема, окренувши се госпођи Хоме:

— Рекли су ми да дођем...

— Ах! Боже! упаде јој у реч добра жена, са тужним лицем, како да вам кажем?... Несрећа!...

Она не доврши. Апотекар је грмео:

— Испразни је! опери је! носи је на место! само брже!

И он ухвати за јаку од блузе и стаде дрмусати Јустина, из чијег џепа испаде једна књига.

Дете се саже. Али је Хоме био бржи; он подиже књигу, и стаде је гледати, разрогачених очију, зинуо од чуда.

— *Брачна... Љубав!* рече он раздвајајући лагано ове две речи. Ах! врло добро! врло добро! врло лепо! Па још са сликама!... Е то је сувише!

Госпођа Хоме приђе.

— Не, не дирај то!

Деца хтедоше да виде слике.

— Напоље! рече он заповеднички.

И они изиђоше.

Он узе најпре ходати горе доле, крупним корацима,

држећи књигу отворену међу прстима, севајући очима, љут као рис, набрекао, црвен у лицу. Затим пође право своме помоћнику и стаде преда њ скрштених руку:

— Па ти, несрећниче, имаш дакле све пороке?... Пази, ти си пошао рђавим путем!... Зар ниси помислио, да ова бестидна књига може доћи до руку мојој деци, бацити варницу у њихову душу, окаљати чистоту Аталијину, покварити Наполеона! Он је већ читав човек! Јеси ли бар сигуран да је они нису читали? можеш ли ме уверити...?

— Али молим вас, господине, рече Ема, имали сте да ми кажете нешто...?

— Тако је, госпођо... Ваш је свекар умро!

Доиста, чича Бовари беше умро претпрошлога дана, наједанпут, од капље, кад је устајао од стола; и, из превеликих обзира према Еминој осетљивости, Шарл беше замолио Г. Хомеа да јој пажљиво саопшти ову страшну вест.

Он беше смислио нарочиту реченицу, коју је заокруглио, угладио, ритмично одмерио; то беше ремек-дело мудрости и поступних прелаза, лепих обрта и обазривости; али гнев беше однео реторику.

Ема не хтеде да пита ни за какве појединости и изиђе из апотеке; јер Г. Хоме беше наставио своје укоре. Међутим био је мирнији, и сад је гунђао очинским гласом, хладећи се својом грчком капом.

— Ја није да уопште не одобравам дело! Писац је био лекар. У њему има извесних научних страна које није рђаво да човек зна, и, смем рећи, које човек треба да зна. Али касније, касније! Причекај бар док и сам будеш човек и док се сталожиш.

Кад је Ема лупнула алком на вратима, Шарл, који је чекаше, пође раширених руку и рече јој плачним гласом:

— Ах! драга Ема...

И он се наже мало да је пољуби. Али, при додиру његових усана, она се сети Леона, стресе се и превуче руком преко лица.

При свем том она одговори:

— Знам..., знам...

Он јој показа писмо у коме је његова мати причала овај догађај без икаквог сентименталног лицемерства. Она је само жалила што јој муж није добио верске утехе, јер је умро у Дудвилу, на улици, на прагу једне кафане, после једног патриотског ручка с некадашњим официрима.

Ема му врати писмо; затим, о вечери, као жена која уме да се добро понаша, учини се као да јој није до јела. Али на Шарлово наваљивање стаде одлучно јести, док је он, преко пута ње, седео непомичан и дубоко погружен.

С времена на време он би подигао главу и погледао у Ему с пуно љубави. У један мах уздахну:

— Жао ми је што га нисам видео још једанпут!

Она је ћутала. Напослетку, кад је увидела да треба шта рећи:

— Колико му је било година?

— Педесет и осам!

— А!

И то је било све.

Четврт сахата после тога, он додаде:

— Јадна моја мати!... шта ће сад бити с њом?

Она слеже раменима.

Гледајући је овако ћутљиву, Шарл је замишљао да је тужна, и уздржавао се да ништа не каже, да не би позлеђивао овај бол који га је дирао. Међутим, отимајући се од свега:

— Јеси ли се лепо провела јуче? упита он.

— Јесам.

Кад је чаршав био дигнут, Бовари остаде за столом, Ема такође; и, докле га је овако посматрала, монотоност овога призора уклањала је мало по мало свако сажаљење из њенога срца. Чинио јој се нејак, слаб, ништаван, укратко бедан човек у сваком погледу. Како да га се опрости? Како се отегло ово вече! Нешто зано-

шљиво, слично пари од опијума, обузимало је, као да је успављује.

Они чуше у трему тупе ударце једнога штапа. То беше Хиполит, који је доносио Госпођин пртљаг. Да би га спустио, он с муком описа са својом штаком четврт круга.

— Он и не мисли више на своју ногу! рече Ема у себи гледајући овог убогог момка, са чије је велике риђе косе капао зној.

Бовари потражи у својој кеси коју пару; и, по свој прилици и не схватајући какво је понижење за њега било и само присуство овога човека који је стојао ту, као живи прекор за његову неизлечиву глупост:

— Гле! ала имаш леп букет! рече он спазивши на камину Леонове љубичице.

— Да, одговори она равнодушно; купила сам га мало пре... од једне просјакиње.

Шарл узе љубичице, и освежавајући њима своје очи црвене од суза, стаде их нежно мирисати. Она му их брзо узе из руку и спусти их у чашу воде.

Сутра дан дође Боваријева мати. Она и њен син дуго су плакали. Ема изиђе, под изговором да нешто нареди.

Другога дана ваљало је да се заједнички размисле о црнини. С корпама за рад одоше на обалу, и седоше под хладник.

Шарл је мислио о своме оцу и чудио се што осећа толико љубави према томе човеку кога је, како му се дотле чинило, волео врло мало. Његова мати мислила је о своме мужу. И најгори дани из прошлости изгледали су јој сад завидни. Све је ишчезавало у нагонској тузи за тако трајном навиком; и с времена на време, док је провлачила иглу, по која крупна суза скотрљала би јој се низ нос где се за часак заустављала. Ема је опет мислила како су, нема ни пуних четрдесет и осам сахата, били заједно, далеко од света, блажени, и како нису могли да се довољно нагледају. Покушавала је да се опомене

и најситнијих појединости из тога минулога дана. Али присуство свекрве и мужа сметало јој је. Да јој је да ништа не чује, да ништа не види, да не би нарушила прибраност своје љубави, која се, поред свих њених напора, поступно губила под спољним утисцима.

Она је парала поставу једне хаљине, чији су се делови растурали око ње; стара Бовари, не дижући очију, кројила је нешто маказама које су шкрипале, а Шарл, у својим сламним папучама и старом капуту мрке боје који је носио уместо собне хаљине, стојао је с рукама у џеповима и такође ћутао; близу њих, Берта у малој белој кецељи, купила је својом лопатицом песак по стазама.

Наједанпут, они спазише где улази на капију Г. Лере, трговац са штофовима.

Он је долазио да понуди своје услуге, *с обзиром на кобни удес.* Ема одговори да јој неће требати ништа. Трговац не одустаде од своје намере.

— Молим по хиљаду пута да извините, рече он; желео бих да говорим с вама на само.

Затим, тихим гласом:

— Односно оне ствари..., ви знате?

Шарл поцрвене до ушију.

— Ах! да..., знам.

И, у забуни, он се окрете својој жени:

— Хоћеш ли бити тако добра..., драга Ема...?

Она као да га разумеде, јер устаде, а Шарл рече матери:

— Није ништа! зацело нека домаћа ситница.

Он не хтеде да она дозна за меницу, бојећи се њених примедаба.

Чим су остали сами, Г. Лере стаде доста отворено честитати Еми на наслеђу, затим говорити о стварима безначајним, о воћкама, о жетви и о своме здрављу, које је било *свакојако, и овако и онако.* Доиста, он се ђаволски мучио, мада није ни толико зарађивао, и ако је свет свашта говорио, колико да има масла с хлебом.

Ема га је пустила да говори. Њој је ово два дана било тако тако досадно!

И тако ви сте се сасвим опоравили? настави он. Бога ми, ваш се муж беше јако уплашио! То је красан човек, мада смо дошли били у сукоб.

Она упита због чега, јер јој Шарл не беше рекао да је оспорио робу.

— Па ви то знате добро! рече Лере. Због ваших ситних прохтева, путничких кутија.

Он беше натукао шешир на очи, и, с рукама иза леђа, смешећи се и звиждукајући, гледао је Ему право у очи, несносно. Да није слутио шта? Она је била врло неспокојна, није знала шта да мисли? Он напослетку настави:

— Али ми смо се помирили, и ја сам опет дошао да му предложим једну угодбу.

То је било да обнови меницу коју је Бовари потписао. Господину је, у осталом, стојало до воље; али не би требало да и о овоме лупа главу, нарочито сад кад га чекају толике непријатности.

— И шта више најбоље би учинио кад би то поверио другоме коме, вама, на пример; с једним пуномоћством, ствар би била лака, и ми бисмо тада заједно вршили извесне послове...

Она није разумевала. Он ућута. Затим, прелазећи на своје трговачке послове, Лере изјави да Госпођа не може пропустити а да не узме шта од њега. Он ће јој послати црни бариш, дванаест метара, колико је потребно за једну хаљину.

— Та коју имате добра је за кућу. Али вам треба друга за походе. Ја сам то уочио на први поглед, чим сам ушао. У мене је американско око.

Он не посла штоф, него га донесе. Затим дође да га премери; долазио је после и под другим изговорима, трудећи се сваки пут да буде љубазан, услужан, увлачећи се, како би рекао Хоме, и увек давајући Еми узгред по који савет односно пуномоћства. О меници није ништа

ни помињао. Она на њу није ни помишљала; Шарл јој је, истина, у почетку њеног опорављања, причао нешто; али преко њене главе беше прешло толико догађаја, да се тога није више ни сећала. У осталом, она је избегавала сваки разговор о новчаним стварима: Бováријева мати била је тиме изненађена, и ову промену у њеном понашању приписивала је верским осећајима које је Ема за време болести добила.

Али чим она оде, Ема одмах задиви Бováрија својим искусним разумом. Требаће, рече, тражити обавештења, проверити хипотеке, видети има ли места јавној продаји или ликвидацији. Она је наводила стручне изразе, насумце, употребљавала крупне речи, уређено стање, будућност, старање, и непрекидно је преувеличавала тешкоће око наслеђа: тако да му једнога дана показа образац општег овлашћења да може „руковати и отправљати његове послове, закључивати зајмове, потписивати и преносити менице, вршити исплате, итд.“ Она се беше користила Лересовим упуствима.

Шарл је безазлено упита ко је то саставио.

— Г. Гијомен.

И, са највећом хладнокрвношћу на свету, она додаде:

— Ја немам баш много поверења у њему. Бележници су на тако рђавом гласу! Требало би можда припитати кога... Ми познајемо једино... Ох! никога.

— Сем ако би Леон..., одговори Шарл који је премишљао.

Али је било тешко споразумети се преко писама. Зато се она понуди да иде у Руан. Он јој захвали. Она навали. Предусретљивости и с једне и с друге стране није било краја. Напослетку, она узвикну са извештаченом упорношћу:

— Не, молим те, ја ћу ићи!

— Како си добра! рече он пољубивши је у чело.

Одмах сутрадан седе она на *Ласту*, и отпутова у Руан да пита за савет Г. Леона; остала је у Руану три дана.

III.

То беху три дана слатка, дивна, сјајна, прави медени месец.

Били су у *Бољонској гостионици*, на пристаништу. И живели су ту при затвореним капцима, при закључаним вратима, с цвећем по поду и поред хладних сирупа који су им рано изјутра доношени.

Пред вече би сели у какав покривен чамац и превезли се на једно острво да вечерају.

То беше доба када се чује како шуперски чекићи одјекују о трупове лађа. Дим од смоле дизао се кроз дрвеће, а по реци су се виделе велике масне капи које су се таласале под пурпурном бојом сунчевом, као плоче од флорентинске бронзе које пливају.

Они су силазили посред привезаних чамаца, чији су дугачки и слабо затегнути паламари додиривали по мало горњи део њиховога чамца.

Варошка се врева неосетно удаљавала, тутњава кола, жагор гласова, кевкање паса на лађама. Ема је дрешила свој шешир, и они су излазили на њихово острво.

Свраћали су у ниску трпезарију једне крчме, на чијим су вратима висиле црне мреже. Јели су пржене рибе, крема и трешања. Легали су на траву; љубили су се под тополама; да им је да, као два Робинсона, вечито живе у овом малом месту, које им се, онако блаженим, чинило најчаробније на земљи. Ово сад није им било први пут да виде дрвеће. плаво небо, траву, да слушају како вода жубори и ветар шушти кроз лишће; али се без сумње никад нису дивили свему овоме, као да природе раније није било, или као да је постала лепа тек од како су задовољили своје љубавне чежње.

Кад падне мрак, враћали су се. Чамац је ишао обалом острва. Они су остајали на стражњем делу, обоје скривени помрчином, и ћутали. Четвртаста весла звечала су међу гвозденим прстеновима: и ова звека одјекивала је у тишини као куцање метронома, док позади крма није прекидала своје тихо клопотање у води.

У један мах појави се месец; они не пропустише ту прилику да кажу једно другоме како је та звезда меланхолична и пуна поезије; она шта више поче певати:

Једно вече, сећаш ли се?, једрили смо, итд.

Њен пријатни и слаби глас губио се на таласима; а ветар је носио трилере које је Леон слушао како пролазе око њега, као шуштање крила.

Она је седела према њему, наслоњена на унутрашњи зид у чамцу, у који је улазила месечева светлост кроз један од отворених капака. Њена црна хаљина, чији су се набори ширили у виду лепезе, чинила је тањом и већом. Она беше дигла главу, склопила руке, а очи упрла к небу. Сенке од врба сакривале су је овда онда потпуно, а затим се опет јављала наједанпут, као каква визија, у светлости месечевој.

Леону који је седео доле, поред ње, дође под руку једна трака од црвене свиле.

Возар је разгледа па онда рече:

— Ах! то је можда изгубио неко из друштва које сам прошлога дана возио. Дође пуно њих, људи и жена, с колачима, са шампањцем, с трубама, и с осталим што уз то иде! Нарочито је један био међу њима, леп висок човек, с малим брковима, који је био веома занимљив! Кажу њему: „Дед, причај нам шта..., Адолфе..., Додолфе..., тако некако“.

Она уздрхта.

— Теби није добро? рече Леон и примаче јој се.

— Ох! није ми ништа. Ноћ је само мало хладна.

— И тај зацело има успеха код жена, додаде благо стари лађар мислећи да ће тиме угодити странцу.

Затим опљуну у шаке и поново узе весла.

Међутим ваљало је растати се! Растанак је био врло тужан. Он је требало да шаље своја писма код госпође Роле; и она му даде тако тачна упуства односно двоструког завоја, да он није могао да се надиви њеном лукавству у љубави.

— Дакле, ти кажеш да је све у реду? рече она уз последњи пољубац.

— Тако је! — Али зашто ли је њој толико стало до тога пуномоћства, помисли он после, враћајући се сам улицама.

IV.

Леон, ускоро, поче гледати своје другове као с неке висине, поче избегавати њихово друштво, и сасвим занемари акта.

Он је очекивао њена писма; прочитавао их је. Писао је њој. Призивао је свом силином своје чежње и својих успомена. Уместо да у њеном одсуству ослаби, ова жеља да је види порасте, тако да једне суботе у јутру њега нестаде из канцеларије.

Када је с виса угледао у долини црквени звоник с плеханом заставом која се окретала према ветру, он осети ону милину, помешану са победничком сујетом и себичном тронутошћу, која ваљада обузима милионаре кад се врате да виде своје село.

Он узе обилазити око њене куће. У кујни се видела светлост. Он је очекивао њену сенку иза завеса. Ништа се не појави.

Тетка Лефрансоа, кад га је видела, узвикнула је од изненађења и нашла да је „порастао и дошао виткији“, док је Артемиза, на против, била мишљења да се „раскрупњао и дошао црњи“.

Вечерао је у малој трпезарији, као и пре, али сам, без порезника; јер Бинс, коме је било заморно чекати на *Ласту*, беше уобичајио да вечерава један сахат раније, и сад је вечеравао тачно у пет, па и опет је врло често говорио да *стара оклепаница не долази на време.*

Леон се напослетку реши; он оде и закуца на врата лекарева. Госпођа је била у својој соби, из које је изишла тек после четврт сахата. Господину као да је било веома мило што га је видео, али се цело вече не маче од куће, ни сутра цео дан.

Леон се виде с њом на само у вече, врло касно, иза баште, у сокачету; — у сокачету, као с оним другим! Била је бура, и они су разговарали под кишобраном,. при светлости од муња.

Растанак им је падао врло, врло тешко.

— Више бих волела да умрем! говорила је Ема.

Она се припијаше уза њ, плачући.

— Збогом!... Збогом!... Кад ћу те опет видети?

Они се вратише да се још који пут пољубе; и ту, на том месту, обећа му она да ће ускоро, ма на који начин, наћи сталне прилике да се виђају слободно, бар једанпут недељно. Ема у то није сумњала. Она је, у осталом, била пуна наде. Имаће новаца.

Она купи за своју собу две жуте завесе са широким пругама, које јој је Г. Лере хвалио као врло јевтине; желела је и један ћилим, и Лере се учтиво прими да јој га набави, уверавајући је да то није ништа немогућно. Она није више могла да буде без његових услуга. Двадесет пута на дан слала је по њега, и он је одмах остављао сав свој посао, без и једне речи. Исто је тако било неразумљиво зашто госпођа Роле ручава код ње сваки дан, па јој шта више долази и у походе на само.

Тако у то време, то јест почетком зиме, доби она, како је изгледало, велику вољу за музику.

Једно вече кад је Шарл слушао, понови она четири пута узастопце исти комад, и то увек једећи се, док је он, не опажајући никакве разлике, узвикивао:

— Браво!..., врло добро!... Немаш права што се љутиш! настави само!

— Не, не! ово је страшно! прсти су ми се одвикли.

Сутрадан, он је замоли *да му одсвира још штогод.*

— Добро, да ти учиним по вољи!

И Шарл признаде да је мало попустила. Пропуштала је тактове, хватала је погрешно дирке; затим наједанпут стаде:

— Ах! не иде! требало би да опет учим; али...

Она се угризе за усне, и додаде:

— Двадесет динара за један час, то је сувише скупо!

— Да, доиста..., мало..., рече Шарл смејући се глупо. Али, мени се чини да би могла проћи јевтиније; јер има непознатих уметника, који често вреде више од славних.

— Потражи их, рече Ема.

Сутрадан, кад је дошао кући, он је стаде лукаво посматрати, и напослетку не могаде се уздржати да јој не каже:

— Баш си ти по неки пут тврдоглава! Био сам данас у Барфешеру. И знаш шта? Госпођа Лиежар ме уверава да њене три кћери, које се васпитавају у једном манастиру, плаћају по два и по динара од часа, и то једној чувеној учитељици!

Она слеже раменима и не отвори више клавир.

Али кад би прошла поред њега (ако је Бовари био ту), уздахнула би:

— Ах! мој јадни клавир!

И кад би јој ко дошао у походе, она би му увек казала како је напустила музику, из виших разлога. Сви су је тада жалили. Баш је штета! она која је имала толико дара! Говорили су то и самоме Боварију. Пребацивали су му, а нарочито апотекар:

— Грешите! не треба никад остављати природне способности да се запарложе. У осталом, имајте на уму, драги пријатељу, да ћете, ако приволите Госпођу да учи, уштедети доцније на музичком васпитању вашега детета! Што се мене тиче, ја сматрам да мајке саме треба да поучавају своју децу! То је Русовљева мисао; она је можда још мало нова, али ће напослетку победити, уверен сам, као што је победило калемљење богиња и мисао да мајке треба саме да доје своју децу.

Шарл се дакле још једанпут врати на то питање о клавиру. Ема одговори с горчином да је боље да га продаду. Да оде из куће овај јадни клавир, који му је причинио толико сујетнога задовољства, то је била за Боварија као нека врста самоубиства једног дела ње.

— Кад би хтела..., рече он, с времена на време, по који час, то нас најзад не би баш упропастило.

— Али од часова има користи само тако ако се држе редовно, одговори она.

И ето на какав је она начин добила од свога мужа допуштење да иде у варош, једанпут недељно, да се састане са својим љубазником. Шта више, после месец дана сви су говорили да је показала велики напредак.

(Наставиће се.)

Густав Флобер.

(Превео с францускког Д. Л. Ђокић.)

НИЈЕ ТАЈНА.

Не бој се моје страсти,
Све кад и не знам скрити
Пожуду. Стид ме касти,
Ал' чедно ја кô и ти

Проводим младост. Жедно
И дрхтећ каткад цео
Борим се... Недогледно
Далеко што бих хтео

Преда мном стоји. Блу̂да
Гађење нећу, нити
Га тражим. Савест луда
У мени тебе штити:

Платонске уздисаје
Не мораш, видиш, крити,
Јер знаш сад ето шта је —:
Чедан сам ја кô и ти.

М. Ћурчин.

ПЛАНОВИ.

Пораниђу једног јутра,
Дохватићу листак-два;
Писаћу ти: Данас-сутра
Бог те пита где сам ја.

Покупићу чег' се сетим;
У вагонски сешћу кут,
Да плачући летим летим,
Куд по прузи пузи пут.

Шта ће онда даље бити,
— Немам појма. Уокрет
Пројурићу, пребродити
Парче земље, празни свет.

Па ћу онда опет стићи
Тачци с које пођох пре;
Све ће, знам већ, лепо ићи
Унатрашке, — кô и пре.

М. Ћурчин.

»ПЕСМЕ« МИЛАНА РАКИЋА.

Ми не познајемо други свет до онај који је у вези са човеком; ми нећемо друге уметности до оне која је израз те везе.

Гете.

Има само два тренутка када се у нас толико певало као данас, и то је око четрдесетих година прошлога века када се „србовало" готово искључиво у стиховима, и крајем шездесетих година када је правило стихове све што је до пера дорасло. Ове последње две три године јавила се у нас једна песничка епидемија, као да се један нараштај без идеја и без идеала решио да у танке свешчице са неравним редовима излије сву празнину свога срца и сву жалосну неплодност своје мисли. Једино су Милан Ракић и Милорад Петровић, са здравим и једрим *Сељанчицама*, успели да са својим снажним талентом одскоче од те бедне гомиле расплаканих стихотвораца.

Читаоци *Српскога Књижевног Гласника*, где се Ракић и појавио и развио, осетили су да са њиме нешто новије и мисленије улази у анемичну српску поезију. Полако али стално, непознати Z је привлачио пажњу на себе, освајао корак по корак симпатија, стицао солидан глас зрелог и развијенога таланта, постајао нада свих оних који држе да наша поезија још није рекла своју последњу реч. Његове лепе и благородне песме јављају се сада у једној књизи, која је са пуно разлога срдачно поздрављена.

*
* *

Једна велика врлина Ракићевих песама је што су јасне: једна особина која данас и у нас постаје све ређа и ређа. Од Војислава Илића ушла је у нашу поезију

нека манија за обичним и необичним епитетима, искључиво старање да се што шаренијим рувом прикрије голотиња мисли и одсуство дубљих осећања. Из француске школе, чији је он ђак, Ракић је донео љубав према јасности, уверен у лепу реч Вовнаргову да јасност краси дубоке мисли и да као што је логика основ прозе тако је јасност погодба поезије. У том прецизном стилу, у том одсуству украса, које често иде до извесне сувоће, он је развио три или четири лепа и вечита песничка мотива.

Оно што пада у очи одмах у целој његовој поезији то је не само песимистичка но чисто будистичка жица, констатовање свеопште беде људске и пролазности свега на свету, уверење да је цео живот само једно једнолико вечито клаћење шеталице од обмане до разочарања, да је цео наш опстанак само поступно крхање ломних илузија наших под маљем грубе стварности, и да је смрт једини мир и једина утеха уморенима и изубијанима од живота. Човек је оличаван у оној племенитој зверци коју хајка гони кроз поља и шуме, уз покличе ловаца и лавеж паса, док се не стропошта у крвавој пени, обојивши својом крвљу зелену траву, а

> Хајка даље крене да ништи и гази.

Или то сипљиво и ромо кљусе, малаксало од силнога рада, које тегли стари гломазни долап, гладно поред траве која мирише, жедно поред воде која жубори, бедно кљусе које оличава сву људску судбу, „једнакост пред општом неминовном бедом“. То је стална мисао, и песник већ у напред чује онај кобни звук чекића који закива чамову даску мртвачкога ковчега, и онда када срце запева и душа закликће, њега спопада незнана туга и тајанствена страва, неко тамно предосећање дуге, неизлечиве беде, и у ноћном часу, „док равнодушно небо сјајем блиста“, он чује како

> ...поред свега страховито хуји
> Старинска песма о таштини света.

Као Алфред де Вињи, у *Вуковој смрти*, као Леконт де Лил у *Ладном ветру ноћи* и Dies irae, наш песник, пред бесмисленошћу смрти, пред злокобним фатумом који лебди над човеком, узима тогу и философску мирноћу античних мудраца. Јест, мисли она са Паскалом, човек је слаба трска, али трска која мисли, која разуме и судбини на супрот, као протест, као пркос, истиче ту душевну мирноћу, ту поноситу резигнацију пред оним што је неизбежно, жртвујући тело али спасавајући недотакнуту душу, говорећи као онај свети роб Епиктет своме господару који му је ногу пребио: ***Јесам ли ти рекао да ћеш ме сломити!***

Срчана буди, бедна душо моја,
И нек те сада ништа не колеба.
Без роптања, без крви и без боја
Време је дошло и страдати треба.

Преживи муке распетога Христа
За све у теби што греши и страда,
За дужност као Шпартанаца триста,
Узвиси живот величином јада!

И тај пркос невидљивој и суровој сили ствари нашао је необична израза у оној енергичној, пуној, можда најбољој песми његовој, *У кврге су ме бациле, о срама!*, сав пркос жртве која у својој крви умире али која својом мишљу и јачином душе стоји над џелатом:

Удри, и мучи, и притежи јаче,
Ал' знај да неће прећи моје усне
Ни једна речца што моли ил' плаче,
Ни бапске клетве, ни слабости гнусне!
Удри, и мучи, и притежи јаче,

Ал' докле редом деца, људи, жене,
Плачу и пиште, бедни покрај мене
И ропски клече пред скривеним створем,
Врх писке, клетве, и вапаја њини
Летеће мирно дух мој у висини
Ко морска ласта над широким морем.

Последња реч мудрости, сва величина човека, једина утеха лепим душама, мисао која је виша од свих ми-

стичних снова, и празних обећања религије, последње прибежиште мудраца!

* * *

И томе мрачноме расположењу које је основни тон Ракићевих песама, поред општега, човечанскога, тако рећи метафизичкога разлога у односу човека према васељени и природи, има и други један, ближи, нижи, свакодневни, али зато још силнији и кобнији. То је утицај једне мртве, безбојне средине, са бедним интересима и још беднијим осећањима, средине оскудне и разоравајуће, која не трпи ништа више изнад општега блата и општега јада, средине где човек старп без младости, вене без цветања, умире без живљења. „Човек је разочаран, вели један велики меланхолик, Шатобријан, и ако није уживао; остају му још жеље, а нема више илузија. Машта је богата, обилна и чудесна, живот оскудан, сув и разочаравајући. Са пуним срцем станује се у празном свету, и не користивши се ничим човек је сит свега“. И где се више но код нас осећа та страшна празнина и сувоћа, где су мисао и полет већма спутани за земљу, где је трење међу људима јаче и несносније, где се више чује страшно шкрипање једнога неподмазанога и рђавога друштвенога механизма? Сваки иоле развијенији човек осетио је у дубинама своје душе страховиту борбу између јединке и њене средине, нарочито они који су имали несрећу да познаду пун, широк, интенсиван живот „Трулога Запада“ и за које савски мост изгледа као један тамнички прозор. И ко ће нам описати онај тужан пејзаж београдски, онај дубоко тежак утисак мртвих ритова савских и дунавских, иза којих се једва пробија танка силуета далеких планина, ону бакарноцрвенкасту боју градских цигаља испржених ватреним зрацима јужнога и континенталнога сунца, она казаматска мрачна и злобна лица која се срећу улицама, онај задах несрећнога Истока! И како је дубоко тачан овај јесењи пејзаж београдски, који је одиста једно „душевно стање“!

С кровова нискпх облак дима,
Влажан и густ, на земљу пада.
По излоканим друмовима,
Ко верна слика мога јада,

Дроњав и блатав, беда сама,
Тетурајући преко рупа,
У исцепаним кошуљама
Уморни сељак тромо ступа.

А магла пада, тихо крије
Мочарне њиве, поља гола,
Студена киша стално лије
И рабаџиска шкрипе кола.

И у том уском и мрачном обзорју, живот је само једно животарење, и монотонија паланачке егзистенције притискује као мора душе људи:

Проживесмо, драга, испод мрачног неба
Низ мемљивих ноћи и плеснивих дана.
Мучила нас судба дуго, ко што треба,
Задала нам често непреболних рана.

. . . .

Тврдица је била васељена за нас,
Одмерила тачно уживања наша.
Нама биће увек сутра што и данас,
Увек исто пиће, увек иста чаша.

Ретки су у Ракића тренуци када срце силније закуца и млада крв појури у дубини ноћи, када „трава мирише и растиње клија“, у шумору једрих кукуруза и свежини пооранпх њива, над тим пољима које је месечина поплавила, у „бокорима цветног јоргована“.

Шуме бокори цветног јоргована,
И ноћ звездана трепери и жуди
За бујну љубав свету Богом дана,
Док месечина насмејана блуди,
Шуме бокори цветног јоргована.

У таку ноћ је пожудну и страсну,
Изолда некад чекала Тристана.
Буде се гробља уз кукњаву гласну
И сећају се прохујалих дана.
У таку ноћ је пожудну и страсну,

Носећи собом лествице од свиле,
Старински витез, пун вере и наде
Хитао замку своје верне Виле
И певао јој страсне серенаде,
Старински витез пун вере и наде.

* * *

То је лепа песма, једна од најбољих у овој збирци, једна од најлепших које су за последње време на српском језику испеване, и далеко би се отишло када би се наводили сви снажни стихови којима је пуна ова добра књига. Ја ћу прећи преко неких несавршености у форми, преко извесне развучености која се опажа и на најбољим местима, и преко појединих спорних питања метрике. Да се задржим само на једној ствари. Ракић је паметан човек, и разумеће ме да је ове редове диктовало уважење његова талента, љубав према књижевности и чврсто убеђење да наш нараштај треба да испуни чиме трајним оних тридесет година јавнога рада који му предстоји.

Наша млада поезија је већ прилично дала, и о њој се већ може говорити као о једној целини. Она је показала и неоспорних талената и учинила не мало да се облик усаврши, да се прошири песнички језик и нађу нове речи за нова и сложенија осећања. Али, што је много, много за жаљење, она или поклања и сувише пажње искључивој лепоти облика, јури за што ређим и магловитијим сензацијама или се повлачи у неплодно посматрање, на најужи унутрашњи живот, одвајајући се од људи и од живота. Основна њена мана је што је и сувише *егоистична*. Јован Дучић напушта интимну, чисто лирску поезију, где је показао тако лепа успеха и иде за симболистима, верујући да оно што је модерно (а симболизам данас ни то није!) у исти мах што и ново. Ракић, који је надахнут Алфредом де Виньем, парнасовцима, нарочито Леконтом де Лилом, задовољава се њином поезијом песимизма и моралног стоицизма, затварајући се у „кулу од слонове кости“, туђ и непријатељски расположен према струјањима живота.

Ја остајем толико и непоправљиво наиван да упорно држим да је тај књижевни дилетантизам и чисто контемплативни песимизам само једна скучена, оскудна и неплодна врста поезије, да то није она поезија која остаје вечито млада у срцима људи и читавих поколења, и да млади људи од вредности имају нешто више и боље да кажу, у једном тако заосталом народу као што је наш, и да се од њих тражи шире и човечније од књижевних симбола и речитих клетава живота. Сви ми имамо тренутке моралних депресија, оних страховитих тренутака душевне далековидости када човек болно јасно види свеопшту беду људску и узалудност свакога напора. Али нашто од тих пролазних душевних расположења, од те клонулости и немушкога полагања оружја пред апсурдном силом ствари, правити читав један философски систем и убризгавати нашем и иначе млитавом свету сумњу и безнадежност, које никада нису ништа створиле? А када је мржња на живот тако апсолутна и непомирљива, нашто онда говорити ствари које ништа не помажу, нарочито писати стихове који још мање значе? И баш ако је човек толико слаб и земаљски да их пише, он их чита само уском кругу посвећених, достојних и озарених мудрошћу Нирвâне. Па та призивања смрти! На жалост, од свију наших жеља смрт је једина сместа остварљива, и њено извршење је увек у нашим рукама. Али од песимизма још нико није умро, и није забележено да је и један песник опште моралне беде и гробнога мира запечатио крвљу своја учења. Све се то, на крају крајева, своди на басну о старцу који је товарио дрва на леђа, и сви су песимисти једнаки, почев од мудрога Соломона, који је јечао у *Књизи Проповедниковој* а живео најчулнијим животом азијског сатрапа, па до очајнога Шопенхауера, који је формулисао философију општега уништења а провео свој век као најобичнији рентјер немачки.

Када ћемо од младих песника наших чути и друге речи, речи наде, вере, речи љубави према животу, чији

појединп лојави могу бити рђави али који у основу није рђав? Докле ће они у стихове стављати ону проблематичну мудрост наших старијих, „разочараних“ људи који су обешчастили и удавили нашу земљу? Свакако, поезија није ни предикаоница ни говорница, њен задатак није ни да звижди ни да труби, она нема да пева законе астрономије и аксиоме геометрије, у њој се не састављају уџбеници за граматику и аритметику, али још мање је њен задатак да пева погреб скакавца и мирисе лаких жена, као што су радили бедни песници мекушне и труле епохе александријске; она нема да опева утицај рибљих репова на таласање мора, као што су чинили француски романтичари ниже врсте, уверени да је све на свету добро када се нашао леп слик и да је циљ васељене да се заврши једном лепом строфом; а најмање су поезија врућична бунцања, претенциозна проза и простачке мистификације све оне гомиле декадената, симболиста, симболо-декадената, естета, сатаниста, мистичара, кватрочентиста, оне „фосфоресценције трулежи“ буржоаскога друштва на умору, људи који терају шегу и са собом и са публиком и пишу књиге „за опсенити простоту“. Права, велика поезија, поезија свију оних великих духова који су оставили бесмртно име, била је поезија опште човечанска, социјална, поезија моралнога здравља, која је била одјек и израз душе човечанске, нагнута над животом и у најнижим његовим облицима, прожета и вечито свежа њиме, она поезија под којом трепери све наше биће, која је силан, искрен и неизглађив израз најдубљих наших осећања, најинтимнијих наших надахнућа, највиших наших схватања, mens divinior велике породице људске.

Време је да најбољи међу нашим млађим песницима баце поглед на пут који су прешли и помисле у шта ће утрошити своје лепе таленте које младост греје и свој живот који је тако кратак. Једна накиђена, ладна поезија, анти-социјална, туђа и непријатељска према животу, није и не сме да буде њихова последња реч. Ми млађи

имамо пред нама једно поколење живих мртваца и сенки, који мисле да живе, а ми морамо бити оно што је велики Ламартин снажно рекао, „подмлађено поколење које ветар живота тресе“.

Јован Скерлић.

ЗАКОН РЕДА У ИСТОРИЈИ.

(3.)

13.

Пошто се из првобитне, опште, велике целине одвајају доцније мање и све мање ствари, то велико иде пре малога.

Као што је органски живот у опште почео у оним крајевима земље где су снаге природне велике, и где има сувишка енергије њихове, од чега и живи све органско, тако је и човек прво живео у оним крајевима земље где су све снаге и појави природе велики, и живећи животом природе, од сувишка њених снага, он се ту није могао дићи из веће, мање пасивности, осећајући се слаб и мали према величини и снази природе. Тек доцније прелази човек у оне крајеве земље где је живот природе изведен у мањим, слабијим цртама, коју је могао лакше савлађивати. Тако је ту постао активнији, пошто је у тим крајевима енергија природе мања, те му је мање могла давати што му је потребно за живот, те је тим више остављен самом себи и свом раду.

Први кораци човекови на путу од природног живота ка цивилизацији и хуманости јесу највећи: језик, ватра, земљорад, фамилија, писмена, јесу први брегови хуманости, који се дижу из океана животињског живота, први, највећи конци којима је човек изишао из мрака природе и из којих је испредена сва потоња цивилизација његова; они су оне титанске снаге којима је почело стварање историје човечанства, помоћу којих је човек, савлађујући природу, све више освајао област цивилизације на земљи. Сви потоњи проналасци и открића јесу дела

само ситних снага које су се процесом историје одвиле од тих првобитних великих снага.

Као што је процес стварања света почео акцијом великих снага топлоте и гравитације, ватре и воде у области неорганског, и тек кад се је сталожила борба тих великих неорганских снага, настала је акција ситних органских снага, плођења, наслеђа и прилагођивања; као што су се од великих тела, сунаца, одвојила мала тела, планете и месеци, — тако је човек прву правилност и законитост опазио у кретању великих небеских тела. Астрономија, наука о тим великим небеским телима, јесте прва наука, као што је и пробуђен ум човеков прво постављао и решавао највећа питања — о постанку света, о богу, о крајњем узроку и крајњем смеру света. Тек доцније правилност и законитост, које је опазио на великим небеским телима, човек тражи и у малим стварима, и у појавима природе и друштва људског. Тако су се постанак и развитак света тумачили прво великим елементима и снагама — вода, ватра, ваздух, — па је тек доцније настао појам ситних атома, из чијих комбинација постаје све. Тако је телескоп пронађен пре микроскопа, и прво је употребљен као стакло које увеличава, па онда као инструменат за мерење. Тако први закони у свакој науци, као закон великог броја у статистици, прво повлаче велике црте у областима факата. Тако се правилност и законитост у ситним појавима живота људског, у простору и времену, могу само тако наћи и увидети ако се прегледају велики размаци простора и времена, и велики бројеви.

Пошто је чулни поглед први поглед човеков, пошто у очи пада прво оно што је велико, то се првобитно најјачи утисак добија од видљиве и осетљиве величине. Тако су се у историји човечанства гледале и виделе прво само велике ствари, историја се бавила само великим и крупним догађајима и личностима на површини живота и историје. Процес историје тумачен је као радња великих личности; догађаји су сматрани као про-

изводи воља њихових; проналасци, открића и идеје приписивани су личној снази ума појединих великих индивидуа. Силазећи све дубље у живот човечанства историја се све више обрће од великих, силних и сјајних ка малим, незнатним и мрачним; место дивљег обожавања величине, настаје све више зрело и хумано поштовање рада; цивилизација све више постаје глорификација рада, рад све више постаје први члан религије цивилизације. Све се више увиђа да је цео прогрес човечанства резултат рада оних милиона ситних и незнатних људи који живе и умиру у мраку а историја их није видела, да је цео сплет данашње цивилизације исплетен из ситних и танких конаца рада и живота милиона ситних индивидуа људских.

Тако је од појма да су ватра, вода, ваздух основни елементи из којих су постали сви појави и ствари у свету, — до појма атома исти ход као од појма да је историја човенства резултат радњи великих личности, њихових воља и њихових умова, — до појма да је историја резултат осећања, мишљења, тежњи и рада ситних, обичних људи, атома цивилизације.

И фантазија се је прво везивала за велико и стварала велико; прва уметност, архитектура, јесте уметност величине и она је прво стварала колосалне, киклопске грађевине; колосално је први ступањ појма лепога. Тек доцнија пластика силази све мањим димензијама. Први еп пева борбу богова и титана, као што су и први празни листови историје човекове исписани именима хероја и полубогова.

14.

Пошто доцнијим одвајањем човека од природе настаје одвајање унутрашњег света од спољњега, то човек природно прво посматра спољни свет, тек доцније себе.

Човек, на првом ступњу ума, као и дете, прво добија свест о спољњем свету; прва радња пробуђена ума јесте посматрање спољњега света. Тек на вишем, доцни-

јем ступњу духа, код зрелих, цивилизованих народа, посматрање са природе, са спољњега света, прелази на унутрашњи свет, на човеков живот. Тек кад су природне науке достигле известан висок ступањ, могла је настати наука о човеку, и историја човечанства, као најшира наука о човеку, може се јавити као наука тек онда кад јој природне науке спреме земљиште и материјал.

Тако је у почетку историје и човекова борба за услове живота управљена скроз напоље; то је била борба против мора и река, против воде и брегова, против биља и животиња, против хладноће и мрака. Тек доцније та се борба преноси унутра, на човека, постаје све унутрашњија. До данас су човечанство и сав његов прогрес и цивилизација освежавани и поткрепљавани споља, придолажењем нових етничких елемената, улазом нових народа у историју, који су настављали рад и прогрес исцрпених народа; покрети у човечанству долазили су до данас увек подстреком с поља. Али све више нестаје могућности тог освежавања споља и упада нових народа и њихових оснивања нових цивилизација; човечанство се почиње препорађати и освежавати изнутра, из себе самог. Ум човеков све мање подстичу поједини спољни догађаји (као откриће Америке); он све више изводи своја дела из своје сопствене снаге, све више црпе из дубине живота, из историје.

Као што човека прво крећу спољни подстреци, физичке снаге и потребе и слепи нагони, па га тек доцније крећу идеје, које долазе из унутрашње дубине историјског живота, тако су и првобитни подстреци сваке цивилизације чисто спољни, природни — положај, плодност земљишта, клима, а тек доцније са већом историјском дубином настају и унутрашњи, дубљи подстреци цивилизације.

И религија је првобитно само култ спољних снага и појава природе, и култ, спољња страна религије, првобитно је главна ствар. Тек са хришћанством и све већом зрелошћу религиозног духа спољни религиозни обичаји

све више губе своју важност, религија постаје ствар унутрашња, ствар духа.

И први морал је спољни. Као што човека крећу и носе прво спољња природа и њене физичке снаге, тако човек везује прво своју срећу и судбу за спољње снаге и ствари; мотиви његових радњи долазе с поља — корист, таштина, страх од бога и људи. Тек доцније као резултат великих напора, болова и борбе рађа се савест, која са културом душе постаје све дубља и јача снага, која одређује све радње и сав живот свесног, зрелог човека.

Прва фаза сваке науке јесте дескрипција и класификација ствари по њиховим спољним разликама и знацима. Предмет историје био је прво само спољни чулни живот народа, описивање спољњег живота и видних дела.

Тако је виши живот цивилизације почињао увек на периферији земаља; тек доцније силази она у дубину унутрашњости континента.

15.

Све појединно, сваки део одвојив се од опште целине живота и хотећи да живи својим засебним животом, да буде целина за себе, морало је ступити у непријатељску борбу и против општег, од којега је се одвојило и против осталих делова. *Тако одвајањем појединог од општег настају борбе, болови, деструкција. Први ступањ сваке слободне радње јесте деструкција, прва фаза одвојеног, слободног живота, борба, непријатељство.*

Први односи човека према човеку, први додири били су борба, непријатељство; вештина убијања јесте прва и најважнија вештина човекова, као што је оружје најстарије оруђе човеково, као што је прва привреда пљачка; увек и свуд, прво је оружје крчило пут којим ће после поћи трговина и цивилизација. Европски народи прво су рушили стару цивилизацију и тек доцније на тим рушевинама зидају нове цивилизације, као што и европска цивилизација код свих природних, варварских народа де-

лује прво раздирући, убијајући. Да би се уздигла, држава је морала ступити у непријатељску борбу према племенима. Хришћанство је ушло у свет рушећи старе богове и старе религиозне појмове и тиме рушећи основе античке цивилизације; и тек на њиховим рушевинама оно диже зграду једнога бога, у којој ће наћи заклона сви народи. Тако је и наука, да би се ослободила, морала прво издржати тешку борбу са религијом и метафизиком.

Тако је деструкција и прва фаза акције природе на човека. Ватра је човеку прво била позната својим деструктивним особинама; електрицитет је човек прво познао као непријатељску силу у грому.

Тако су први богови непријатељи људима; прва божанства улевала су само осећаје страха, гнева, зависти а никад љубави; култ злим духовима јесте први ступањ религије.

Тако све ново у историји прво доноси зло; све нове идеје, реформе, проналасци, открића, окрећу се прво непријатељски према старом. Тако прво бол буди живот, као и сумња свест; прва песма јесте песма бола и туге; у свима временима трагедија се развија пре комедије, као што се и трагички таленат развија пре комичног.

16.

Тим процесом борбе од првобитно многих снага, форама и самосталних целина остајало је све мање; борба за превласт одвела је процесу редуцирања многих форама, снага и елемената на све мање.

Као што се једна свест само лагано и постепено јавља као последњи, највиши резултат многих чулних утисака, атома духа, тако се из многих утисака уздижу само неколико до опажања, и из многих опажања само се једно диже до представе предмета, као што се и из многих појмова и мисли само један уздиже до теорије, принципа, који постају формуле милиона факата, као што и велике социјалне идеје постају формуле милиона људи — њихових жеља и тежњи.

И у језику првобитно многе хиљаде клица гласова и форама редуциране су на мало форама, које су потисле све остале. Првобитно свако племе, сваки град и округ има свој језик и сви ти многи дијалекти редуцирају се временом на само један национални језик. Тако је првобитно свака реч писана својом засебном сликом, и та огромна првобитна множина слика редуцирана је временом на 20—30 писмена, која су у језику оно што је неколико десетина елемената у хемији, на које су редуциране све ствари и појави у природи.

И првобитни многобројни духови и божанства редуцирају се на неколико њих; из обожавања многих сила почиње се одавати особито обожавање какиој појединој засебној сили. Тако првобитно свака фамилија, свако племе, имају своја засебна божанства, од којих се поједина дижу до националних богова, док хришћанство диже једнога до бога свих људи.

Тако је у свима наукама за сваку групу факата узиман прво засебан принцип; за појаве топлоте, електрицитета, светлости узимали су се као принципи особити флујиди. Као што је првобитном човеку сваки појав, сваки предмет, засебан тип, целина, тако је историји на првом ступњу њеном свака већа личност целина, тип за себе, а све даљим прогресом, она све више подводи све историјске појаве под само неколико виших закона. И у свакој науци све се више смањује број закона и принципа, као што у религији ум људски иде од многих богова ка једном богу, из кога потиче све, и у којега се враћа све.

Тако се првобитно многе самосталне фамилије редуцирају на племена и многа племена на неколико народа. Тако се и човечанство развија с почетка на многим згодним тачкама, у многим засебним, самосталним центрима, и сваки од тих народа има првобитно своју засебну свест, сваки је човечанство за себе. Тако је доба многих самосталних племена доба феудализма народа, доба многих самосталних народа јесте доба феудализма

човечанства, као што је и политеизам доба многих самосталних богова; политеизам је религиозни феудализам, феудализам је социјални политеизам. Тако многе поједине науке стоје према једном уму људском, као што стоје многи поједини народи према једном човечанству.

17.

Тако је процес редуцирања с друге стране само процес *концентрације*.

Првобитне природне цивилизације развијајући се на природном основу расејано, на свима тачкама где је природа била повољна њиховом развитку, најпосле су се концентрисале само у једном правцу, и ширећи се одатле цивилизација човекова постаје све више само једна.

Тако је у прво доба социјалног живота распрострта подједнако у целом народу способност духовне продукције; цео народ ствара обичаје, поезију, уметност, религију; цео народ мисли; тек доцније се те моћи концентришу у поједиnим духовима.

А процес концентрисања води *од промењивог ка сталном*. Тек са земљорадом и утврђеним култом поједиnих светих места човек се почео стално настањивати на појединим местима; лутање, номадизам јесте прво стање социјалног живота. Цивилизација човечанства још је и данас на номадском ступњу свом; она је до данас мењала станишта своја по земљи; сваку цивилизацију развијало је ново, свеже људско племе, док се цивилизација човечанства једном стално не утврди и не добије своје сталне центре. Тако се у историји народа првобитна влада промењивих воља поједиnих личности све више своди на владу сталних и непромењивих закона, који управљају свима људским стварима. Тако су и првобитне мере простора и времена врло промењиве, различне и непоуздане. Тако се данас у научном испитивању много мање лута него пре, као што и брод иде данас сигурно и правим путем помоћу компаса, не лутајући као пре.

Тако све већим прогресом ума и све тачнијим по-

знавањем историјских закона и будућност људског рода постајаће све јаснија, све ће се боље провиђати крајњи смер свега историјског процеса, те ће, идући по видном, сигурном путу престајати она колебања и лутања, којима су народи до данас често били изложени; тим ће све више нестајати многих узалудних бораба и узалудног трошења снаге у мраку; уједнинивши све своје снаге у једном правцу, човечанство ће брже и сигурније поћи крајњем смеру историјског процеса.

И као што је судба људска првобитно зависила од спољњих случајности и могућности, тако је и прва религија влада ћудљивих божанстава, кад је човек везивао своју судбу за колебљиву вољу појединих божанстава, за ситне, спољње случајности (утроба животиња, лет птица), кад људи и народи нису могли имати пред собом јасног, одређеног пута, док се није дошло до сталне, разумне владе једног Бога.

Тако човеку прво пада у очи оно што је необцчно, прво обраћа пажњу на то; ваздух је опажен прво у ветру, електрицитет у грому. Тек доцније, зрелошћу и прогресом ум изучава обичне ствари и појаве у животу природе и човека, тежећи да све необично, нередовно, неправилно, протумачи обичним, редовним, сталним.

Тако на првом ступњу човека, као и код детета, живећи само животом осећаја, душа је течна маса без чврстог језгра, без једног централног ја, у коме се згушњава цео психички живот. Тако се огромне течне масе живота и историје читавих народа, философских система, и великих литература најпосле згушњују у неколико мисли и идеја, на неколико чврстих и уздигнутих тачака; и као што је у једној пословици згуснута цела једна прича, опис читавог догађаја или доживљаја, тако се и у писању огромна маса слика згушњава у неколико писмена.

Тим процесом згушњавања и солидификације тела постају све мања и по томе *велико иде пре малог* (види главу 13). А све већом густином, ствари добивају и све већу дубину. То је *ход од екстензивног ка интензивном*,

као што је сваки народ у почетку свог историјског живота експанзиван, тежећи да се што више рашири освајањем и покоравањем земаља и народа, и тек доцније настаје период интензивности његова живота, тако и свака нова теорија, идеја, доктрина, чим се појави почне деловати освајачки, одмах се почне ширити на све стране, обухвата и она поља са којих се доцније мора повући.

18.

Тек са тих појединих, чврстих, сталних, уздигнутих тачака шири се тип и уплив њихов на све стране; *процес концентрације води процесу генерализације, процесу ширења од ускости појединог до ширине општега.*

Топлота и светлост у сунчевом систему могле су се почети ширити на све стране само са једне тачке у њему, са сунца, тек онда кад су његове планете изгубиле своју сопствену топлоту и светлост, и кад су и топлота и светлост остале концентрисане само на сунцу. Тако је целокупни живот земљин и свега на њој резултат само једног јединог односа земље према сунцу.

Свака идеја коју многи прихватају и која је један део општег јавног духа, постала је прво у свести поједине индивидуе, па се после од ње шири над масама друштва и над временима; сви друштвени смерови и планови, све велике идеје које крећу масе, били су прво смерови, планови и идеје појединих људи; свако опште, јавно мишљење првобитно је само мишљење појединаца. Тако сва цивилизација и развитак духа људског потичу прво од појединих, узвишених личности, у којима је концентрисана снага и изражена тежња целог једног времена или народа; свака велика идеја сине прво у глави којег појединог духа, и са њихове историјске висине шири се светлост њихових открића у све шире кругове. Као што светлост сунца прво обасјава висове, тако и свака нова светлост у историји обасјава прво главе појединих, узвишених, племенитих личности, па се после са њихове висине спушта у долине друштва. И као што

светлост не обасјава одједанпут све, него се поступно спушта с висова у низине, тако и свака нова истина не долази одједанпут до потпуне владе над целим друштвом; њу прво прихватају и боре се за њу људи од разума и свести, и тек после она се шири у све шире кругове и овлађује све већим бројем људи, као што се и првобитно уска људска свест прогресом све више шири, простире се на све већи број ствари, на све више простора и на све више времена.

Још у Египту постојао је стари систем астрономије, по коме се само Меркур и Венера обрћу око сунца; Коперник је раширио ту истину на све планете, и тако утврдио принцип хелиоцентрике. Тако је Кеплер прво на Марсу опазио да његово кретање није кружно него елиптично, па је после ту поставку раширио на све планете својим првим законом: путеви свих планета јесу елипсе. Тако је Њутон тежну снагу коју је опазио на земљи, раширио после на сва козмичка тела, и тако је дошао до принципа гравитације. И пошто су утврђени астрономски закони појам законитости са козмоса раширен је и на све појаве на земљи, прво на област неорганског, за тим на област органског, и све се више тај појам законитости шири и на ситне и заплетене појаве друштва и духа људског, и на њихову историју.

Тако се и појам организма шири све више на све стране; тако се психологија од испитивања душе човекове шири на испитивање душе народа, друштава и времена.

Историја је почела бележењем и описивањем појединих, локалних радњи, догађаја, народа и времена, и биографијама и хроникама. Све даљим прогресом обухватајући све више временâ, историја све више обухвата све стране и појаве живота људског у простору и времену — обичаје и законе, религију, уметност и језик, философију и науку, литературу и материјалну културу и све форме друштвеног живота; носилац историје све је мање појединн јунак, поједини народ, поједино време,

а све више човечанство у свима временима. И од човека и његовог живота историја се све више шири на све стране и на све ствари; све се више увиђа да не само човек и његов ум имају историју него и све на земљи, и земља и космос.

И појам права са уске висине привилегије шири се у све шире кругове. Слобода и правда, образованост и цивилизација, сва велика добра и тековине човекове, шириле су се од појединих класа, племена, народа и времена до све општијег права, до права све ширег круга људи.

Као што се географско знање човеково са појединих тачака и крајева земље ширило на познавање целе земље, тако су се и науке са појединих тачака и крајева земље шириле све даље. Тако су имена само појединих крајева ширила се до имена целих земаља и континената. (Африка је било име само за североисточни крај тога континента). Тек кад се првобитна множина слика редуцирала на мали број писмена, вредност и значење сваког писмена раширени су до опште примене и значења у свима речима; као што је и реч првобитно израз само једне особине ствари, која се после шири до израза целе ствари.

Тако се све даљим прогресом све више шири круг људских осећања и симпатија, ограничених у прво доба на мали број ствари и људи. Тако је национални карактер, карактер само једног племена које је своју владу раширило над осталим племенима; тако постају национална религија, национални обичаји и закони. Тако се политичка и социјална права, ограничена првобитно само на победилачко племе, процесом историје шире у све шире кругове. И све социјалне борбе, све нове форме политичког и социјалног живота почињале су и постајале увек прво на појединим тачкама, у појединим крајевима, па су се одатле шириле све даље.

Велики прогрес привреде човекове, његове материјалне и духовне културе, омогућен је тим што је способност рада од природних органа човекових раширена и на његова оруђа, на вештачке инструменте и махине.

И што је виши економски ступањ друштва, могућност све бољег и хуманијег живота шири се на све већи број људи.

Трговина, индустрија, занати, развијали су се прво у појединим крајевима: откриће Америке шири поље трговине и индустрије до светске трговине и индустрије. Данас индустрија не смера само на поједине класе друштва, него на све шире кругове масе друштва; трговина и индустрија шире се данас на све више народа и крајева.

Васпитање у свима временима обухватало је прво само поједине стране људског бића; модерно васпитање тежи све више да образује целог човека, да васпита све стране његове, да развије све снаге његове. Тако је васпитање и образовање ограничено прво само на поједине, више класе друштва: право образованости било је прво само привилегија виших класа друштва у сваком народу.

Тако и ум човеков ширећи све више поља разума, шири све више и поља моралности човекове; све шири круг разумевања шири и круг симпатија човекових.

Цивилизација људска почела је прво у појединим, погодним крајевима земље, тако рећи у аристократским локалима њеним, и све успешнијом борбом са природом ширио је човек, из тих појединих моћних центара, цивилизацију своју по целој земљи.

Богатство, образованост, власт, чистија религија, чистији обичаји и појмови, били су прво својина само појединих — индивидуа, фамилија, племена, народа, сталежа, класа, градова, и одатле су се ширили у све даље и шире кругове масе друштва, као што се култ појединих божанстава шири до идеје једног општег бога, као што се поједини закони наука шире до све мањих општих принципа, као што се поједина племена шире до народа и поједини народи до типа човечанства.

(Наставиће се.)

Бож. Кнежевић.

БЕЛЕШКЕ О ЕНГЛЕСКОЈ.

Обичаји и Домаћи живот.

(2.)

Настављам да бележим разговоре; ништа није за мене пријатније него провести вече са једним или двојицом отворених, пријатних људи без предрасуда који су много шта доживели и путовали. Народно частољубље се не меша; говори се да се учи а не да се препире или да се хвали. Сме се казати какав карактеристичан факат, тачан и доказни детаљ; сваки казује што краће може, оно што је најјаче искусио, што је годинама прибирао, своје најомиљеније ствари. Пример моја два пријатеља: мој се ум никад није толико ни тако добро нахранио; испитивао сам их и слушао до један сахат изјутра.

Енглескиња је, обично, лепша и здравија од Францускиње. Основни је разлог хигијена; деца јаше, крећу се на слободном ваздуху, не једу са родитељима, не једу посластице. Поред тога, живци су мање раздражљиви а темпераменат много мирнији, издржљивији, простији; данас највише упропашћују непрекидне и неостварене жеље. На пример, у Криму, француски рањеници су теже одолевали ранама него ли енглески, зато што су се теже мирили са својом судбином. Код образованих људи, нарочито код жена, ствар је ова много вернија; код жена немиран и живахан ум мути и пресушава извор животу; данас жена треба да се помири са својом судбином ако хоће да буде здрава. — На супрот овоме, Енглескиња је мање пријатна; она се не одева за свога мужа; не уме да се начини лепом, не зна да буде у кући примамљива и допадљива; непознате су јој многе танане и нежне умиљатости; она сматра да нису достојне ње средства која буде љубав или нежност; још чешће је да не уме

да их пронађе. Лепо се носи и држи се чисто, и ништа више; није примамљива; крај ње се човеку брзо досади. — Замислите врло лепу румену бресквy без великога укусу, а поред ње мирисаву и укусну јагоду. — Тако је и са другим својствима; Б... вели да су допадљивија у Француској кад су искрена и јака. У свакој ствари треба имати начина, тона, намере; у осећањима треба предусретљивости, пажње, нарочите речи, тона којим се изговарају, смотрености, умешности, којима се обнавља и мења непрекидно благо осећање.

По мишљењу К..., Енглескиња није подобна да онако вешто дочекује госте као Францускиња; мислим на дочекивање званица у париским салонима где се забаве дају; њему су познате само две три земљакиње које би то умеле чинити. Енглескиња нема доста такта, хитрине, гипкости да се прилагоди људима и стварима, да не дочекује једнолико, да брзо схвати све, да похвали, те да свака званица мисли да она много полаже на његово присуство. Она је само пријатна, наклона и отворена. За мене је то доста, и мислим да ништа није боље од тога. Јасно је да једна светска госпођа, т. ј. женскиње које жели да се у њеној кући скупља са задовољством најбоље друштво, мора имати разновснији и тананији таленат. — К... се диви лакости са којом млада жена у нас брзо свикне свет; месец дана после свога венчања, уме да дочека у кући свакога; исто тако жена каквога трговчића сутра дан по свадби, седа за касу, уме продавати, говорити, насмејати се, задржати муштерију. — Ове противности сам видео у Диjепу у једној гостионици. Докле је муж Француз трчао журно и насмејан око столова те се чинило да госте служи из проста задовољства; дотле његова жена, крута и озбиљна Енглескиња, говорила је леденим гласом онима који су се дизали од столова: „Јесте ли платили, господине?“ Она није ни сањала да је такво питање могло увредити.

Моји пријатељи веле да је француска учтивост само спољашња и наметнута; многи се странци преваре. Лепо

их примите, они мисле да сте им пријатељ, и чуде се да сте их после три дана заборавили. Наше понашање не долази из истините симпатије, из природне доброте, ми смо љубазни зато што смо тако васпитани, што смо навикли, из частољубља, на мало и из егоизма. Љубазност је доказ нашега лепог опхођења; осећамо да ће и други бити љубазни; улазимо за четврт сахата у место где су пријатни и умиљати; ми се користимо тим тренутком и задовољни смо не обраћајући пажњу на то да ли има то каква значаја. Учтивост се враћа учтивошћу, као анегдота за анегдоту; платио сам; размена је учињена, ми смо квит; ја одох својим путем а ви идите својим; ми немамо шта да тражимо један од другога; кад се сретнемо насмешићемо се и скинути шешир. — Енглез је срдачнији и услужнији. За странца који му је приказан он ће потрчати и помучити се. Колико је мени познато, ово је тачно. Пре свега ја нисам никада нашао онако себичне и непредусретљиве Енглезе какве нам описују. И у Лондону и на селу, сто пута сам питао за мој пут; сваки ми га је показао а многи су чак остављали свој пут, пратили ме подаље да би ме извели на прави пут. У омнибусу или у железници кад сам штогод запитао моје сапутнике увек су ме љубазно обавештавали; покушам ли да говорим, не смеју се мојем незнању језика, љубазно са мном разговарају. — Једнога вечера како сам доста далеко био од мога хотела, један џентлмен кога зауставих испрати ме до хотела, са хвалом говори о Француској и пита мене шта мислим о Лондону; кад смо се растали срдачно се руковао. — Један други, у сличној прилици, позове ме у своја кола и одвезе ме до прве фијакерске станице. — Новине објављују да је дошло у Енглеску три хиљаде француских певача, и додају да их треба што боље дочекати како би отишли из Енглеске с добрим успоменама. Ни у једној прилици нису били груби и неучтиви ни полицајци, ни восци, ни кондуктери. — Нешто што је дивно, а може бити и јединствено у Европи, то је начин схватања гостопримства; не могу

да не мислим на њ са захвалношћу. Лице коме су вас писмом препоручили није задовољно што ће вас позвати на ручак; оно вас обавештава, води, казује куд треба ћи, нађе вам и пружа вам забаве; води вас у свој клуб, приказује вас својим пријатељима, води вас својим рођацима, у своје друштво, позива вас себи на село, а кад пођете препоручује вас другима; мора им се рећи најзад: „То је сувише, ја вам никад нећу моћи вратити у Паризу оно што чините овде за мене.“ — Пријатељи његови дочекују вас исто тако, и тако редом; догађа се да вас после једнога сахата разговора какав џентлмен, кога први пут тада познадосте, позове на своје добро за недељу дана. Отидете ли му, сматрају вас тамо као да сте им рођак. — Још је чудноватија ствар што лако отварају своје срце; често, после једног или два дана, Енглез вам, без сваке тешкоће, казује присне ствари. Распитивао сам о газдинству; мој домаћин ми онда исприча колико има прихода, колико троши, колико плаћа кућу, како је стекао имање, прича о својој породици, о своме браку, и много других домаћих и личних ситнијих ствари. Светски људи у Француској више су закопчани.

Тражимо узроке овој разлици, ево их у кратко. Енглез је гостољубив: 1) Из досаде: већина људи из отмених кругова живе по осам месеци преко године на селу, често далеко од сваке вароши, врло усамљени; потребан им је разговор, нове идеје. — 2) Због друштвених навика: у Лондону једва и говоре између себе; живи се изатрке, мало се остаје, често ни пуна три месеца, сувише има света и послова; кућа на селу је прави салон, место за разговор. — 3) Због домаћих навика: много деце, много слугу; у отменој и великој кући треба реда и опхођења, извесне уздржљивости; уобичајени стојицизам у карактеру и навикама развија се у томе правцу те отуда и странац не смета, као у нас, присноме животу, веселости, ћаскању, полету, не нагони људе да пазе на себе, да не буду више онако слободни и комотни. За столом је само једно место више, као и у салону;

ништа више; тои се није променио. — 4) Зато што зна шта је удобност и служба у кући: уређење је савршено а машина удешена; слуге су тачне, одаје спремне, часови утврђени, ништа не треба кварити или поправљати, а нарочито ништа спремати за страна госта. — 5) Из доброте, човечности и савесности: дужност је бити користан, а страицу је толико рђаво и нелагодно у туђој земљи! Човек је дужан помоћи му.

Кад смо ту да погледамо у кућу. Ред и дисциплина се осећају много јаче него код нас. И овде су, као и у другим стварима, конци друштвене мреже у Француској лабави, у Енглеској затегнути.

Пред очима су ми три куће; у једној има седам слугу, куварица и паракуварица, две слушкиње, собарица, возац, собни слуга; у другој, петнаест; у трећој, осамнаест. — Слуга има четрдесет до педесет фунти стерлинга плате; и ако се не храни у кући, што није ретко у Лондону, добија још по дванаест шилинга недељно за храну. — Свакоме је оштро определена служба. Посао је подељен, нико не дира у туђ посао нити се ослања на другога. У трећој кући коју сам горе поменуо, један човек нарочито је одређен да мете, да носи угаљ, да ложи и одржава ватру. — Две су врсте слугу, нижи и виши, ови су одговорни и достављају господареве заповести; најстарији је за слуге butler а за слушкиње прва собарица; појави ли се грум у прљаву оделу, господар му ништа не говори, али прекорева butler-а. Ове старије слуге су нека врста наредника који су свесни и власни своје улоге: подела службе, хијерархија власти, то су прве црте једног доброга уређења. — А последње црте допуњавају прве. Ове слуге полажу на своје достојанство; и хоће да уђу само у једну честиту кућу. С...у треба још једна слушкиња, мисли да узме једну девојку из околине која има дете и ако није удата, али, пре него се одлучио, пита за савет своје млађе. Ови се саветују, па, пошто су добили добре податке, примили су

сироту девојку. — Владања су обично доброга, и ако их има младих, неудатих и под истим кровом; у целом своме животу С... казује да се само један рђав случај догодио. — С друге стране, они савесно врше своју службу, са савршеном тачношћу и правилношћу, у одређено време, без погрешке; они имају једну заповест коју извршавају до ситница. Отуда се чини да све иде само од себе; господари не морају да се мешају; С... вели да је основ у Енглеза sense of duty, да то осећање влада у кујни и предсоби, исто као и у броду и радионици, и да другога нема да измири потчињенога са потчињеношћу. — Две околности му олакшавају потчињеност. Слуге чувају своју независност и на њу полажу. Многи између њих, у Лондону, имају свој клуб, удружење, чији су чланови одлучили да не остану више од две године у истој кући; зато да би држали господаре у шаху. У осталоме, како су часови службе тачно одређени, остало су време потпуно слободни. За њих има нарочита одаја где се хране и где седе. У кући, о којој сам горе говорио, они ручавају и вечеравају на пола сахата пре него господар. Имају своју библиотеку, даме и шах; после вечере могу изаћи; у кући остаје само један да пази кад звонце позове. Да човек има много не треба да тражи сувише; који заповеда мора се бринути о телесном и умноме благостању својих потчињених. Ако жели да га искрено слушају, нека буде за њих вођа, прави старешина, одговорни и општи подузетник, признати и изабрани надзорник њихова владања. — Тога ради, недељом у вече, он је њихов духовни вођа, њихов свештеник; сви у реду један за другим, жене напред, људи за њима, сви озбиљни, улазе у салон. Породица и гости су сакупљени. Господар чита на глас једну малу предику, па онда молитву; за тим, цео свет клекне или се погне, главом зиду; он чита оченаш, а сви у глас понављају реченицу по реченицу. Кад се то сврши, слуге излазе и враћају се опет у истоме реду, тихо и мирно; више сам их пута гледао, ниједна им се црта на лицу не помери. — Овом заједницом и у-

правом моралнога осећања, господар заузима своје право место. У Француској господар не игра код својих млађих, а ни код своје деце, праву и потпуну улогу.

Да одмах забележим и рђаве стране. У обичноме дневном опхођењу Енглези нису тако пријатни; редови су грађански раздвојени браном, и, уместо да на њој буде пролаза, они бацају на њу трње. — Ево примера. Г. Н... Енглез настањен у Француској, изабрао је за децу учитеља Француза. После месец дана он се не допада госпођи Н..., не говори с њим, са њим општи преко писама. Једнога вечера у салону, Г. Н... заспи, а госпођа Н... узе читати. Како учитељ није смео узети књигу нити говорити с њим, он се и са̂м успава. Сутра дан му госпођа рече сухо и заповедно: „Господине, ваше синотње понашање је врло непристојно, надам се да се неће више поновити." Неколико дана после тога, позову неку његову познаницу у ту кућу, он пође да седне поред ње. „Господине, рече му гласно госпођа Н..., ваше место није ту; седите поред вашега ђака." Он не хтедне, устане од стола, остави кућу и потражи, по уговору, годишњу плату. Не даду му. Парница. Г. Н... осуде. — Ово опомиње на једну анегдоту из прошлога века. Лорд... бејаше узео за децу учитеља Француза и препоручио му да са његовом децом говори само француски. „Очаран сам, милорде, што полажете толико на тај језик." — „Господине, ми га презиремо, али ми хоћемо да наша деца говоре у Француској исто тако као и Французи." Сваки може замислити насмешена и хитра Француза амишна на похвалу и непомично лице, оштар тон Енглеза који му онакав одговор даје.

Улога васпитачица у Енглеској није ни мало пријатна; читајте о томе романе Чарлоте Бренте. Већина које сам видео удесиле су своје лице те је непроменљиво; кад је то још младо онда нема ничега чудноватијега. Тон, ход, све је то намештено и извештачено, удешено и стално да би се отклониле многе незгоде; чак и кад су изван куће и у друштву присних, имају такво држање;

навика пазити на себе и уздржавати се врло је јака; човек би помислио е су то војници на паради. — Израз покорности и понизности код слугу превазилази много онај који ми знамо; готово је непријатно гледати да се човек према човеку онако држи.

И међу сродницима се опажа иста оштрина. Младић говори о своме оцу отворено: *мој командант*. И доиста и по закону и по обичајима он је командант своје куће, која је његова тврђава, и малога гарнизона у њој. Сем случаја супституције, отац може лишити наслеђа своју децу, а било је примера да је жена мужевљева поданица. — Г. В..., богат човек и коленовић, има деце, а међу њима једног јектичавог сина. Сиромах младић враћа се из Нице с једном ногом у гробу, мора се зауставити у Булоњу, желео би да умре у кући где се родио, код својега оца; али не сме тамо, јер га не зову, а не сме да тражи допуштење. Његова болна мати жели да загрли још једном своје дете, не сме да иде у Булоњ без допуштења. Најзад, ових дана добио је писмо од оца и отпутовао је. — Неједнакост у положајима други је узрок хладноћи. Између најстаријега брата који ће постати племић са двеста хиљада динара прихода, и најмлађега који ће имати само пет хиљада динара годишње, који живи у две намештене собе и проводи цео дан у каквој машинској радионици спремајући се за инжињера, растојање је врло велико; права искреност и срдачност нису могуће. Они се осећају раздвојени и кад су били једнако васпитани. Помињали су ми два брата на оксфордском свеучилишту; старији има сто фуната стерлинга више од млађега. — Најзад још један узрок удаљењу, независности дечије: син, кћи могу се удати без одобрења својих родитеља, и често се користе тим правом; отуда свађе које трају целога живота. Знајући да му дете може измаћи, да може обићи његову вољу и то у најосетљивијем питању, отац често мисли: „Кад има то право, нека сноси и све последице“. С оваким умовањем, многи, нарочито они што имају много деце, не старају се да удају своје кћери;

оне нека траже; то је њихова ствар, као што је ствар мушких да зарађују себи хлебац. — Ово се врло много разликује од нашега породичнога живота, родитељи су предани и душом и телом својој деци, старији и млађи, браћа и сестре су сасвим равни међу собом, по готову и са својим родитељима, срдачност и отвореност су потпуни, сваки отворено улази сваки дан и сваки час својим питањима и саветима у мисли, осећања, радње својих сродника, ништа није затворено, скривено, свачија је душа отворена, приступачна радозналости и љубави најближих рођака.

Енглезима је то чудновато; С... се, том приликом, диви нашем дружељубљу, нашем добромe карактеру: он је често сретао у Француској две три породице под истим кровом, за једним столом, пола године на селу, често читаву годину дана на селу и у варошн, било два женена брата, било родитеље са зетом и кћерком, са сином и снахом; то се врло ретко виђа у Енглеској. Било би сукоба; свака породица хоће самосталност своју као што хоће и одвојен стан. Ми се рефенимо, мећемо све у заједницу; за њих, чак и кад живе у заједници, деле се, одвајају се. Ја (self) је много јаче; сваки задржава за себе један део себе, један свој кутић, неку врсту забрањенога, ограђенога простора у који не улази нико, па ни брат ни отац, ни сестра, ни мати; ући унутра значило би учинити упад; унутра нико не улази сем, може бити, вољено лице, муж, жена, који се предају на цео живот. — Овај одвојени кут је већи или мањи према разним лицима. У тај кут улазе некад само трговачки послови, новчане ствари, амбициозни планови, некад извесна дубока осећања, каква нада, љубавна туга, стара и неугашена жалост, некад личне и велике мисли, на пример верска осећања; а некад у њега улази све; и тада је то лице немо и не воли да му се говори. У свакоме случају, кут који је око себе оградио не бива никад прекорачен; никад неће из њега изаћи у наступу одушевљења. Ако неко уђе, то бива из непажње, која врло много

врећа; сродници се добро чувају да не наруше његов мир. Зато и отац и мати слабо знају за осећања њихове кћери, за послове или задовољства њихова сина.

Да се то види, требало би вазда стварп наводити; ја ћу поменути само ово. У Француској син казује све својој матери, чак и своје милоснице; тако је од старина. Госпођа Севиње причала је синовљеве исповести својој кћери, и то врло тугаљиве и врло опипљиве исповести, које је умела она вешто са познатом веселошћу и лакошћу да преприча. Па и данас, да не идемо тако далеко, многи младићи исповедају сличне ствари својим мајкама, или бар откривају, или наглашају њихове љубавне пригоде. И матере се не буне против тога, врло су срећне што им синови то казују, као друговима. Карају мало, насмешено, па онда, претећи прстом изгоне лолу и опомињу га да се чува. — Б. . ми вели да је то немогућно у Енглеској; син не би смео то чинити, јер би то матер наљутило и увредило. Исто је тако и са свим осталим; они не знају за оне бескрајне разговоре, оне потпуне изливе осећања, где разлика у годинама старости замењује разлику у половима, где син, који ступа у свет, налази у мајци, која оставља свет, свог најбољег вођу и најсавршенијега пријатеља.

Ова уздржљивост води некој врсти стојицизма. Чак ни са својим блиским човек се не упушта у присне свезе, већ се уздржава. Никад кукњаве и јадања кад неко у породици умре, отац или син. Сутра дан по смрти, сви силазе у трпезарију, седају за сто у одређено време као и дотле; само се мало мање говори него обично; може човеку тешко бити, али мора испунити своју дужност, макаква она била, и то онако исто савесно као и јуче. Када се оно краљица, после смрти кнеза Алберта, повуче у самоћу, кад одрече примање и друге послове везане с њеним положајем, новине сачекаше неколико месеца, па онда почеше да је прекоревају, рекоше јој отворено да лична жалост никога не разрешава јавних обавеза. — Један писац из National Review хвали Евгенију де Герен,

чисту и тужну; али јој замера што показује своју тугу, па чак и што је тужна. „Једна Енглескиња, здраве и праве памети, сматрала би да је веселост сама по себи дужност, чувала би се да изјави своју одвратност према животу.“ Нигде то осећање није племенитије, нигде дирљивије изражено него на лицу старих госпођа. Једна од њих, и ако је десет година у постељи, још је пријатна и мирна; доносили су јој децу с јутра и с вечера, она је знала и руководила до ситница шта треба да раде, извештавала се о свему шта се ради у кући, радила је ситније ручне радове, читала је, молила се Богу, ни за тренутак није лењствовала; досада није наборала њено чело. — У једне друге, седамдесет и пет година стара, прабаба, насмешено и чисто лице као у какве калуђерице. — Две су ми остале у памети као каква лепа холандска слика. Било је то на селу, у једној високој дворани обложеној белим и сивим хартијама: блесак бејаше умањен сумраком. На средини се дизао широк прозор над вртом, кроз чија се сјајна окна видело зеленило. На једној столици, код отворенога окна, седела је лепа, паметна и хладна девојка и читала озбиљно некакву верску књигу. На средини две старе госпође, пред чајником, разговарају са њиховим гостом. Лица су им оштра, ведра, одлучна, чак и заповедничка; у томе се само и разликују од фламанских портрета. Рухо им је од црне свиле са широким наборима, око врата и рукава чипке, на глави капице од танана платна, на струку бели везови, као Миревелтови ликови; она затегнутост и раскош у оделу, која не приличи младоме женскињу, доликовала је њихову добу и озбиљности. У свачему се огледа потпуна окретност, богаство, здрава памет, чиста душа, честит живот. — Једна, својих седамдесет година, и ако се чини е јој има само педесет, није се удавала; с помоћу својих породичних веза она је долазила у додир са најумнијим људима у Француској и у Енглеској; кад дође час она обилази пријатеље, кад је код куће она чита. Дикенс и модерни писци чине јој се сувише ниски и растројени; радије

чита узвишене и отмене писце, Гизоа, Мињеа, Халама, Меколеја, овог мање него оне напред, Арнолда, Стенлија, и друге још који пишу о моралу и религији као честити слободњаци; као и у Француској, жене из отмених грађанских редова, у седамнаестоме веку, читале су Ди Геа и Никола. — Друга има четири сина у иностранству, већина консули или отправници послова, један у Африци, други у Турској, трећи у Шведској; сваке друге године по један долази да проведе са њом две недеље. Њој није тешко што је сама и тако далеко од њих; задовољна је, као каква Римљанка, што је сваки од њих на „тако лепом и корисноме положају за њихову отаџбину“.

У свему овоме виде се две ствари; једна урођена и стечена енергија, снага којом се човек савлађује, држи на војницама, себи је довољан, тражи погибли и сноси несрећу, тугу, малаксалост; друга установа једне хијерархије која, чак и у приватноме животу, уноси неједнакост, потчињеност, власт и ред. — Али свако лице има и наличје. Колико сам ја могао видети, обе ове ствари стварају многе тиране, грубијане, ћутљивце, потлачене и лудове. Многе куће личе на кућу Харло у Ричардсону; али ту уста не говоре. Нека читалац види Елиота, Дикенса, Текереја; у Текереју треба нарочито видети портрете лорда Стина, Бернес Њукома, леди Кец, старога Осборна и таште Клајв Њукома.

Није лако нагнати Енглеза да прича о нередовним љубавним везама; за многе од њих то је затворена књига и сама напомена о њој увредљива је, а код њих писање је много горе него усмена реч. Сваки зна како су њихови романи уздржљиви; нема их које не би могле и њихове младе девојке да читају. Ако се и прикаже какво рђаво женскиње, то је да га с презрењем и одвратношћу што пре уклоне; и онда се чини као да газе по жеравици; какав детаљ непристојнији или избегну или га баце у засенак, у страну. Рђаво женскиње код њих није никад симпатично, већ увек одвратно. У *Тржишту људских та-*

штина Текере се усудио да метне једну сплеткашицу на прво место; упоредите његову непријатну Ребеку Чернову са Балзаковом госпођом Марнеф. У *Пенденису*, он у кратко прича завођење једне блуднице; али завођење не испада за руком, те би човек рекао да је историју мале Фани написао какав свештеник. У томе погледу сви су они по мало свештеници и чедни. — Када би ову ствар изнели пред каквога природњака, он би јамачно рекао да се обе расе разликују у свему једна од друге, у једне је стидљивост паса̂, у друге стидљивост слона, друга крије све што прва износи на видик. Према томе, наше разметање увећава а њихова уздржљивост умањава; треба одбити од онога што ми кажемо, а додати ономе што они говоре.

Како било да било, после разних разговора и многога посматрања ја верујем да су уздржљивији од нас. Разлози су ови:

Човек се доцније развије; Тацит је то запазио. У томе погледу, и уопште, човек са севера спорије сазрева од човека с југа; то је црта расе, основна разлика између Германца и Латинина. У Јени, Лајпцигу, Халу и Бону, многи ђаци с универзитета удружују се да очувају своју чедност.

Стидљивих је врло много, а за то су готово сви стидљиви.

Раде много и такмичење их подстиче; треба прокрчити себи пута; како удобни живот стаје много и треба стећи много новаца, то се ум напреже сав; уобразиља нема слободних часова.

И телесна вежбања су ту; одмора траже у веслању, тоцињању, крикетирању, јахању, путовању, лову по Шкотској или у иностранству, пењању и екскурзијама; богат и беспослен младић проводи само три месеца у Лондону, а у Лондону искушења нису онако примамљива као у Паризу.

Јавно мнење је мање толерантно него код нас, и њега се боје много.

Већина дуго времена или готово увек, сачува веру, то мало устаља, али ипак устаља.

Енглез у раној младости мисли на женидбу, измишља у глави свој љубавни роман и домаћу срећу. Сва савремена књижевност, стихови и проза, одржавају га у тој идеји, она је ухватила корена и противну идеју искључује. Ако чисте и красне сањарије не уништавају бруталност, оне бар понижавају пролазне љубавне доживљаје. Они су само обично уживање, доста ниско; каже се „Има бољега“, и оно одмах губи своју примамљивост, никад се не може побркати са најузвишенијом срећом.

Гризета, блудница, живахно и весело женскиње врло се ретко срета. Има сокачких блудница што базде на ракију, одвратних и за сажаљење. С друге стране су опет, као што је речено, готово све удате жене поштене. Б... држи да има изузетака у највишим круговима, авантурâ као што су авантуре леди Аделине у Бајронову *Дон Жуану*, на селу, и то у највећој тајности и са највећом обазривошћу. — Код богатих дућанџија најчешће се то догађа, јер су њихове жене беспослене. Како немају позоришта и посета, или, као племићке, добротворне послове и предавања сиротињским редовима, како немају домаћих брига, оне умиру од досаде; због тога се врата завођачима лако отварају. Драган је њихов најчешће какав светски човек, богати џентлмен, њихов муштерија. — Положај је њихов, сем неколико њих, којима је то занимање, — врло непријатан. Енглез браколомник је несрећан; савест га гризе у најлепшем тренутку.

Своје слободне милоснице Енглези крију. У томе погледу обазривост и уздржљивост су врло велике, обавезне. Један младић возио се Темзом у чуну са својом драганом на вечеру. Мимо чун мину пароброд на коме је младић приметио заручника своје сестре; од стида и узбуђења није хтео више да се вози и притерао је чун обали; међутим нико га није спазио. — В... је много путовао; двадесет и осам година, уверен сам да је искрен, петнаест је дана како разговарамо о врло присним ства-

рима; па ипак, кад сам му хтео говорити о ексцентричном свету, није му било пријатно, стао се врпољити. Изјавио ми је да не зна ништа ни о томе свету ни о распусним младићима, с њима се не дружи, да у Лондону човека много вежу дужност и породица, телесна вежбања, крикет, јахање, служба добровољачка. Француз, у његовим годинама, нарочито ако је путовао, окусио би од свега. — Б... се у некој бањи упозна са једним свештеником и једном лепом, младом и учтивом госпођом, спријатељи се с њима и хоће да их прикаже својој жени. Свештеник се изговарао неколико дана, и најзад га изазове на страну и призна му да је она млада жена гувернанта, и његова драгана; после ове изјаве повукао се; у погрешци, он чува поштовање за брак. — Богати младићи који имају драгане обично јој узму стан изван Лондона; иду јој недељом а враћају се у понедељник. Чак и у том нередовноме животу, Енглези воле да имају своје огњиште, хоће једну жену за себе, за себе сама, али не и јавно; у томе је огњишту ред као и у обичним кућама. Најчешће су ове женскиње кћери фермера, каква васпитачица; васпитачице; кћери сиромашних свештеника, често врло добро одгојене и лепе, усамљене у туђој кући, где их сматрају као полуслуге, полузванице, ове су девојке изложене чудноватим искушењима. — Овај ванбрачни живот дуго траје, а кад и кад и цео век. — Милосник ће вас некад после дугога познанства, позвати на ручак: „Хајдете мојој девојчици, права је леди“. И наћићете домаћицу, учтиву, коректну; морате говорити као да сте код праве госпође; каква лакомислена реч би је увредила; она није дете, дечак, друг као у Паризу. — С..., који је живео у Француској вели да на три оваква нередовна стања у Француској, долази једно у Енглеској.

Мало је веселога женскиња; у Лондону их је мало, а по Паризу се пуно њих размеће; ја мислим о онима које имају своје салоне, кола, које се виђају у Булоњској шуми, о којима пишу мање новине сваштице, а које се могу упоредити са хетерама Атенским, или corti-

giane из XVI века. Али, има их опет, оне долазе из Европе. Ја сам видео у Хајд-Парку три четири познате, на које су прстом показивали, а које би се по самој ношњи могле познати. — Један од мојих пријатеља је ишао једној од највећих. Њој долазе лордови и играју карата. Пуше и седе скрштених ногу у њеноме салону и то врло невешто. Недостаје ђаволства, веселости, расположења за такву забаву. — Б... ми рече смејући се: „Прва похода ме је стала једну гвинеју за некакве концертне улазнице; учинило ми се да је та школа врло скупа, за то сам јој послао моју посетницу са једним сонетом и казао збогом“. — Неке су изредне јахачице. — Али, узевши све скупа, оне не могу као полу-свет да се пореде с правим светом; јаз који раздваја врлину од покварености овде је врло дубок и стрм; у њему нема степеница као у Француској. Тако је и у њиховој вери: с једне стране рај, с друге пакао; нема средине, нема чистилишта.

Остаје само један излаз за људе, и то најгрубљи и најпростији. Брија-Саварен је казао: „Животиња гута, човек једе, а познавалац јела зна да једе“. Они у овоме као и у јелу не знају за правила Брија-Савареновa. У Странду и Хејмаркету има много дућана и кућа пристојна изгледа с овим натписом: Beds to let. Ноћу улазе и излазе многа озбиљна лица, која су Енглези. За то вече зрео човек или младић за своје је тобож на путу или у клубу. Не показује се пред светом, не нуди своју руку; путовање је безимено и тајно; животиња тражи себи одушке. — Два богата трговца, причају ми, дођу у велику варош, одседну на извесно место сваки са четрдесет фуната стерлинга, затворе се унутра, не излазе ни дању ни ноћу; исто онако као мрнари кад се искрцају у какво пристаниште. Код њихове куће мисле да су на селу. После недељу дана јаве им да су потрошили четрдесет фуната и они се враћају кућама. — Прохтеви су у ове расе силни и страшни; читајте о томе Филдингове и Смолетове романе из прошлога века, и

погледајте у седамнаестоме веку оне пригоде у карнавалима Облове. Јавно мнење, вера, савест, једва да их могу обуздавати. Противу тога Калибана потребне су им све силе, јер је он и дивљачнији и гаднији него ли весели и ђаволасти сатир у Француској или Италији. Потребно је дакле да буду до крајности оштри; што је навала рђавија то треба брижљивије пазити и учвршћавати бране. — Ако попустете, они се ваљају по блату и то у таквом блату које ми ни замислити не можемо. Примера има у *Мис Уиљамс* од Смолета, у Макензијеву *Човеку од осећања* и у Алфијеријевим мемоарима. Данас се не би усудио ниједан романсијер да се такне таквих истина. Ја знам неколико, али боље да их не исписујем. Узалуд би дотеривао појединости, увек би се дотаћи морао какве породице. Понекад кочијаш, лакеј, као у Алфијеру, игра главну улогу. У томе случају грешника испрате у Аустралију, а породица се сакрије негде у Лондону или у иностранству. — Имајте на уму да су младе девојке слободне и да саме пазе на себе, да су често без мираза и принуђене да се саме удају. И онда колико прилика да поклизну, и како устава спољна и унутарња ваља да је јака да их уздржи! — Кћи свештеникова јаше сваки дан са младим племићем из околине, пешачи са њим, о њој се већ шапуће; љубакање, лов на мужеве, није реткост; Текереј га је описао у *Тржишту људских таштина*. У томе послу треба доста допустити, ваља имати хладнокрвности па не допустити све. — У средњим редовима, многа девојка допушта себи чудновате слободе; на пример отићи ће у стан младићу кога одликује мимо остале. Знам за неке појединости које немају равних у Француској. Из тих редова у нас много се више пази на младе девојке, и оне су куд и камо боље — Толико се ствари чини да се дође до мужа! У новинама има често тога ради огласа; ако читалац хоће да буде у реду просилаца он најпре тражи фотографију у балској хаљини; и слика се пошље издавачу. Наша два млада пријатеља у Манчестру објаве у новинама да

се желе женити и моле оне које се желе удавати да прођу у одређени час поред једне кафане, а они заузму место пред једном другом кафаном прекопута. У одређени час прођоше двапут три пристојне и лепе госпођице поред означенога места и најзад се зауставише пред означеним вратима. — У Енглеској и у тим редовима жена не може опстати без човека; лични рад јој није довољан; скупите уједно ту црту женску са човечијом грубошћу, па ћете разумети ону навалу у Хајмаркету. — Моји пријатељи признају да је број тих јадница у Лондону врло велики. Оне и посрну, па се не старају да се подигну, нису онако храбре, умешне, окретне, као Францускиње. Не умеју штедети, купити или добити какво лепо имањце, постати шваље, модискиње, кројачице као у Паризу. Оне су свесне својега понижења, мисле да су за навек изгубљене, једу што зараде, одаду се пијанству и умиру по болницама. — Не знам зашто, али, посматрајући ово лепо друштво, увек, преко главе и трупа, нађем на животињске и каљаве сапи.

(Наставиће се.)

И. Тен.

(Превео с француског J. J.)

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

„Кин, или Неуредност и Геније.“ Комедија у пет чинова и шест слика, од Александра Диме.

Прошлога месеца давао се у нашем позоришту познати и занимљиви Димин комад „Кин“. Ја сам хтео о њему да вам пишем. Али, да ли зато што сам о „Кину“ и ја исто мислио, или зато што се у мом памћењу Леметрова критика о том комаду боље очувала но неке друге, испадало је да у својој оцени понављам Леметрова мишљења. Мене то у другом случају не би збунило; немогуће је забранити неком критичару да извесна своја мишљења казује зато што је неки други критичар стигао да иста мишљења каже пре њега. Ја сам на страни латинске изреке која каже: „Доле с онима који су пре нас рекли наше мисли!“ Али у овом случају, било је могуће да је Леметрова критика на мене заиста утицала. Затим, она је сама тако лепа! С тога сам се најзад решио да о „Кину“ не пишем оцену сам, но да вам преведем Леметрову оцену о њему. Уверен сам да ово неће бити противно ни уреднику ни нашем врло одличном позоришном критичару; а читаоци такође неће имати разлога да се на то потуже. Зашто допста о француском комаду не чути једном и француског критичара, нарочито кад је овај човек првог реда?

Ево, дакле, Леметрове оцене.

Кин је забавна ствар. Зашто? И сам тражим. Али сам се на *Кину* забављао, то је извесно.

Међутим, — поред тога што је комад највећим делом писан немуштим језиком, — ако из њега издвојимо епизоде, којима је пун надевен, радња је у њему доста сиромашна.

Ја ћу вам ту радњу испричати у две три речи. Јер, најзад, могуће је да нисте никада ни читали ни видели *Кина* (пре осам дана ја сам био у истом положају), а најпознатије ствари нису никад толико познате колико се обично мисли.

Ево те радње. Генијални трагичар Кин је симпатична пијаница, који у свом срцу носи — једну за другом — две чисте љубави.

Прво воли Елену, грофицу од Кефелда, жену данскога амбасадора. Он је воли „као што волимо ми уметници“ (требало је да сам написао „као што *љубимо* —“). Она му није љубазница, но његова Муза, његова Беатрича; он игра само за њу. Једне вечери, она га кришом походи у његовој облачионици, у Друри-Ленском позоришту; она му да своју слику, али лакоумно заборави своју лепезу. — Мало после, Кину долази његов пријатељ, принц Велски. Како је, од неког времена, принц Велски почео обилазити око лепе грофице, Кин га преклиње, — на начин неисказано забаван својом снисходљивом смелошћу, — да се више не удвара Елени и, нарочито, да се не појављује у грофичиној ложи за време игре. Ово задевало Ђорђе (то је име принцу Велском) неће ништа да обећа. И доиста, док је Кин играо своју улогу Ромеа, баш у тренутку у ком силази низ свилене степенице, он спази принца Велског како стоји нагнут над обнажена рамена Еленина. Кин онда, у наступу гнева који је више личио на наступ лудила, прекида своју тираду, окреће се принцу, вређа га обилато погрдним беседама пред целом усплахиреном дворницом, и пада изнемогао на даске, у наручје својих другова.

С друге стране, Кина воли нека врло богата девојка из грађанског сталежа, Ана Кемби. (Додајем, ради потпуности, да, поред младе пучанке и високе госпође, за Киновим тријумфалним колима од картона иде и једна млада играчица, „плава“ Кити; тако да његове љубавнице представљају све друштвене редове, као што се и пристоји.) Ана, дакле, коју хоће да удаду за неког про-

палог племића, лорда Мелвила, одбегла је од куће и дошла је Кину да му саопшти да хоће у глумице. Узвишени трагичар сузбијао је ову опасну намеру беседама необично лишеним простоте и природности. Мало доцније, укаже му се прилика да спасе Ану од покушаја отмице коју лорд Мелвил беше припремио, и тако је имао задовољство да јавно изобличи, како је и заслужио, овога неделикатног племића. Едмунд Кин се, треба да знате, не шали кад неком треба рећи истину у очи, и кнежеви и лордови треба добро да се узму на ум...

У последњем чину, Елена од Кефелда, поплашена оним Киновим испадом у Друри-Ленском позоришту, долази да тражи натраг своју слику од Кина. Затим долази гроф од Кефелда, који је у трагичаревој облачионици нашао заборављену лепезу женину. Он тражи од Кина објашњење. Киново је држање, није ни потребно да вам кажем, скроз и скроз узвишено. У осталом принц Велски, који је изненада постао опет љубазан, извлачи га из неприлике објашњујући да је *он* лепезу заборавио, и да је позајмио од грофице од Кефелда зато да начини исту такву за војвоткињу од Нортумберленда. Најзад, Ана Кемби долази и јавља Кину да је потписала уговор за Њу-Јорчко позориште. Кин онда опази да више не воли грофицу, и да воли Ану. Он ће за њом у Америку. То је све.

Али око ове радње мало незначајне, преплиће се, као што сам рекао, велики број живописних епизода које нам показују Кина с лица и с леђа, с профила и с три четврти, Кина како стоји, седи и лежи, Кина у свима оделима, у фраку човека из друштва, у прслуку, у морнарској блузи, у Ромеовим затегнутим ногавицама, и Кина у свима моралним положајима, Кина витешког и уздржаног, Кина учтивог без забуне, или смелог без разметања, Кина очинског, Кина благог, Кина горког, Кина снисходљивог, Кина ироничног, Кина презирућа, Кина мислиоца, Кина боксера, Кина мистичног, Кина мученог, Кина пијаног, Кина помамног, и увек и свагда, Кина узвишеног! Укратко, у *Кину* имате Кина, и то је довољно. Јер Кин

је жив; Кин је тип; Кин није само смеса од Фредерика-Леметра[1] и Александра Диме; он је Глумац из године 1830 и Глумац свих времена са својом славном величавом безазленошћу; то је човек који, ма шта да ради, ма шта да говори и ма шта да мисли, чак кад је сам, и у дубоким тминама ноћним, гестикулише као да је пред светом и осећа да га гледају: јер он свуда носи са собом, ако тако могу рећи, своју осветљену позорницу и своју галерију или свој балкон пун пунцат гледалаца. И ма колико да је ова комедија о *Кину* написана на брзу руку и без нарочите припреме, Дима је умео да нам да необично потпуну и живу слику тога човека пуног илузија, тога створења с безграничном и безопасном таштином: толико га је он био добро схватао, толико га је у себи осећао, толико је он сам био, у више обзира, тај доброћудни, племенити и неуредни Кин из романских подлистака у новинама и популарних драма!

...Али зашто ме је *Кин* навео на мисао да отворим Флоберово *Сентиментално васпитање*, и да из њега извадим за вас четири кратка навода?

„...За њим је ишао, у класичном оделу Дантеовом, неки висок младић, некадашњи певач у *Алхамбри*, — који, по имену Август Деламар, беше променио своје име на Антенор Деламар, затим на Делмас, па на Белмар, и најзад на Делмар, мењајући тако и усавршавајући своје име с напредовањем своје славе, јер он беше прешао с популарних забава у позориште, и беше шта више „ступио на позорницу“ са шумним успехом, у позоришту *Амбигуо*, у комаду *Рибар Гаспардо*.“

„...И он говораше с висине о песницима, — говораше: „Мој орган, моја персона, моје роле“, китећи свој говор речима мало разумљивим и за њега самог, али које му нарочито миле бејаху, као „карактеристика, хомогено, и индивидуализација...“

„...Сизи беше сретан што је имао приступа у једне

[1] Чувени глумац француски (1800—1875) из периоде романтизма.

„хетере“, и нарочито што је могао разговарати с једним глумцем. Делмар бејаше ту. Неки комад у коме он беше представљао некога сељака који чита лекцију Лују XIV и проричe Француску Револуцију, беше га толико истакао да су му сад састављали непрестано једну исту улогу; и његов посао беше сада тај да ружи владаоце свих земаља. Као енглески пивар, претио је Карлу I; као ђак из Саламанке, проклињао је Филипа II.; или се, као племенит отац, бунио против Помпадуре; то је било најлепше! Улична дечурлија чекала га је да га види кад излази из позоришта, а његов животопис, који се продавао између чинова, представљао га је како негује своју стару мајку, како чита еванђеље, помаже сиротињу, укратко као неког Св. Венсана де Пол[1] помешаног с Брутом и Мирабоом. Свет је говорио: „Наш Делмар“. Он имађаше своју мисију, он постајаше Христос.“

И доцније, 1848:

„...Делмар му рече да се „најзад решио“ да се кандидује на изборима у Сенском округу. У својој „Речи“ упућеној „народу“, у којој овом последњем говораше *ти*, глумац се хваљаше да је он „њега“ разумео, и да се, за његово спасење, дао „распети на крст уметности“, тако да је он сад био његово оваплоћење, његов идеал; — он заиста бејаше уверен да има на масу огроман утицај, и то толико да се доцније, приликом неке побуне, понудио у канцеларији неког министарства да побуну утиша сам самцит; а што се тиче начина на који би он то извршио, дао је овај одговор: „Не бојте се! ја ћу се појавити међу њима“.

Не знам да ли је моја кривица, али, онохмад, док су се по Одеонској позорници одмењивале разне силуете романтичарскога Трагичара, ја сам имао утисак да Кин, кад се све узме у рачун, није ништа друго до Делмар, одарен великим даром и узет озбиљно, врло озбиљно.

[1] Француски свештеник (1576—1660) врло ретких хришћанских врлина и оснивач великих и важних задужбина; посвећен 1737.

Готово свака реченица из ванредне слике коју горе изведох могла би се „илустровати“ каквим наводом поштено позајмљеним из Кинове улоге; и ето зато је Кин, доиста, тако жив и тако занимљив, и ако можда начином који добри Дима није до краја предвидео.

Честити Кин је сав у „самообманама“ и сав у „ставовима“.

Његова је прва самообмана што држи, — као што показује и поднаслов комада, — да се „неуредност“ лепо слаже са „генијем“, и да шта више генија не може бити без неуредности. Вама можда неће бити врло јасна та неизбежна веза између те две ствари, као ни то како похађање крчама и рђавих места и опијање и падање под сто могу код глумца да повећају дар разумевања и представљања његових улога. Али то је тако, и ево како то објашњава Кин, не може бити озбиљније: „Имаш право, стари мој пријатељу, имаш право; ја осећам и сам како ме овај развратни и раскалашни живот убија! Али, шта ћеш? ја не могу друкчије да чиним! Потребно је да глумац познаје све страсти да би их могао представити“. Као да опијати се у друштву с морнарима и с „цурама“ по пристаништима заиста значи „познавати страсти“. — Ви сте исто тако убеђени да не плаћати своје дугове, онда кад човек може да их плаћа, и живети стално о туђој имовини, претпоставља, — баш и кад је тај чија је имовина нека зеленашка пијавица, — да то, велим, у основи претпоставља извесну бесавесност и извесну нискост душевну. (Смета ми то што ће се сви сопственици сложити с мојим мишљењем.) То само на позорници и у романима бекрије и млади људи под судским старатељством имају без изузетка златна срца и осећања бескрајно благородна, и ви сте може бити опазили да у стварном животу ствари стоје мало друкчије... Али како да разговарате с човеком који верује, тврдо као гранит, да ко хоће да има генија треба да познаје страсти, и да нема другог начина да човек позна страсти но да прави дугове и да их не плаћа? „Бити уредан!

узвикује Кин искрено увређен. А геније — шта ће бити с генијем за време док ја будем уредан?“ Он је заиста уверен да су његови повериоци злочинци... И сад ћете разумети да, неким нарочитим допуштењем Божјим, бекрпјески живот и, да кажем све, живот нечастан, не искључује код њега ни у колико благородна осећања, и оставља га ипак готова за сва добра дела, — под условом, истина, да имају сведоке. Јер он тим својим нечасним животом не живи толико по својим природним наклоностима колико из обзира према свом дару и својој уметности; те су тако његови пороци извештачени и позоришни као и његове врлине.

Он, друго, верује да велики уметници треба да имају дивљих звери међу својим домаћим животињама. Он је сам имао једног лава, који се звао Ибрахим.

Он још верује да је потребно и прикладно да велики уметник, поред текућих љубави које у њему одржавају „познавање страсти“, носи у срцу и једну отмену и чисто уметничку љубав. „*Ми уметници*, ми имамо чудних љубави, које не личе ни по чем на љубави осталих људи; јер наше љубави не силазе с позорнице... Понекипут се деси да ми између жена које обично присуствују нашим представама, изберемо неку од које себи створимо анђела свога надахнућа...“ У реду је, узгред буди речено, да та Муза буде каква велика госпођа; јер онда та књижевна и мистична љубав постане као нека накнада генијалноме човеку, и носи у себи ту сведоџбу да је уметничко племство равно племству по крви, итд.

Наш уметник верује да је исто тако у реду да се велики уметник, поред све своје велике плате и своје шумне славе, и поред многобројних и лако освојених љубави, с времена на време осећа усамљен у свету, као створење за себе, и сувише различно од других. „Ах! вели он шаптачу Саломону, ја ћу твоје име дати изрезати златним словима на моме гробу, и свет ће знати да је Кин имао свега два пријатеља: свога лава и тебе“.

Он још замишља да, представљајући сваке вечери,

уз позоришно осветљење, позоришне карактере, глумац стиче дубоко познавање људске природе. Он о себи тврдо верује да је суптилан психолог. Кад види како се Ана Кемби ужасава на помисао да пође за лорда Мелвила, он лукавац један! погађа да Мис Ана воли другога човека, и безгранично је горд на то своје откриће.... „Ја ћу, вели он свечаним гласом, подићи крајичак вела под којим ви кријете своју тајну... Како смо ми свикли, *ми глумци*, да представљамо сва људска осећања, наш је задатак, наша непрекидна студија, да за њима трагамо у најдубљим дубинама мисли... Е, мени се чини да сам у вашима прочитао... опростите, Мис, ако сам се преварио... да ваша мржња према лорду Мелвилу... долази од сасвим противног осећања према неком другом“.

Он о критици има чудне и врло претеране идеје. Кад новинари „схвате свој позив *са часне стране*“ (sic), то јест кад се Едмунду Кину диве, он у њима види „славу штампе“, и „херувиме народнога суда“, што су крупне речи. Али кад се Едмунду Кину не диве, Едмунд Кин има одмах уверење да су се они „на критику бацили из немоћи да сами производе“. Он исто тако верује да сваки критичар који „напада дар“ неке глумице мисли само на то да је натера, помоћу таквог уцењивања, да му постане љубазница. То му међутим не смета да после једног тренутка дода: „Мој дар припада критици... Она га гази својим ногама, она га чупа својим канџама, она га уједа својим зубима... То је њено право, и она се њиме користи.“

Он је просто славан. Све опште мисли његовог занимања зује по његовом звучном мозгу. Сва осећања која се пристоји имати у његовом положају ако човек има колико толико *фину* природу, он казује с убеђењем просто дивним. Великом уметнику пристоји се да је несретан; њему се пристоји да уметност за њега буде пут на Голготу, и да му је тешко што мора да представља позајмљена осећања (пошто му та тегота даје без сумње илузију да он може имати својих властитих осећања).

„...Ох! проклетога заната... у коме ниједан осећај није наш, у коме ми нисмо господари ни своје радости ни своје жалости... у коме са скрханим срцем треба играти Фалстафа; у коме с веселим срцем треба играти Хамлета! Вечито образину на лицу, никада лица без образине...“ Али, с друге стране, утврђено је да глумац обожава своју муку, и да је неспособан да остави „тај пакао који га сажиже, тај живот који га сатире.“ И он ће онда запевати другу тенорску арију: „Ја! ја! да оставим позориште... ја! Ох! та зар ви не знате каква је то Несова хаљина коју човек може скинути са својих плећа само ако своје властито месо очупа с њом заједно? Ја да оставим позориште, да се одречем његових узбуђења, његовога блеска, његових јада!...“

Такав је Едмунд Кин у свом животу као трагичар; такав ће бити у свом животу као човек. Шта више, та је два његова живота немогуће одвојити један од другог. Његова лична осећања, у почетку искрена, постају врло брзо *представљена* осећања, зато што он одмах опази њихову позоришну вредност и зато што, за време док се труди да их што сјајније представи, он заборави да их заиста осети и убрзо престане бити уопште сигуран да су његова. Његов унутрашњи живот (јер је он по који пут близу да га има) измиче му се у истом тренутку кад се јави, и сврши се и распе се у гестовима и неискреним речима. — Он мисли да воли Елену, — и ако и он сам ту љубав назива „*уображеном* љубављу“ (али је ово можда само погрешка у језику, и он је може бити хтео да каже: *идеалном)*, — он мисли да је воли, јер држи да му приличи волети неку високу госпођу. Али, пошто је из те љубави извукао све фразе и све гестове које му је она могла дати, за трепут ока он воли Мис Ану. — Он мисли да воли Мис Ану зато што је спасао и што је, благодарећи њој, могао бити два три пут узвишен. Али, кроз шест месеца, кад више не буде имао да је спасава, будите уверени да ће она, јадница, имати прилике горко да плаче. — Он мисли да је љубоморан на принца

Велског, зато што у томе види прилику за један призор који је тешко одиграти, који тражи вешту комбинацију достојанства и гипкости, и у којем ће се свом краљевском пријатељу показати у новој боји и у врло занимљивим ставовима. — Он се облачи у морнарско одело кад пође на крштење детету некога скочца, и то објашњава на овај веома чудноват начин: „Као кум детета сиромашних људи које сам некад познавао, држао сам да ће им ово одело дати више слободе према мени, тим што ће ме више изједначити с њима.“ У ствари, он ужива у преоблачењу и наслађује се овом мишљу: Кин, велики Кин, Кин главом... као морнар, као прост морнар... Шта ћете? Тако је!... Зар то није дивно? — Он изјављује, у Друри-Ленском позоришту, пред представу у корист сиротога Боба, да неће играти, зато што су га увредили; он мисли да неће да игра, — па ипак зна врло добро да ће играти, да покаже доброту свога срца, и зато још што друкчије не може урадити. — Он мисли, у чину који се дешава у крчми, да је дубоко огорчен на неваљалство и подлост лорда Мелвила, и он то одиста и јесте; али, у исто време, он је сретан што је тако огорчен, и што његово племенито огорчење има сведока. И док он своје огорчење исказује речима, он први ужива у њиховој речитости; и он присуствује као и остали призору који одиграва. Та то је тако лепо, и тако благодарно место — та антитетична паралела између неваљалога великога господина кога поштују и благороднога глумца кога презиру!... Да лорд Мелвил има довољно духа, па да узвикне: „Браво!“ Кин би извесно у себи помислио: „Можда је несретник, али има укуса...“

Овој слици Киновој нема ништа да се дода. Треба само подвући оно што је у оцени казано, али као узгред, да су многе црте ове слике заједничке и писцу и предмету комада; — затим истаћи, што је у оцени такође наговештено, да је Кин мање смешан са своје таштине но са своје ситне памети, која живи од готових мишљења,

и са своје мале душе, која живи у лажном свету примљено отмених осећања баш зато што је неотмена; — и најзад додати, проширујући прву напомену, да је друштво Димино и Киново велико, врло велико...

XXX.

БЕЛЕШКЕ.

КЊИЖЕВНОСТ.

Стара српска трговина и индустрија. Задужбина Илије М. Коларца штампала је, као 102 књигу свог издања, спис Косте Н. Костића, суплента гимназије у Пироту, *Стара српска трговина и индустрија*, студија из културне историје српског народа у средњем веку (Београд, штампарија Светозара Николића, 1904., стр. XIII увода, 255 текста и регистар од 257—282, цена 2 динара или круне). — Г. Костић је као ђак Велике Школе радио светосавски темат „Трговински центри и друмови по Српској Земљи у Средњем и Новом Веку", и тај га је рад прво увео у област којом се бави ова нова студија. У овој су, у главном изнесени ресултати досадашњег испитивања о старој српској трговини и индустрији. Књига има девет глава: главно занимање српског народа; домаћи и страни трговци; извозна трговина; увозна трговина; транзит; индустрија и рударство; новци и мере; трговински центри и друмови; и институције. Писац је уложио врло велики труд да прибере потребан материјал и учинио је од њега добар распоред. Излагање је прегледно, и ако је на неким местима више набрајања при номенклатури појединих објеката. Има и ствари за које би се писцу могло замерити. Тако је оно прелажење из области Средњега Века у Нови, који и ако у многим појавама на Балканском Полуострву има везе, у континуитету с оним ранијим, ипак већим делом није такав, те је незгодно у њему тражити потврде за закључке о српској трговини и индустрији Средњега Века. Од доласка Турске, а нарочито њихова заузећа Балканског Полуострва, наступила је измена не само у погледу трговинских односа његових са ранијим трговинским центрима у Јевропи него и у карактеру свеколике трговине на Јадранском Мору, који је нарочито утицао на измену ранијих трговинских прилика

на Балкану. Исто тако народне песме, које у свом данашњем облику имају врло много каснијих примеса новијега постанка, нису свагда погодне за извор историјски, за културну историју. Незгодно је даље у једном критичном раду придавање вредности казивању Троношца. Па има и неких ситнијих омашака. Али, у главном спис је корисна принова у српској историографији и може згодно послужити за ручну књигу при брзом информисању о најглавнијим стварима које се тичу некадашње српске трговине и индустрије. У овом погледу писац је добро учинио што је израдио регистар, без кога би, иначе, књига била тешко употребљива у поменутој сврси.

Из Весника Српске Цркве одштампан је засебно чланак *Савремено фармасонство — Слободни Зидари* у преводу с руског од Мих. Поповића, свештеника. Књижица има стр. 26 у 8° и стаје 20 пара дин. (Београд, 1904, у штампарији Т. К. Наумовића).

У Новој Трг. Штампарији у Београду штампана је књижица С. С. Поповића и Кат. С. Поповићке, учитѐља̂, у којој су њихове расправе *Како да свој углед подигнемо* и *Учитељица учитељева жена*, читане на окружном учитељском већу у Јагодини. (Стр. 46. у 8°, цена 0.80 дин.) — Избору тема нема се шта замерити, али је обрада могла бити боља и језик чистији.

Карнегијева књига о успеху. — У штампарији „Доситије Обрадовић“ штампан је српски превод дела *Царство посла* од америчког милијардера А. Карнеги (стр. VIII+191 у 8°, цена 2 динара). — Дело је састављено из беседа и чланака, у којима овај богаташ и добротвор, говорећи о себи и начину како је стекао огромно богаство, изнад свега истиче рад, али рад частан, искрен и поштен, који доводи до правог успеха, достојна сваке хвале и поштовања. Поред свих других погодаба, без часног и поштеног живота нема изгледа на часну и лепу будућност, „јер у противном случају знање и способности не само што неће бити ни од какве користи, но ће напротив послужити да убрзају пропаст и нечасност“. Зато Карнеги најодлучније напада на све што смета томе. Он је највећи непријатељ саможивости, ленствовању и пијанству, и препоручује младим људима да се зарана уче раду, заради и штедњи, да теже паметном васпитавању или

како он вели „да обрађују своју памет“, јер „у колико будете више мозга и памети имали на продају, у толико ће бити већа цена коју ћете тражити. Обрада није онако тешка као подизање дивљег сена, које свакад даје богату жетву, па ипак увек има ту добру страну, што свагда нађе купца.“ Дело је, у опште, пуно једрих и здравих мисли и погледа на задатак човека у данашњем радном друштву. За наше пак прилике у толико је интересније што се његова садржина противи одомаћеним погледима у нас, по којима је милији указ с минималном платом него утакмица и слободан рад — који, несумњиво, воде благостању — и по којима је памет, честитост, искреност и поштење најлошија роба на пијаци, роба која уступа неискрености, несавесности, подвали.

— —

Картагински цар, од А. Рамбоа. — Познати француски историчар Алфред Рамбо штампао је дело „L'Empereur de Carthage. Scènes de la vie africaine au septième siècle après Jésus-Christ“. — То је једна врста историјског романа, где је писац узео историјске елементе, да помоћу њих представи интензивни живот у Картаги VII века. То је покушај да се, дајући живота историјским подацима, реконструише оно доба. И Рамбо је успео да слику Картаге VII века представи тако живописном, с таквом интензивношћу, да је читаоцу врло пријатна слика у којој се нова вера хришћанска меша са античким предрасудама, где читалац као да гледа живот по улицама и пристаништима и уживљује се у истиниту слику тако старога доба. Овако одличан познавалац историје, као што је А. Рамбо, успео је овом књигом да изазове пред нас јаку и изразиту слику некадашњег света, а да би књига била што интереснија, издавач је пружио велики број слика, којима се допуњује слика добивена из пера Рамбо-а.

———

„Краљ Саул.“ — У дрезданском дворском позоришту приказивана је први пут трагедија Еберхарда Кенига „Краљ Саул“ с великим успехом. Борба између власти свештеничке и краљевске доводи до пропасти Саулове, који одбија захтев Самуилов да погуби амалекитског краља. Самуило проклиње краља, благосиља младог Давида и убија својом руком краља амалекитског. У даљем току драме Саул полуди, беснп против Давида, а после га ожени својом ћерком Михалом, и одмах му о глави

ради. Комад пати отуд што све личности раде и говоре као хипнотисане; али има поетских сцена које потресају. Као што је познато, и ми имамо у позоришном репертоару од Драгутина Илића комад под насловом „Саул“ са овом библијском темом.

ПРЕГЛЕД ЛИСТОВА.

— Nuova Antologia, у св. од 1. јан. о. г., доноси, о једном од најзанимљивијих естетичких питања, интересантан чланак познатог талијанског психолога Паола Мантегаце: „Навика и њен утицај на естетичке емоције“.

Мантегаца прво даје укратко психологију навике уопште. Он њу дефинише као сталну модификацију једнога органа или једне функције, извршену понављањем једне исте сензације или исте радње, којом приликом радња постаје све лакша и све неопходнија, а сензација све мање интензивна. У свакој појави *навике* налазимо питање: 1) времена, 2) квантитета, и 3) квалитета. Од та три елемента, на орган или функцију најјачи утицај има време; најмањи, квалитет. Што су навике старије, све су снажније. Старе навике тешко се остављају, ако су и штетне. Човек може оставити једну навику само мало по мало, контрамодификујући орган или функцију. Навике постају у људској тежњи да се увећа уживање а умањи бол. Навика је израз инертности материје. Људи не стварају навике, али им дају правац, добар или рђав, према свом моралу. У животу народа и раса, виши људи, који су увек ретки, намећу своје навике другима или их модификују. И, често, многи настављају те примљене навике које чине део карактера једне епохе, једнога народа, једне расе: покрет траје често и даље, све док нови јаки људи не прекину ту инерцију и не науче масу новим навикама.

При оцењивању лепога чују се обично два суда: Допада ми се зато што је ново; или, Допада ми се зато што је старо. Ова два контрадикторна суда постају разумљива кад се узме на ум да се у нашим оценама лепога сусрећу две противне снаге: инерција и љубав према новом. Љубав према новом нарочито је јака у детињству, кад је ново синоним лепога; осетљивост је тада млада, па зовемо лепим све што је ново. У прво доба живота лепо је и синоним доброга; а ружно, синоним рђавога. Знајући то, многи литерарни и уметнички медиокритети,

који не могу да занесу публику ђенијалношћу у стварању лепога, дају јој ружне ствари али нове. Та жалосна истина понављала се у историји уметности више пута, од барока до импресионизма, од аркадизма до данунцијанизма. Младић почиње добијати прве естетичке навике; али он још може да их без бола и остави. Младићи су увек творци нових школа, јер им је, као и деци, ново синоним лепога. Естетичка навика жилава је у старога човека. Она је нагомилана снага која се не даје лако скрхати; стога старац за ново не каже да је лепо и воли читати књиге које је више пута читао, а старе слике посматра са све већим уживањем. Ова жилавост у једној естетичкој навици, кад је има цела једна епоха, цео један народ, постаје огромна отпорна снага против увођења нових облика лепога. Отуда потиче борба која је од свих заиста најплеменитија. Навика, уопште, увек усавршава естетички осећај; и, кад је овај снажан, а вољена ствар врло лепа, човек не може а да му она не буде сваки дан све лепша, и да сваки дан не нађе, на њој нових и нових скривених лепота. Код слабих осећаја и ствари мале лепоте, дешава се обратно: ствар је данас лепа, сутра биће равнодушна, прекосутра одвратна. У отпору против новога облика „лепога“, игра улогу и самољубље, јер, примајући ново, потребно је покорити се новом господару; а то неће свако. Навика може да начини лепом ствар која нам је с почетка била ружна. Тако су пропале неке опере Росинијеве и Вердијеве кад су се давале први пут, а после су постале право благо музичко. Супротне оцене које дају људи разних раса о људској лепоти, оснивају се на њиховој атавичној навици да гледају непрестано извесне облике и црте. Навика је и у естетичком свету само инертна снага која тежи да за дуго време сачува естетичке облике против ћудљивих, индивидуалних измена и врло различних спољашњих утицаја. Према томе ђеније који ствара и навика, имају у лепој уметности две супротне мисије. Ђеније ствара, даје иницијативу, и полет. Навика има скромнију, али исто тако корисну мисију, да зауставља брзо увођење новога, и да чува оно што је добро у староме.

М. Н.

„*Извешћа петрогр. слов. благотвор друштва*“ доносе, у јануарској свесци од ове године, у рубрици „Библиографија“, оцену на „*Дифференціальный сербско-русскій*

словарь", који је саставио Л. А. Мичатек, — с „Кратком граматиком српског језика" од П. А. Лаврова (8⁰, VII+728 стр. +58). — Састављач је свом Речнику узео за основу, осим Речника В. Караџића (у трећем издању), још и Речнике Даничића—Будмани, Поповића и Филиповића и најновији „Rječnik hrvatskoga jezika" од др. И. Ивековића и др. И. Броза. Према томе номенклатура овога Речника је много богатија но у ранијем српско-руском речнику П. А. Лавровског (1870), пошто је Лавровски номенклатуру Караџићевог Речника могао допунити само грађом из непотпунијих речника од Дробића (Ilirsko-nemačko-taljanski mali rečnik, Беч, 1846—1849) и Парчића (Ilirsko-taljanski Riečnik. Задар, 1858). Радећи свој Речник за оне руске ђаке који изучавају славистику, Мичатек се није „ограничио само на речи из источно српског народног речника, но је у њега унео и позајмљене речи, и исто тако, велики број неологизама и провинцијализама. Акцентуацију су проверили ауторитети у знању српског језика, академици Љ. Стојановић и Ст. Новаковић".

Исти лист доноси у истом броју оцену о књизи г. др. Л. Костића „*О Јовану Јовановићу Змају*". Пошто је рекао повод којим је књига постала и изложио њену главну мисао, по којој се у Змајевом песништву боре „Славуј" и „Змај", референт наставља:

„У свему овоме можда и има један мали део истине. На жалост, г. Костић се сам постарао да своје мисли учини неубедљивим. Подражавајући, очевидно, француским критичарима у њиховој causerie, писац излаже своја умовања у облику дијалога између њега и читаоца, који се скоро без прекида наставља на 450 страна његове књиге. Већ само то је учинило те садржина г. Костићеве књиге не одговара њеној дебљини; али се стил г. Костићев уопште одликује крајњом развученошћу и врло великом многоречивошћу, која понекад прелази у право брбљање и фразерство (в. нпр. стр. 99). У књизи г. Костића се не види никакав смишљен план ни систематичност у излагању, које он покушава да замени савршено личним и „импресионистичким" опаскама, које често имају врло мало везе са самим Змајем (в. стр. 63—71, 77—81, 168—172 и др.)." X.

Власник и уредник, Богдан Поповић.
Капетан-Мишина ул. бр. 12.

СРПСКИ
КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига XI. број 6. — 16 март. 1904.

ЧУДО.

У ниској, мрачној магазици, кроз чије се уске и прљаве пенџере једва пробијају два млаза свјетлости и падају по разбацаној и неуређеној роби, сједио је стари, гојазни газда Аћим, на округлој, подераној шилти и, обгрливши кољена рукама, гријао табане над распаљеном мангалом. Зими је он управо и најволио гријати табане, — изувши најприје плитке, отворене кондуре и остављајући их око мангале, — јер га је, вели, студен увијек хватала с нога, а за леђа се ни бојао није, пошто му их је чувао стари, топли ћурак с којим се увијек огртао. Гријући се, газда Аћим је и дријемао, — на беспослици није могао да не дријема, — не обзирући се ни мало на чаршијску грају, нити погледајући како пролазници, већином топло обучени, као у највећем послу, трче испред магазе, гоњени јаким, оштрим сјеверцем. Он се ни онда помакао не би, кад би му неко казао, е сав шехер гори, само ако његова магаза стоји читава и ако пламен до ње дохватио није. Што најпошље и да гледа за другијем, кад он није волио „никад се мијешат' у туђе работе, него пазит' само своје“, а сад и нема других послова, осим гријања и дријемања.

Газда Аћим би, може бити, дријемајући и заспао, да га изненада не растријезни пиштави глас познатога Ристе Галаме, који се од газда Аћима највише разликовао

у томе, што се бавио само туђим пословима, јер својих није ни имао. Ристо Галама, увијек узбуђен и узнемирен као да стотину разних послова има да посвршује, хитно упаде у магазу и, не назвавши ни „добро јутро“ ни „добар вече“, наднесе се и сам над мангалу и тако отхукну, као да је читав шехер за десет минута оптрчао.

— Шта ћемо, по Богу брате? запита газду Аћима, који га зачуђено посматраше. Ако Бога знаш, шта ћемо?

Газда Аћим зијевну и протегну се.

— А о чему се ради? запита.

— Не питај, брате! На оваки ти белај никад нијесам ограјис'о, одговори Ристо кијаметли, машући при причању и главом и рукама и читавим тијелом. Сахранисмо јутрос оног несретника, оног, убио га Бог и ко га је родио, Митра касапина, земља му кости измећала и не смирио се на оном свијету, к'о што мени не да да се смирим на овоме!... Није им'о кад прије умират' веһ угодио овије' дана, по овоме леду и аламету, кад срце пуца у чојеку и кад се све мрзне на земљи. Нêт ми вјероват', а јутрос, кад сам га носио, алал му не било, скаптариле ми се руке, па ји не могу да одвојим од носила; о брковима ми се објесили ледени мосури дуљи веһ ми у покојне матере, што је на њи памук намотавала; а нос ми се смрз'о, па ми се чини, да ме ко зврцне по њему, прсн'о би, вала, к'о цаклена чаша... Настрад'о сам ти, мој лијепи брате, к'о нико мој и нијесам се никад мртваца насов'о к'о овог поганова...

— Па зар си с тога дош'о? упаде Аћим, коме бијаше додијало слушати Ристину јадиковку.

— Ама јесам баш због тога, дочека Ристо љутито. Кад смо му јутрос дошли дома, да га понесемо, убио га Бог и ко га је родио, и кад смо уљегли у собу, умало нијесам пао од страха. Мишљах, е ми се утвара некаква приказала, буди Бог с нами и анђели божји, па ми се ноге посијекоше и замријех на мјесту. Готово поред самога мртваца сједи некакво дијете, обенуто у три-четири крпетине, па се жути к'о најжуһи восак, а очи му бли-

јеште к'о у самртника. Згурило се, саставило браду и кољена, па нит' што збори ни ромори, нит' тиче ни миче, веће нас само гледа... „Аман, људи, шта је ово?“ запомагах ја из свега аваза, „какво је ово приказаније, буди Бог с нами и анђели божји?“... Погледаше се неколике комшије и слегнуше раменима... „Па то му је дијете“, веле... „Ама чије дијете?“... „Ама Митрово“... И отргоше људи причат' како има двадесет дана да немају љеба у кући. Митар се разбољео, а дијете слабо, па нит' је могло радит' ни испросит'... Не ваља душе губит' и треба казат', да су им комшије доносиле и давале нешто црkавице, ама богме и они људи сјеромаси, па им додијало више дават'... И, ето, рекоше, да се за три дана ни Митар ни дијете нијесу озалогајили... Ништа за три дана!... С тога је, кажу, Митар и умро, несретник један и несретни син, а дијете се једва држи... А зима је још грђа од глади, па још кад нема ни комада дрвета да се огрије, онда ће га ђаво још прије однијет' и одлетиће за ћаћом прије данашњега дана...

— Грехота, рече газда Аћим тарући очи.

— Грехота јä, окреса и Ристо. Убио га Бог, куд умрије, куд остави дијете за собом да гладује и да се смрзава. И што ће њему дијете?... Лахко се заиграт' са женом и стећ' дијете, ама дај га ти дигни на ноге и очувај!... Сад га, ето, оставио мени на врату, проклето му мјесто у коме лежи. Салетише ме сви људи на гребљу, па веле: „Ти, Ристо, вазда трчиш и бринеш се за свакога, па дѐла се побрини и за њ. Нађи каква чојека, који нема ђеце, па да га из севаба прими у своју кућу, а Бог ће га благословит'“... И сви ми казаше, да си ти, газда Аћиме најзгоднији за тога. Теби, ето, Бог није дао ђеце, а камо среће да ти је дао педесетеро, па те дужи да ово сироче примиш и да га одгојиш. Кад мало ојача, може те и слушат' и бит' ти к'о момче, а теби момче свакако и треба.

Газда Аћим, слушајући Ристу, опржи се некако о мангалу, па бржебоље подави ноге пода се.

— Ја, брате то не могу, оспјече. Кристијанска је дужнос' да се сирочету помогне, ама га у своју кућу не могу примит'... Стар сам ја, стара ми жена, па ко ће ђетету хизмет' чинит'?

— Па лијепо је то, дочека Ристо брзо. И ја сам мислио, да га ти нêт примит'... Ама смислио сам ја и друго... Велим: да ја пођем по браћи, па нек' ми неко даде грош, неко десет, неко двадесет, па да ја дијете намјестим у какве сјеромашке жене, па нека га она храни и огријева, а ја да јој од тије' пара плаћам...

Ристи задрхта брада, па поче плакати.

— Жао ми, брате, ђетета, рече. Митра несретника кунем и проклињем, ама ми њега жао. Ја немам ни куће ни кућишта, ни кучета ни мачета, а да имам шта своје, уз'о би га ја себи. А 'вако шта би ја са једнијем ђететом? Куку би било и мени са мном и њему ш њиме. Вего гледај, брате, па дај који грош, да га намјестимо у какве жене, к'о што рекох прије. Куртарисаћемо једну ришћанску душу...

— Ја не жалим и ја ћу дат', упаде газда Аћим, увијајући ћурак око себе. Кристијанска је то дужнос'. Него отиђи најприје попу Глигору. Он је једно свјештено лишце и треба најприје почет' с њега. Нек' он даде, нека даде још који газда, па дођи мени да ти и ја дадем...

Ристо скиде широки фес са главе и погледа у таваницу.

— Е, Бог ти платио, газда Аћиме, викну. Ти си и поштени и дупли газда!... Иђем ја одма попу Глигору, па ћу ш њиме промухабетит' и заискат' што, а онда ћу дођ' теби, да приложиш колико можеш...

— Дођи, мирно одговори Аћим.

Па опет припари табане уз ватру и поче дријемати и не погледавши за Ристом, који изађе из магазе и крену право кући попа Глигора.

Ристо је ишао опет брзо, не имајући када поздравити ни познатије мимопролазнике, нити опсовати оне

који га гласно чашћаху надимком *кијамет-сахибија*. Само је смишљао како ћеословити попа, те је још јаче махао и главом и рукама.

Опазивши попа како улази у кућу, он полети трком и из све снаге потегну га острага за мантију, да се човјек једва одржа на ногама.

— Помагај, попе брате, ако Бога знаш! викну.

Поп, ситан човјечуљак, мршав, болешљив, са ријетком брадом и искривљеним носом, окрену се и љутито га премјери погледом.

— Шта је? оштро запита.

— Ама мука је, отхукну Ристо, ловећи му руку, да је пољуби. Јутрос сахранисмо оног несретника, оног, убио га Бог и ко га је родио, Митра касапина, земља му...

— Знам, знам... У тебе је вазда дуга прича, упаде поп још оштрије. Главно ми кажи. Шта је главно?

— Главно је Митар, а дијете је к'о интерез...

— Чије дијете?

— Па онога несретника, земља му...

Поп одмахну рукама и лупи ногом о тле.

— Па? Шта је с тим ђететом?... То збори!

— Шта је? Зло је! осијече Митар. Ето, казаћемо срце пуца у чојеку, студен, мраз, а оно само и голо и гладно... Никад се у вијеку прец'о нијесам к'о јутрос од њега... Мишљах приказаније, кад...

— Пресијеци, убио те Бог, дрекну поп бијесно и отури му руку, којом му је испод носа махао. Шта ћете ђетету?

Ристо се накашља.

— Има ту два начина, поче. Један је, бива, начин, да му се помогне...

Поп се намргоди и окрену се.

— Нису то моји послови, рече. Ето ти газде Васе Мргудића, на њему причај... Он је зенђил, а има своје ђеце, па нека се и за то побрине...

И, гурнувши Ристу пред врата, под носом му их затвори.

— Ето што је бијесан чојек! уздахну Ристо, гледајући у врата. Најео се нашег љеба, па побјеснио, поразпо га свети Аранђел својом атеш-сабљом... Једно свјештено лишце, па се чојеку не да ни исповиђет'... Ако ме и газда Васо 'вако дочека, онда нек' носи ђаво и дијете и све! Тражићу ја паметнијег посла.

Како се бијаше захукао, изгледало је да ће још барем по сата проклињати и псовати, док изненада не застаде и као сјети се нечега. Стиснутом шаком запријети према поповој кући, шкргутну мало зубима, па се окрену и брзо пође уз чаршију.

— Ех, мој брате Васо, уздахну, кад ступи у магазу газда Васину, не знаш ти, каквије' сам ти јада допануо... Прокл'о сам и час, у који сам се родио и кума, који ме крстио и све живе и мртве, што су ми били при рођењу, па ме нијесу удавили.

— А каква је то мука преголема? дочека газда Васо, смјешкајући се (а он је увијек изгледао као да се смјешка; чак и кад би кога грдио смјешкао се и с тога нико није озбиљно ни узимао његову грдњу). Шта је то теби данаске?

— Мука, брате, одговори Ристо сједајући. Сахранисмо ти јутрос онога несретника, онога, убио га Бог и ко га је родио, да Бог да му земља кости измећала...

— Ама кога, болан?

— Митра касапина.

Васо извади духанкутију и понуди га њоме.

— Па што кунеш мртва чојека? запита. То је грехота.

— А каква ми је грехота, дочека Ристо осорно, одбијајући понуђену кутију, кад је умро, а оставио иза себе јадно и гладно дијете... Кад сам га углед'о, посјекоше ми се ноге и умало не умријех од страха. Хиљаду се мртваца наочитијих од њега закопају.

— Од тога ђетета?

Ристо мрко погледа газда Васу, љутит што му упада у ријеч, и ако је знао да газда Васо не може никога слушати а да не уплеће разна питања.

— Јă, осјече. Дијете је и гладно и рђаво обучено, па...

— Па шта ћете с њиме? упита Васо опет.

— Шта ћемо, шта ћемо? зашишта Ристо. Ево послали ме људи да нађем какву кућу, па да га ко прими себи. А дош'о сам теби, јер ти је дао Бог доста ђечице, па да га ти узмеш да га огријеш, наједеш и подигнеш на ноге. Ако узрасте, не треба ти боље момче од њега, да те слуша к'о роб...

Газда Васо нађе се у послу и као поче мијешати ширинач.

— Доста је мени и моје ђеце, одговори. Имам их ја читав табор, па је и њих тешко хранит'... А грехота је тешка да дијете тако остане... Митар је био поштен Србин и треба његово дијете да прифатимо... Ето, има газда које никако немају ђеце, па нека га оне узму.

Ристо скочи и поче ходати по магази.

— Има у мене још један начин, рече. Дај, брате, да покупимо што пара, па да га данас намјестимо у какве жене, да га огријева и храни, а да јој зато плаћамо...

— Коме да плаћамо?

— Па жени..., окоси се Ристо. Приложи и ти колико можеш, а приложиће и други, па да сачувамо дијете...

Газда Васо се замисли.

— То је паметно и поштено, рече отежући. Племенито је то... Даћемо, брате, сви, па да се сачува један живот. Него хајде најприје газди Алекси, он је црквени тутор, па нек' он приложи најпрви, а ми ћемо сви за њим. Он ће се љутит' ако не буде и ту најпрви, а ја нећу да га љутим... Хајде њему...

Ристо уздахну, тужно заврти главом и опет поче проклињати.

— Е, гром га спржио и ко га први на ме намјери, рече полазећи. Кад гођ наљегне каква несрећа, барем ће се очешати о ме к'о крмак о џамију. Баксуз чојек, што

се рекне! Други свак шједи с миром, а ја трчим по овој студени и по овоме вјетру к'о муха без главе. Читаво ми се тијело смрзло, прсти се обледенили, а ја, мјесто да се гријем, узбијам туђе послове, не смирио се ни у гребу да Бог да...

Закорачивши на праг газда Алексине магазе, уморан и назебао, Ристо не хтједе дуљити. Не хтједе ни износити онога првога начина, јер је видио да га ни један газда прихватити не може, него одмах загалами с другим:

— Дај, газда Алекса, какав прилог, да помогнемо једноме несретноме ђетету, сиржио га свети Илија својом стријелом, које је и гладно и озебло. Дош'о сам теби првоме, јер си ти наш виђени и кршни чојек, па да први удијелиш.

— А чије је дијете? запита газда Алекса надуто, помичући наочаре са пљоснатога носа на испупчено чело, јер је баш читао некакву стару, црквенску књигу.

— Покојнога Митра касапина, онога несретника, земља му кости измећала да Бог да!

— А велиш: гладно је и озебло?

— Једва још живи

Газда Алекса остави књигу поред себе и поче трљати руке.

— Е, пријатељу, треба помагати сирочету, рече. Исус је наредио да гладног нахранимо а жедног напојимо... Ама то не може бити тако одма... Ето, данас је субота, а сјутра је неђеља, па ћу ја наредити да му се у цркви понесе тас, да му се тако скупи пара... А скупиће се доста, јер у цркви дају и људи и жене. Нека дијете причека само до ујутру, — јер кад је чекало досле, може још један дан, — па ћемо уредити.

Ристи одлахну на срцу.

— Бива не треба мени више трчати ни искати ни у кога?

— Не треба.

— Е, Бог те благословио! викну. Да си ме и ти

поћер'о још у кога газде, хоћах лијепо липсати к'о пас, на овоме мразу...

Па, задовољан, изађе и крену кући.

⁂

Кад се добро расвануло и кад сва три звона забрујаше са цркве, позивајући свијет на јутрењу, састаше се у црквеној авлији и газда Аћим и газда Васо и газда Алекса и још три-четири крупње и ситније газде. Сви обучени у чохано, празнично рухо, са накалуфљеним фесовима на глави (јер су и фесови празнични) а огрнути тешким, топлим ћурковима. Сви се заклонили од вјетра за дебели, црквени зид, и, по староме обичају, прије него што ће ући у цркву, запалили су цигаре.

— Људи, ова зима баш жестока, поче први газда Аћим зијевајући. Овакога мраза не памтим одавно.

— Нека, нека, дочека газда Алекса живо. Ја волим жешћу зиму... Ако је зима жестока, биће и година родна. Без мразова рода нема...

— И нема богме, уплете се газда Васо. Још да хоће и снијег ударити, па ето згоде!... А мени је и 'нако милије, кад је вријеме оштрије. Затвориш се, брате, у собу, упалиш фунур, па слушаш како хукће и праска, к'о за инад вјетру, што напољу пуца и цичи. Љепота једна!

— Па још кад распариш табане према фунури, додаде газда Аћим.

Док дотрча Ристо у авлију, па још бјешњи и узбуђенији него јуче.

— Е људи, ови се јади нигђе гласили нијесу, рече скидајући фес, а из главе му дими као из пурењака. И што гођ се деси, све по мојој глави, ђаво ме однио, да Бог да, и кад сам жив. Пробудио се јутрос, умио се, па уз'о мало љеба и сира и понио оном Митрову сирочету... „Хајде", велим, „нек се заложи јутрос, док браћа покупе паре и док га намјестимо у какве жене"... И дош'о сам тамо, браћо моја, и уљего у собу, па баш да викнем: „ђе си дијете?"...

— Какво дијете? упаде газда Васо, смјешкајући се.

— Ђавоље! — окреса Ристо љутито. Па баш да викнем, — настави, — а поглед ми се оте у ћошу, кад оно лежи на тлима, згурено, модро, стиснутих шака, па ме гледа страшније веге јуче... „Устани дијете“, велим му ја, „ево сам ти донио да се озалогајиш, док ти браћа и више скупе“... Оно ни да се помакне...

— Зар дијете? опет запита Васо.

Ристо га мрко погледа, отхукну мало и плесну рукама.

— И шта мислите, браћо моја? запита. Ја се примакнем и попипам га, а оно ледено. Дрмнем га, а оно ништа... Лијепо умрло!... Кад је чекало толико, није шћело причекат' још дан, веге одма отишло за ћаћом. Вољело мртву ћаћи, веге нама живима.

— Ама баш умрло? запита газда Аћим јаче.

— Можебит' да се и смрзло, одговори Ристо набусито, — ама је, бели, душа излетила из њега... И данас ето опет белаја мени на врат, да га сахрањујемо, земља му кости измећала!

Газда Алекса баци испушен цигар и заглади бркове.

— Е, то је баш једно чудо, — рече. — Јуче сахранили оца, а данас дијете... Да се смрзло, то нико не може вјероват', јер опет није така студен да се људи мрзну. То је њему отац био драг, па га није могло преживјети... Умрло од жалости... А то је баш чудо, јер се у данашњи земан најмање од жалости умире...

Свет. Ћоровић.

ГОСПОЂА БОВАРИ.

(23.)

V.

Беше четвртак. Она је устала и облачила се нечујно да не пробуди Шарла, који би јој приметио што се спрема тако рано. Затим је ходала по соби, заустављала се пред прозорима и гледала на Трг. Слаба јутарња светлост промицала је између пијачних стубова, а на апотекаровој кући, чији капци беху затворени, видела су се у бледој светлости зоре велика писмена његове фирме.

Кад је на сахату било седам и четврт, она оде у гостионицу код *Златнога Лава*, на којој јој Артемиза, зевајући, отвори врата. Ова разгрте за Госпођу угаљ који беше покривен пепелом. Ема остаде сама у кујни. Она је с времена на време излазила. Хивер је презао коње не журећи се, слушајући у осталом тетку Лефрансоа, која му је, промоливши главу с памучном капом кроз један мали отвор, наручивала толико ствари и давала толико објашњења да би се сваки други збунио. Ема је лупкала ногама о калдрму у дворишту.

Напослетку, пошто је појео чорбу, огрнуо кабаницу, припалио лулу и узео бич, он се мирно попе на своје седиште.

Ласта пође лаганим касом, и, првих три четврти миље, заустави се на више места да прими путнике који су је очекивали крај пута, пред вратницама од дворишта. Они који беху раније јавили нису још били спремни; неки су шта више још спавали; Хивер је звао, викао, псовао, затим силазио са свога седишта и песницама лупао у врата. Ветар је дувао кроз разбијена окна на колима.

Међутим четири клупе пуниле су се, кола су одмицала, јабуке су пролазиле једна по једна; а пут, између

два дугачка јарка пуна жуте воде, пружао се у недоглед сужавајући се према хоризонту.

Ема га је знала од почетка до краја; знала је да после ливаде долази један дирек, затим један брест, па шупа или колиба путарова; по који пут шта више, да би била изненађена, она је склапала очи. Али никад није губила тачан појам о даљини која је остајала.

Напослетку, куће од ћерпича примицале су се, земља је одјекивала под точковима, *Ласта* је промицала између башта, у којима су се кроз плот видели кипови, осмалуци, поткресани тисови и по која љуљашка. Затим се, у један мах, указивала варош.

Спуштајући се у облику амфитеатра и утонула у магли, она се ширила преко мостова, нејасно. Поље се затим пело монотоно, и у даљини додиривало с нејасном површином бледога неба. Кад се овако одозго погледа, цео се предео чинио непомичан као нека слика; у једном крају тискале су се усидрене лађе; река је описивала велики лук испод зелених брегова, а дугуљаста острва изгледала су на води као велике црне рибе које се не мичу. Фабрични димњаци избацивали су огромне мрке перјанице које су се растурале у ваздуху. Чуло се хуктање топионица са јасним звуцима звона на црквама које су избијале из магле. Дрвеће по булеварима, без лишћа, чинило је љубичасте џбунове посред кућа, а кровови, који су се блистали од кише, преливали су се неједнако, према висини квартова. Овда онда дунуо би ветар и однео облаке на вис Свете Катарине, као ваздушне таласе који су се нечујно разбијали о какву стену.

Нешто заношљиво издвајало се за њу из овог нагомиланог људства, и срце јој се јако надимало, као да су јој сто двадесет хиљада душа, које су ту дисале, све у један мах слале дах страсти које је она у њима замишљала. Њена љубав расла је пред овим простором, и испуњавала се узрујаношћу при нејасном брујању које се пело одоздо. Она је њу поново изливала, на тржишта, на шеталишта, на улице, и ова стара нормандијска варош

изгледала је у њеним очима као нека неизмерна престоница, као какав Вавилон у који је улазила. Она се нагињала рукама кроз прозор, увлачећи у себе свеж ваздух; коњи су галопирали, камење је шкрипало у блату, поштанска су се кола клатила, а Хивер је издалека дозивао двоколице по путу, док су мештани, који беху преноћили у Гијомовој шуми, мирно силазили низ брдо, у својим малим породичним колима.

На уласку у варош они се зауставише; Ема откопча своје каљаче, навуче друге рукавице, намести шал, и, двадесет корака даље, сиђе с *Ласте*.

Варош се у то време будила. Помоћници, у грчким капама, брисали су излоге на дућанима, а жене с котарицама на куку узвикивале су с времена на време, по угловима улица. Она је ишла оборених очију, поред самих зидова, и смешећи се од задовољства под својим црним спуштеним велом.

Из страха да је ко не види, она обично није ишла најкраћим путем. Залазила је у тесне и мрачне улице, и сва у зноју излазила је на доњи крај Народне улице, у близини чесме која се ту налази. То је кварт у коме су позориште, каване и блуднице. Поред ње су често пролазила колица с каквим декорацијама које су се тресле. Момци с кецељама сипали су песак по тротоару, између зелених шибљика. Осећао се мирис од апсинта, цигара и острица.

Она је савијала у једну улицу, и познала би Леона по кудравој коси која му се видела испод шешира.

Он је и даље ишао тротоаром. Она је ишла за њим до гостионице; он се пео, отварао је врата, улазио... Какав загрљај!

После пољубаца настајала је бујица од речи. Они су причали једно другоме своје јаде у току недеље, своје слутње, неспокојства због писама; али сад се све заборављало, и они су се гледали очи у очи, с осмехом пуним страсти и с речима пуним љубави.

Постеља беше широка постеља од махагонија у об-

лику чуна. Завесе од црвене свиле, које су се спуштале с тавана, чиниле су свод сувише ниско, над широким узглављем; — и ништа на свету није било тако лепо као њена црномањаста глава и њена бела кожа, које су се издвајале на овој пурпурној боји, кад је, из стидљивости, склапала своје наге мишице и покривала лице рукама.

Топла соба, са својим меким простиркама, својим лепим украсима и својом мирном светлошћу, као да је наручена била за тајне страсти. Шипке које су се завршавале у облику стреле, бакарне руже и велике кугле на прекладу засветлиле би се наједанпут, чим би сунце ушло. На камину, између свећњака, стојале су две од оних великих ружичастих шкољака у којима се чује брујање мора кад се прислоне на уво.

Како су волели ову угодну собу, која је била тако пријатна, и ако јој је сјај био потамнео! Налазили су увек намештај на истоме месту, а покадшто и укоснице које је она, прошлога четвртка, заборавила била под постољем од сахата. Ручавали су крај ватре, за малим столом, ишараним палисандром. Ема је секла и метала му у тањир комаде, умиљавајући се на стотину начина; и она се смејала звучним и раскалашним смехом, кад би се пена од шампањскога вина прелила из лаке чаше на прстење на њеној руци. Они се беху сасвим заборавили у својој љубави, па су мислили да су у својој сопственој кући, и да ће у њој живети до смрти, као вечито млади супружници. Говорили су наша соба, наша простирка, наше столице; она је шта више говорила моје папуче, за поклон који јој је Леон купио да јој испуни жељу. То беху папуче од ружичасте свиле, опточене лабудовим перјем. Кад би му села на колена, нога јој је тада висила; и лепа обућа држала се само прстима на њеној босој нози.

Он је сад први пут уживао у неисказаној изредности женске отмености. Никад дотле није он наишао на ову љупкост у говору, на ову отменост у оделу, на

ово држање успаване голубице. Он се дивио раздраганости њене душе и чипкама њене сукње. У осталом, није ли ово била *жена из отменога друштва*, и то жена удата! укратко, права метреса!

Разноликошћу своје ћуди, час мистична час весела, разговорна, ћутљива, узбуђена, равнодушна, она је изазивала у њему тисућу жеља, будила нагоне, мисли. Она је била заљубљена жена из свију романа, јунакиња из свију драма, неодређено *она* у свима збиркама стихова. Он је налазио на њеним плећима ћилибарску боју *одалиске у купатилу;* имала је дугачак струк какав су носиле племићке из феодалних замкова; личила је и на *бледу жену из Барцелоне*, али је на првом месту била Анђео!

Често му се, кад је гледа, чинило, да му се душа, одлазећи к њој, прелива као талас преко њене главе и спушта у белину њених груди.

Он би сео на земљу, пред њом; и, с лактовима на коленима посматрао би је са осмехом и занет.

Она би се нагла к њему, и чисто ван себе од заноса шапутала би:

— Ох! не мичи се! не говори! гледај ме! Из твојих очију избија нешто тако пријатно, што ми тако годи!

Она га је звала малим:

— Мали, волиш ли ме?

И она није ни чекала на његов одговор, обасипајући га страсним пољупцима.

На сахату је стојао један мали Купидон од бронзе, који је усцијао, носећи у наручју позлаћен венац. Они су му се често смејали; али кад буде време растанку, све им се чинило озбиљно.

Стојећи непомично једно према другоме, они су понављали:

— У четвртак!... у четвртак!

Наједанпут, она би му обухватила главу рукама, пољубила га брзо у чело с узвиком: „Збогом!“ и слетела низ степенице.

Она је ишла у Позоришну улицу, једноме власуљару, да доведе у ред косу. Ноћ се спуштала; у дућану се палио гас.

Она је слушала позоришно звоно које је звало глумце на представу, и видела је људе обрвјана лица и жене у извешталим хаљинама како улазе на врата од позорнице.

Било је врло топло у овој сувише ниској соби, у којој је буктала пећ међу власуљама и помадама. Мирис машица, са овим масним рукама које су јој намештале косу, убрзо би је занео и она би задремала под берберским огртачем. Момак који јој намешташе косу често јој је нудио улазнице за игранку под образинама.

Затим је одлазила! Ишла је улицама и враћала се у гостионицу код *Црвенога Крста;* ту је узимала своје каљаче које је изјутра сакрила била под једну клупу, и седала на своје место, међу нестрпљивим путницима. Неки су од њих силазили под брдом. Она је остајала сама у колима.

На сваком савијутку све се више и више видело варошко осветљење, које је чинило простране и светле слојеве изнад утрпаних кућа. Ема би клекла на јастуке и загледала се у ово светло море. Она је јецала, призивала Леона, и слала му нежне речи и пољупце које је ветар односио.

Горе, на брду, врзмао се обично око кола један божјак, са својим штапом. Гомила рита покривала му је рамена, а стари шешир са избијеним дном и широким ободом крио му је лице; али кад би га скинуо, на место трепавица виделе су се две велике и крваве очне шупљине. Месо му је било испуцало на црвене кајише, и из њега је цурила нека течност која се стињавала у виду зелене шуге до самога носа, чије су црне ноздрве грчевито увлачиле ваздух. Кад би хтео да вам шта каже, он би забацио главу и блесасто се насмејао; — и његове плавичасте зенице, које су се непрестано кретале, ударале су о ивицу живе ране, на слепим очима.

Он је ишао за колима и певао једну песмицу:

> Често топли лепи дани
> У девојке љубав буде.

А у осталим стиховима говорило се о тицама, о сунцу и о лишћу.

По који пут, он би се наједанпут појавио иза Еме, гологлав. Она би врпснула и тргла се. Хивер је збијао шалу с њиме. Наговарао га је да се показује за новац на Сен-Роменском вашару, или га је кроз смех питао шта му ради драгана.

Често би, за време вожње, његов шешир наједанпут ушао у кола кроз прозор, док се он, другом руком, чврсто држао на басамаку где га је прскало блато од точкова. Његов глас, у почетку слаб и крештав, постајао је оштар. Он се разлегао кроз ноћ као нејасно јадиковање у некој тешкој невољи, и кроз звеку прапораца, шуштање дрвећа и крчање кола изгледало је да долази из даљине, што је Ему потресало. Он јој је силазио у дубину душе као вихор у провалу, и носио је у просторе безграничне меланхолије. Али је Хивер, који је опажао претегу, немилице шибао бичем беднога слепца. Врх бича ударао је у његове ране, и он је урличући падао у блато.

На послетку би путници на Ласти редом поспали, једни отворених уста, други с погнутом главом, наслањајући се на раме своме суседу, или с руком провученом кроз ремен, љуљајући се равномерно према кретању кола; а светлост фењера који се клатио напољу, на сапима коњским, продирући унутра кроз завесе од сурога платна, бацала је црвене сенке на сва ова непомична лица. Ема, ван себе од туге, дрхтала је од зиме у својој одећи и осећала све већу хладноћу на ногама, и неизмеран бол у души.

Шарл је, код куће, чекао на њу; *Ласта* је свакога четвртка стизала касније но обично. Госпођа је најзад долазила! Она би као од беде пољубила дете. Ако вечера није била готова, не мари! она је извињавала куварицу. Све је сада било допуштено овој девојци.

Примећујући да је бледа, муж би је често упитао да није болесна.

— Нисам, одговарала је Ема.

— Али некако ми чудно изгледаш вечерас?

— Није ми ништа, кажем ти!

Било је шта више дана када се, одмах по доласку, пела у своју собу. Јустин, који се ту налазио, ишао је тамо амо нечујно, служећи је вештије но нека одлична коморница. Он је спремао жигице, свећњак, једну књигу, њену реклу, простирао.

— Добро је, говорила је она, иди сад.

Јер он је стојао и даље, опуштених руку и отворених очију, као да се заплео у безбројне конце неке изненадне сањарије.

Сутрашњи дан био је страшан, а остали су били још несноснији са Еминог нестрпљења да се поново преда својој срећи, — страсна жеља, распаљена познатим сликама, и која је, седмога дана, избијала у свој својој силини у загрљају Леоновом. Његова ватрена љубав међутим крила се под изливима дивљења и захвалности. Ема је уживала у овој љубави уздржљиво и мислећи само о њој; она је подржавала њу свима средствима своје нежности, и стрепила је по мало да је једнога дана нестане.

Често му је говорила благим и меланхоличним гласом:

— Ах! ти ћеш ме оставити!... ожениће се!... бићеш као и други.

Он би је упитао:

— Који други?

— Па други људи, одговарала је она.

Затим је, одбијајући га од себе покретом пуним чежње, додавала:

— Сви сте ви подли!

Једнога дана, кад су философски разговарали о земаљским разочарањима, она ће рећи (да огледа његову љубомору, или можда из неодољиве потребе да му се

повери) да је некад, пре њега, волела некога, „не као тебе!“ прихвати она живо, и закле се животом своје кћери *да међу њима није било ничега.*

Млади човек поверова, но при свем том упита је шта је био тај човек.

— Био је капетан на ратној лађи.

Није ли ово био начин да предупреди свако распитивање; и да у исто време да себи много важности, овим тобожним очаравањем човека који је морао бити ратоборне природе и навикнут на наклоности жена.

Леон осети тада сву нискост свога положаја, желео је еполете, ордене, титуле. Све би се то њој допадало: он је то нагађао по њеним раскошним навикама.

Међутим Ема многе од својих нерасудних жеља није ни казивала, као на пример жељу да, за одлазак у Руан, има плава кола, која би вукао коњ енглеског соја, а терао грум у посувраћеним чизмама. Јустин је био тај који јој је улио ову мисао, са својим преклињањем да га узме у службу као собара; и, ако немање ових кола није приликом сваког љубавног састанка смањивало задовољство доласка, оно је на сваки начин повећавало горчину повратка.

Често, када су разговарали о Паризу, она би завршила с уздахом:

— Ах! како би тамо било лепо живети!

А зар нисмо и овде срећни? настављао је млади човек, милујући је по коси.

— Да, заиста, одговарала је она, ја не знам шта говорим; пољуби ме!

Она је била према своме мужу пажљивија но икад, справљала му је кремове и свирала валцере после вечере. Он је био дакле најсрећнији међу смртнима, и Ема је живела сасвим спокојно, кад је он једно вече упита изненада:

— Теби предаје свирање госпођица Ламперер, је ли?

— Да.

— Чудновато, мало пре сам се видео с њом, настави

Шарл, код госпође Лежар. Говорио сам јој о теби; она те не познаје.

Ово је било као гром из ведра неба. Но она при свем том одговори сасвим мирно:

— А! зацело ми је заборавила име?

— Али има можда у Руану, рече лекар, више госпођица Ламперер које дају часове из клавира?

— То је могућно!

Затим ће, живо:

— Међутим, ја имам њене признанице! да видиш.

И она оде столу, претресе све фиоке, испретура хартије, и на послетку тако се збуни, да је Шарл једва приволе да се не мучи толико око тих тричавих признаница.

— О! ја ћу их наћи, рече она.

И доиста, првога петка после тога, навлачећи једну чизму у мрачној собици у којој су му стојале хаљине, Шарл осети неку хартију између коже и своје чарапе; он је узе и прочита:

„Примљена, за три месеца обучавања, као и за разне музикалије, сума од шездесет и пет динара. Фелиција Л' Амперер, професор музике.“

— Откуда ово, до врага, у мојим чизмама?

— По свој прилици, одговори она, пало је из старих корица с рачунима, што стоје на ивици полице.

Од тога тренутка био је њен живот само гомила лажи, у које је она увијала своју љубав као у платно, да је сакрије. Лаж је постала код ње потреба, страст, задовољство, у тој мери да сте могли бити уверени да је прошла левом страном, ако вам је рекла да је прошла, јуче, десном страном једне улице.

Једно јутро, кад је отишла била, обучена по своме обичају доста лако, поче наједанпут падати снег; Шарл је баш гледао кроз прозор време, и спази Г. Бурнизијана у колима господина Тиваша, који га је возио у Руан. Он сиђе и повери свештенику један велики шал, да га преда Госпођи, чим дође у гостионицу код *Црвенога Крста*.

Кад је дошао у кавану, Бурнизијан одмах упита где је жена јонвилскога лекара. Гостионичарка му одговори да она врло ретко долази у њену радњу. Кад је, у вече, познао госпођу Бовари у *Ласти*, парох јој исприча своју неприлику, не придавајући томе, у осталом, како је изгледало, ни мало важности; јер он узе хвалити једнога проповедника, који је у то време чинио чуда у катедрали, и кога су жене необично радо слушале.

Али опет, ако он није тражио никаква објашњена, други би касније могли бити мање пажљиви. Зато она нађе за корисно да сваки пут одседне код *Црвенога Крста*, тако да њени честити сељани, који су се сретали с њоме на степеницама, нису ништа посумњали.

Једнога дана међутим срете је г. Лере, кад је излазила из гостионице код *Булоње*, под руку с Леоном; и она се уплаши, мислећи да ће он то причати. Лере није био тако глуп.

Али, после три дана, он уђе у њену собу, затвори врата и рече:

— Потребан ми је новац.

Она изјави да му га не може дати, Лере стаде јадати и опомену је на своју услужност у свакој прилици.

Доиста, од две менице које је Шарл потписао, Ема беше до сад исплатила само једну. Што се тиче друге, трговац, на њену молбу, беше пристао да је замени двема новим, које су такође биле обновљене с врло великим роком плаћања. Он извади затим из џепа списак робе, неисплаћен рачун за завесе, ћилим, тканину за наслоњаче, неколико хаљина и разне ствари за тоалету, чија је вредност износила око две хиљаде динара.

Она обори главу; он настави:

— Али, ако немате готовине, ви имате *имања*.

И он помену један кућерак у Барневилу, близу Омала, који није доносио Бог зна какав приход. Та је кућа улазила некад у састав једног малог пољског имања које је продао био Боваријев отац, јер Лере је знао све, чак и број хектара и имена суседа.

— Да сам на вашем месту, рече он, ја бих исплатио дугове и још би ми нешто претекло.

Ема напомену да је тешко наћи купца; он јој даде наде да ће га наћи; али она упита шта треба да ради да може продати.

— А нашто вам је пуномоћство! одговори Лере.

Ове речи разведрише је као свеж ваздух.

— Оставите ми рачун, рече Ема.

— О! није то тако хитно! настави Лере.

Он дође поново друге недеље, и похвали се, да је после дугог и дугог тражења напослетку пронашао неког Ланглоа, који је одавно бацио око на ово имање, не казујући шта би дао за њега.

— Нека да шта хоће! узвикну она.

Требало је чекати, на против, искушати купца. Тога ради било је вредно отпутовати, и како она није то могла учинити, Лере се понуди да он оде на лице места и да се разговори с Ланглоом. Кад се врати с пута, он изјави да купац нуди четири хиљаде динара.

Ема је била блажена кад је ово чула.

— Искрено да вам кажем, додаде он, добро је плаћено.

Она прими одмах половину новца, и кад му хтеде исплатити рачун, трговац јој рече:

— Моје ми части, баш ми је жао што се одједанпут лишавате тако велике суме.

Она тада погледа банкноте; и, помишљајући на неограничени број љубавних састанака који су ове две хиљаде динара представљале, промрмља:

— Како! како!

— О! настави он смејући се доброћудно, у рачун се може ставити све што год хоћете. Зар ја не знам породичне односе?

И он је гледаше право у очи, држећи у руци две дугачке хартије које је пропуштао кроз прсте. Напослетку, отворивши свој бележник, он положи на сто четири попуњене менице, од којих је свака гласила на хиљаду динара.

— Потпишите ово, рече он, и задржите све.

Она узвикну, згранута.

— Али, ако вам дам остатак, одговори Г. Лере безочно, не чиним ли вам тиме услугу?

И, узевши једно перо, он написа на дну рачуна: „Примио од госпође Бовари четири хиљаде динара.“

— Чега се бојите? кроз шест месеца примићете остатак новца за продату чатрљу, а рок је последњој меници после овог плаћања.

Ема се сплела била у овим рачунима, и уши су јој звониле као да златници, просипајући се из кеса, звече свуда око ње по поду. Напослетку јој Лере објасни како има једнога пријатеља Венсара, банкара у Руану, који ће есконтовати ове четири менице, и он ће затим лично предати Госпођи вишак преко стварнога дуга.

Али, уместо две хиљаде динара, он донесе свега хиљаду и осам стотина, јер пријатељ Венсар (као што је и право) беше унапред узео две стотине, на име трошкова за посредништво и есконтовање.

Он затим немарно заиска признаницу.

— Ви ћете разумети.., у трговини..., покадшто... И то с датумом, молим вас, с датумом.

Хоризонт остварљивих жеља отвори се тада пред Емом. Она је била још толико паметна те је одвојила хиљаду талира, чиме је платила о року прве три менице; али четврта, случајно, упаде у кућу једног четвртка, и Шарл, узнемирен, стрпљиво сачека повратак своје жене да добије објашњења.

Ако му није казала за ову меницу, то је зато што је хтела да га поштеди од домаћих брига; она му седе на колена, миловала га је, гукала је, набрајала је читав низ неопходно потребних ствари које је узела на вересију.

— Најзад, према количини, признаћеш да то није сувише скупо.

Шарл, не знајући како да се помогне, убрзо се обрати неизбежноме Лереу, који тврдо обећа да ће ствар изравнати, ако му Господин потпише две менице, од којих

је једна гласила на седам стотина динара, с роком плаћања од три месеца. Да би могао својој обвези одговорити, он написа мајци једно дирљиво писмо. У место да пошље одговор, она дође лично; и кад га Ема упита, да ли му је обећала помоћи:

— Јесте, одговори Шарл. Али хоће да види рачун.

Сутрадан, зором, Ема отрча Г. Лереу да га замоли за други рачун који неће прећи хиљаду динара; јер ако би показала онај од четири хиљаде, морала би рећи да је исплатила две трећине, и следствено признати продају непокретности, пазар који је трговац вешто извео и за који се тек касније сазнало.

И ако је свакој ствари била цена врло ниска, Боваријева мати опет нађе да је трошак претерано велики.

— Зар се није могло без ћилима? Нашто превлачење наслоњача? У моје време, у кући је била свега једна наслоњача, за старе људе, — бар тако је било код моје матере која је, могу рећи, била честита жена. — Не може сваки бити богат! Никакво имање не може опстати, кад се расипа! Мене би стид било кад би се тако разнежила као ви! а ја сам међутим жена стара, нега ми је потребна... Гледај! шта је ту украса, џиџа! Како! постава од свиле, по два динара!... кад има муселина од пола динара, па чак и од четрдесет пара, који може врло добро да послужи.

Ема се беше извалила на канабе, па је одговарала што је могла мирније:

— Добро, госпођо, доста! доста!...

Старица јој је и даље предиковала, прорнчући им да ће скончати у болници. У осталом, све му је био крив Бовари. Срећом је обећао да ће уништити то пуномоћство...

— Како?

— Ах! он ми се заклео да ће то учинити, настави добра жена.

Ема отвори прозор, зовну Шарла, и јадник мораде признати да му је мати измамила реч.

Ема изиђе, и брзо се врати пруживши јој достојанствено повелики лист хартије.

— Хвала, рече стара жена.

И она баци пуномоћство у ватру.

Ема се стаде смејати нервозно, гласно, непрекидно, добила је била живчани напад.

— Ах! Боже! узвикну Шарл. А и ти грешиш! дођеш само да је нападаш!...

Његова мати слеже раменима и рече да је све то само претварање.

Али Шарл, непокоран први пут, узе своју жену у одбрану, тако да се његова мати реши да иде. Она отпутова још сутрадан, и са прага, на његово наваљивање да остане, одговори:

— Не, не! Ти њу волиш више од мене, и имаш права, тако и треба да буде. У осталом, тим горе! видећеш!... Остај с богом!... јер ја и не знам ништа друго, до да је само нападам, као што ти велиш.

Шарл је при свем том стојао врло збуњен пред Емом: јер ова није ни мало крила своју љутину што није имао поверења у њој; требало је много молаба да она пристане да поново прими пуномоћство, и шта више он је сам отпрати до Г. Гијомена да јој изда друго, које је било као и оно прво.

— Потпуно вас разумем, рече бележник, човек од науке не може да се заноси свакидашњим ситницама у животу.

И Шарлу је лакнуло кад је чуо ове љубазне речи које су његову слабост ласкаво тумачиле као заузетост озбиљнијим стварима.

Како је пустила на вољу својим осећајима, идућега четвртка, у гостионици, у њиховој соби, с Леоном! Она је плакала, смејала се, певала, играла, поручивала шербете, тражила да пуши, учинила му се чудна, али достојна обожавања, дивна.

Он није знао какав је то преокрет у целом њеном бићу гонио Ему да се тако предаје уживањима живота. Она је била раздражљива, облапорна, страсна, и шетала се с њиме по улицама, уздигнуте главе, не бојећи се, говораше, за своју част. Међутим, овда онда, она би уз-

дрхтала на изненадну помисао да се може срести с Родолфом; јер, и ако су се растали били за навек, њој се чинило да се није сасвим опростила његове мреже.

Једно вече, она се не врати у Јонвил. Шарл је био као ван себе, а мала Берта, не хотећи да легне без своје маме, јецала је да јој срце препукне. Јустин беше отишао путем, ако би је случајно срео. Г. Хоме беше због овога оставио своју апотеку.

Напослетку, у једанаест часова, не могући више да издржи, Шарл упрегну, скочи у кола, ошину коња и око два сахата у јутру стиже у гостионицу код *Црвеног Крста.* Ње тамо не беше. Њему паде на ум да се Леон можда видео с њом; али где станује? Шарл се, срећом, сети адресе његовога господара. Он одјури тамо.

Дан се већ помаљао. Он распознаде таблу изнад једних врата и куцну. Неко му, не отварајући врата, одговори на питање, уз безброј увреда за оне који узнемиравају људе ноћу.

Кућа у којој је Леон становао није имала ни звона, ни звекира, ни вратара. Шарл удари неколико пута песницом у капке. У то један жандарм прође улицом; Шарл се поплаши и оде.

— Баш сам луд, рече он у себи; зацело су је задржали на вечери код Г. Лормоа.

Породица Лормо није више живела у Руану.

— Биће онда да је остала код госпође Дибреј, која је болесна. Али, не! госпођа је Дибреј умрла још пре шест месеца!... Где ли је то?

Наједанпут сену му једна мисао. Он заиска, у једној кавани, *Годишњак*, и брзо потражи име госпођице Ламперер, која је становала у улици Ренел-де-Марокинније, број 74.

Баш кад је ступио у ту улицу, Ема се указа на другом крају; он више паде на њу но што је пољуби, с узвиком:

— Ко те је задржао, јуче?

— Била сам болесна.

— А од чега?... Где?... Како?...

Она превуче руком преко чела и одговори:

— Код госпођице Ламперер.

— Одмах сам се сетио! Пошао сам био тамо.

— О! не вреди трудити се, рече Ема. Она сад баш оде од куће; али, у будуће, немој се бринути. Ти ћеш разумети, ја нисам слободна, ако знам да те и најмање задоцњење толико узнемирава.

На тај начин дала је она себи као неко допуштење да се не мора устручавати у својим љубавним подвизима. Кад би је обузела жеља да се види с Леоном, она би ма под каквим изговором отпутовала; и, како је он тога дана није очекивао, она је ишла к њему у канцеларију.

У почетку су обоје били врло срећни; али он убрзо признаде истину, наиме: да је господин врло љут због ових излазака.

— Ах, марим ја! хајде ти само, говорила је она.

И он је одлазио с њом.

Она захте од њега да носи црно одело и да пусти брадицу, да би личио на портрете Луја XIII. Зажеле да му види стан, и нађе да је сувише скроман; он поцрвене, али се она на то није освртала; затим му препоручи да купи завесе као што су њене, и како јој он примети да ће то много стати:

— Ха! ха! теби је жао новца! рече она смејући се.

Леон јој је сваки пут морао причати све шта је радио од њиховог последњег састанка. Она затражи стихове, стихове за њу, *једну љубавну песмицу*, у њену част: но он никако не могаде наћи слик другога стиха, и напослетку преписа један сонет из неког кипсека.

То није учинио толико из сујете колико једино у намери да јој угоди. Он се није упуштао у оцену њених погледа; он је примао све њене жеље; био је њена метреса више но што је она била његова. Она је умела да нађе нежне речи с пољупцима који су му заносили душу. Где ли се то научила овој покварености — скоро несуштаственој колико је била дубока и прикривена?

(Наставиће се.)

Густав Флобер.

(Превео с француског Д. Л. Ђокић.)

НЕ ДИРАЈТЕ.

Света тајна са неба азурна
Испунила девојачке груди,
И чежња се полагано буди.
Не дирајте! да не прсне урна
Са сновима невине плавојке, —
Ја знам шта је срце у девојке.

Безазлено девојачко око
С поверењем у свакога гледа,
И усна се слатко осмеива.
Не вређајте! У души дубоко
Нема бола, нема хладна леда.
Оставите, нека чедо снива.

Стару песму без туге и сете
На ливади девојче попева:
„Топло сунце над гором изгрева...“
Поштедите! Јер то јадно дете
Још се нада и још има вере.
Пустите га, нека булке бере.

Дан. Јанковић.

ПОСЛЕДЊИ ПЛАМЕН.

Што крӧз душе нам струји летње вече,
Грејућ нас срећом часа̂ уживани',
Док сунце жарко западу се кани
И бле́ди зрак, губи се плам, мрак тече?

Одахни сад на грудма мојим, драга,
Кô у окриљу љубави, ода'ни!
Све бриге беже; ми дремамо са̂ни —
И у сну сласт нам ова има трага.

Донеће зима многе пусте дане,
Бесу̂нчане, ил' с тако сунца мало
Да тек озари снег кроз суве гране.

Ал овај данак беше драган Јуна,
До сржи га је сунце просијало,
Сласт љубави и срећа срца пуна.

Д. Г. Росети.

(*Превео с енглеског* Др. Свет. Стефановић.)

О ЦИГАНИМА У ОПШТЕ И О ЊИХОВОМЕ
ДОСЕЉЕЊУ НА БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО И У СРБИЈУ.

(извадак из дела *Цигани*, прилог потпуном проучавању народа Краљевине Србије).

До друге половине 18. века није се знало ничега тачнога о пореклу Цигана, већ се о томе врло различито мислило, а понекад су стваране и веома фантастичне хипотезе и разговори.

Први који је, на основу физичких сродности, аналогости у обичајима, идентичности извесних корена у речима и граматичких облика у језику, изводио да су Цигани пореклом из Индије био је Грелман[1]. Претпоставке Грелманове беху коректне, те су доцније радовима: Потовим[2], Паспатијевим[3], Миклошићевим[4], итд. итд. са свим утврђене, тако да се данас са свим позитивно може тврдити да су Цигани индуског порекла.

Коме пак индијском племену специјално припадају Цигани, није још са свим лако одговорити. Етнографија је Индије и сувише компликована, те се ова ствар не може лако одлучити.[5] Али је ипак поред све комплико-

[1] H. M. G. Grellmann, Historischer Versuch über die Zigeuner, Göttingen, 1787.

[2] Dr. A. F. Pott, Die Zigeuner in Europa und Asien; I Halle 1844, II Halle 1845.

[3] Alexandre G. Paspati, Etudes sur les Tchinghianés ou Bohémiens de l'Empire Ottoman, Constantinople, 1870.

[4] F. Miklosich, Über die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europas, I—XII, 1872.—1880.

[5] H. H Risley, директор Етнографије за Индију, у једном свом писму од 28. августа 1902. г., упућеном А. Т. Синклеру, поводом питања о Циганима вели између осталога и ово: Евиденција језика у колико је год могуће иде на то да покаже да су преци европских Цигана Индијанци, али у Индији народ цигански нема никакво племенско име, они су Дами (Dams), Нати (Nats), Бедија

ваности индијске етнографије данас јасно толико да су Цигани грана оних многобројних племена индијских чија етничка класификација треба тек да се прецизира. Та су племена распрострањена у много милиуна по целој Индији, па и ако нису још са свим проучена ни по језику, ни по обичајима, ни по веровањима, ни по физичком карактеру ипак у свему томе показују са Циганима толике сличности, да се оне не могу узети ни у ком случају као случајне. Према овоме колевка Цигана је Индија, а они су једно индијско племе.

Што се тиче времена и узрока циганскога изласка из Индије, о томе постоје врло различите хипотезе које не доприносе много правоме познавању ствари, јер немају за подлогу никаквих докумената. Проучавањем пак циганскога језика нашло се да је он на равној нози са седам новохиндуских дијалеката hindi, maharati, pendjabi, sindhi, goudjerati, bengali и ourja, али изгледа да се ниједноме од њих особито не приближује. С друге пак стране цигански се језик тако приближује овим дијалектима, да се може претпоставити да се свих осам дијалеката развило на истоме земљишту, под истим приликама. Излазак дакле Цигана из Индије, према томе, није могао бити пре но што се ових модерних осам ди-

(Bedias) итд. и губе се у гомили каста и племена, која чине популацију Индије. „Дам“ је нпр. свакојако племенско име као и Кол (Kol) и Хо (Ho) итд. што значи „човек“. У Европи су Цигани још практички каста, живећи засебно и женећи се међу собом, која живи на нарочити начин, која носи специфично име... Према томе нема никакве тешкоће у разликовању њих од осталог живља Док у Индији има најмање туце каста које живе више или мање по цигански, и које би се у популарној фразеологији могле назвати Циганима. Ако наша испитивања треба повести систематским путем, онда би нам циганисте морали објаснити, шта мисле кад говоре о Циганима у Индији. Да будемо тачнији морамо знати у чему се етнографски или антрополошки Цигани разликују од других више или мање номадских племена која скитају којекуда тражећи пашу, идући за својим послом или као носачи туђе робе. (Man a monthly record of anthropological sciense, свеска за децембар 1902 г. стр. 182).

јалеката већ развило, а то је могло бити, како неки мисле, око 10. века после Христа.

Благодарећи околности што је данас цигански језик проучен, лако се може одредити пут којим су Цигани из из Индије прошли док су дошли у Европу. Елементи персијскога и јерменскога језика, које налазимо у језику европских Цигана, казују нам, да су у своме путу из Индије за Европу морали проћи кроз Персију и Јерменску, да су се у тим земљама задржавали и елементе њиховог језика апсорбовали. Кад су пак ступили на земљиште Европе они су се морали наћи негде на земљишту где је преовлађивао грчки језик. Ово се види из тога што у језику свих европских Цигана, без изузетка, налазимо елементе грчкога језика. То земљиште могло је бити само негде на Балканском Полуострву.

Време кад су Цигани дошли у Европу не може се знати. Они се помињу на Криту 1322 г., на Крфу 1346., у Румунији 1370. Ф. Миклошић мисли да је време циганског доласка у Европу морало бити много раније од ових година.[1]

Са Балканског Полуострва разишли су се Цигани постепено по целој Европи, а одатле још и даље чак до Америке и Аустралије.

Миклошић је поделио све европске Цигане у тринаест група:

I група грчких Цигана,
II „ румунских Цигана,
III „ угарских Цигана,
IV „ моравских и чешких Цигана,
V „ немачких Цигана,
VI „ пољских и литванских Цигана,
VII „ руских Цигана,

[1] Он вели: Auf dem tief gehenden Einflusse des griechischen auf die Zigeunersprachen folgere ich dass die Zigeuner geraume Zeit, ich möchte glauben, durch Jahrhunderte griechischem Einflusse ausgesetzt waren (Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas, III, Wien, 1873. стр. 7.)

VIII група финландских Цигана,
IX „ скандинавских Цигана,
X „ јужноиталијанских Цигана,
XI „ баскијских Цигана,
XII „ енглеских и шкотских Цигана,
XIII „ шпанских Цигана.[1]

Сем овога има Цигана и у осталим деловима света: Азији, Африци, Америци и Аустралији.[2]

⁂

Кад су Цигани први пут дошли на земљиште данашње Краљевине Србије не зна се. Историски споменици ни српски ни страни немају о томе апсолутно никаквих података. Али према ономе што поменусмо кад су Цигани дошли у земље суседне Србији (на Крит 1322. г., на Крф 1346., у Влашку 1370.) могло би се узети, да их је у Србији морало бити већ у 14. веку.

Но сви данашњи Цигани Краљевине Србије нису дошли у њу од један пут, нити само са једне стране. Проучавајући Цигане, ја сам дошао до закључка, да су они дошли у Србију са три различите стране. Ово се најбоље види по њиховоме језику, вери, а донекле и по географској распрострањености.

Прва врста Цигана Краљевине Србије су тако звани *Турски Цигани*. Они су дошли у Србију са југа преко Турске. Кад су дошли не може се знати, али се по дијалектичкој разлици, која се види у њиховоме језику, може као позитивно закључити да нису дошли од један пут нити са једнога места. Вере су мухамеданске, говоре језиком циганским, али се у њему опажају разлике код појединих Цигана, које утврђују да су дуго морали живети одвојени једни од других и да је њихово надирање према северу, у Србију, било не од једном, већ посте-

[1] Ibidem, стр. 9.

[2] О свима њима има по неколико речи забележених у Nouveau Dictionaire de Geographie Universalle, tome VI, Paris, 1896., стр. 861—862.

пено. Њих има растурених по целој Србији. Они се могу узети као први цигански слој на земљишту Србије, који је доцније постепено појачаван даљим циганским надоласцима. Као последњи таласи њиховога надоласка јесу Цигани, који од најскоранијих времена долазе из Турске у Србију, и који или говоре само турски или поред циганскога знају још и турски. Ових Цигана има само у јужним крајевима Србије, што доказује да су у своме досељавању само дотле могли допрети. За ову разлику знају и сами Цигани, те се они који су се давно у Србију доселили зову *Гаџикано Рома* (једнина *Гаџикано Ром*) што на њиховом језику значи Српски Цигани[1]; а они који су се скоро доселили зову се *Корано Рома*, што значи *мухамедански Цигани*[2]. — Срби не воде рачуна о овој разлици већ све Цигане мухамеданске вере називају просто *Турски Цигани*.

Друга врста Цигана Србије су тако звани *Влашки Цигани*. Они су се по свој прилици доселили заједно са Власима у североисточни крај Србије из Влашке. Њих је првобитно било највише у влашким местима, али су се доцније многи разишли и у друге крајеве Србије, те их расејане налазимо готово по целој Србији. Они не знају циганског језика, већ говоре влашки, исто онако као и Власи. Сами себе називају *Цигање*, *Ром'ни*, *Рудари*, *Аурари* и *Лингури*. Прва реч је исто што и Цигани; друга значи оно исто што и Влах (Румун); Рудари пак долази од српске речи руда, а рудар је човек који се

[1] *Гаџо* у циганском језику значи *туђинац*, *странац*. (Pott, Die Zigeuner in Europa und Asien, II, 131.; Paspati, Etudes sur les Tchinghianés, стр. 23—235.). Тим имеңом називају Цигани у Турској Турчина, у Србији Србина, у Немачкој Немца итд. *Гаџикано* је придев изведен од Гаџо. *Ром* значи човек, али тим именом Цигани зову само себе, иначе човек друге народности каже се цигански *мануш*.

[2] *Корано Ром* значи Циганин који исповеда ислам. У Турској пак казује Паспати (ib. стр. 23—24.) зову се Цигани мухамеданске вере Khorakhano Rom (Циганин мусломан) а Цигани хришћанске вере називају се Balamanó Rom (т.ј. грчки Циганин, јер речју Balamo називају Цигани Грке).

бави рударством; Аурар би означавало што и златар[1]; најзад Лингури је дошло од влашке речи лингура — кашика, жлица, јер се баве и грађењем кашика. — Вере су сви православне, коју су по свој прилици пренели чак из Влашке, јер не памте кад су им се стари покрстили. Сем језика и вере ови се Цигани разликују од других Цигана још и занимањем. — Влашки су дакле Цигани један пут прешли преко Балканскога Полуострва, настанили су се на земљишту Румуније, па се опет вратили на земљиште Балканског Полуострва, преко Дунава, у Србију.

Трећа врста Цигана су тако звани ***Бели Цигани***, који живе само у неколиким местима у подринском округу. Они су се релативно скоро доселили из Босне где их такође има[2]. Говоре само српским језиком у босанском наречју што значи, да су свој језик, под утицајем српскога језика још у Босни изгубили. Вере су мухамеданске, коју су донели из Босне. Ови Цигани нису тако црне боје као остали Цигани, а има их и са свим плаве боје.

[1] »Rudar und Aurar heist in Siebenbirge der Zigeuner, der Goldwäscherei treibt« (F. Miklosich, Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas, I, стр. 35.).

[2] Цигани се у Босни деле на *мухамеданске* и *хришћанске* или *Каравлахе* (Karavlachen). За ову деобу говори не само разлика у вери и предање, већ и разлика у језику. Језик којим се мухамедански Цигани служе има врло мало романског елемента, док Каравласи говоре покварено влашки. Први су по свој прилици још у XV в. дошли из Грчке преко Старе Србије, а друга су дошли у Босну из Румуније преко Бугарске и Србије. — На основу начина живота и антрополошких разлика мухамедански Цигани у Босни деле се на тако зване *Црне Цигане* (Schwarze Zigeuner, Čergaši, Gurbeti, Firauni) који живе у полуномадском стању и говоре својим језиком, и на *настањене* или *Беле Цигане* (Weisse Zigeuner), који су изгубили нагон за скитањем те живе стално на једноме месту и у чврстим кућама, и говоре српским језиком (Landessprache). (Види Die österreih-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Bosnien und Hercegowina. Neuntes Heft, Lieferung 353. Physische Beschaffenheit der einheimischen Bevölkerung von Leopold Glück, стр. 286 до 289, где се говори и о даљим разликама између Црних и Белих Цигана у Босни). И Dr. Фридрих С. Краус помиње у својим радовима на неколико места Беле Цигане у Босни.

Они су се и начином живота и занимањем скоро изједначили са својим српским суграђанима.

Где што су у Србију прелазили и Цигани из Аустро-Угарске. Њих у Србији називају *Банаћанским Циганима.* Они су долазили као трговци коња, а и као варалице, те би, нарочито о вашарима, трговали, варали и крали, а њихове би жене бацале карте и врачале. Њих није тешко познати, јер се одликују оделом које се носи у Аустро-Угарској у крајевима из којих долазе. Они се нису настањивали у Србији, већ су само по њој скитали, па се опет враћали. Тек незнатан део их је остајао, али тако незнатан, да се може рећи да их готово и нема, те их ја и не узимам у обзир већ их само овде помињем потпуности ради. — Њихов је долазак у Србију вечито забрањиван а расписом од 1 јула 1894 г. ПБр: 7200 њихово је прелажење у Србију потпуно спречено.[1] [2]

*

Као год што у свима земљама има за Цигане врло много и врло различитих имена[3], исто тако и у Српским земљама Цигане зову различито. Најобичније и најопштије им је име *Цигани.* И деминутиви од тога: *Цига*, *Цигиш* и *Циле* често се употребљавају, нарочито онда кад ко хоће да их дира, исмева или да се с њима шали.

[1] Збирка расписа полицијске струке, скупио М. С. Владисављевић, Београд, 1887 стр. 130

[2] Коста Н. Костић помиње у пиротском округу још једну врсту Цигана: »Свако село у пиротском округу, има свога Циганина« који им лети кује пољске алате; код Цигана у В. Ржани Црновунци поткивају своје дебеле коње; ти Цигани по пиротским селима носе се као и сељаци (»белéтина«), говоре већином српски, иду у нашу цркву, али се не крсте; бивало је прилика да се жене Српкињама, као што се и Срби жене Цинганкама; народ их се тако „не гади", као оних по вароши, т зв. „*турских*"; носе већином српска или грчка имена (Стојан, Димитрије) и народ их зове »*белим* Циганима«. (Стара српска трговина и индустрија, стр 114. и 115.) Но о овим Циганима ништа више не знам.

[3] Види о томе: Grellman, Histor Versuch über d. Zigeuner, стр. 19—21.; Pott, Die Zigeuner in Europa und Asien, I, стр. 26 —54. Paspati, Etudes sur les Tchinghianés, стр. 17—26 итд.

Али сем овога Срби зову Цигане још: *Фараони*, *Фираони*, *Фирауни*, *Вирауни*, *Фирге* и *Вирге*, јер их сматрају за потомке Фараоновог народа. Даље: *Мођупи* и *Јеђупци* (у Црној Гори), *Јеђупи* (у Далмацији), *Маћупци* (у Бару), *Ђупци* или *Јеђупи* (у Македонији)[1] по Египту. У шајкашкоме баталиону називали су Цигане *Аламанима*[2]. — Још Цигане зову: *Манге* (Алексинац и Нови Крајеви), *Габељи* и *Шманге* (у Црној Гори).

Цигане скитаче називају Срби *Чергарима*, *Чергашима*, *Чергашинцима* (од турске речи *черга* поњава, дугачак шатор који почива на два ступа[3], *Катунарима* (од арбанашке речи *катун* насеље, село), *Гурбетима*, *Курбетима* и *Корбетима* (од турске речи *гурбет* скитница, скитач[4]). — У доњем Добрићу близу Лешнице зову Цигане скитаче *Лабинарима*, јер једу меса од лабина (стрвина, цркнуте стоке). Цигани православне вере у врањском округу зову се *Ђорговци*.

Још Цигани имају имена по занимању, но о томе ће бити говора код циганског занимања.

Цигани сами себе називају *Рома*, у једнини *Ром*, што значи човек, али човек Циганин, јер човека друге народности Цигани зову *мануш*. Речју Рома називају се Цигани ма где били, ма у којој покрајини света[5]. Али се и Цигани међу собом разликују, те по тим разликама сами себе називају *Арлијама*[6], ако су настањени, и *Та-*

[1] Македония, етнография и статистика отъ В. Кѫнчовъ, стр. 114.

[2] Српски Рјечник, скупио Вук Стеф Караџић, 1898. код речи *Аламан*.

[3] Ђ. Поповић Речник турских и других источанских речи у Српскоме језику, стр. 252.

[4] Реч *гурбет* је по свој прилици арапског порекла, па су је Турци усвојили. У арапском језику гурбет значи: туђин, странац, а значи и путовање у туђе земље. (Ђ. Поповић, Речник турских итд. речи у срп. језику, стр. 66.

[5] Види шта о томе пише Paspati, Etudes sur les Tchinghianés стр. 19—21.

[6] Реч *Арлија* дошла је на сваки начин од турске речи *јерлија* или *јерли*, што значи онај који припада неком месту, урођеник, земљак. (Ђ. Поповић, Речник турских итд. речи стр. 86.).

марима[1], ако су скитачи. Давно досељени Цигани у Србији зову се *Гацикано Рома*, а они који су се скоро из Турске доселили зову се *Корано Рома*. Скитачи себе називају по некад *Рома царанца*, што значи Цигани чергари, јер се черга у њих зове *цара*. Влашке Цигане зову остали Цигани *Влашко Рома* или *Влахурија*.

Како пак Влашки Цигани себе називају видели смо напред.

Др. Тих. Ђорђевић.

ЗАКОН РЕДА У ИСТОРИЈИ.

(4.)

19.

Пошто то ширење појединог до општег бива са узвишених, сталних тачака, то је *ход свега, у природи и у друштву, озго доле. У процесу ширења јесте процес силажења.*

Као што цео живот на земљи и земља воде порекло своје од сунца, тако и тврда земља, на којој се дигао цео виши живот њен, органски и човеков, води своје порекло од високих планина, које су се прво уздизале из воде.

Као што сунце обасјава прво врхове земљине и са њих светлост силази у долине и равнице, тако и светлост свести људске обасјава прво највише врхове ума људског; свака нова идеја осветљује прво висине разума и свести, па се после спушта у дубине живота и друштва. Све велике социјалне идеје воде порекло од појединих

[1] Реч *Тамар* дошла је по свој прилици од турске речи *тимар*, која значи имање што су га султани давали одличним војницима уз услов да за рат дају по једног коњаника на сваких 3000 аспри годишњега дохотка, као и сам лично да је дужан ићи у рат. (Ђ. Поповић, Речник, стр. 212.). У овом случају се можда назив тамар односи на оне који слободно станују по царској земљи

узвишених умова, у којима прво сазревају велике мисли; сваку нову истину прво примају људи од разума и свести, па је тек много доцније прихватају и масе друштва, људи од осећања.

Први и најјачи утисци долазе с неба, и сунце и звезде са својим токовима јесу први редовни, правилни појави за човеково око; у астрономским појавима опазио је ум људски прве правилности. Астрономски закони постали су тип свих осталих области људског ума; појам законитости скинут је с неба на земљу и међу људе; принцип кретања снесен је из астрономије у друге науке.

Философија се прво бавила највишим питањима, о постанку света, о праузроку ствари, и тек доцније силази она с метафизичких висина у плодније долине, силази с неба на земљу.

Историја човекова почела је на небу, кад су се богови уплетали у људске ствари и кад су звезде одређивале судбу људску; и кад је сишла с неба на земљу она је прво посматрала врхове друштва људског, који су се сијали на површини његовој, краљеве и аристократију. И тек у последње доба историја силази све више у дубину друштва, обухватајући све више целокупни живот народâ и човечанства.

Као што је сва историја човекова почела на небу, тако су с неба долазили прво сви напретци и сва добра човекова; језик, писменост, ватра, земљорад, оруђа, — све је то првобитно било поклон озго, све су то богови доносили и учили људе, и тек се је доцније увидело да су сва та добра човекове тековине, резултати дугих напора, бораба и искустава. И сам човек, прогресом ума свог, силазио је све више, од некадашњег анђела и изабраног створа божијег до последње, најсавршеније животиње, као што су првобитно и све данашње опште и обичне радње за живот биле првобитно свете радње — процес генерације, производење ватре, земљорад, итд. — па тек доцније са висине светиње силазе оне до општих животних потреба и постају обичне, место светих.

Тек Буда и Исус проповедајући ниским и невољним, обрћући се маси људи, оснивају прве социјалне и демократске религије, док су прве религије биле природне и аристократске; са хришћанством истине религије и свете књиге почињу продирати у масу друштва.

Прво су зидани станови за богове па доцније за људе; скулптура је са висине божанских типова силазила у низије обичног човека и код свих народа почела је израђивањем главе. Први јунаци драме били су богови; тек Еврипид јунаке својих драма спушта с божанских висина у низине обичног човека; судба његових јунака није више одређена озго, од богова; он спушта судбу њихову у дубину њихових душа.

Светлост историје прво је обасјавала врхове друштва људског, док је у долинама његовим још дуго владао мрак неисторијског живота, и тек доцније процесом историје све велике историјске тековине — слобода, образованост, политичка и социјална права, закони и моралност, силазе са висина друштва и све више постају опште добро маса друштава, као што је и врлина била првобитно привилегија виших класа, док су ниже класе имале само обавезе.

Прва законодавства долазила су озго од богова, и она су првобитно и законици грађанског друштва и правила моралног живота.

Као што је са висине божанског порекла човек све више силазио до животиње; као што је са висине храмова и дворова силазила светлост свести и права у све ниже слојеве друштва, као што је са висине злата и сребра силазила економија до гвожђа; као што је са висине неба и природе силазио поглед човеков на њега, и као што је са висине неплодног принципа ауторитета силазио ум човеков у плодне долине искуства, — тако је и са висине брегова човек поступно силазио у долине и равнице.

Као што је привилегија прва форма сваког права, тако је и *луксуз прва форма сваке потребе.* Сва велика

добра човекова силазила су са уске висине луксуза и ширила се у низине општих потреба. Трговина је почела доношењем луксузних артикала за више класе из туђих земаља, па је тек доцније узела обичне намирнице за живот. Као што је индустрија учинила те је луксуз одевања богатих постао општа потреба, тако је штампа учинила да образованост и знање од луксуза виших и богатих класа постану све више потреба све ширих и нижих слојева друштва људског. Сва добра и тековине људске, сви производи његова рада силазе све више са висине *скупога*, и постају све *јевтинији*, општији.

20.

Тек доцније све поједине ствари које су се одвојиле из првобитне опште целине, везују се у једну целину, те место самосталних целина оне све више постају само зависни делови и органи једне једине велике целине. *У процесу везивања јесте ход од испрекиданог ка везаном и целом, од дисконтинуитета ка континуитету.*

Као што је земља изгубивши своју топлоту и светлост изгубила и своју самосталност целине и постала само један део велике целине сунчевог система и зависна од сунца, тако и у друштву људском свака фамилија, свако племе јесте првобитно самостално друштво, живећи својим засебним животом. И сваки народ у прво доба свог живота живи својим засебним животом као самостална целина; тек код модерних народа, везаних једним истим материјалним и духовним везама, буди се све више појам заједничких интереса, који ће их све више везивати у једну велику целину. А то везивање народа у једну све већу целину највише чине основни интереси човекови, услови за живот његов, привреда. Као што је прво више друштво постало везивањем рада човекова за земљу, тако и све већа култура, везујући поједине народе за њихове земље, све их више упућује једног на друге; све више сваки народ постаје потребан свима другим народима и тако сваки народ постаје све више

само један део једне веће целине; са већим прогресом сваком народу за храну и одржање потребни су сви други народи и све друге земље. Тако добро разумевани заједнички интереси јаче и сталније везују људе и народе, него ма које друге снаге.

И цивилизација сваког народа била је у почетку самостална целина, без везе са другима Али цивилизација човечанства постаје све више само једна, историја човечанства иде све више само једним путем и ка једном смеру. Пошто је човечанство само једно, то је и историја његова само једна, јер само једанпут живи човечанство у својој историји; сва велика открића и проналасци, све велике теорије и идеје бивале су само једанпут. А да цивилизације појединих народа нису самосталне целине за себе види се по томе, што су конци историје све више испреплетани, тако да се историја и цивилизација једног народа не могу разумети без историје других народа, једновремених и старих; цивилизацијама свих данашњих народа основ је у класичкој и античкој старини; сав духовни живот њихов јесте само резултат дугог претходног историјског процеса. Само су се једанпут органски, природно развили први елементи историје тог једног човечанства, само је једанпут положен основ цивилизацији његовој; све доцније цивилизације само су даље зидање на том једном темељу.

Тако се и у друштвима све више и јаче органски везују поједине класе и сталежи који су некад били оштро одвајани један од другог, по етничком пореклу, по имању, правима и образованости.

Пошто је астрономија везала земљу за космос, и биологија животиње за земљу и човека за животиње, и психологија човекову душу за животињску душу, научној историји остаје да веже човека за човека. Разумевање историје све више везује природног човека за историјског, цивилизација се све више везује јаким везама за прве мрачне почетке живота човекова на земљи. Историја има да покаже да је у мраку првобитног живота

човечанства и његове борбе с природом положен темељ свега његовог прогреса, да су сви највећи и најтежи напретци учињени у то прво доба, да су тада учињени сви основни проналасци и открића, без којих се сав његов потоњи прогрес не би могао ни замислити, и од којих су сви потоњи проналасци, открића и напретци само последице и деривације, да је у то доба човек усаврши̑о своју телесну организацију, која је вечити и непромењиви *носилац* његове душе, да је у то доба у главним цртама обележен цео потоњи пут човечанства кроз историју, и да је сва цивилизација његова само цвеће и род на оном истом дрвету коме је корен дубоко у мраку животињског, природног живота човековог. Велике историјске идеје — монотеизам, гравитација, еволуција — нису резултати чула ни садашњости, него целе историје човечанства; велики духови нису оруђа свога времена и свога народа, нису израз садашњости; они су оруђа историје човечанства, појединн моменти на сату историје који време навија. Отуд се развитак великих духова никако не може разумети из уске средине, у којој су постали, из живота њихова друштва; они су оруђа целе историје, зависе само од ње и везани су само за њу. Као што је земља заједничка мати свих људи, тако је историја заједничка мати свих духова; само историја рађа духове. Нити су Јевреји родили Христа, ни Енглези Њутна и Дарвина; кад им је било време њих је родила историја, те припадају само целој историји, те и преживљују своје народе и своја времена.

Тако све појединo у историји — народи, религије, философије, науке, цивилизације — везано везама зависности и континуитета, губе своју самосталност и постају делови једне велике целине, историје човечанства; тако све више падају све вештачке преграде којима су егоизам и несвест одвајали једно од другог поједине земље и народе, религије, времена, итд. Као што се у појединим народима врши процес историје човечанства, тако се у појединим наукама врши процес историје ума људског.

Тако историја има да веже све народе и сва времена, да их приближи једно другом и да их помири једно с другим; и везујући се за природу и њене ствари и појаве, разумевајући законе живота њена, човек јој се кроз историју све више приближује и мири се с њом. Умножавајући везе своје са све више ствари, човек се све више интересује за њих, оне добивају све више вредности за човека, све му више ствари постају сродне и потребне, те се осећа дужан све већем броју ствари, те се уски круг човекових симпатија све више шири, све даљим и дубљим везама, на све већи број ствари.

Тако атракциона снага историје, као и сунца, све више расте; она све више привлачи себи све раскомадане делове човечанства и ума његова, и данас је кроз њу примитивни човек ближе цивилизованом човеку, него што су некад били једновремени народи један другом.

21.

А да би се све појединe ствари могле везати у једну велику органску целину, то свака ствар мора заузети своје право место међу другим стварима, мора долазити у своје време, мора дакле имати одређене границе у простору и времену, мора имати одређене границе своје вредности, величине и снаге, које не може прелазити без штете по друге делове и органе те целине; вредност сваке ствари мора бити пропорционална потреби ње, њеној величини, количини, снази и трајању. Тако *везивање ствари води пропорционизацији ствари, и у том процесу јесте ход од диспропорције ка пропорцији.*

Као што се свуд на првим ступњима развитка органи развијају диспропорционално, тако је диспропорција први ступањ и у психичком животу; у прво доба човеково чулност и фантазија превлађују над разумом, и тек у зрело доба чулност и фантазија сузбијају се у своје праве границе и разум заузима своје место. Тако у прво доба страх и мржња превлађују над сажаљењем и љубављу, као и осећање над мишљењем.

У првим друштвима и на првим ступњима сваког друштва политичка глава има несразмерну превагу над осталим елементима друштва; код свих народа до данас власт, богаство, образованост, сва добра и тековине људске били су несразмерно распоређени на поједине елементе друштва, што је увек било извор унутрашњих бораба. И сваки народ у почетку свог живота тежио је да рашири своју владу над другим народима, освајањем и покоравањем и да само за себе задржи сву власт и све изворе богаства, и тек доцније поједини народи сузбијају се у своје праве границе, сразмерне њиховој величини и снази.

У прво доба ума људског религија је била аутократ; тек доцније она се повлачи у своје праве границе, уступајући места философији и науци поред себе. И философија и наука у прво доба тежиле су да рашире своју владу над свима областима живота, душе и духа, да познаду апсолутно. Хемија је прво тражила философски камен, еликсир живота, нешто апсолутно које се не може наћи; питања прве психологије јесу о принципима, о првом узроку, о супстанцама, шта је душа. Тек у новије доба поједине науке улазе све више у своје обележене границе према другим наукама, и у границе моћи сазнавања. Тако су тек после многих узалудних покушаја и напора повучене границе снази људског разума; као што се дете маша руком за месец, тако се и човеков ум на детињем ступњу маша проблема који су ван граница моћи његове, хотећи да разуме све.

И свака теорија и идеја, како се која у историји наука јављала, тежила је да потисне друге идеје и теорије; у хемији после оборене флогистичке теорије дигао се оксиген до супрематије; тако у геологији и биологији еволуција на рачун теорије катастрофа и револуција. стварања и непромењивости. Тек Кант признаје права чула поред права разума.

И прва фаза све уметности јесте диспропорција,

безмерно, колосално: најстарији ликови богова јесу колоси и чудовишта.

Последице пропорције. Тек онда кад је свака ствар заузела своје право место у простору и времену поред других ствари, кад су свакој ствари одређене праве границе њене величине, трајања, снаге и вредности, онда настаје равнотежа, мир, хармонија целине. Пропорционизација ствари водећи равнотежи, миру и хармонији, доноси све *лепо и добро, истину, слободу и правду.*

Први резултат пропорционизације свих ствари јесте *једна једина целина.* Тек онда кад свака ствар заузме своје право место у простору и времену поред других ствари, настаје живот целине; да би било целине ту морају бити све ствари, а да би оне ту биле све, не сме ниједна заузимати место и других ствари, не сме се ширити преко својих граница: да би било целине, мора бити пропорције: целина је резултат пропорције. Само у тој великој целини историје људског живота може се видети правилност и законитост свега. И само у тој великој целини долази се до сталног *мира*, пошто мир није ништа друго него правилно, законито, хармонично, пропорционално кретање свих појединих делова целине.

Пошто свака појединa ствар зависи од других ствари те не може постојати без везе са другим стварима, то се ни једна ствар не може разумети без везе са другим стварима; неразумљиво значи не везано, усамљено. Свака ствар може се разумети само из њених веза са свима другим стварима, само као део једне целине; а пошто је човек везан са свима стварима у прошлости и у садашњости, и пошто је човек цео само у историји, то је само у историји човека целина, те се свако појединo може потпуно разумети само из историје човека и ума његова, јер се само целина може разумети. Што мања целина мање је разума у њој, и обрнуто. По томе највиши *разум* јесте само у целој историји човека, те само у њој може бити потпуне *истине*. По томе ни у једној теорији, идеји, принципу није цела истина, пошто су они само поједини

делови целе истине, те су истинити само за поједина времена; за остала времена они су заблуде. Геоцентрика, политеизам, божанско порекло човека, били су истине за своја времена; данас су они заблуде, као што би хелиоцентрика, еволуција, једнакост људи биле заблуде за прва времена ума човекова.

Пошто је само целина истина, пошто се само целина може разумети, то све поједино има разума, истинито је, има смисла, само онда и само донде кад је и докле је целина; чим престане да буде целина и постане само део, орган веће целине, онда се може разумети и видети му смисао само из те целине. По томе се само у целој историји човека може видети истинитост и смисао свега; гледано из појединих времена, из једне садашњости, све друго што не постоји у то време јесте заблуда. Геоцентрика, ропство, касте, политеизам — све је то било истина у своје време, а да су то биле истине може се видети само из целе историје човека и ума његова.

Тако је све поједино истина само на свом месту, само у своје време, само у одређеним границама простора и времена; по томе да би се нешто разумело, да би имало смисла, да би било истинито, оно мора имати граница. По томе истина јесте постављање тачних граница стварима у простору и времену; што су те границе тачније тим је истина виша. Тако је хелиоцентрика виша истина од геоцентрике, јер поставља тачније границе земље, њене величине и снаге према сунцу и козмосу; тако је десцендентна теорија виша истина од теорије стварања, јер поставља тачније границе човека и његове вредности према другим животињама и стварима у природи. По томе заблуда није ништа друго него непознавање тачних граница ствари; заблуда стоји према истини као дете према зрелом, као дивљак према цивилизованом човеку; заблуда је првобитно доба према данашњем, племе према народу, народ према човечанству. Идеја човека може бити истина само у целом човечанству; само се у човечанству може бити човек.

И све поједино јесте истина само на свом месту. Заблуда је кад земља заузме центар васионе, и кад се човек попне на висину богом изабраног створа; истина је кад земља заузме своје место поред других планета сунчевих и човек своје право место међу другим животињама и стварима; геоцентрика је истина само за чуло, за ум она је заблуда.

Пошто је највиша истина само једна, непромењива, постојана, вечита, то све што је пролазно није потпуна истина; по томе највиша истина не може бити ни код једног човека и народа, ни у једној религији, философији, науци, ни у појединим временима, ни у појединим просторима; највиша истина до које ум људски може доћи јесте само у целој историји човековој.

Пошто су тако разум и истина само у целини, а целина је резултат пропорције, то истине и разума може бити само онде и онда где и кад има пропорције; што је тачнија пропорција тим има више истине и разума.

И свако *добро* јесте само у пропорцији; све је добро на свом месту и у своје време; чим пређе своје границе простора и времена оно постаје зло — деспотизам, ропство, суровост и несвест примитивног човека. Хришћанство је донело распад античког друштва, данас је оно једно од највећих добара. Зло је добро нижег ступња, као и заблуда што је истина нижег ступња; зло је уско добро, добро само једног човека, једне класе друштва, једног народа, једног времена; — за остале људе, класе, народе и времена оно је зло. По томе не само што се само у целини историје може видети да је свака ствар добра на свом месту и у своје време, него се само у тој целини може достићи највише добро. Тако је и свака врлина само на свом месту и у своје време врлина.

Само се у целини историје може видети *потреба и вредност* свега на свом месту и у своје време, у одређеним границама количине, величине и снаге; само се у тој целини може видети разлог свему што је постојало и што постоји. Данас немају оне вредности ни пирамиде

ни храмови ни ропство, ни духовништво, ни освајања, као што су је имали у старо доба и на првим ступњима државног живота, као што у старо доба не би имале вредности, ни штампа, ни железница, ни електрицитет. Штампа има вредности само од пре неколико столећа, земљорад и трговина од почетка човековог социјалног живота, писмена од прве цивилизације до последње, ватра и оруђа од почетка човекова живота на земљи до свршетка. Само се у целини историје може видети вредност религије, философије и науке, инстинката, чула и разума, вредност великих и генијалних људи и масе друштва, фамилије, племена и народа, идеја и теорија као и вредност човека у опште.

Увиђајући да је све потребно на свом месту и у своје време долази се до све тачније *правде*, јер је и правда резултат пропорције ствари: све тачније одређивање вредности сваке ствари води све већој правди. Као и истина тако и правда своди ствари у њихове праве границе, на праву меру њихове вредности, према њиховој величини, снази, трајности, и што су те границе тачније и правда је виша. И као истина, тако је и правда сувише велики и узвишен принцип да би се могао видети у једној садашњости, у појединим временима и просторима; највиша правда може се видети и наћи само у целини историје. Увиђајући да су све ствари потребне у извесним границама простора и времена, и да све имају вредности у тим границама, одаје се и правда свима стварима, те историјски разум све више сужава кругове осуде, смешног, глупог и жалосног, шири кругове правде и права.

Пошто је правда резултат пропорције ствари, то је *неправда резултат диспропорције ствари*. Пошто до данас ни новац ни хлеб, ни власт ни имање, ни образованост ни слобода, ни права ни дужности, нису бивали пропорционално распоређивани у друштвима људским, то није било ни правде; увек су до данас у појединим временима, код појединих народа и класа гомилани с једне стране и власт и имање и слобода и образованост и права, а с друге стране дужности и сиротиња, ропство и незнање.

Пошто је свака ствар потребна и има вредности у одређеним границама простора и времена, то је и свака ствар праведна на свом месту и у своје време.

И *слобода* је резултат пропорције ствари; све тачнијом пропорционизацијом све поједино добија све више слободе у кретању, у својим границама простора и времена; и као што се само у целој историји могу видети границе слободе свега, тако се само у целини човечанства може достићи највиши ступањ слободе.

И сав *прогрес* јесте тежња што тачнијој пропорцији ствари и људи. Пошто су у природи свака ствар и сваки елеменат заузели своја права места у простору и времену поред других ствари, те је у њој достигнута пропорција, то у природи нема више прогреса, него га има само код човека, у људском друштву, пошто у њему није достигнута тачна пропорција свега. Прогрес је постављање тачних граница стварима; прогрес модерних народа почива на том што су повучене границе моћи религији, држави, појединим класама друштва, те наука, ослобођена њихових веза, могла је добити слободнијег полета и ширег поља. И прогрес ума људског омогућен је тим што су моћи ума људског повучене границе, те су напуштене сфере недоступне уму. И сваки прогрес јесте прогрес само у своје време и на свом месту.

И *лепо* је резултат пропорције ствари и тежња лепоме јесте тежња пропорцији; где нема мере ни граница, ту нема ни лепога: у оријенталној уметности није било пропорције те ни лепога; у њој је превлађивало безмерно, без граница.

Као што се само у целој историји може видети да је све истинито и разумно, лепо и добро, праведно, на свом месту и у своје време, то право лепог и доброг, правог разума, истине и слободе, правде и морала може бити само у целини, само у целом човечанству.

И све *разлике* ствари, у природи и у људском друштву, јесу само резултати разне пропорције једних истих елемената.

(Наставиће се.)

Бож. Кнежевић.

БЕЛЕШКЕ О ЕНГЛЕСКОЈ.

Васпитање.

(1.)

Пут у Харо на Хилу; походио сам и Етон. Харо, Етон Ригби су главни средњи заводи који одговарају у главноме нашим великим лицејима; у Етону 800 ученика, а у свакоме другоме по 500, од тринаест до осамнаест година. Али, између ове две школе и нашег лицеја, разлика је огромна, поређење једних с другима најбоље може испољити контраст између два народа. Рекоше ми да могу Харов узети као углед средњих завода.

Завод је слободна, приватна установа, без државне потпоре, задужбина, па дакле, власник извеснога имања и наследнога прихода. Понекад, приход од овога имања бива врло велики: у Харову је приход мали (1100 фунти стерлинга). Велики или мали, њиме управља нарочити савет фидеикомисара у који се улази избором. Овде их је шест, сви познати племићи и газде из околине; они имају право чинити знатне измене и бирати директора. Главни део ове махине јесте друштво професора који узимају ђаке на стан и храну; сваки од њих предаје по нешто (грчки, латински, француски, математику, итд.), а, сем тога, држи у кући од десет до тридесет ђака. — Ако их има само десет, ручају и вечеравају за једним столом са домаћима; ако их је више, има два стола и за сваким по једно женскиње из куће. — Обично настављају по двоје у једној соби; највећи имају засебну собу. — И тако дете у школи нађе слику своје куће, у толико пре што су у Енглеској породице многобројне. Ту му је стан, једе у друштву једне госпође, и њега рачунају у нешто: живи у својој средини, а није, као код нас, потчињен касарнској заједници.

Још једна разлика: у нас су лицеји камена кутија у коју се улази кроз један једини отвор на коме је гвоздена решетка и вратар; унутра има неколико дворишта налик на дворишта по затворима, неколико дрвета, много зидова. Како је кутија увек у великој вароши, младић и кад изађе наилази на леп, на камен и споља као и унутра. — Овде је школа у маломе месту са стотину излаза у поље. У Етону око старога централнога дворишта, видео сам руже, бршљан, орлове нокте где се пужају уз зидове; преко зидова виде се росне ливаде и грдне столетне тополе; ту близу зелена и бистра река; на води лабудови: на острвима волови преживају: брзак окреће и губи се на видику у шипражју. — У Харову је околина мање пријатна; али ипак има зеленила и слободна ваздуха; пет шест хектара ливаде својина су школска, на њој је начињено игралиште. Сретам мале ђаке у црноме капутићу, велике у црноме оделу, на глави им сламни шеширић, не само по вароши него и изван ње, дуж ограда, на обали језера; по каљавој лакој обући види се да су непрекидно по пољу и по влажној ливади. — Младост код нас пролази под вештачким звоном кроз које понире морална и физичка атмосфера једне престонице; код њих, у слободноме зраку, без затвора, непрестано у пољу, по води и у шуми. За развијање тела, уобразиље и ума врло је важна ствар здрава, мирна средина погодна свима њиховим невидљивим захтевима.

У главноме, човечија природа се овде више поштује а мање квари. У томе погледу, деца личе на дрвета из каквог врта енглескога, а у нас на подсечене и уређене алеје у Версаљу. — Деца су овде, на пример, слободна као и ђаци; морају долазити на предавања, присуствовати пропитивању, бити на ручку, а у вече доћи у одређени сахат и ништа више; остатак дана могу провести како им је воља. Слободно време мора бити и за задатке; али она их могу радити где хоће и кад хоће; они раде код куће или на другоме коме месту. Видео сам неке где уче у књижари, друге како читају на некој огради. Иду

где их срце вуче, шврљају по вољи. Виђају се на улици, код колачара, код кобасичара; трче по пољу, пецају рибу, тоциљају се, купају се, траже гнезда. Господари су својега времена и свога новца, сами купују по штогод за јело, украсе за своје собе. Ако се задуже онда им, тако се прича, продају ствари на јавним продајама. — Иницијатива и одговорност: занимљиво је видети дечаке од дванаест година да се испну до човека.

Највише се ради осам сахата дневно; најчешће шест или седам сахата; код нас једанаест, то је неразумно. За момчића треба телеснога кретања: противно је природи нагнати га да само мисли, да се не миче с места као да је сакат. Један део времена проводи се свакога дана у атлетским играма, лоптању, трчању, веслању и крикету; два пут или трипут недељом читаво се после подне употреби на то. Славољубље се умеша: свака школа хоће да буде прва, те на утакмицама веслача или играча шаље брижљиво извеџбане и изабране дечаке. Харов је лањске године тукао Етон, нада се да ће однети победу и ове године. Данас, једанаесторица највећих и најумешнијих имају утакмицу са једанаест играча из Лондона: два заставника са заставама у руци обележавају границу; с обе стране стотина младића који пљескају кад се у игри успе. Ствар је озбиљна: противници су чланови једнога чувенога друштва за крикет, сви су вешти, снажни и хладни да је милина гледати; младићи имају право да се одаду каквом веџбању, које свршени људи узимају за главно занимање свога живота. — У овој земљи има џентлемена који се владају у свему као какав грчки атлет; они се нарочито хране, не једу много, чувају се пића, јачају мишиће и имају читав систем за своја веџбања. Кад се спреме, онда иду по Енглеској, па и у Америку, да се такмиче за прве награде у веслању или у крикету. Причају ми за једанаест другова који су ишли на утакмицу крикетара чак у Аустралију, као што су некада атлети из Јона или Марсеља ишли у Олимпију. — Ништа није чудновато ако се младићи

предају с одушевљењем таквим играма; вођа од једанаесторице у крикету, капетан над осам веслача у школи има већу важност него ли први ђак у школи.

Ово су клице удруживања, учење заповедању и покоравању, свака четица крикетара прима дисциплину и покорава се старешини. — Начело се примењује у јачем још размеру; деца и младићи састављају организовану целину, неку врсту одвојене државице са нарочитим старешинама и законима. Старешине су ђаци из најстаријега разреда, обично петнаест првих ђака у школи, и у свакоме пансионату први ђак. Они одржавају ред, извршују уредбу, и у опште замењују разредне старешине. Спречавају јаче да зло поступају са слабима, пресуђују кавге, расправљају спорове између деце и каквог сељака или трговца, кажњавају преступнике. У Енглеској, дакле, ђацима управљају ђаци, на сваког дође ред да слуша и да заповеда. Последње године он се већ свикао реду, њега заштићава, зна му вредност, прима га од срца у место да иде мимо њега као што француски ђак чини. — Отуда, кад остави школу и уђе у живот, њему се ред не чини глуп а власт смешна; зна шта је слобода и потчињеност; лакше може да схвати друштвене погодбе, права и дужности једнога грађанина. — Сем тога општега спремања он се спрема и још за нешто. Велики ђаци стварају међу собом дружине где се расправљају политичка и морална питања; директор је почасни председник. Пошто млади говорници сврше своје говоре, слушаоци гласају; у записник се унесу у кратко аргументи и расправа; то је у маломе парламенат. — Сем тога, три најстарија ђака издају књижевни преглед, *Тријумвират*. Сврха им је „пробудити код својих другова шире идеје о родољубљу и заинтересовати их за земаљске послове“. Они су конзервативни опозиционари, претресају о савезу француском, о изборима, о изборноме праву. Понављају се општа места, понегде има и надутости, али свуда здрав разум; поводом општег права гласања, на пример, које желе да прошире донекле, они

се позивају на своје младе читаче: за време распуста, на селу, они су се могли уверавати да су сељаци, дућанџије, доста паметни и образовани да могу како треба гласати; аргуменат је практичан, из факата, а не из какве надуване теорије. — Читао сам један број овога прегледа, наши ђаци сигурно нису ни толико образовани ни тако добро обавештени о политици. — Уз ово још сви су, или готово сви, побожни; увредила би их каква лакомислена реч; у капели певају озбиљно. Од Арнолда, сврха је васпитању да створи *хришћане џентлемене;* већина врше све обреде, причешћују се и сами се увече моле Богу. Те кад ступе у свет, они су браниоци а не противници црквенога реда, народне вере.

Ја долазим сваког часа до овог закључка: у Енглеској нема дубоке разлике између детиња и човечија живота; школа и друштво су на равној нози, без преграда или некаква јаза, једна води и спрема за друго. Младић не излази као у нас из стаклена врта, из нарочитога живота, особене атмосфере. Не буни га, не гуши га промена ваздуха. Не само да је усавршио свој ум, него се учио животу. Не само што има идеја него су оне прилагођене свету у који улази. У политици, у вери, у двадесетој години налази готово све оно што одговара његовим подобностима. На тај начин лакше измакне скептицизму; брже се смири; мање лута да нађе где ће употребити своју снагу. — Све оне које сам видео у разредима, у пољу и на улици, чине ми се здрави и вредни, одлучни и енергични. Они су у мојим очима и више деца и више људи: више деца што више воле игру и не маре да чине што није за њихове године; више људи што су слободнији, подобнији да сами собом владају и раде. — Француски ђак је, нарочито из завода, нерасположен, кисео, утанчан, пре времена сазрео, сувише рано зрео; у крлетци је, те и уобразиља ради. — У свему томе, а нарочито оно што се односи на стварање карактера, енглеско је васпитање боље; боље спрема за свет и ствара здравије душе.

„Кад сам се одлучио да напишем моју књигу, каже писац *Том Брауна*, покушао сам да себи представим најобичнији тип дечака енглескога средње класе, онаквог каквога га знам из својега искуства; и одржао сам тај тип верно од почетка до краја моје приповетке, трудећи се да прикажем добар примерак таквога ђака“. Таква књига имала је огроман успех. Младићи и зрели људи познали су себе у Тому, те се и ми можемо послужити њиме слажући се с писцем да је, и ако није претерао у оцртавању, био благонаклон. Ни Том ни његов отац не маре много за право учење. „Какав савет да му, најзад, дам, питао се отац? Да ли да му саветујем да буде приљежан, да ли да му речем како га шаљем у школу да научи добро латински и грчки? Не, не шаље се за то у школу; бар не само за то. Ја не бих дао ни парића за грчке наставке или за латинске, а ни његова мати. Па на што ће му управо школа? Вере ми, доста и за то што жели да у школу иде. Нека постане честит Енглез, корисан, услужан, истинит, џентлемен, Хришћанин, ето то је све што ја желим“. — И кад је Том себе, после неколико година, запитао зашто ће он у школи, одговорио је после размишљања: „Желим да будем први у крикету и у лоптању, и у свима осталим играма, да могу песницом толико добро владати како би одбранио своју главу од песница сваког другога човека, џентлемена или простака. Желим да научим толико латински и грчки да се могу на университету пристојно показати. Желим да оставим за собом глас дечка који слабијега није никада тукао а јачему никад леђа окренуо“. — Значајне речи, у њима је исказано шта један отац и један дечко обично осећају; наука и образовање ума у последњи ред, карактер, срце, храброст, снага и окретност телесна у први ред. Такво васпитање ствара и телесне и душевне борце са свима користима, али и са свима штетним странама које прате такво васпитање.

Између осталих штетна је страна и то што се развијају груби нагони. „Игра на првом месту, говорио

је један учитељ из Етона, а књиге на другом." Дете жуди за славом, као и Том Браун, да буде добар атлет; три, четири и пет сахата дневно проводи у напорним и хучним вежбањима. У трчању читаве сахате гацају по орници и блатаву пољу, падну у блато, изгубе ципеле, подижу се како могу. При лопташу поделе се на двоје и јурну једни на друге; ко се нађе доле понесе све остале на себи; ноге и руке бивају ишчашене, кључњаче поломљене. У крикету тешку велику лопту с таквом силином бацају да невешта играча може да свали ако га дохвати. Свака игра доноси модрице; сваки сматра за дику да то не осећа, па дакле да их прима и да их даје. Дете постаје борац, боксер: „Туђи се песницама, вели писац *Том Брауна*, обичан је начин којим енглеска деца расправљају своје спорове". — Сви људи које сам познавао практиковали су песничање у школи, па се оно и данас продужава. — Ова врста мегдана има своја правила, своје место, своје гледаоце и сведоке. Сваки од бораца има двојицу помагача који му бришу лице или подметну колено место столице за време прекида борбе; борба се понавља, а понекад траје пола сахата. Начело је да се ваља борити докле се види јасно и докле се може држати на ногама; борба се свршава са надувеним оком, и модрим лицем, понекад с уганутим палцем или расеченом усницом.

Па, по несрећи и сама школа иде тим путем; сем задатака за казну, сем казне у храни и затвора, употребљава се и шиба; у неким школама довољно је да ученика запишу три пут у казнену књигу па да буде шибан. Ових дана у Хароу шибано је четворо (по четрнаест ударааца, али не да крв пође). — Директор у свима средњим заводима врши ту дужност; мало је директора у Француској који би по ту цену примили плату од сто или сто и педесет хиљада динара. — Шиба је за све, од најмањега до највећега; али обично бивају шибани мали и средњи. — Чудновато, ова казна није непопуларна; пре педесет година у Чертерхаусу ђаци подигоше буну кад

сазнаше да ће шибу заменити новчана казна. „Доле с новчаном казном, живела шиба!“ викали су они, и сутра дан су добили шибе. Наставници са којима сам говорио о овоме налазе да шиба не унижава већ развија код детета стоичку храброст; по њихову мишљењу ударци су природна казна; довољно је да јавно мњење не сматра њих као срамоту и да шибани ударце не прима за увреду. Сем директора могу шибу употребљавати и врховни дисциплинарни надзорници; у неким школама носе тога ради штапове којима се служе.

Овде је место да поменем једну чудновату установу fagging, т. ј. обавеза млађих да буду слуге великим. У Харову, Ригбију и још неким средњим заводима она се изменила и ублажила; али, каква таква, она је рђава; јер је груба школа и гура дете на ону страну којој и само нагиње, свима претераностима које може починити енергична, напрасита, деспотска и сурова природа. Једна госпођа, страначкога порекла, није могла никако да се одлучи да свога сина потчини тој обавези, и за то га је послала у један париски средњи завод. — По званичним подацима, мали ђаци су слуге и робови. Сваки велики ђак има више малих ђака, они морају да трчкарају по вароши, да му мету собу, да чисте светњаке, да спремају пржените и пеку сир, да га буде у речени час, да присуствују његовим играма, често два три сахата дневно, да трче за његове лопте и додају му их, да су му на расположењу за све време његова рада, да подносе његову ћуд. „У Вестминстер-Колеџу, живот ђака првога разреда није друго до непрекидно ропство, те му није могућно наћи времена за учење. Фактички је немогућно, вели један очевидац, ђаку првога разреда имати слободна времена од 1. јануара до 31. децембра. У три и по сахата изјутра двоје најмлађих, на које је ред, устају, наложе ватру, греју воду, буде велике који су им наредили да их пробуде. Често онај кога су пробудили у четири сахата, устаје тек у седам и по; и онда га треба сваких пола сахата будити... Овај посао врше сва деца двапут или трипут преко недеље.“ —

Додајте томе дневне и вечерње послове. „Старији воле много чај, у вече га пију трипут, сем кафе... свака два минута треба пунити самовар...“ Један ми очевидац прича да кад његов син дође суботом у вече кући, — тај је дан слободан у Вестминстеру, — одмах леже да спава толико је неиспаван у школи. — Зарад одржавања тако тачне покорности старији употребљавају и застрашавање. „Ћушке, ударци ногом то су још најблаже мере, то се и не рачуна у казне... Прва је казна систематски шамари; кривац обори руке доле и пружи главу напред и добије с леве и десне стране дванаест шамара“. Други пут положи шаку на сто с дланом доле и онда оштрицом дрвенога ножа удара се озго, често докле не удари крв“. За тим долази батинање, и две врсте „чињења коже“. Дете ударају по бутини оштрим дрветом дотле докле му кожу не згуле и крв не потече. Или млађи метне ногу повисоко, а старији се залети и ногом удара у откривено место. „Слушао сам, говорио је известилац, за два три случаја где су деца била тако осакаћена, да дуго нису могла да се мешају у игру или да раде гимнастику“. — Тома Брауна завитлавају у рубини те удара чак о таваницу. — Једнога дана кад није хтео да прода великима свој лоз, дохватили су га, положили га поред ватре и пекли толико, да умало није изгубио свест. Ово се и догодило, у роману је само испричан истинит догађај. У животу Кајпера, лорда Бајрона, сер Роберта Пила, има таквих одвратних ствари. — Ово што наведосмо несумњиво је најмрачнија црта у васпитању, али, како Енглези иду стално напред са реформама, слика ће бити светлија. Па нека би и то било утисак је, ипак, врло тежак; јер, таква школа је нека врста примитивнога друштва где сила царује без контроле, тим пре што они који страдају неће никад да оптуже угњетаче. Старији се мешају што мање; они нису, као код нас, вечити заштитници човечности и правде; врло ретко и у врло мало школа жале се мали директору или савету старијих. Слабији су остављени сами себи, морају трпети и имати стрпљивости. А за бујна младића има ли већа искушења

него кад му је у рукама власт и право да удара! Није добро пустити на вољу нагонима за господарством и свирепошћу. Свагда се сврши са злоупотребом; један прохтев изазива други, ударци траже ударце; човеку не треба никада дати прилику да буде деспота или џелат. — Овакво васпитање личи на васпитавање Лакедемонаца али колико сам могао запазити, оно васпитава спортсемне и сурове клипане.

Умно образовање мора осећати штетност таквога начина живота. „Кад сам видео младе људе да жртвују све крикету, да му посвећују много часова и величину одушевљења који не стоје у сразмери са часовима за учење, кад сам видео да они само мисле, сањају и говоре о крикету, онда ми није чудо што многи мисле да су наши ресултати у школи само зато ништавни“, тако је писао један харовски професор. — Има један нама непознати порок, који долази отуда што је снага јача од ума, а то је прождрљивост а нарочито наклоњеност пићу; шиба наводи на пијанство; многи од њих једу као прасад, а међу њима има и врло младих пијанаца.

Настава није такова каква би требала да је, те да умерава сасвим грубе нагоне. Она није примамљива; њу младеж сматра као кулук; мало је књижевна, готово је сва техничка. Треба нарочито знати грчки и латински, умети писати течно на грчком и латинскоме језику у стиху и прози; с помоћу памтења и вежбања најбољи ђаци, најзад, у томе и успеју. — Они много боље знају и владају грчким језиком него ли наши ђаци; имао сам у рукама један задатак где су неке сцене из Шекспира преведене врло добро на грчки у јамбу а у стилу Софокловом. — Али у другоме су, мислим, много слабији. Латински, у стиху и у прози, мање је елегантан и мање чист него у наших ђака. Они, чини ми се, и не знају праву историју, они причају легенде о Курцију и Регулусу као о аутентичним догађајима. О племству и средњем веку њихове су расправе неодређене, несигурне као некада у наших университетлија. Они као да не осећају разлику у обичајима, осећањима, идејама, карактерима, која се у току дугих времена јавља. Не чини се

да су читали, као наши добри ђаци, дела правих историка, напр. Тијерија, Мишлеа, Гизоа. У опште су без идеја; ако оставимо на страну дневна и практична питања савремене политике, један ђак из париског лицеја има много више идеја. Читали су много класичних текстова, само је објашњење сасвим граматично и позитивно. Не исполјава се лепота дела, деликатност стила, патетичност ситуације; не показује се начин пишчева писања, особене црте његова талента, његов начин мишљења; све је то нејасно. Наставник не говори ђацима као критичар људима од укуса; он не покушава да пречисти њихов књижевни такт; не коментарише им велике њихове писце. — Тако је и у математици; наставник их учи пре формулама математичким него духу математике; геометрија је увек Евклидов текст који се учи на памет и говори на памет; разлог и разлагање долазе на друго место. „Сувише често ова настава иде на то да створи јелинисте и рачунџије.“ — Младић у деветнаестој години у Француској, ако је паметан и вредан, има добро опште образовање, пуно почетних идеја, неколико полу-личних идеја, своје омиљене писце и начин писања, почетке теорија, погледе о лепоме, о историји, о философији, осећа бар да постоје пространа питања од капиталне важности о којима треба стећи себи једно мишљење, то осећа тим живље што је око њега свуда скептицизам, или, и то је најчешће, за то што је изгубио веру, што ниједна опште призната и примљена доктрина не уставља његово умно лутање, што мора са̂м, ако хоће негде да се устави, да тражи пристаниште и да прави котву. Многи отменији Енглези које сам познавао сматрају своје образовање у гимназијама па и на универзитетима као просто спремање, гимнастику, вежбање пажње и памћења, и ништа више. „Кад смо из школе изишли говорили су ми они, ми смо морали да обновимо или боље изнова почнемо наше образовање, да читањем сазнамо све што можемо сазнати о философији, историји, политичној економији, природним наукама, уметности, књижевности“. — Томе се недостатку тражи лек, али треба још много радити;

центар је Евклид и сафички стих. Отуда ум доцније сазрева и доцније стиче опште погледе.

Последњи детаљ који оцртава разлику између две земље: у Харову један ђак троши годишње двеста фуната стерлинга. Колико је очева у нас који могу да потроше пет хиљада динара годишње за васпитање својих синова? — У Француској, чиновник, човек везан за тако зване слободне професије, добија најчешће три хиљаде динара у тридесетој години, а пет хиљада у педесетој; уз то, обично, има врло незнатан приход од малога капитала. Издржавање синовљево стаје га хиљаду динара у колежу, стотине динара у богословији, а државне стипендије су многобројне. Може се рачунати да класично образовање стаје пет пута мање у Француској него ли у Енглеској. — Они сами признају да им је национални порок претерано трошење. Парламенат даје кредит за издржавање 8500 основних школа; с тим кредитом могло би се у Француској издржавати 25000, с помоћу тога кредита могло би се образовати 1,500.000 деце француске место 95000 деце енглеске. Арнолд рачуна „да се у Француској троши за издржавање и администрацију школа, четвртина од онога што се потроши у Енглеској“. — У Оксфорду, а и у опште по Великим Школама, вели ми Б..., да један ђак потроши у средњу руку триста фуната стерлинга годишње; двеста су, међутим, довољне; неки, штедљиво живећи, стижу и са сто фуната. Писац *Том Брауна у Оксфорду* наводи једнога сиромашнога ђака који је излазио на крај са седамдесет и пет фуната стерлинга али је имао бесплатан стан и сви су га презирали. Код нас један медицинар или правник који би имао седамдесет и пет фунаната стерлинга и бесплатан стан, био би врло задовољан; многи од ових живе и са хиљаду и пет стотина па опет ни најбогатијем не долази на ум да презире свога сиротнога друга.

(Наставиће се.)

И. Тен.

(Превео с француског J. J.)

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД.

Иво Војновић, *Дубровачка Трилогија* („Allons, enfants", „Сутон", „На тараци").

После празне и стереотипне Сардуове „Вештице", после несрећнога покушаја да се оперета замени малоруским комадима с певањем, позориште нам је дало прошле недеље три мала, савршено уметничка комада, „Дубровачку трилогију" од Ива Војновића. До скора готово потпуно непознат у Србији, Војновић данас међу људима који воле књижевност важи као најбољи српски драмски писац. Што његов Еквиноцијо, Сутон и Allons, enfants нису имали, код публике, успех који заслужују, потпуно је разумљиво, јер наша публика није могла одмах осетити нове лепоте којима су пуни његови комади, навикнута на стране драме у често накарадним преводима и слабо обрађене српске комаде. Заиста, после страховитог галиматијаса

Којим би вола поразити мого

у „Јаквинти" и „Вукашину" Драгутина Илића, после кржљаве и млитаве прозе Бранислава Нушића, без прелаза, одједанпут, добијамо од Војновића прави драмски стил, јасну, збијену и силну фразу која је уметнички беспрекорна, која се мења по ситуацији у комаду и личности која је изговара, остајући увек природна и уметничка.

Изузимајући неколико места из „Коштане", у нашој драмској књижевности нема примера који би се, по лепоти форме, могли поредити са комадима Војновићевим. Каква разлика између крепке и сјајне форме његове и оног журавог, безизразног и учмалог стила наших драматичара, код којих је језик постепено слабио и бледио као новац који годинама иде из руке у руку, губећи код сваког сопственика по нешто од првобитног сјаја и вре-

дности своје. Изгледа да је Војновић први увидео ову тако просту истину да у уметничком делу мора бити уметничка форма и да је имао довољно снаге и талента да то својим делима докаже.

У Дубровачкој Трилогији оцртани су неколики типови дубровачки из прошлога века. Allons, enfants догађа се 1806, *Сутон* 1832, а *На Тараци* 1900 године. Ја највише волим Allons, enfants, јер ми тај комад даје најјачу импресију живота. У њему су личности тачно и снажно карактерисане, разноврсне су и многобројне. Живот избија из сваке фразе, из сваке ситуације. Ван позорнице, на улици, народ граји и шали се; унутра видите стару дубровачку владику где, у наслоњачи, крај отвореног прозора, слуша стихове Метастазијеве које чита њезина дворкиња, док се у другој соби решава судбина Дубровника и сунце пада у Јадранско море; видите властелу дубровачку, људе разно одевене и разно образоване, неки у Саламанди, неки на Сорбони, таште, племените, одушевљене, скептике, све што једна цивилизација на умору може да да префињенога и изметнутога, читава галерија слика, читав један свет, „разна струјања живота", као што би рекао Јован Скерлић. Сви ти људи живе, снажно оцртани, по кад кад само једном јединком фразом.

Почнимо с кнезом. У црвеном државном плашту, у кратким црним панталонама, с белом власуљом на глави, улази он у дворану где властела већа хоће ли Лористона, Наполеоновог генерала, пропустити с војском кроз град или не. Улази кнез ситним корацима, ослањајући се на велики штап златом окован, изнемогао од прохујалих година и слабе крви коју су му претци дали. Прошла су млада времена, ако их је када било, и он се сад изгубио, не разуме ништа, не појима шта се око њега збива, све га буни, једина му брига да ништа не помути његову мирноћу човека који се преживео, да ништа не омете његова сићушна задовољства и старе навике. Нашто радити и напрезати се? Најбоље је примити догађаје без

отпора. Лористон хоће да прође кроз Дубровник? Боже мој, па нека прође. Ми ћемо своје учинити, дочекаћемо га у великој помпи — in gran pompa, „да Лористон види с ким има посла“; а после ћемо, тек онако узгред, напоменути да смо ми неутрални и да протестујемо. И док несрећни Орсат Велики и његови пријатељи, у патриотском слепилу, очекују од кнеза да спасе републику, он, кнез дубровачки, као да је отаџбина последња ствар која га интересује, у том тренутку наслађава се писмом Антуна Сорга из Париза. Какав обешењак овај Антун! Колико духа у тога човека! Штета би била да и властела не ужива у његовој духовитости. И кнез, држећи златну лупу пред очима, смејући се при свакој речи, говори: „Ево књиге Антуна Сорге из Париђа. Нашо сам је! — А знаш како почимље?.. „Eccellentissimo Signor Принчипе! Драги мој Маро! А што вас још враг није однио?!...“ пак: „Још је дакле Република жива!“... Који је оно враг од човека!“..... Како је све то непријатно кнезу, та галама, те патриотске беседе и усклици! Па та досада, дочекивати Французе, макар то било и у gran pompa! А већ кад они прођу све ће поћи по старом, онда ће се опет моћи живети. Онда ћемо написати писмо Антуну Соргу из Париза: „Живи смо и враг нас још није однио!“

Ево Саба. У неколико речи показаће нам наивно смешну душу своју. Велики господин, безмерно сујетан и ташт, говори лагано, господски, ужива у свакој фрази коју каже; сујета се огледа у свакој речи његовој, у ходу, у покрету којим узима бурмут из мале бурмутице од слонове кости.

Немарно, с висине говори, као да још осећа увреду нанету његовом господству: „Кад ме императур Франческо молио у Вијени да пођем у Наполеуна како cavalier d'onore dell' Eccellentissima Republica, реко сам му: Прости, Сире! Ко се родио властелин како ми, не може пратит једног che non è mio pari.“

А кад га неко запита зашто сад прима Наполеона и ако му није раван, он још поноситије одговара: „Нај-

прије, јер кад има неко проћ — боље Франчези него Власи, а друга... Perche (јер) ми је било драго."

Ту је и Лука, Лука свих времена и народа. Смирен, бојажљив, међу властелом која се препире и виче, он се креће лагано и опрезно, брижљиво се стара да никог не увреди, да ником не противречи. Кад Орсат говори он се снисходљиво осмехује, као да одобрава; кад Циво напада Орсата, он покретима показује да је његовог мишљења. Али се њега ништа не тичу те патриотске беседе и препирке, има он важнијих мисли и пречих послова: он се стара како ће, по крепком изразу његове доцније браће, „метнути што год жива у уста". Лористон ће ући у Дубровник? Чудна посла! Главно је да му се човек не замери, да зна како га треба титулисати. И Лука, тихо и бојажљиво пита свога друга Пала: „Говори ли се Лористону Ечеленца?"

Па ту је Циво, плаховити и дрски Циво, преко кога је прешла култура не могавши саломити урођену дивљину његову, Циво заљубљен у своју памет, окорели властелин. Кад говори, виче и не бира изразе, или боље: бира само тривијалне изразе. Он сам лепо каже: „Што мислим, то бубнем." У свакој његовој реченици види се аристократска надувеност и уверење да је он најпаметнији. Сваки час понавља речи: ја, ми, ми властела, ми мађоранца, разумите шта кажем (m i c a p i t e). Ти, Орсате, и твоји пријатељи, ви мислите да можете спасти Дубровник од Француза? Али ја вам кажем, ја, Циво, да је залуду све: „све — реко сам — све." Не треба се заносити и лудовати: биће „како сам реко, m i c a p i t e." А кад Орсат, у очајању, падне на колена пред кнеза, преклињући га да узме власт у своје руке и спасе отаџбину, Циво, ван себе, трчи кроз властелу и грми: „Ма чујете ли?... Хули властелу!..." Орсат понижава властелу. Он, пунокрвни властелин дубровачки, на клечи пред кнезом! И разјарени Циво додаје: „И ми пуштамо ове грдобе!"

Ту је и Госпођа Ане, стара дубровачка госпођа,

хладна, поносита и укочена, која сваког дана, тачно у пет сати, слуша Метастазијеве стихове, остатак старе властеле, са старим навикама и старим појмовима. добра госпођа Ане убеђена да је властелин најбољи створ на свету, а дубровачка република најмоћнија држава. У том уверењу она спокојно живи, и не хаје за оно што се око ње догађа. Велика госпођа, достојанствена у ходу, у говору, у покретима. С белим шињоном косе на глави, у хаљини од црне свиле, с марамом од чипака у руци, изгледа, каже Војновић, као да је стари прашњави портрет што виси на зиду сишао из оквира и прошетао се по дворани. Живи у успоменама, занесена старом славом и господством. Кад момци Орсатови упадну, трчећи, у дворану, и, правдајући се, кажу да долазе Французи, Госпођа Ане мирно и поносито одговара: „Па да су и Турци не долази се тако пред госпара.“ — Кристина, која јој чита Метастазијеве стихове, није дошла на време па се извињава: „Ма шта ћете?... Франчези доходу!...“ а Госпођа Ане каже достојанствено и убеђено, раздвајајући сваки слог: „Франчези про-хо-ду.“

Најзад Орсат. Отмени властелин, школовао се у Паризу, одушевљавајући се слободњаштвом Француза и марсељезом која му је изгледала као симбол слободе, не сањајући да ће једног дана иста та марсељеза објавити пад његове отаџбине. Велики патриота и одличан беседник. Фраза му је снажна, елегантна, сјајна, пуна фигура и украса. Уме да нађе згодну реч која убеђује и одушевљава. Погађа мисли својих противника и упада у реч кад треба, збуњујући их.

Властелин по пореклу и друштвеном положају, али не по појмовима и убеђењима. Он преклиње кнеза да укине властелу, да буде сам господар — „буди ако хоћеш и Марин Фалиеро“ —, само да спасе републику. Ватрени патриота, али у његовом патриотизму има још један други осећај, остатак његовог аристократског порекла и културе, осећај личног понижења. Ући ће Французи у Дубровник а с њима и народи које су већ покорили,

гладни и жедни, бедна рита, последњи никоговићи, и они ће рећи Орсату: „Па што се поносиш, Орсате? По чему си ти нешто друго него ми?“ Ево их улазе! „Најприје Французи... Лепота људи!... Сви жедни славе, сви гладни жена! Па ето други, други ох!, све гори, све грђи!... Јадни, сиромашни, дивљи! И сви хоће да прођу кроз та врата, сви се смију, сви пљувају у црне мире, сви грокћу: — „*Где ти је круна? Где ти је слобода? И ти си како и ми?*“

Одлично је престављено како Орсат, у патриотском очајању, постепено губи моћ суђења предлажући, једно за другим, супротне начине да се спасе отаџбина. Прво преклиње кнеза да узме власт у своје руке: „И реци у дубини твоје душе да смо задњи остатци прастаријех изабранијех поколења брез воље, брез крви, брез мождана, и кад све то распознаш, кнеже, реци једну саму ријеч... једну саму... Госпар сам ја!... Разгласи да властеле нема, да је ту пук сам и ти сам. Пак затвори свијех нас, зазвони велико звоно у Госпи — и сједи, господару, испод келомана двора с пуком твојим, па буди ако хоћеш и Марин Фалиеро... Само спаси републику...“

А одмах затим, чим види да је кнез сувише нејак за такве ствари, он наставља, без прелаза, окрећући се властели: „Још смо власт, ја, ти, ми!... Ми краљеви! — Ми господари! И наше море, и наше тврђе, и наше цркве, и двор, све је још ту живо, живо!...“

Па како је леп и ефектан завршетак ове драме! Орсат Велики, изгубивши слободу и жену коју воли, ћути, смрвљен болом и очајањем, а на пољу, на улици, поново се буди стари непобедни живот, као да се ништа на свету није променило, као да нема људи који страдају и очајавају и народ и опет граји и шали се по улицама и весели гласови његови продиру кроз прозор у дворану.

Такав је, пун живота и лепоте, овај комад који је, по мом мишљењу, најбољи у нашој књижевности, а који се не би постидео ни у једној страној савременој литератури.

Сутон и *На Тарацu* приказаћу други пут, јер је потребно да се и о тим комадима опширније говори.

Ја сам раније, неколико пута, гледао Allons, enfants и увек је био боље одигран него кад се представљала цела Трилогија. Тога вечера глумци су само могли упропастити комаде, — изузимајући гђицу Поповићеву, гђу С. Ђорђевићку и, нарочито, г. И. Станојевића. О другима нећу говорити, јер је и мени непријатно да свима од реда кажем непријатне ствари.

М. М. Ракић.

ОЦЕНЕ И ПРИКАЗИ.

Кратак извод из Јестаственице и природних наука за ниже пољопривредне школе. II део. Познавање природних појава и најважнијих ископа (са 128 слика у тексту) израдио *Благ. Д. Тодоровић*. Друго издање. Страна 177. 8°. Београд. 1903.

У овој књизи, коју је издало Министарство Нар. Привреде, налазе се елементарни појмови из физике на 78 страна и хемије на 87 страна, а намењена је за уџбеник у нижим пољопривредним школама. Код овог уџбеника има за нас Србе две новине: једна је новина у томе што је ово *први уџбеник из физике и хемије за пољопривредне школе*; а друга је у томе што је ово *први уџбеник из физике и хемије, који је израдио пољопривредник.* Истина је да су многи данашњи највећи пољопривредници по струци хемичари (Maercker, Grandeau, Kühn и др.), али изгледа, да није истина да је овај наш пољопривредник добар хемичар. Код овога пољопривредника, писца многих књига из разних грана пољске привреде и писца овога уџбеника, изгледа чак сумњиво и његово елементарно знање из хемије. Кад се прочита цео овај други део, што би требао да представља уџбеник из хемије, онда се не зна: ни каква је разлика између фи-

зичких и хемиских појава, ни шта је елеменат, ни шта је једињење, ни киселина, ни база, ни оксид, ни метал, ни металоиди. Из нетачно описаних експеримената види се, да писац нема никакве везе ни са хемијом ни са хемиским лабораторијама и кабинетима. Оригиналност му није дала да их тачно препише из других српских уџбеника. — Номенклатура је оригинална: час је вулгарно српска, час чисто немачка. Нема је ни у једном досадањем српском уџбенику. Стил је доста конфузан, последица, по свој прилици, неразумевања самога предмета. Није ни мало чудно, да овакав уџбеник из хемије напише један наш пољопривредник, али је необјашњиво, како је стручна критика, ако је било, могла препоручити ову књигу за школски уџбеник и још да изађе у издању Мин. Нар. Привреде. Велика би добит била за пољопривредну наставу кад би се овај уџбеник што пре избацио из школске употребе. Р. М.

Alfred Fouillée, Nietzsche et l'Jmmoralisme. 2-me éd Bibliothèque de philosophie contemporaine, Paris, Felix Alcan, Éditeur 1902. XI + 294.

Међу многобројним делима која сваке године на свима културним језицима излазе о великом модерном мислиоцу аристократије, ово дело А. Фује-а је несумњиво једно од најинструктивнијих. Оно не само да у себи садржи излагање саме Ниче-ове доктрине, често до у детаље, него је то излагање пропраћено у исто доба и критичким примедбама, које су, што је у овом случају још најважније, производ принципијелне критике самог иморализма. Писац сматра ово дело своје као неопходни претходни рад за своје ново оригинално дело „Morale des idées-forces“, пошто је, као што вели, немогуће говорити о моралу а да се не утврди претходно да ли морал у опште постоји.

Први који је проблем морала, проблем саме егзистенције морала, поставио јасно и без страха и решио га

сасвим негативно, то је Фр. Ниче. Ничеова негација морала није апсолутна у том смислу, да Ниче хоће у опште да морала нестане, већ он само у толико негира морал, у колико се под моралом разуме модерни хришћанско-демократски морал. Психолошка подлога овога морала лежи у сажаљењу и љубави према ближњему а једнакост и братство основне су објективације његове. Ниче негира овај морал потпуно па на његово место ставља морал егоизма и неједнакости. Хришћанско-демократски морал то је, по Ничеу, морал ниских, слабих, незнатних, морал велике масе, укратко *морал робова;* његов аристократско-егоистички морал то је морал великих, јаких, отмених, морал неколицине, укратко *морал господара.*

Ничеова концепција морала има много дубљи корен него што би то на први поглед изгледало. Његов аристократски морал произлази из његовог схватања природе самог живота, тако рећи метафизичког корена овога последњег. По Ничеу живот је феномен не воље за живот, као што то мисли Шопенхауер, већ воље за моћ, за власт, за владу над другима. Есенција живота састоји се у томе, што све тежи да сферу свога утицаја прошири, да све што је около себи потчини: тако је међу органима у организму, тако је међу појединим организмима, тако је и код људи. Потчинити другога себи значи наметнути своју вољу другоме, значи сматрати другога само као средство да се своја сопствена воља непрестано одржава у напону. Рат, борба, уништење свега што је слабо, што није за живот способно, то је основна сигнатура свега што живи, и на основу тога има да се и морал постави и да се о вредности већ постављеног морала суди. А како стоји са хришћанско-демократским моралом? Он проповеда нешто сасма супротно, он проповеда мир, љубав, једнакост, братство, а то је директно сама негација живота. Прогрес човечанства као и еволуција природе могући су једино на основу рата, борбе и безобзирног егоизма, а Хришћанство проповеда принципе који су сасма супротни.

који према томе очевидно морају водити назатку и застоју културе људске. И доиста Ниче налази, да је хришћански морал крив за модерну декаденцију, која се опажа на свима пољима људске културе. Не уби, не отми, те су речи, вели Ниче, проповедане вековима као свете истине, а међутим нема већих убица у свету од ових светих речи. Разлика између господара и робова, између оних што заповедају и оних што слушају, претпоставка је сваког могућег друштва и сваког прогреса у њему, и прогрес људске културе и не састоји се ни у чему другом до у продукцији све виших типова великог човека, човека јаке воље и јаког ума, човека аристократе.

Доктрину Ничеову, коју смо у горњим редовима само у најосновнијој идеји њеној карактерисали, излаже Фује опширно у свима основнијим принципима њеним. У првој књизи излажу се основни принципи философије Ничеове, воља за моћ, у другој иморализам индивидуалистички и аристократски, у трећој судови Ничеови о Гијо-у, у четвртој религија Ничеова и напослетку у завршетку (conclusion) даје Фује свој општи суд о Ничеу као мислиоцу и о вредности његове доктрине.

У појединости критике Фујеове ми се овде не можемо упуштати. На многим местима његове су критичке примедбе неосноване, на многим недовољне, али на многим и довољне и тачне. У својој критици Ничеа полази Фује од исте оне доктрине о животу, коју заступа знаменити мислилац француски Гијо, и упоређење мисли Гијових са Ничеовим, коме је Фује посветио у својој књизи цео један део, чини један од најинтересантнијих одељака у делу његовом. Фује прецењује при томе како значај Гијоа као моралиста тако и његов утицај на Ниче-а. Ниче је истина познавао дела Гијовљева, те их је и наводио, али његова је доктрина у основи тако оделита, засебна, индивидуална, да је он није ни од кога могао позајмити (Фује упоређује Ничеа и са Штирнером, коме у уводу посвећује једну целу главу, прецењујући, као што то уосталом и многи други чине, утицај Штирнера на Ничеа и значај његове доктрине).

И Гијо и Ниче полазе у критици морала са једног заједничког становишта; обојица на име узимају да морални принципи немају никакве више санкције ни обавезе (Гијо је изложио своју доктрину у делу „Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction“), да, ако живот људски треба уредити по извесним правилима, та правила могу само проистицати из природе самог живота. И за Ничеа и за Гијоа живот је основ саме егзистенције, живот је према томе и сам циљ егзистенције; а циљ живота, који је у исто доба и најдубља природа његова, то је активитет у најинтензивнијем степену своме, активитет чији се максимум интензивности спаја са максимумом екстензивности. Све што живи, сваки живи индивидуум, тежи да увећа интензитет свога живота и да тиме у исто доба увећа и сферу свога утицаја на друге индивидуе.

Довде оба се мислиоца слажу, и овде, у одредби саме природе овог екстензивног проширења живота, настаје разлика у њиховим доктринама. Проширење живота по Гијо-у састоји се у спајању једног индивидуума са другим, у унашању живота другога у сам живот наш, и отуда су љубав и алтруизам неминовне последице саме природе живота. По Ниче-у проширење живота лежи у нечему сасма супротноме: проширити живот свој значи потчинити друге себи, значи своју моћ опробати на другима. Животна енергија сваког бића премаша енергију потребну за његов индивидуални живот: по Гијо-у тај је сувишак енергије првобитно за то ту да биће не би трпило никакву оскудицу; по Ниче-у тај је сувишак већ и првобитно само за то ту, што је живот у основи воља за моћ, за силу, за владу над другима, тако да живо биће скупља што више енергије да би је могло употребити за владу над другима. По Гијо-у дакле индивидуум постаје већи, проширује се, да би и друге обухватио у себи; по Ничеу индивидум се проширује, постаје већи, да би друге одбио од себе, да би себе проширио и изнад њих и поред њих: по једноме богатство индиви-

дуалног живота састоји се у пожртвовању за друге, по другоме у сатирању других, у њиховом потчињавању; по једноме живот је у основи својој комуникативне и експанзивне, по другоме агресивне и деструктивне природе.

Врло су интересантна даља упоређења Ничеових идеја са Гијовљевим, која чини Фује, али их ми даље не можемо пратити. У своме завршноме суду о Ниче-у Фује налази, да он није ни издалека тако оригиналан, као што то сам за себе мисли, да је његова тежња, да свуда тражи и налази вољу за моћ као основ ствари и појава живота, слична тежњи Ларошфуко-а да свуда тражи самољубље као основ врлине и да је та тежња исто тако мало оправдана као и ова последња, да је његова доктрина морални анархизам, да је тај морални анархизам продукт његове недовољне анализе природе живота, који је у основи, као што је показао Гијо, алтруистичан и социјалан. Поред свих ових основних и многих других мањих замерака, Фује ипак налази, да је Ниче велики дух, дух који је исказао читаву множину истина и полуистина, дух обдарен магичком моћи лиризма, који је у стању да нам и ствари лажне, шта више и опасне, учини истинитим и примамљивим. Напослетку он налази као Француз још и нарочитог интереса у Ниче-у као представнику германизма, као представнику германских идеја бруталне силе, чија су жртва били Французи 1870 г. Све што Немачка има „најнапреднијега“, све што она има „најназаднијега“, све се то налази спојено у песми Заратустриној, вели Фује.

Др. Бранислав Петронијевић.

БЕЛЕШКЕ.

КЊИЖЕВНОСТ.

Песме Лене Стевановић. — Песме Госпођице Степановић, непознате досад читалачкој публици, изашле пре неки дан у отменој спољној опреми, одају један самоникли песнички дар, и ако недовољно развијен. Топлота, искреност у осећању и неуспљеност у форми („Тешки јади“, „Први дарак“, „Једној пријатељици“, „Крај гроба Милице Симе Матавуља“) нарочито одликују ову сетну збирку.

Песме и Мисли, од Адама. — Не *сасвим* рђав почетнички рад. У песмама, врло несавршеним по облику, да се овде онде с тешком муком назрети по која искрица искрености и јачине („Лира“, „Самоубица“); међу мислима има нетачних, несамосталних, и индиферентних.

Први Српски Устанак. — Под овим насловом игран је у Народном Позоришту 3 марта ове године, на претстави за ученике основних школа, — комад Михаила Сретеновића у коме су изнесена два момента из устанка под Карађорђем 1804. У једном је чину договор дахија у београдском граду, израђен по народној песми из које су употребљени сви стихови који су могли ући у дијалог, а у другом договор народних поглавара у Орашцу, израђен према Јокићевом причању, опет у десетерцу по угледу на народни. Комад има пригодан карактер, доста је наивно склопљен, а стихови г. Сретеновићеви имају ту незгоду да се слушају упоредо са народним. Писац је комад оштампао у књижицу као споменицу о прослави стогодишњице првог устанка.

Недељко Савић, *Преко Босне и Херцеговине у Приморје*. Ваљево, 1903. — Неколико наших учитеља кренули су пре три године преко Сарајева и Мостара у Дубровник, и лепо се провели на путу; неки од њих помислили су да је потребно да о том путу који је трајао петнаест дана, остане трага и у књижевности. Један од

оних који тако мисле је и Г. Н. Савић и тога ради он је и написао ову књигу од 200 страна. У тој књизи је извештај о свему што је њен писац, који дотле никад није био у овим крајевима, видео и доживео знаменито по „страним земљама“, од станице „Землин“ почевши, и тај је извештај зачињен једним мало „педагошким“ хумором. Да ли то има интереса за књижевност? Свакако, онај који нема појма о описаним српским крајевима, имаће ипак нешто да сазна ново и из ове књиге у којој се Дубровчанин Анселмо Бандури назива „Бандуар“, а Ђурђе Бућа „Буцом“. Богишић „Велизарем Богишићем“, Hôtel de la Ville „Општинским хотелом“, Ловријенац „Ловријанцем“, обичне барке „гондолама“ итд. Лепо је описати српске земље које су већем делу наше публике непознате, али бисмо ми волели да их увек описују људи који су дуго у њима били и добро их познају. Додајмо да у овој књизи ипак има тачно забележених података.

Нове књиге. — Чедомир Павић, *Прва књига пјесама*, Београд, штампарија Д. Димитријевића, 1903, мала 8°, стр. 95, цена 1 д. — О стогодишњици Српског Устанка, *Црте из историје ослобођења Србије*, написао проф. Андра Гавриловић, издање дворске књижаре Мите Стајића у Београду, 1904, 8°, стр. 130, цена 1 дин. — 54 издање Чупићеве задужбине, *Пчеларски речник*, прикупио и објаснио Доброслав М. Ружић, Београд, штампарија „Доситије Обрадовић“, 1904, велика 8°, стр. 78, цена 0,60 дин. — Из живота једне историјске чете, књига I, *Једно љето четовања*, по причању харамбаше Стојана Ковачевића и другим изворима написао Рис. Т. Пророковић—Невесињац, Београд, штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1904, вел. 8°, стр. 104, цена 1 дин. — *Детињци* књига за децу, приредио Мих. Јовић, учитељ, издање књижаре М. Арсенијевића и Компаније у Београду, штампарија „Доситије Обрадовић“, 1904, вел. 8°, стр. 80, цена 0,60 дин. — Светислав Стефановић, *Песме оригиналне и преведене*, у Мостару, 1903, штампарско-умјетнички завод Пахера и Кисића, мала 8°, стр. 92+III. Цена ?. — *Песме и Мисли*, од Адама, штампарија Д. Димитријевића, Београд, 1904, мала 8°, стр. 64, цена 1 дин. — Војислав Јовановић, *Јутро једнога бога*, штампарија Савића и Комп., Београд, 1904, мала 8°, цена 0,30 дин. — Споменица 1804—1904, *Први српски устанак*, историјска слика у 2 чина, написао Мих. Сретеновић, издање дворске књижарнице Мите Ста-

јића у Београду, штампано у штампарији Д. Димитријевића 1904, 8°, стр. 46, цена 0,40 д. — Лена Степановић, *Песме*, Београд, штампарија „Доситије Обрадовић", 1904, 8°, стр. 59, цена 1 дин. — Поручник Тод. Љ. Павловић, *О војној дисциплини*, Београд, штампарија „Доситије Обрадовић", 1903, 8°, стр. 126, цена 1,50 дин. — I књига библиотеке „Срп. Економиста", *Наше шуме*, написао Др. Миливоје С. Васић, Београд, штампарија Св. Николића, 8°, стр. 40. — *Учитељски календар* за 1904 годину, уредио Богдан Ж. Ђурђевић, учитељ, у Земуну, издање и штампа Стојчића, 1903, стр. 128+XXXIII, мала 8°, цена 1,20 дин. — С. С. Поповић, учитељ, *Како да свој углед подигнемо*; Кат. С. Поповићка, учитељица, *Учитељица — учитељева жена*, Београд, електрична „Нова Трговачка штампарија", 1904, стр. 46, 8°, цена 0,80 дин. — Vienac slavi velike i sjajne junačke nam prošlosti careva i kraljeva, bana i junaka, bojeva i junaštva, koje se dogadjahu prije 500 i više godina po zemljama slovinskim, a od Sinjeg do Crnoga Mora, opjevanih u najljepšim pjesmama narodnim kao i pjesmama Andrije Kačića—Miošića, sa 33 slike i prilike iz onoga doba. Izdanje srpske knjižare i štamparije Braće M. Popovića, Novi Sad, стр. 152, вел. 8°, цена 60 новчића. — *Односаји између Србије и Угарске* (1331—1355), од Петра Марковића (прештампано из „Летописа Матице Српске"), у Нов. Саду, штампарија српске књижаре Браће М. Поповића, 1904, вел. 8°. Цена ?. — Др. Св. М. Марковић, *Други одговор г. Д-ру М. П. Јевремовићу*. Београд, штампарија „Доситије Обрадовић". 1904, 4°, стр. 11.

ПРЕГЛЕД ЛИСТОВА.

Нове редакције Бранкових песама. — Познато је да је трећа књига Бранкових песама изишла тек после његове смрти. Тодор Радичевић, „контролор царине у пензији и отац Бранков", како се сам потписује, штампао је у Темишвару 1862 „све песме свога сина које је у његовим папирима а и у писмима која је на њ шиљао, нашао" и издао их као трећу књигу песама свога сина. Кад је он издао све што је нашао у посмртнини Бранковој, мислило се све до сада да ништа више од Бранкових хартија није ни остало. Сад, међутим, уредништво „Летописа", у последњој свесци (I и II 1904, стр. 108) јавља да има још хартија Бранкових које досад нису биле познате, и да се оне налазе у Г. А. Хаџића који их је, и то „пре много година", добио од неког Г. Б. Стефановића код којег су се

однекуд затекле. Те ће се хартије, јавља даље уредништво, које је Г. Хаџић из неразумљивих разлога држао код себе непубликоване, штампати сад у „Бранкову Колу". Као оглед тих песама које су се сад нашле, уредништво „Летописа" је, под насловом „Из песничке оставине Бранка Радичевића" штампало нову редакцију познате песме „Кад млидија умрети", и пропратило је једном примедбом испод текста из које смо и саопштили вести о овој новој „оставини" Бранковој.

При издавању овако важних ствари као што су ове нове, и од досадашње сасвим различне, редакције Бранкових песама, уредништво „Летописа" имало је да поступи сасвим друкчије него што је учинило. Пре свега, кад год се издаје један текст ове врсте, ваља да потребна објашњења о њему буду саопштена у виду једног уводног чланчића или дуже белешке пред текстом а не у облику једне примедбе испод текста, као што је овде учињено. После, увек треба да се каже ко је текст спремио за штампу. Што је уредништво себе потписало под поменуту примедбу испод текста (стављено је: „Уред. Летописа") то у овом случају није довољно: ми ипак не знамо тачно да ли за ову примедбу и текст одговара лично уредник или још и ко други од ближих сарадника. У осталом, ако је прво случај, ми бисмо опет имали да да учинимо примедбу да Г. М. Савић није познат као издавач и приређивач текстова. Затим, требало је да се у примедби каже по чему се зна да су нађени рукописи одиста аутографи Бранкови, као што је уредништво склоно да верује. Зашто уредништво није донело фотографски снимак кад је рукопис такве важности у питању? То би свакако било корисније за ствар него оне комичне ефузије радости због нађених рукописа: „та ту је, пред нама је, ми је (реч је о „оставини" песниковој) гледамо, читамо, исписујемо из ње, весели смо, срећни смо, итд." У осталом, и о историји ове „оставине" требало је више података изнети. Зашто ју је Г. Хаџић толико дуго држао непубликовану? Откуд је она дошла у руке Г. Б. Стефановића, и који је тај господин, и у каквим везама с Бранком? Како је то испало да отац Бранков, сређујући Бранкове „папире", није знао и за колекцију о којој је реч? Затим, требало је у примедби прецизније рећи и о начину на који је издан текст. У њој се каже да се текст издаје „онакав какав је у оставини": међутим, у 119 стиху код речи „јасне" стоји

у загради забележено „2 пут“, а требало је, ако се сасвим верно хоће да прештампа текст, да се у стиху самом понови реч, као што је то учињено у стиху 121 и др. И после, чији су знаци питања којима је прошаран текст, Бранкови или издавачеви? И зашто ће (ако је слободно претпоставити да су знаци издавачеви) негде по три знака питања, и то чак у случајевима где не треба ни један? Најпосле, кад се овакве ствари издају, не треба да буде ни у тексту ни у примедби ни једне штампарске погрешке. А кад ми у примедби нађемо „Кад мл*а*дија умрети“ у место „Кад мл*и*дија умрети“, и кад је та погрешка у најкрупнијим словима учињена, како можемо веровати да у самом тексту нема ни једне погрешке?

П. П.

Доситије у Трсту. — Под тим насловом написао је Г. Андра Гавриловић један празан чланак у „Годишњици“ књ. XXIII), продужујући тиме раније започету истородну серију књига и чланака о Доситију. Ми разумемо да о Доситију и његову раду треба писати; разумемо да и о његову животу треба прибирати податке; и слажемо се с писцем да се „у последње време (и не само у последње време) труде н.пр. Руси (и не само Руси) да осветле и најситније детаље(!) у животима својих великана“, али држимо да то треба писати и „осветљавати“ само на основу каквог нарочитог новог материјала, а не при томе описати с подацима и сувише познатим и приступачним. Да је Г. Гавриловић нашао какав нов свежањ писама, Доситијевих или чијих било, која осветљавају његов живот у годинама 1802—6 кад је он у Трсту био; да је из тих писама извадио важне податке о Доситију и начинио слику овог философа, књижевну или интимну, ми бисмо потпуно одобрили рад његов. Да је бар Г. Гавриловић описао Трст у тим годинама, нашао тамо кућу Доситијеву или његових познаника, изнео рељефну слику средине у којој се Доситије тада кретао, ми бисмо и тад сматрали његов рад као користан, и ако можда не као леп. Али кад Г. Гавриловић, са једном неразумљивом раскошношћу цитата, испише у главном само оне податке које сваки пажљив читалац Доситијевих писама зна, или који се иначе налазе по Соларићевим предговорима и другим скоро увек познатим штампаним српским књигама а не по новим рукописима или неупотребљеним страним списима, онда можемо сматрати нај-

новији рад овог плодног писца какав је Г. Гавриловић, само као један од потпуно излишних послова за књижевност. Додати ваља да Г. Гавриловић у последње време пише с извесним претенсијама у тону које ни у колико не одговарају његовим способностима, и да је јако учестао позивати се на своје списе а каткад из њих и читаве одломке прештампавати (в. прву примедбу у овом чланку, која је само прештампавање једног његовог одломка из „Кола“, 1901, II, 645—7). П. П.

С. С. Бобчев, *Юбилеенъ Споменъ за десетгодишнината на „Българска Сбирка.“* — Редакција познатог бугарског часописа „Българска Сбирка“ који је почео излазити у Пловдиву 1894 године, издала је ове године садржај свију прилога овога часописа за десет година његова уређивања. Тај садржај, који је израдио један од познатих бугарских историка и правника и данашњи уредник „Българске Сбирке“ Стефан Бобчев, израђен је просто, по годинама; на крају има кратак индекс имена аутора. Оваких садржаја има и у нас. „Отаџбина“ има свој садржај за првих сто свезака, и „Летопис“ за првих 185 свезака. Како многи ранији наши листови немају овакав сумаран садржај, то је Матица Српска пре неког времена намерила да изради целокупан садржај свих српских књижевних листова. Та намера још до данас није остварена. Колико је пак добра, јасно је по себи.

У фебруарској свесци *Извешћа Петроградскога Словенскога Благотворног Друштва* превео је Сергије Штајн пет српских песама: једну Змајеву („Кад прво сунце кроз гору сине“ из „Ђулића“), две Јована Илића („Славуј“ и „Лов ловила“) и две Војислављеве („Први снег“ и „Молитва“). — У истој је свесци и чланак Г. М. Павловића „Србија на прагу нове епохе“.

Власник и уредник, Богдан Поповић.
Капетан-Мишина ул. бр. 12.

СРПСКИ
КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига XI, број 7. — 1 април, 1904.

ПРИЧА БЕЗ НАСЛОВА.

I.

Покрај Хелене је стајао један протегљаст млад човек, црне густе косе и са јужњачким одушевљењем а нешто погрешним акцентом, машући рукама добацивао је разне досетке и будалаштине, које је весела и ведра девојка радо прихватала, смејући им се из пуног грла. После шале и досетака неосетно се прешло и на озбиљне разговоре. Павле је са истим одушевљењем, али уозбиљен говорио својој вереници о животу и његовим радостима што их очекују, о плановима у будућности и карпјери, којој иде на сусрет. Наравно Хелену су занимале куд и камо више његове ведре досетке и будалаштине, него ли магловити планови о будућности, о којој она није никада до сад бригу водила; радије је уживала у садашњости, него ли у његовим илузијама о будућности. Том још није било време. Тренутак среће, коју случај сад нуди, више вреди него година будућега блаженства. Баш са те разноликости у нарави они су се умели разумети и приставали тако лепо једно за друго. Девојке су завидели срећи своје црнпурасте другарице, на коју је пао избор да буде срећна жена и домаћица. Њој је далеко више годила срећа која јој је на домаку била но она у којој ће доцније заплнвати.

Пролетње вече са прохладним пријатним ваздухом

отварало је груди и светло вече мамило је људе на улицу. Сунце је оставило земљу. У Павловој соби већ се по кутовима ширила тама. Павле је волео сутон и разговоре у сумраку. На средини собе једва се назирао кроз полутаму сто претрпан књигама и хартијама. Све је било у нереду и набацано једно преко другога. Он је у томе нереду уживао. Хелена је захтевала да упали лампу што је висила на средини собе изнад стола, али Павле није дао.

— Нека, Хеленхен... ти знаш да ја волим овако у сутону да ћеретамо... изгледаш ми много лепша и тајанственија...

Њој се допадало тако ласкање.

— Све је тајанствено... али ти највише... ти си мој Сфинга.

— А шта је то? запита она радознало.

Павле јој се приближи.

— Ти и не знаш, а ја те познајем и волим већ неколико хиљада година.... и проћи ће хиљаде година а ја ћу своју Хеленицу и даље овако, видиш, овако волети...

Па је дохвати преко среде и обасу пољупцима.

То су били последњи дани младога студента Павла Протића, који је стресао са себе ђачку прашину, отпевао „вечнаја памјат“ ђаковању. У његовој соби водили су се више од четири године дуготрајни разговори о школи и раду по семинарима и лабораторијама, о професорима и женама, о протозоама и римском праву, о галском рату и новчаним заводима, о Наполеону и неисплаћеним залогама и рачунима, о лумповању и ђачкој оскудици. Ту је месецима дубоко у ноћ светлила лампа на столу бацајући жуте зраке своје по одаји и столу, за којим је над књигом капао млади идеалиста. Сад је крај бригама и разговорима, крај спремању и напорима — соба ће ускоро опустети и можда никад неће дочекати и поздравити овако друштво.

II.

Још недељу, две најдаље, док стигну паре за пут и остале набавке, он ће се вратити у отаџбину да позна

прави живот и његове дужности, његове радости и горчине. Угураће се у друштво, постаће, како се то каже, пуноправни грађанин, порез плаћајућа глава, напредоваће у каријери, која му се већ задовољно смеши и у коју он тврдо верује. Безброј је планова смишљао за ово неколико година; сад улази у живот са познавањем, да их остварује. Промучио се, али је и проживео. Сад га чека живот и друштво, чекају га држава и отаџбина. И мати. Све ће их обрадовати и изненадити. Друштву и држави ставиће своје умне моћи и способности на службу а матери ће довести снају, дивно, честито црнпурасто чељаде, које ће му кућу испунити смехом и радошћу. Сви ће бити срећни — он и мајка највише. И ова последња мисао испуњаваше му душу задовољством и вољом. Он је радио и живио, учио и проводио се. Нема раја у ђаковању ако уз научне идеје које муче главу и мозак не лебди сладак осмех и коврчица свилене косе; ако се поред неисплаћених рачуна не нађе какво љубавно писмо; поред позоришне или трамвајске карте прамен одсечене косе ил исечена глава из какве украдене фотографије. Али то је све пролазно као дан; то све траје док се човек не усели у другу улицу, у нов стан и тада настају нова познанства, нове везе и сањарије.

Последње године школовања увукла се у Павлову душу и одају, унела се у вас живот његов једна чудна душа, једно ведро весело мило чељаде пуно духа и љубави, пуно жеље и страсти, пуно живота и истине. Све је друго била игра, сан, тренутак, ово је збиља, дубока вода што брег рони. Познавши се с њом убрзо су пристали једно за друго. То није била она ђачка љубав, које нестаје са променом стана, што се јавља од првог погледа и побеђује првим уздахом. Ова је љубав имала дубок корен, имала је свој велики постанак и историју и још је остало да црква запечати оно што је њихова љубав утврдила. То је требало наступити и само се чекало да Павле добије у својој отаџбини службу и отпочне каријеру...

Време растанку помицало се све ближе... а дотле, дотле су протицали у најлепшој срећи дивни дани и бајне ноћи. Све што младост и љубав и живот могу да понуде и даду — то су они једно другом од срца понудили. То није било жртвовање, то је била химна љубави, непевана песма вечитог живота, вечитог пролећа и обнављања...

Рано зором, пре него што их је газдарица и могла пробудити, они су заједнички спремали ствари и паковали књиге и хаљине. Остатак књига и неких безначајних хартија ће Хелена доцније сама испратити, кад буде и неке своје ствари испраћала.

Растанак је био срдачан и дирљив. Хелена је изишла на станицу да испрати свога милог „сидлендера“, како га је у шали називала и на пут му је придела дивну ружу на прса, због чега је она добила пољубац и златан медаљон.

На станици су се по десети пут враћали на исти разговор о служби, о свршавању послова и гурајући се кроз гомилу света, а држећи се за руке, нежно се погледали и утврђивали шта да пишу једно другом и да често пишу.

И за све речи и уздахе, за утехе и обећања, за пољупце и опроштај остаде још десетак минути, који измицаху. Наста гурање и грабљење места по вагонима, као што је свуда на великим станицама... Загрљај...

— Збогом!

— До виђења!

И онда махање белом марамом, погледи сетни, сузне очи, крик...

— Збогом!

То је било последње збогом и последње виђење.

III.

Престоница пруска. Протиче бујица живота, њен горостасни талас диже се и спушта и у томе вртлогу гамижу хиљаде, стотине хиљада, гамижу милиони и никад одмора и уставе. То је живот. Сунце озари свет, простре

своје зраке по домовима и улицама, по којима гамижу лица радосна и очајна, ведра и суморна, гладна и нахрањена, бесна и понижена, охола и увређена, злочинци и жртве. Кад вече притисне земљу онда кроз осветљене канале тог људског мравињака јављају се нова лица ведра и суморна, гладна и очајна, озарена блеском вечерње светлости, а над крововима и људима таложи се дим и тешки загушни ваздух, прашина и вечерња сумаглица. Грех тражи жртве, порок очекује своје апостоле.

Кроз мрежу осветљених улица мичу се људске прилике, као сени, као авети, а дах живота и крик животне борбе диже се и тоне у вреви и галами, у узвицима људским и животињским, у лупи и јурњи кола, омнибуса и железница...

Вече обавило престоницу. У једној од пространих улица у којој живот најсилније пулзира, крај отворена прозора стоји лепо пржпурасто девојче... Хеленхен. Сетна и нерасположена у самоћи премишља о своме „сплендеру". Још је под утисцима туге. Једва ако је прошло десетак, петнаест дана од растанка. За то време јавио се један нови пријатељ. Син неког фабриканта, с којим се пре неки дан упознала у золошкој башти на концерту и који јој се допао, обећао је да ће по послужитељу послати карту за ложу у опери и још не долази. Тек што су се упознали и већ је почео лагати. Стојећи наслоњена на ограду прозора она посматра испод себе, како се доле на улици котрља и покреће она маса безбројна света; гледа како се помичу ситне људске прилике, које одозго изгледају као чудновате, округле животиње... Позориште је извесно почело, пријатељ је или слагао или заборавио. „Нека га ђаво носи... Павле је увек био и бољи и искренији". Али та мисао сену и одмах се угаси. Брзо, не размишљајући много, стрча доле на улицу, у ону вреву, у вртлог и изгуби се у помрчини, као што се изгуби у ваздуху дим из цигаре. Исполинска уста зјапе и у утроби овога горостаса мешају се и превиру страсти и страдања, уклици и вапаји, сузе и осмеси,

Где ли је сада онај млади протегљасти идеалиста што је у заносу одушевљења пре неколико недеља и месеци говорио својој вереници нежне речи искрене љубави и оданости? С првим сумраком, с првим ветром вечерњим одлетеле су оне слатке и заносне речи и она безбројна обећања, што су их шапутала уста заслађена пољупцима... Нестало је њега, нестало снова и доживљаја. „Сидлендер" је претрпан новим сликама. Главно је да младост у срећи не оскудева. А живот и младост немају кад да се осврћу и уздишу за прошлошћу. Младост гледа преда се а не за собом. Тренутак тражи своје право. Све тако брзим кораком иде и пролази: срећа, патња, заборав, смрт.

Павле је доста сетан стигао у своју постојбину. Свако праштање разнежи душу. Тек што се одморио од даљнога пута, мислима је летио по прошлости. Сећајући се незаборавних часова среће он је Хелени слао поздраве подсећајући је на бајне ноћи и дата обећања. Али и то је било или прошлост или будућност, а она је волела садашњост и живела у њој. Прво је писмо с радошћу дочекала, пето је једва прочитала, десето није ни отворила... А Павле је, као тешки болесник што зору чека, очекивао да му се она јави...

На месту, поред ње, где је Павле стајао држећи своју лепу и црнпурасту вереницу загрљену око паса, стајао је исто онако други један млад протегљаст човек и одушевљено јој говорио о срећи, о љубави, о радостима живота и будућности, говорио је шале и будалаштине, а она се слатко од срца смејала... Глава њена са мирисном и сјајном црном косом почивала је на другом рамену и пуна радости посматрала како доле на улици живот струји и жамори. После лепих и заносних речи настају топли загрљаји, продужује се живот, понавља се песма вечног пролећа, људске радости и обнављања...

IV.

Ведро небо над главом, топло у души; настао је живот који не размишљајући доноси радости и односи

облаке с чела и скида бригу с душе. Дарове што их живот нуди, прима пружена рука и Хелена бере плодове његове. Пуно, срећно срце, ведра нарав не разбира много: она тражи издашну руку. Има љубави које траже изобиље и сјај, које се не задовољавају пољупцима и ружама; њима није колеба свет...

Хеленин је стан у најживљем крају вароши, у најбољој улици, на првом спрату, простран, укусно и богато украшен. Дом је пун, ормани пуни, софра претрпана. На коју се страну окрене, пријатељи. Но њој је у души празно. Долазе писма, понуде, поклони, букети. Млади и стари, мењају се, као слике у панорами, грабе се о пријатељство с њом и много полажу на њ.

Заваљена у широкој наслоњачи, још не одевена и ако ће ускоро подне, претура немарно листове неке нове књиге са сликама. Послао неки поштовалац. Садржина је ни најмање не интересује него само цртежи. На поду, крај ногу писмо: нека матора будала, каких је пуно на свету, са којим се случајно упознала на неком балу, послао јој диван букет цвећа са скупоценом вазом и уз обећање да ће по ручку и сам доћи да је посети, моли за допуштење да јој може по подне пољубити руку.

— Овај је звекан као поручен дошао.

— Шта ћу рећи послужитељу? запитала је домаћицу кокетна и млада служавка.

Хелена, као присебна и искусна дама, не поводи се увек за тренутним расположењем. Нареди служавки да момку каже како милостива очекује господина Вајзенгрина са нестрпљењем и моли да дође одмах по ручку, како би се по подне око четири сата могла извести у Тиргартен.

— Кретен... идијот... говори лепа Хелена, дижући се из наслоњаче и намештајући лепу своју косу, приближи се великом огледалу изнад мраморнога умиваоника, на ком стајаше читава батерија бочица са јаким и скупим мирисима и сапунима.

— Кретен, идиот... али има и добрих особина — милионар је!

Али у часовима усамљености и заситености извуче се из прашине заборава и прошлости, из најсрећнијих дана и најлепших ноћи она вижљаста, протегљаста прилика. Пробуди се и заспне у души оно доба када је осећала дубоку и чисту љубав и била срећна, најсрећнија с њим. То је њен мили и незаборавни Südländer Павле. Безброј је њих наишло и прошло после њега. Сви су минули као чета војника кад у парадном маршу прођу улицом; не памти им ни имена ни физиономије; млади и стари, сви су били подједнако досадни и одвратни... он, он једини живи у светлој, у чистој успомени; он је једини остао да живи да је подсећа на љубав и промашену срећу, на радости и младост. Кад је сви оставе, кад се свима и свиме засити, кад све истера из собе и остане сама у својој ложници, онда се често јавља он, не тражи ништа, него је с болом и немим прекором подсећа на слатке дане и бајне ноћи; с немим погледом је коре што га је напустила, заборавила и одбацила од себе, кад јој је он понудио срећу своју и име своје... Она покаткад осети тај прекор, покаткад осети руку његову око паса и врео пољубац на врату — то су они први пољупци. И после стотине и хиљаде датих и продатих пољубаца, она осећа како су ти први, нуђени и добијени, што их је чиста љубав дала и понудила, најлепши и најдражи. Све је остало плаћено, искамчено, прљаво...

— Како је све то брзо прохујало као сан, али ипак све живи у души... Шта ли је сад са мојим несрећним Павлом?... Да ли се он сећа своје Хелене, своје „црне гуске“?

Но тих магловитих слика и визија нестаје, чим наиђу нови доживљаји, чим се на вратима појави каква напарфимисана исцеђена прилика, држећи букет у руци. Сањарије, лепе и заносне, о проживљеној срећи уступају место тренутку, који треба искористити...

Дивни, златни снови, како је то давно и далеко — прошло је читавих десет година...

V.

Прошло је још десет година — читав је живот промакао. Као бурна весела ноћ што мине, тако мине безбрига живота. Улица живота што води у будућност све се више стешњује и сужава, а тамо напред мрак. У том мраку је и крај.

Врло је далеко, са свим на другој страни, она пространа улица у којој је Хелена некада становала. Заборавила је да је некада око ње шуштала свила, да је било обиље да су биле раскошне одаје, пуни ормани, претрпана трпеза, да су се људи грабили да проведу тренутак у њеној топлој и замирисаној одаји. Стан је њен у спротињском крају вароши, у предграђу, где се пороци и полиција отимљу о превласт над спротињом, где је оскудица и прљавштина. Соба је њена одмах испод крова; врата и прозори, патос и таваница врло су близу једно другом. Лети је сунце пржи а зими ветрови и сувомразица дохватају. Суседи су нека убита спротиња, кућа где мрва хлеба не пада на земљу. Ни код ње није боље; ако није исте, сличне је судбине. Ретки су дани да је озари радост, да је обујми веселост, да јој душа запева, да се песма захори. Некада се преливало, сад је при дну и много талога. Од пет соба, великих и пространих две, од две једна... а сад собичак и у њему кревет, сто, столица две, огледало, умиваоник и орман... Две три извештале ствари још су остале да је подсећају на пуну кућу у најживљој улици, на многобројне успомене и пријатеље, које је сасвим изгубила у овом вашару од света. А и са лица се збрисала младост и лепота; и она је ишчилела са познаницима и мирисом, са свиленим хаљинама и непроспаваним ноћима, са оргијама и силним страћеним новцима. Остали су неколики трагови угасле лепоте и нерасудно проживљене младости — црне дубоке очи, испуњене тугом и бригом.

И што је најлепше што је још остало и што се не може изгубити то су незаборавне успомене оних светих часова и прве и једине и праве љубави.

Сумрачак. Доле на улици ври. Радници се у живом разговору враћају из околних фабрика; из тесних станова извукла се сиротињска деца да се на улици нагреју сунца и у игри надишу ваздуха.

Хелена се обукла, наместила се колико је боље и лепше могла и колико су јој скучене прилике дозвољавале. Застала је за тренутак код отвореног прозора и несвесно гледајући у љубичасто небо, озбиљно се забринула о томе да ли ће је срећа вечерас намерити на ма кога, иоле бољег и солиднијег човека с ким ће поделити радости, ко ће је топлом вечером нахранити јер је гладна, јако гладна — читав дан ништа није окусила. Грозница и још нека болест с њом, измамили су јој и последњу пару из џепа и откачили су јој с прсију последњи златан медаљон, њену најмилију, најдрагоценију успомену из младости.

Небесна румен је трнула и ноћ је полако захватала мрачне кутове горостаснога града. Хелена забринута изиђе на улицу и „дешператна“ пође брзо корачајући у живљи крај вароши. Свет, као мрави у мравињаку: иде, промиче, застаје, загледа у излоге, у људе... Дошавши у ову гужву Хелена умери кораке и лагано пође својим путем, струјом што је ношаше. Успут опрезно тражи својим великим, влажним очима и осматра да угледа ко би јој за вечерас могао бити пријатељ. Тражи да се очи њене сукобе са погледом који тражи и изазива. Читави сати тако промакну; свет се разредио улицама, галама се стишава, живот изумире. Нико се не осврће за њом. И криво јој и жао. Нико јој не поклања осмех свој. И боли је и вређа. Нити је сама у стању ма коме осмех да измами. У вечерњој, блештавој светлости суво лице њено изгледа исцеђено и болешљиво; испијено и избраздано борама постаје немило и ружно, црте сурове. Живот и младост овде су давно испевали своју заносну

песму. Брига је раширила своја крила над њом, сабрала јој чело у ситне боре и суво лице избраздала тугом, суровошћу и збиљом. Оскудица подроњава лепоту. И хаљина на њој некако чудно, неукусно стоји. Одело као да је за другога грађено; од добре је материје, али је извештало и похабано и из моде која се одавно преживела и заборавила. Можда је и хаљина поклон какве заостале пријатељице, према којој је судба била издашније руке... Уздах се врло често искрада из прсију и нестаје га у оној вреви и галами уличној, у вици продаваца цвећа и новина, у лупи кола и омнибуса. Суза се сама од себе заврти у оку и скотрља на калдрму да се с блатом одмах измеша и изгази. Грло сасушено, груди стегнуте, нестаје и суза и уздаха... сасуше очи, грло обамре и реч у њему, као што се поступно гаси дан и као што се губи весео, неусиљени смех оних нових жртава бурног живота, које напразе на позорницу, са које се она с кајањем и тугом у срцу удаљује... Не помажу јој више ни усиљени осмеси, ни шминка, ни одело, ни пријатељски позив, ни јефтина понуда... уморна, болна, сломљена, измрвљена и гладна, јако гладна, осећајући терет живота с клетвом на сувим уснама и празним исплаканим очима пење се позно у ноћ уз уске степенице мрачна ходника на четврти или пети спрат свога хладног јадног стана и баца се на постељу онако одевена, проклињући час кад ју је мајка родила и судбу што су је сви оставили...

VI.

Једини је Бог није оставио нити напустио. Он јој је те најтеже, најстрашније ноћи послао утеху и радост; он јој је послао прошлост, повратио младост, проширио јој дом и напунио смехом и сјајем; претрпао јој је софру вином и ђаконијама; испунио јој настрадалу душу топлином и љубављу и разведрио је њен мутан и суморан поглед. Бог се сетио ње и вратио је у оно срећно, најсрећније доба, када је наслоњена на раме свога милог

и незаборавнога „сплендера“ слушала нежно тепање и заносне речи искрене љубави и миловања.

Да, то је он био, њен Павле, њен једини и искрени Павле, кога је она давно, давно заборавила, преварила и напустила. Зашто? Бог један зна зашто. Он, он, он је дошао с југа; он јој се понова вратио. И као да нестаде целе суморне прошлости. Вратио се — као да је пре две три недеље отишао, и нуди јој своју чисту, неугаслу љубав и своју руку... а око ње је јато анђелских главица и веселе невине чељади са златном косицом и умилним погледима. Њини сребрни звонки гласови брује тако чудно мелодично као Еолова арфа у даљини. Све око ње игра пуно радости и кличући поздравља је. То су све њена златна дечица, то је све њен пород, пород честите жене и најсрећније мајке на свету. После толико година мучна живота осетила је праву радост и срећу и већ једанпут остварени сан младости, о коме јој њен Павле тако одушевљено говораше. Стојећи ту, поред свог драгог „сплендера“, у кругу своје златне дечице, у његовом загрљају, осећајући његов топли, заносни дах на својим уснама, она обамираше од незнане милине и зажеле да умре...

* * *

Сутра дан, када је стара газдарица ушла у Хеленину одају да је пробуди и понуди јој оскудни доручак, она је била под перинама мртва.

Нико је није оплакао.

М. Павловић.

ГОСПОЂА БОВАРИ.

(24.)

VI.

Долазећи у Јонвил да се види с њом, Леон је често пута вечерао код апотекара, па је сматрао да му учтивост налаже, да и он њега позове.

— Врло радо! одговорио је Г. Хоме; у осталом, треба да се освежим мало, овде ћу се сасвим запарложити. Ићи ћемо у позориште, у гостионицу, пироваћемо.

— Ах! Аристиде! промрмља нежно госпођа Хоме, поплашена магловитим опасностима којима ће јој се муж изложити.

— Шта? не упропашћујем ти довољно своје здравље, живећи у непрекидним испаравањима апотеке! Такве су вам, у осталом, жене: љубоморне су на науку, а после не допуштају човеку никакво разонођење које је с пуним правом заслужио. Не мари ништа, ви рачунајте на мене: ово дана ето мене у Руан, па ћемо заједно утуцати наше *монакс*[1].

Апотекар пре не би нипошто употребио тај израз; али је сад почео да се влада по начину париском, несташном и слободном, који му се чињаше врло отменим; и, као госпођа Бовари, његова комшиница, он је радознало испитивао писара о животу у престоници, и шта више говорио је кафанским говором да би засенио... пучане.

Једнога четвртка, дакле, Ема се изненади кад је у кухињи код *Златнога Лава* срела Г. Хомеа у путничком оделу, то јест у једном старом огртачу који никад не беше видела на њему, с путничком торбом у једној руци и са зимском обућом у другој. Он не беше никоме саоп-

[1] Маријаше.

штио своју намеру, бојећи се да не узнемири свет својим одласком.

Помисао да ће видети места у којима је провео своју младост усхићавала га је без сумње, јер је целим путем непрестано говорио; и, чим је дошао, он живо скочи с кола, и оде да се нађе с Леоном. Узалуд се писар одупирао; Г. Хоме га одвуче у кавану код *Нормандије*, у коју је ушао достојанствено, не скидајући шешир, сматрајући да је врло просто скидати шешир на јавном месту.

Ема је чекала Леона три четврти сахата. Напослетку одјури у његову канцеларију, и, помишљајући свашта, оптужујући га да је равнодушан, и пребацујући самој себи за своју слабост, проведе цело по подне с челом прислоњеним на прозор.

У два сахата, они су још седели за столом један према другоме. Велика се трпезарија празнила: сулундар од пећи, у облику палме, ширио је под белом таваницом свој позлаћени струк; а близу њих, иза стаклене преграде, на сунцу, један мали водоскок брборио је у мермерном басену, у коме су се, међу грбачем и шпаргом, три укочена рака пружала до препелица, које су лежале наслагане једна на другу.

Хоме је уживао. Ма да га је раскош више опио но и сама гозба, помарско му је вино ипак загрејало мало крв, и, кад је изнет на сто омлет с румом, он стаде развијати неморалне теорије о женама. Што га је очаравало више свега то је *шик*. Он је уживао да види отмену хаљину у лепо намештеном стану, и, што се тиче телесних својстава, није мрзео лепо *парче*.

Леон је очајно погледао у сахат. Апотекар је пио, јео, говорио.

— Ви по свој прилици немате тога у Руану, рече он наједанпут. У осталом, предмет ваше љубави није далеко.

И, како је Леон на то поцрвенео:

— Но, будите искрени! Смете ли порицати да се у Јонвилу...?

Млади човек стаде муцати.

— Код госпође Бовари, не удварате...?

— Коме?

— Собарици!

Апотекар се није шалио; али, како је сујета у њему била јача од сваке обазривости, Леон се, и против воље, узе бранити. Он је, у осталом, волео само црномањасте жене.

— Имате потпуно право, рече апотекар; оне су бујније природе.

И, нагнувши се на уво своме пријатељу, он му каза знаке по којима се познаје да је нека жена бујне природе. Он се шта више упусти и у етнографске особине: Немица је, по њему, била сентиментална, Францускиња раскалашна, Талијанка страсна.

— А црнице? упита писар.

— То је уметнички укус, рече Хоме. — Момче! две каве!

— Хоћемо ли да идемо? рече напослетку Леон већ нестрпљив.

— Yes.

Али пре но што ће поћи он дозва газду и похвали му радњу.

Млади човек, да би га се опростио, рече му затим да има посла.

— И ја ћу с вама! рече Хоме.

И, идући с њиме улицама, он је говорио о својој жени, о својој деци, о њиховој будућности и о својој апотеци, причао је како је траљаво стојала раније и до каквога је савршенства он довео.

Кад су дошли пред гостионицу код Булоње, Леон га нагло остави, попе се уз степенице и затече своју метресу у великом узбуђењу.

Кад чу име апотекарово, она плану. Он јој међутим изнесе пуно добрих разлога; до њега није било кривице, зар она не познаје Г. Хомеа? како је могла и помислити да му је његово друштво пријатније? Али она се окрену

да иде; он је задржа, паде на колена, и обухвати је рукама око паса, с покретом пуним пожуде и преклињања.

Она је стојала; њене крупне усплamтеле очи гледале су га озбиљно и готово некако страшно. Затим их сузе помрачише; њене се румене трепавице спустише, она опусти руке, и Леон их принесе својим устима, када уђе један слуга и јави Господину да га неко тражи.

— Ти ћеш се вратити? рече она.

— Вратићу се.

— Али кад?

— Одмах.

— То је било једно лукавство, рече апотекар кад је спазио Леона. Хтео сам да учиним крај тој походи која вам је, како ми се чини, била непријатна. Хајдемо код Бридуа да попијемо чашу гаруса.

Леон се узе клети да мора у канцеларију. На то апотекар стаде збијати шалу на рачун хартијетина и акта.

— Оставите мало Кужаса и Бартола, до ђавола! Ко вам смета? Покажите се човек! Хајдемо код Бридуа; видећете његовог пса. Врло занимљива животиња!

И како се писар непрестано опирао:

— Идем и ја. Читаћу какве новине чекајући вас, или ћу прелиставати какав законик.

Збуњен Еминим гневом, Г. Хомеовим брбљањем, а можда и услед ручка, Леон је стојао неодлучан и као опчињен апотекаром који је понављао:

— Хајдемо код Бридуа! То је ту одмах, у улици Малпали.

И из слабости, из глупости, обузет оним необјашњивим осећајима који нас навлаче на најнепромишљеније кораке, он пристаде да иде код Бридуа; и они га нађоше у његовом малом дворишту, где је надгледао три момка који су задихани окретали велики точак од машине за справљање соде. Хоме им даде неколико савета; он се пољуби с Бридуом; попише по чашу гаруса. Двадесет пута хтео је Леон да иде; али га је апотекар задржавао говорећи му:

— Причекајте! и ја ћу. Ићи ћемо у уредништво *Руанске светлилице*, да се видимо с оном господом. Представићу вас Томасену.

Леон га се при свем том опрости и одјури у гостионицу. Ема није више била у њој.

Она беше отишла, ван себе од љутине. Она га је сад мрзела. Овај недолазак на састанак чинио јој се увреда, и она је тражила и других разлога да га остави: био је неспособан за јунаштво, слаботиња, прост, мекши од жене, сем тога тврдица и плашљив.

Затим, кад се стишала, нађе да га је без сумње оклеветала. Али оцрњивање оних које волимо увек нас у неколико удаљава од њих. Не треба дирати у идоле: позлата са њих остаје на рукама.

Они су сад чешће говорили о стварима које нису имале никакве везе с њиховом љубављу; и, у писмима која му је Ема слала, било је речи о цвећу, о стиховима, о месецу и о звездама, наивним изворима малаксале страсти коју је покушавала да оживи свима спољним средствима. Она је непрекидно очекивала, са сваким новим састанком, раније блаженство, а затим је редовно признавала да не осећа ишта особито. Ово разочарање губило се брзо под новом надом, и Ема се враћала к њему с јачим жаром, с јачом жудњом. Она се свлачила журно, дрешећи нестрпљиво танку узицу на своме струку, који јој је шуштао око кукова као змија која клизи. Затим би се на прстима, босонога, још једанпут уверила јесу ли врата затворена, па је потом једним покретом збацивала све своје одело; — и, бледа, не говорећи ништа, озбиљна, падала је на груди Леону, сва уздрхтала.

Међутим, на овом челу по коме су избијале хладне грашке зноја, на овим уснама које су шапутале, у овим зеницама које су укочено гледале, у загрљају ових руку, било је нечега необичног, неодређеног и тужног што се, како се Леону чинило, увлачило између њих, неприметно, као да хоће да их растави.

Он се није усуђивао да јој поставља питања; али,

гледајући је овако искусну, говорио је у себи да је морала проћи кроз сва искушења бола и задовољства Оно што га је пре очаравало сад га је мало плашило. У осталом, он се бунио против овог подјармљивања његове личности, које је било свакога дана све јаче. Љутио се на Ему због ове сталне победе. Усиљавао се шта више да је не воли; али чим би чуо њене лаке кораке осетио би се слабим, као пијанице кад угледају јака пића.

Истина је и то да је она на све могуће начине гледала да му се допадне: бирала је за њега најбоља јела, облачила је лепе хаљине, и гледала га је с пуно чежње. Она је доносила из Јонвила руже на грудима, које му је бацала у лице, бринула се за његово здравље, давала му савете како да се влада, и, да би га јаче привезала за себе, у нади да ће јој можда и Бог притећи у помоћ, обеси му о врат једну Богородичину иконицу. Она је, као мати пуна врлина, распитивала за његове другове. Говорила му је:

— Не дружи се с њима, не иди с њима, мисли само на нас; воли ме!

Она је била рада да мотри на његов живот, и паде јој на памет да нађе кога који ће га пратити улицама. У близини гостионице могао се увек наћи по какав пробисвет који је прилазио путницима и који не би одбио... Али јој понос не даде да то учини.

— Ах! ако! нека ме вара, шта ме се тиче! марим ли ја за то?

Једнога дана кад су се рано растали, и кад се сама враћала булеваром, она спази зидове свога манастира; она седе на једну клупу у хлад од брестова. Какав душевни мир у оно време! Како је жудела за неисказаним осећајима љубави које је покушавала, по књигама, да замисли.

Први месеци њенога брака, њене шетње на коњу кроз шуму, виконт који је играо валцер, и Лагарди са својим певањем, све јој то изиђе пред очи... И Леон јој се наједанпут учини онако исто далеко као и остали.

— Али ја га ипак волим! говорила је она у себи.

При свем том, она није била срећна, нити је икад била. Откуда дакле ова празнина у животу, овај магновени слом свега на шта се наслањала?... Та, ако је било где човека снажног и лепог, природе јуначне, пуне жара и осетљивости у исти мах, песничког срца у анђелском телу, лире са жицама од туча, из које су се дизале у небо тужни звуци, зашто, случајно, да она то не нађе? Ох! каква немогућност! Ништа, у осталом, није било ни вредно тражити; све је било лаж! Сваки осмех скривао је зевање од досаде, свака радост проклињање, свако задовољство своју одвратност, а најватренији пољупци остављали су вам науснама само неостварљиву жељу за вишим насладама.

Неко метално крчање разлеже се кроз ваздух и четири откуцаја зачуше се на манастирском звону. Четири сахата! а њој се чинило да је прошла читава вечност од како је ту, на тој клупи. Али безброј страсти може стати у једном минуту, као гомила људи у малом простору.

Ема је живела потпуно предана својим страстима, и није водила ни мало рачуна о новцу, као каква надвојводкиња.

Једнога дана међутим дође јој један журав човек, црвен у лицу и ћелав, и рече да га је послао Г. Венсар, из Руана. Он повади чиоде које су затварале џеп са стране на његовом дугачком зеленом капуту, пободе их у рукав и учтиво пружи једну хартију.

То беше меница од седам стотина динара, коју је она потписала и коју Лере, поред свег свог уверавања, беше пренео на Венсара.

Она посла по њега своју слушкињу. Он није могао доћи.

Тада непознати, који је за све време стојао, бацајући десно и лево радознале погледе које су криле његове густе плаве веђе, упита простодушно:

— Какав одговор да однесем Г. Венсару?

— Ништа, одговори Ема, реците му... да немам при

новцу... Платиђу му идуће недеље... Нека причека, јест, идуће недеље.

И момак оде, не рекавши ни речи.

Али сутрадан, у подне, она доби протест; и ова хартија са жигом, на којој је на више места и крупним писменима било исписано: „Аран, судски извршитељ у Бишију“ поплаши је тако јако, да је сместа одјурила трговцу.

Она га затече у дућану, како везује неке ствари.

— Слуга! рече он, стојим вам на расположењу.

Лере је међутим и даље радио свој посао, у коме му је помагала једна девојчица од тринаест година отприлике, мало грбава, која му је служила као помоћник и као куварица у исти мах.

Затим, шљапкајући својом дрвеном обућом по дућанском поду, он се попе пред Госпођом на први спрат, и уведе је у једну тесну собицу, у којој је на једном великом столу од чамовине лежало неколико трговачких књига које је чувала попречна гвоздена полуга с катанцем. Уза зид, под окрајцима од катуна, вирила је једна каса, али тако велика, да је у њој морало бити и другог нечега, а не само меница и новца. Доиста, Г. Лере је давао зајмове на залоге, и ту је оставио био златан ланац госпође Бовари, с минђушама јадног чича Телија, који, напослетку приморан на продају, беше купио у Кенканпоа једну малу бакалницу, у којој је умирао од свога катара, посред свећа које су биле мање жуте од његовог лица.

Лере седе у своју широку сламну наслоњачу, и рече:

— Шта је ново?

— Погледајте.

И она му показа хартију.

— Па шта ја ту могу?

Она на то плану, подсећајући га на дату реч да неће пуштати у оптицај њене менице; он то признаде.

— Али и сам сам био приморан, нож ми је био под грлом.

— Па шта ће бити сад? настави она.

— О, ствар је врло проста: судска осуда, па затим попис...; помоћи нема!

Ема се уздржавала да га не удари. Она га благо упита има ли начина да се умилостиви Г. Венсар.

— Таман! да се умилостиви Венсар; ви га не познајете; он је свирепији од сваког Арављанина.

Опет зато требало је да Г. Лере посредује.

— Слушајте! мени се чини да сам ја до сад доста учинио за вас.

И отворивши једну од својих књига:

Гледајте! рече.

Затим, повлачећи прстом по једној страни, одоздо на више:

— Ево... ево... 3 августа, две стотине динара... 17 јуна, сто педесет... 23 марта, четрдесет и шест... У априлу...

Он застаде, као да се бојао да не учини какву глупост.

— А да и не говорим о меницама које је Господин потписао, једној од седам стотина динара, и другој од три стотине! Што се тиче ваших ситних подужица, неплаћене камате, ту нема краја, ту се човек не уме наћи, Зато нећу више да знам!

Она је плакала, назвала га шта више „добрим господином Лереом“. Али он се непрестано изговарао на оно „псето Венсара“. У осталом, он није имао ни паре, нико му више није плаћао, скинули су му и кожу с леђа, један сиромашан дућанџија као он није могао позајмљивати

Ема је ћутала; и Г. Лереа, који је грицкао перушку једнога пера, без сумње узнемири њено ћутање, јер он настави:

— Да бар имам ово дана какво примање... могао бих...

— У осталом, рече она, чим остатак за кућу у Барневилу...

— Како?...

И кад чу да Ланглоа није још положио сав новац, он се веома изненади. Затим, меденим гласом:

— Па како смо се сложили, велите...?

— О! како год хоћете!

Он онда затвори очи да се размисли, написа неколико бројева, и, изјављујући да ће имати много муке, да је ствар тугаљива и да чини велику жртву, он издиктира четири менице од две стотине педесет динара сваку, с роком од месец дана од једне до друге.

— Само да Венсар пристане! У осталом, ствар је свршена, код мене нема увијања, ја што кажем кажем!

Он јој затим показа повише нових ствари, али од којих ни једна, по његовом мишљењу, није била достојна Госпође.

— Помислите, ево ова хаљина стаје тридесет и пет пара метар, с јемством да је боја постојана! И свет то верује! Наравно да му се не казује каква је роба, додаде он, хотећи да је овим признањем о варању других сасвим убеди о своме поштењу.

Затим је позва да јој покаже три рифа свилене чипке, које је ту скоро нашао на једној распродаји.

— Нешто особито! рече Лере; сад их много употребљавају као украс на наслоњачама, то је најновије.

И, бржи но какав опсенар, он уви чипку у плаву хартију и утрапи је Еми у руке.

— Али, кажите ми бар...?

— Други пут, други пут, настави он окрећући јој леђа.

Још исто вече навали она на Боварија да пише матери, да им што пре пошље сав остатак наслеђа. Свекрва одговори да нема ништа више: ликвидација је била извршена, и, осем Барневила, остало им је шест стотина ливара дохотка, које ће им она тачно исплаћивати.

На то Госпођа посла рачуне двојици тројици пацијената, и ускоро поче се у велико служити овим средством које јој је испадало за руком. Она је редовно додавала после потписа: „Немојте говорити о овоме моме мужу, ви знате како је он поносит... Извините... Ваша одана...“ Било је неколико жалаба: она их задржа.

Да би дошла до новаца, она стаде продавати старе рукавице, старе шешире, стару гвожђарију; при погађању

била је врло грамжљива, — јер је њена сељачка крв мамила на добит. Даље, приликом својих одлазака у варош, куповала би разне ситнице, које би јој Г. Лере, у недостатку других, зацело узео. Она купи појева пера, хинески порцелан, ормане; узајмљивала је новац од Фелисите, од госпође Лефрансоа, од гостионичарке код *Црвенога Крста*, од свакога, где стигне. С новцем који је напослетку добила из Барневила, исплати две менице, осталих хиљаду и пет стотина динара растурише се. Она се навали у дуг поново, и тако непрестано!

Покадшто је, истина, покушавала да рачуна; али је долазила до тако страшних закључака, да није могла веровати. Тада је почињала изнова, збуњивала се, остављала све на страну и није више о томе мислила.

Кућа је сад стојала врло жалосно! Повериоци су излазили из ње гневна лица. Мараме су се вукле по пећима; а мала Берта, на саблазан госпође Хоме, носила је подрте чарапе. Ако би се Шарл бојажљиво усудио да учини какву примедбу, она је одговарала сурово да томе она није крива!

Откуда ова напраситост? Он је све објашњавао њеном ранијом живчаном болешћу; и пребацујући себи што је сматрао њену болест за махну, он је оптуживао себе као себичњака, и долазило му је да отрчи к њој и да је загрли.

— Али не! говорио је у себи, био бих јој на досади.

И не би отишао.

По вечери шетао се сам по башти; узимао је малу Берту на колена, развијао своје лекарске новине, и покушавао да је научи читати. Дете, које није никад учило, погледало га је зачуђеним и тужним очима, и ударало у плач. Он би је онда узео тешити; доносио јој је воде у кантици да прави реке по песку, или је ломио гранчице да сади дрвеће по лејама, што је мало ружило башту, која беше зарасла у високој трави; толико надница није било плаћено Лестибудоу! Детету је затим бивало хладно и тражило је мајку.

— Зови девојку, говорио је Шарл. Ти знаш, чедо моје, да мајка не воли да је нико узнемирава.

Јесен је настајала и лишће је већ опадало, — као пре две године, кад је била болесна! — Кад ће свему овоме бити крај!... И он је ходао и даље. с рукама на леђима.

Госпођа је била у својој соби. Нико јој није одлазио. Она је проводила у њој по цео дан, неосетљива, готово необучена, и с времена на време палила сарајске пастиле, које беше купила у Руану, у дућану једног Алгирца. Да не би имала ноћу поред себе овог човека који је спавао, она га својом непредусретљивошћу напослетку отера на други спрат; и она је до у јутру читала којекакве луде књиге, у којима је било оргијских описа и крвавих слика. Често би је обузео страх, те би дрекнула. Шарл би дотрчао:

— Ах! остави ме! говорила је она.

Други пут опет, обузета оним унутрашњим пламеном који је прељуба распиривала, устрептала, узбуђена, пуна пожуде, отварала је прозор, удисала хладан ваздух, растурала на ветру своју тешку косу, и, гледајући у звезде, желела љубав каквога принца. Она је мислила на њега, на Леона. И тада би дала све за један једини од оних састанака који су њену љубав задовољавали.

То су били њени свечани дани. Она је хтела да буду што сјајнији! И, кад он није могао сам да плати трошак, она је додавала вишак издашно, што се дешавало готово редовно. Он покуша да јој образложи, да би им исто тако добро било и на другом ком месту, у каквој скромнијој гостионици; али она не хтеде да чује за то.

Једнога дана, она извади из своје торбице шест позлаћених кашичица (то беше свадбени поклон чича Руов) и замоли га да их сместа однесе и заложи за њу; и Леон се повинова, ма да му се ово није допало. Бојаше се да се не компромитује.

Затим, кад је мало промислио, дође до уверења да Емино понашање почиње бивати чудновато, и да можда имају право што хоће да га од ње одвоје:

Доиста, неко беше послао његовој матери дугачко писмо без потписа, извештавајући је да јој син *пропада са једном удатом женом*; и добра жена, назирући вечитог баука породица, то јест незнано опасно створење, сирену, чудовиште, које фантастички живи у дубинама љубави, обрати се одмах с писмом његовом господару Г. Дибокажу, који се лепо показао у овој ствари. Он је држао Леона три четврти сахата, с намером да му отвори очи, да му скрене пажњу на провалу пред којом је стојао. Таква љубав удила би касније његовом раду. Он га је преклињао да прекине ове односе, и да ову жртву, ако неће да је учини у свом сопственом интересу, учини бар њему за љубав, Дибокажу!

Леон се напослетку беше заклео да неће више видети Ему; и он је пребацивао себи што није одржао реч, помишљајући на све неприлике и прекоре које му ова жена може још навући на врат, а да и не рачуна шале својих другова, које су се збијале у јутру, око пећи. У осталом, ускоро ће постати први писар; било је дакле време да буде озбиљан. Зато се остави флауте, ватрених осећаја, маште; јер је сваки нучанин, у жару своје младости, ма један дан, један тренутак, мислио да је способан за силне страсти, за велика дела. И најобичнији распусник сневао је о султанкама; сваки бележник носи у себи остатке једнога песника.

Њему је сад било досадно, кад би му Ема, наједанпут, зајецала на грудима; и његово срце, као људи који могу да поднесу само извесну количину музике, оглушивало се, потпуно равнодушно, о хучне изјаве љубави чије нежности оно није више осећало.

Они су се сувише познавали, те нису могли више имати она изненађења у љубави, која устостручавају њене радости. Она је била исто толико сита њега, колико се он био наситио ње. Ема је познала у прељуби оскудицу сваке узвишености, као год у браку.

Али како да се опрости тога? После, узалуд је осећала колико је понижава ниског овакве среће, она је

полагала на њу из навике или из покварености; и свакога дана одавала јој се све више, уништавајући свако уживање из жеље да буде што веће. Она је кривила Леона за своје преварене наде, као да је он изневерио; и шта више желела је какав догађај који би их раставио, пошто сама није имала одважности да се на то реши.

Она му је међутим и даље писала љубавна писма, из уверења да жена треба увек да пише своме љубазнику.

Али, пишући, имала је пред очима другог човека, лик који су створиле њене најватреније успомене, њене најмилије књиге, њене најсилније жеље; и тај лик постајао је напослетку тако стваран, тако приступачан, да би она устрептала, удивљена, не могући га при свем том јасно замислити, толико се губио, као какав бог, под многобројним својствима. Он је живео у плавичастом пределу где се свилене лествице љуљају на балконима, под дахом цвећа, у сјају месечевом. Она га је осећала близу себе, чинило јој се да ће доћи и однети је у једном пољупцу. Затим је поново падала у стварност, изнурена; јер ови полети неодређене љубави заморавали су је више но необуздани разврат.

Она је осећала сад непрекидну и општу ломњаву у телу. Често је шта више добијала судске позиве и решења која би једва и погледала. Да јој беше да не живи више, или да вечито спава.

У четвртак, четврте недеље поста, она се не врати у Јонвил; ишла је у вече на игранку под образинама. Обукла је била сомотске панталоне и црвене чарапе, метнула на главу власуљу и тророги шешир на уво. Скакала је целе ноћи уз помамну свирку труба; око ње су се скупљали, и она се нађе ујутру на позоришном перистилу између пет шест образина, дрварица и мрнара, Леонових другова, који су говорили да иду да вечерају.

Каване у околини беху пуне. Они пронађоше у пристаништу једну гостионицу трећега реда, и газда им отвори једну собицу на четвртом спрату.

Људи су шапутали у једноме углу, договарајући се

без сумње о трошку. То беху један писар, два медицинара и један трговачки помоћник; какво друштво за њу! Што се тиче жена, Ема брзо опази, по звуку њиховога гласа, да су готово све из последњих слојева. Она се уплаши, измаче своју столицу и обори очи.

Остали почеше јести. Она није јела; чело јој је горело, очи су јој биле пуне трња, а кожа хладна као лед. Она је осећала у глави под игранке, који је још одскакао под складним таласањем хиљаду ногу које су играле. Затим је мирис пунча с димом од цигара занесе. Она се онесвести; однеше је пред прозор.

Дан се почињао помаљати, и велики круг пурпурне светлости растао је на бледоме небу у правцу Свете Катарине. Модра река јежила се на ветру; на мостовима није било никога; фењери су се гасили.

Она међутим дође к себи, и сети се Берте која је спавала тамо, у соби своје чуварке. У то прођоше једна кола са дугачким гвозденим полугама, потресајући зидове кућа металним треперењем које је заглушивало.

Она се нагло искраде, збаци са себе костим, рече Леону да се врати, и напослетку остаде сама у гостионици код *Булоње*. Све јој је било несносно, па и она сама. Да јој је било да одлети као птица и оде да се подмлади негде, далеко, далеко, у просторима неокаљаним.

Она изиђе, пређе булевар, кошоаски трг и предграђе, и дође до једне отворене улице из које су се виделе баште. Ишла је брзо, чист ваздух умиривао јој је живце: и мало по мало лица светине, образине, кадрили, полијелеји, вечера, оне жене, све је то ишчезавало као разагната магла. Вративши се у гостионицу код *Црвеног Крста*, она паде на постељу, у собици на другом спрату, у којој су биле слике из *Нелске Куле*. У четири сахата по подне Хивер је пробуди.

Кад је дошла кући, Фелисита јој показа иза сахата неку сиву хартију. Она прочита:

„На основу преписа извршне пресуде...“

Какве пресуде? У очи тога дана беху јој, доиста,

донели неку другу хартију коју није прочитала; зато је пренеразише ове речи:

„У име краља, закона и правде, налаже се госпођи Бовари...“

Прескочивши затим неколико редова, она спази:

„Да у року од двадесет и четири часа најдаље“. — Шта то? „Плати укупну суму од осам хиљада динара.“ И шта више, мало ниже стојало је: „На то ће бити приморана сваким законским средством, а нарочито извршним пописом њене покретности.“

Шта да ради?... У року од двадесет и четири часа: сутра! Лере је, помисли, хтео без сумње да је опет поплаши; јер она у часу прозре све његове ујдурме, циљ његове предусретљивости. Једно је само тешило, претерано велика сума.

Међутим, непрестаним куповањем, неплаћањем, узајмљивањем, потписивањем меница, затим обнављањем тих меница, које су после сваког новог рока бивале све веће, она је најзад припремила господину Лереу капитал, који је он с нестрпљењем очекивао за своје спекулације.

Она оде к њему отворено.

— Знате ли шта ми се десило? То је зацело нека шала.

— Није.

— Како то?

Он се лагано окрете, и скрстивши руке рече јој;

— Зар сте ви мислили, драга госпођо, да ћу ја довека бити ваш набављач и банкар из чистог милосрђа? Ако ћемо право, крајње је време да ја дођем до свога новца!

Она устаде против количине дуга.

— Не знам! суд га је утврдио! има пресуда! она вам је саопштена! У осталом, то је ствар Венсарова.

— А зар ви не бисте могли...?

— Не, не могу ништа.

— Али..., ипак..., промислите.

И она поче говорити којешта; није ништа знала..., ово је дошло изненада...

— А ко је томе крив? рече Лере клањајући се иронично. Док ја издирем као какав црнац, ви проводите време у уживању.

— Ах! оставите се предика, молим вас!

— Оне не шкоде никад, одговори он.

Ема се показа слаба, стаде га преклињати; и шта више, она наслони своју белу и дугачку руку на трговчева колена.

— Оставите ме! Могао би човек мислити да хоћете да ме заведете!

— Ви сте једна хуља! узвикну она.

— Охо! ви баш не бирате речи! настави он смејући се.

— Ја ћу обелоданити ко сте ви. Рећи ћу своме мужу...

— Добро, а ја ћу нешто показати вашем мужу!

И Лере извади из касе признаницу од хиљаду и осам стотина динара, коју му она беше издала кад је примила новац од Венсара.

— Мислите ли ви, додаде он, да тај грешни човек неће увидети вашу малу крађу?

Она се сроза, смрвљена више но што би била да је ко ударио маљем. Он је корачао од прозора до стола, понављајући:

— Ах! ја ћу му показати... показаћу му...

Затим се приближи Еми и рече јој благим гласом:

— Ово није ни мало пријатно, ја то знам; али од тога није нико умро, и пошто вам остаје једино средство да ми вратите новац...

— Али где да га нађем? рече Ема кршећи руке.

— Лако је за то! кад човек има пријатеља, као ви!

И он је погледа тако оштро и тако страховито, да се Ема сва стресе од овог погледа.

— Обећавам вам, рече она, потписаћу...

— Не требају ми више ваши потписи!

— Продаћу шта...

— Није него! рече он слежући раменима, ви немате више ништа.

И он викну у прозорчић који је гледао у дућан:

— Анета! немој да заборавиш она три парчета од нумере 14.

Слушкиња уђе. Ема разумеде и упита „колико треба новаца, да се обустави извршење наплате“.

— Сад је све доцкан!

— Али ако вам донесем неколико динара, четвртину дуга, трећину, готово све?

— Све је узалуд!

Он је благо гурао ка степеницама.

— Ја вас преклињем, господине Лере, причекајте само неколико дана!

Она је јецала.

— Ето ти сад! још и сузе!

— Ви ме доводите до очајања.

— Марим ја! рече он затварајући врата.

(Наставиће се.)

Густав Флобер.

(Превео с француског Д. Л. Ђокић.)

СФИНГА.

Вјекови су дуги у прах црни пали
И богови силни сурвали се с њима,
На обали морској, гдје шуморе вали,
Л'јепа сфинга стоји, чудна људ'ма свима.

Уз шуморе вала шуми пјесма њена,
Као свијет страшна, њена пјесма стара,
Ал' чаробна, мила, к'о пјесма сирена,
Пуна тихе тајне, небескога чара.

То је тужна пјесма живота и св'јета,
Што безумно људство заводи и вара.
То је она тајна загонетка клета,
Што свијет и живот у пакао ствара.

Залуд људске сузе, што нас надом тјеше,
И богови мртви и силни олтари,
Св'јет је и сад јадан, к'о што прије бјеше,
И ми исто бједни к'о и наши стари.

О л'јепа сфинго, како силно звоне
Ти чаробни звуци кроза моје груди!
По души се мојој тешки јади гоне,
На небеска пјесма свете гласе буди.

Са дубоком чежњом неког слатког јада
Бесвјесно и страсно стр'јеме срце моје,
И мноштво кумира док с грмљавом пада,
Ја махнито грлим хладне груди твоје.

Истине жедан ја пожудно пијем
Са усана твојих дах небеског мира
И од сласти тако ја умирем пијем,
Пијућ' самрт слатко из вјечног путира.

И умр'јећу тако к'о вјекови многи,
Не знајућ' ни тада, шта нам живот значи,
Ал' умр'јећу слатко у самртној тоги,
Кад црна Нирвана стане да се мрачи.

Ти ћеш мирно гледат', мраморна и хладна,
О грозна сфинго, к'о и небо моје!
И над палом жртвом жртвеника јадна
И даље ћеш пјеват' тајне пјесме своје. —

Вјекови су дуги у прах црни пали
И богови силни сурвали се с њима.
На обали морској, гдје шуморе вали,
И сад сфинга стоји чудна људ'ма свима.

Михаило Мирон.

ПРОЛЕЋЕ.

Трепери ваздух кристалан. Све блиста
У мору светлости. Пучина небеска,
Плава и светла, и к'о суза чиста,
У прозирном се зраку тихо љеска

Над пољанама пуним пољског цвећа
И поврх мирних и кристалних вода,
Док силна радост новога пролећа,
К'о дажд сунчани с небесного свода,

Засипа земљу подмлађену снова
И крепак живот што под сунцем бујa.
Мирише силно мирис са цветова
И звучи песма веселих славуја.

Све дршће, трепти, испод неба плава
У загрљају сунца. Свуда радост.
Ћарлија ветар, шуми мека трава,
И све мирише на живот и младост

У дан овакав, пролећни и цветни, —
Док као тужно нарицање жена,
Тонови јече у ваздуху сетни
„Погребног марша“ од Бетовена.

Р.

ЗАКОН РЕДА У ИСТОРИЈИ.

(5.)

— Пошто је целина резултат пропорције и пошто сваки део у њој заузима своје место, то сваки нови део, који се рађа и јавља, живи и развија се *на рачун* свих осталих делова, то јест стари делови морају се сузити и смањити да би било места за нови део. Само на рачун нижих снага, развијају се више снаге; хуманост и цивилизација развијају се и живе само на рачун животињства у човеку; од човека се мора отесати много животињског да би могао живети у друштву. Што више расте разум, то више опада инстинкат; да би се разум могао развити, оштрина чула мора отупети; човек мора много изгубити од првобитне животињске топлоте и свежине живота, да би могао мислити. Тако исто разум се развија само на рачун страсти и нижих снага душе, те се највиши разум може достићи само у историји, јер се само с историјске даљине и висине може разумно судити о људима и стварима; што је човек ближе стварима и људима, тим су оне доступније људским осећањима и интересима. Литература код свих народа цвета после сјајних политичких епоха, пошто су ниже снаге утрошене у ратовима и у борби за услове живота. Савршенство и самосталност човечанства и целине историје људске расте само на рачун самосталности појединих народа и времена. У тој једној великој целини да би се нешто узвисило, мора се нешто понизити, да би се нешто оснажило, мора нешто ослабити, да би се нешто раширило и увећало, мора се нешто сузити и смањити.

Да би могао настати народни и државни живот, морали су се све више сужавати кругови племена, који су у прво доба историјског живота врло широки, и заузимали целу душу појединаца. Тако исто да би могао

настати живот целог хуманог човечанства морају се сузити и смањити широки кругови народа, који су у себи обухватали до данас све највише интересе и симпатије људске, и за чије је одржање трошена сва снага људи, преостала од борбе за услове живота. Тако исто у почетку историјског живота круг владе закона врло је широк; они тада све уређују и одређују; са све већом слободом круг владе закона све се више сужава.

Са све већом пропорцијом ствари у људском друштву и *економија* бива све већа; све тачнијим распоредом ствари у простору и времену, сваки део добива онолико и само онолико од опште снаге целине колико му је довољно за правилан живот и развитак; увођење реда у ствари доноси уштеду простора и времена.

Пропорционизација ствари чини те оно што је било целина за себе постаје у том великом јединству само *део*. Сви народи који су живели у историји као самосталне целине, постају све више делови и органи једног човечанства; сва поједина велика времена постају само епизоде и епохе целе историје човекове.

Пропорционизација ствари води *општем мирењу ствари* и хармонији њиховој. И интереси појединаца све се више слажу с интересима друштва, и ширењем њихових интереса долази се до све више и сталније хармоније живота људског. Тако модерни ум све више мири религију с науком, одређујући свакој границе вредности, снаге и величине. Свака права истина, велика идеја мири у себи многе заблуде; човечанство, као највиша истина, мири у себи све сукцесивне заблуде историјске — поједина времена, племена и народе; само разумевање целе историје може помирити међу собом све оне супротности, које су се сукцесивно јављале у историји — супротности између мисли и ствари, између човека и природе, духа и материје, слободе и судбе. И све веће разумевање историје мири све супротне идеје и доктрине, које су се сукцесивно јављале у појединим наукама и философији, које су се до данас бориле за превласт, спорећи истинитост

једна другој. Тако су најновијим појимањем да су и ватра и вода суделовале у стварању и образовању земље, помирене две непријатељске теорије у геологији, нептунска и плутонска; у биологији све се више мире принципи наслеђа и прилагођивања, пошто се све више увиђа да оба та фактора имају свог удела у постанку и развитку органског живота. И у геологији теорија катастрофа и револуција и теорија еволуције све више се мире.

А процес мирења води процесу *контемпоризације*. Прво се свака форма и снага, како је која сукцесивно настајала и јављала се у времену, отимала се за превласт над другима; достигнувши стање пропорције, равнотеже, оне све једновремено живе, свака својим животом; у процесу контемпоризације јесте *ход од сукцесивног ка симултаном*.

Као што се процес човечанства вршио сукцесивно у појединим племенима, народима, државама, цивилизацијама, на појединим крајевима земље, и тек доцније почиње се јављати појам једног једновременог човечанства, тако се и процес ума људског у историји вршио сукцесивно на појединим странама и у појединим правцима, који су сукцесивно превлађивали један над другим — у религији, уметности, философији и у наукама. Тек кад једно једино човечанство буде потпуно зрело, биће довољно простора и маха да се све стране, сви правци и елементи људског живота, духа и историје, мирно развијају и живе једновремено једно поред другог. Као што су се уметности развијале сукцесивно — архитектура, скулптура, сликарство, а данас се једновремено развијају све, тако сукцесивне епохе и фазе историје човекове постају доцније стални елементи друштва; тако примитивно доба природних људи у историји таложи се у масу цивилизованих друштава. Тако је светлост цивилизације обасјавала човечанство сукцесивно с појединих крајева и тачака земље, док све више она обасјава једновремено све више станишта људских.

Пропорционизација и контемпоризација ствари, до-

водећи све ствари у узајамну зависност и једновремени живот, воде процесу органског спајања, воде *организацији* ствари у један велики организам. На највишем ступњу историје и човечанства сви елементи човекова живота, природног и историјског, биће тако распоређени и организовани у једном организму да ни један не превлађује на штету осталих и да се општи живот целог организма испољује само заједничком и хармонијском акцијом свих. И само у тој једној великој органској целини може се доћи до потпуне моралности, слободе, правде и истине.

22.

Само у тој једној, великој целини види се да су све ствари делови и органи те једне једине целине, да све ствари имају један исти корен, иду једним истим путем и истом смеру; да је та целина само један пут постала и по томе само један пут живи.

Пошто је историја човечанства само једно велико дрво, коме је корен дубоко у мраку преисторијског живота, пошто су све религије и науке, сви народи и сва времена само гране и огранци тог једног дрвета, то све у историји има само *један пут*, онај пут којим иде и природа. Као што природа иде од хаоса до реда, од дисхармоније до хармоније, од диспропорције до пропорције, тако и у историји човек иде само кроз ропство до слободе, кроз заблуду до истине, кроз неправду до правде. Тако и један зрео, цивилизован човек за време свог живота пролази цео пут који је човечанство за хиљадама година прошло до њега.

Пошто све иде једним истим путем, то све тежи једном *истом смеру*. У модерно доба једнакост је општи смер свих историјских појава и снага; Хришћанство и Дарвинизам, пушка, штампа, индустрија и железница — делују сви у истом правцу. Пропорција на свима странама производи исти ефекат, а тако и диспропорција. Неслобода је увек неморална и неекономна; неморално

и неразумно никад не може бити лепо; разум увек води мирењу и љубави, правди и слободи; све лепо буди и снажи оно што је морално и разумно, добро и истинито. Свака права истина јесте и лепа и морална и поштена; што није истина није ни лепо, ни морално, ни добро, ни праведно; од истине пропада оно што не треба да живи; од лажи пропада оно што треба да живи; бити моралан и поштен значи волети, тражити и бранити истину. Неправда то је заблуда; неправедно друштво јесте лажно друштво; свако лажно стање јесте неправедно; по томе ширење истине јесте ширење правде.

И *једни исти односи* владају и у животу природе и човека. Као што сав живот на земљи зависи од сунца, тако и кретање ума људског у свима областима наука зависи од ступња астрономије; теорије и идеје у свима другим наукама јесу само даље консеквенце и деривације астрономских погледа. Као што сунце стоји према земљи, тако стоји астрономија према геологији; као што земља стоји према органском животу, тако и геологија према биологији, те везати органски живот на земљи за земљу и њен живот, и везати живот земље за живот сунца и космоса, — значи везати биологију за геологију и геологију за астрономију. Јединство ума јесте јединство живота. Што је предмет које науке простији, то је и историја тог предмета и науке о њему простија; историја астрономије у главном је борба два принципа — геоцентрике и хелиоцентрике, хаоса и хармоније. Што је сложенији предмет које науке, то је и историја његова већа и заплетенија; историја човека и ума његова јесте историја свега; у њој су изукрштане све снаге општег живота, она је исплетена из најтањих конаца његових. Тако све религије, философије, науке стоје према једном уму људском, као што стоје све расе, племена и народи према једном човечанству, према човеку. Данас је феудно доба човечанства с обе стране — многи самостални народи и многе самосталне науке; у појединим наукама врши се процес ума људског, у појединим народима про-

цес човечанства. Духовни живот човечанства не може се видети из једне религије, једне философије, литературе или науке; цео човек са свима странама и правцима свега свог живота, само је у историји, у човечанству. Тако философска историја стоји према обичној историји, која се бави личностима и стварним догађајима, као алгебра према рачуници, као виша математика према нижој.

Пошто та једна, велика целина само један корен има, то је она само *један пут постала, само један пут живи.*

Као што су се само један пут стекли сви повољни услови на земљи да постане човек, тако је човечанство само једно, само један пут живи, само један пут пролази кроз историју, те је и историја човечанства само једна и само је један пут почела. Као што је сваки поједини човек само један пут дете, тако се је само један пут дигло човечанство из природне дивљине на пут историје, само је један пут проживело фазу природног живота; само је један пут пронађена ватра, само су се један пут из првобитних слика развила писмена. Пошто је историја човечанства само једна, пошто човечанство у својој историји само један пут живи, то све што бива у историји човечанства бива само један пут. Бивајући све више само једна, цивилизација човечанства не постаје више поново у разним временима и просторима.

Пошто је цивилизација човечанства само једна и само један пут живи, то је све мање самосталног живота и чистог органског развитка код појединих цивилизованих народа; живот даљих цивилизација у историји све је даљи од почетка. Конци историје човечанства све су више испреплетани тако да се историја једног народа не може разумети без историје других народа, у прошлости и у садашњости. Ни један данашњи европски народ није прошао од природног живота до висине садашњег друштвеног живота; ни један није поново за себе откривао и проналазио ватру, оруђа, земљорад, писмена; ни један данашњи европски народ нема своју самониклу цивилизацију, него им је свима основ у класичкој и ан-

тичкој старини. Само су оријенталне цивилизације примарне и оригиналне; све потоње само су секундарне и деривативне, консеквенце и резултати првих; само су оријенталне цивилизације постајале у органској хармонији са спољњом природом. Нови народи почињу своју историју с религијом једног бога, а појмом једног бога завршава цела античка цивилизација. Темељ историје човечанства положен је само један пут, и цео остали живот историјски само је даље зидање на том једном темељу. Сви поједини народи у историји од оријенталних до модерних зидају несвесно једну једину велику зграду човечанства, којој је темељ дубоко у мраку првобитног, природног живота људског. По томе највиши разум само је у историји; само се из целе историје може разумети све.

23.

Пошто све код човека иде истим путем, истим редом којим иде и у природи, то човек открива и испитује ствари и мисли о њима оним истим редом којим ствари постају; и по томе ствари постају истим редом којим их човек открива и мисли о њима. Истим редом постају ствари и мисли о њима.

Науке се јављају у историји оним истим редом којим постају предмети њихова посматрања и изучавања. Као што је природа постала пре човека, тако су прво настале науке о природи, и тек доцније науке о човеку. Прво астрономија везује земљу за козмос, после геологија и биологија везују човека за земљу и за животиње, и најпосле остаје историји да веже човека за човека, природног за историјског. Као што човек прво мисли о природи, тако је прво оборена човекова заблуда о природи — геоцентрика, па је доцније оборена човекова заблуда о човеку — антропоцентричка заблуда. Изучавање човека увек је било последњи ступањ посматрања и мишљења човекова. Наука о човеку још ни из далека није достигла онај ступањ тачности и законитости, на коме стоје науке

о природи; па и изучавање физиса човековог раније је и напредније од студије његовог психичког и историјског живота. И религија природе старија је од религије духа.

Као што је неоргански свет ранији од органског, то су науке о неорганском свету раније основане, док је органски свет постао доцније предмет изучавања, и науке о органском свету стоје још далеко од тачности наука о неорганском свету; те као што су закони земљина живота нађени раније од закона органског живота, тако је геологија старија од биологије. Као што су хемијска деловања у процесу света настала тек доцније, тако се и наука хемије јавила после астрономије; тако је тек после механике ваздуха настала и хемија њега. Као што су космос и сунце старији од земље, тако је познавање неба било развијено пре него познавање земље; знање облика земље развило се доцније и лагано. Тако је и прва правилност и законитост нађена на небу, и тек доцније на земљи и њеном животу.

Као што се вода тек доцније одвојила од ваздуха тако је прво пронађена композиција ваздуха, па доцније воде.

Прво су нађени закони простора и прве су науке на њима засноване — астрономија, математика, док тек доцније настају закони времена. Као што су електрицитет и магнетизам најмлађе снаге природе, за које нам природа није дала никакво специјално чуло као што имамо за топлоту, светлост, звук, тако су они најдоцније и откривени и употребљени.

И земљу је познавао човек оним истим редом којим су се поједини крајеви њени дизали из воде. Америка и Аустралија по целом њиховом физичком склопу јесу најмлађи континенти, те су најдоцније и откривени. И поједине крајеве земље човек је насељавао и култивисао оним редом којим су се они уздизали из воде; Азија је најстарији континенат и њу је човек прво населио. И као што је једноликост топлоте на земљи старија од разних зона и клима на њој, тако је и прва култура

постајала у једноликим топлим зонама; отуд су прве цивилизације све зависиле од земљишта и плодности његове, а не од климе. Тек доцније сели се цивилизација људска у крајеве са разним годишњим климама. Тако оним редом којим су се поједини крајеви земље дизали из воде, дизали су се они и до станишта цивилизације човекове; тако је прво периферијом ишла и култура човекова, у Азији и у Европи. Географски ход постајања суве земље јесте и географски ход цивилизације. Као што сунце прво обасјава врхове земљине, као што свест прво обасјава поједине узвишене духове и са њих силази у дубине друштва, тако и цивилизација прво обасјава највише крајеве, т.ј. који се прво дижу из воде, па доцније силази у дубину континената.

Аристократија духовника и ратника јесу први елементи који су се дигли из првобитне масе, и они су се прво дигли до цивилизације, и њих је историја прво изучавала; тек доцније живот и рад народа постају предмет историје. Тако и социологија и економија нису могле настати и развити се пре него што се је уздигао предмет њихова посматрања и изучавања — маса друштва.

Као што је тежина прва особина материје, тако је и у историји човека тежина прва особина и снага коју је човек познао и примењивао; тежина је први подстрек свега ослобођавања човекова; прво оруђе човеково требало је да се опире законима тежине или њиховом дејству. Као и новац тако и гласови у друштву прво су мерени по тежини; у прво доба друштвеног живота важио је глас само оних који су тежили у друштву својим имањем, влашћу, моћи; тек са демократијом настаје бројање гласова. После тешких јероглифа дошла су лака писмена, као што и свака наука почиње решавањем најтежих проблема. И цео процес цивилизације човекове с једне стране само је олакшавање од терета и тежине. Као што је језик прво ослобођавање духа човекова од тежине спољњих утисака, тако је човек постао слободан прво од терета рада; скоро цело човеково напрезање

физичке снаге предузела је машина. Па и прва подела рада у друштву извршена је по терету рада.

— Не само да човек открива и познаје ствари и мисли о њима оним истим редом којим те ствари постају, него и чула човекова постају и развијају се истим редом којим постају ствари и материјални појави које чула опажају; и с друге стране човек опажа чулима ствари оним истим редом који ствари постају. Топлота је прво осећање; тек после рођења настаје чуло вида, као што се и светлост тек доцније одваја од топлоте; и као што је звук тек доцнији симптом живота, тако се и чуло слуха развија доцније од чула топлоте и светлости. Као што су телескоп и телеграф раније пронађени од телефона тако је и сат (сунчани) прво нем, нечујан па тек доцније има звука. Око човеково види прво предмет, па после боју његову, као што је и боја доцнија особина ствари. И боје је опажао човек истим редом којим су оне постајале. Црвена боја, најстарија, најмоћнија, прво је и деловала на око човеково, па за њом жута; црвена и жута јесу пра-боје; плаво и виолет, као најмлађе боје, најпосле су и опажене; у пра-доба оне су биле сасвим непознате.

И таленат код човека раније се јавља за оне области ствари које раније и постају — у уметности и математици.

Пошто је пропорција последњи ступањ општег процеса, то је човек најпосле и опажа на свима странама живота и најпосле и сам до ње долази у друштву свом. *Пошто су корист и потреба биле први подстрек човековом откривању и изучавању ствари, то човек открива и испитује ствари оним истим редом којим му те ствари постају потребне; једним истим редом иду изучавање ствари и потреба тих ствари.*

Прва људска потреба, коју немају животиње јесте ватра, и ватра је прво откриће човеково; штампу, пару, електрицитет и друге ствари пронашао је и открио човек доцније, кад су му те ствари постале потребне. Астро-

номија је прва наука и у првим временима само му је она била потребна и доносила му користи. У цело старо доба није било кориснијe науке од астрономије; на познавању неба оснивани су тада и земљорад и мореловство; целој духовној и религиозној сфери основ је била астрономија. Потреба хемије осетила се одавно, док је потреба социјалних наука и научне историје доцнија потреба, потреба зрелијег ума. Кад се несвесно осетила права потреба за Америку она је морала бити откривена у своје време, и тек тада је могла донети користи човечанству.

24.

Пошто човек испитује ствари редом којим оне постају и редом којим му оне постају потребне, то ствари постају оним истим редом којим постају потребне, и обрнуто ствари постају потребне оним редом којим постају.

Као што су животиње могле настати тек онда кад се је одвојио и настао кисеоник у атмосфери, т.ј. кад је постао потребан, тако је топлота, као прва физичка снага, и прва потреба, први услов сваког стварања и развитка; као што је топлота постојала кад још ваздуха није било, тако и човеку за живот треба прво топлота, па тек после ваздух; и као што ваздух постоји пре воде, тако ваздух после топлоте постаје прва и најјача потреба животиња. И као што се светлост доцније одвојила од топлоте, тако је и потреба светлости доцнија; детету у утроби не треба светлости. И као што само оку треба светлости, док првобитнија нижа чула могу и у мраку радити, тако само уму треба светлости. Као што је одржање живота прва и најпреча потреба, тако се потреба расплођавања јавља тек доцније; тако и чула прво служе физичком одржању; као и укус и мирис тако су и вид и слух првобитно само страже живота. Велика оштрина слуха код природних људи отупљује са цивилизацијом и већом сигурношћу живота с њом, јер постаје непотребна. Тако за топлоту и светлост човек има чула,

за електрицитет нема; по томе су топлота и светлост првобитније потребе, те су пре и постале од електрицитета.

И чула постају оним редом којим постају потребна и постају потребна оним редом којим она постају и редом којим постају ствари које она опажају. Чуло пипања јесте чуло мрака, немо чуло топлоте и телесности, и чуло пипања првобитније је од свих осталих чула, као што је и топлота прва снага и прва потреба; тек доцније развија се чуло вида, светлости, као што је светлост и доцнија потреба од топлоте и као што се светлост доцније одвојила од топлоте; као што је и чуло укуса старије од чула мириса.

Топлота је прва потреба и први услов и цивилизације људске, те се само у топлим крајевима земље човек могао први пут дићи до цивилизације. И као што је вода од првобитнијих потреба човекових тако је и снага воде прва механичка снага коју је човек у природи нашао, њом овладао и користио се; и све до примене парне снаге вода је била једина моторна снага за веће радове; она је први услов земљорада и трговине и по томе и цивилизације, која је прво и постала у плодним, речним долинама. Тако су топлота и вода не само прве потребе живота и развитка него и цивилизације.

Човек је прво био штићеник природе а после ње прва потреба незрелог човечанства била је религија, и под заштитом религије човек је васпитао све стране и правце живота свог у историји. Тако је и литератури и науци требало првобитно протекције виших класа, док у најновије доба, довољно оснажене, нису продрле у народни живот, да им не треба више те протекције. А дизањем маса друштвених настаје потреба да она добра која су првобитно била својина само виших класа, постану општа добра свих људи, а за то морају постати јевтина, умножавати се, те се мора умножити сума потребног рада. И цео економни прогрес тежи умножавању и јевтиноћи добара.

Првобитно читање, писање, образовање били су потребе само мало њих, те је број образованих у прошло доба био мали, те је и литература била ограничена само на више класе. Тек са дизањем масе осетила се потреба штампе, потреба ширег образовања; штампа је демократски проналазак, и тек од ње настаје ширење знања и тачнијих погледа у све шире и дубље слојеве друштва. Штампа је пронађена тек у модерно доба зато што је тек тада постала потребна, а не зато што се тек тада родио њен проналазач.

Само потреба и корист доносе ширење свести и и знања, и само потреба и корист шире свест да је највише добро човеково у добру других људи, у добру целог друштва, да је добро сваког народа у добру свих других народа, и само то увиђање потребе и користи, све више приближује људе, народе и времена једно другом, и на томе раде сви модерни фактори — наука, штампа, жељезница, телеграф и т. д. Земљорад и трговина јесу првобитније потребе од штампе и они су се развили са првим друштвима; штампа је, као потреба тек доцнијег, зрелијег доба историје, доцније се и јавила. Свака потреба доцнијег доба јесте луксуз за прва времена живота, по томе непотребна, и сваки прави луксуз само је доцнија виша потреба, потреба доцнијег, зрелијег доба.

На првом ступњу историјског живота само природа човеку треба, и као што је човек постао доцније од природе, тако је и човек човеку тек доцнија потреба; уређена друштва и државе јављају се доцније после дугог времена природног живота људи. Тек са све већим растењем броја људи и потреба људских, расте и потреба других људи, друштва; са већом свешћу човек све више увиђа потребу других људи, све је више упућен на људе. А човекова потреба свих људи, целог човечанства, још је и сувише висока и апстрактна потреба; са све већим осећањем и растењем потребе човечанства и појам једног човечанства почиње бивати све зрелији;

човечанство сѐ све видније помаља иза зидова народа, држава, раса и племена, и на стварању једног човечанства почели су радити сви модерни фактори историје — од океана до штампе, од науке до обичних потреба човекових; потреба једног човечанства све је већа и једно човечанство све више постаје и расте; хуманост, један од најдоцнијих, најтањих слојева људске душе, све се више снажи и расте што је човеку потребнији већи број људи; у првобитним временима она је непотребна.

Потреба личне владе и уплива првобитнија је од потребе закона, која се јавља тек на вишем ступњу друштвеног живота; по томе је и човекова природна љубав ка људској личности првобитнија од осећања поштовања према закону, те и човека у животу и раду воде прво личности, и тек на зрелијем ступњу човека воде идеје, тек тада осећа потребу закона и принципа.

Пошто је потреба друштва доцнија од потребе физичког одржања, и пошто је језик потребан само човеку у друштву, то је и потреба језика тек доцнија потреба човекова, те се доцније и јавља. Тако се у опште тек после немог стварања и живота, јавља потреба звука, израза, говора. Као што је земља првобитно нема тако је и први култ био дуго само у немим радњама, и тек доцније настаје химна.

Религија је првобитна потреба људског духа, и са одвајањем човека од природе настаје и религија; потреба философије и науке јавља се тек са већом зрелошћу духа, и оне се и јављају тек на вишем ступњу историјског живота. У старо доба поред религије и ропства биле су непотребне наука и индустрија, јер науци, као и свакој вишини, да би могла успевати и користити друштву, треба широка и солидна темеља, а то је добила тек у модерно доба; дизањем масе друштава и штампом. Као што је природа првобитнија потреба човекова од потребе друштва, тако је и потреба природних наука првобитнија од потребе социјалних наука, и природне науке раније се јављају и долазе до закона него соци-

јалне. Као што је уму старог доба била непотребна хелиоцентрика, пошто је тада требало само тачно посматрати појаве и одређивати њихове односе величине, тако се тек на вишем, зрелијем ступњу историјског живота јавља потреба тачнијих и праведнијих односа у друштву, потреба ослобођавања човека од притиска појединих историјских елемената, и те потребе изазвале су социјалне науке, изучавање историјских и социјалних односа људских, изучавање унутрашњег човека и друштва, те се и социјалне науке јављају много доцније од природних наука.

Са све већом вредношћу и потребом времена све више расте вредност и потреба научне историје. Све се науке баве изучавањем ствари у простору, само историја изучава живот ствари у времену. Пошто је са све зрелијим духом људским потреба разумевања ствари све већа, и пошто све што постоји јесте само резултат дугог низа претходних појава, то се никоја ствар не може потпуно разумети без знања њене историје, без знања њене прошлости и предвиђања њене будућности. Све што постоји, постоји само у историји и из ње, те да би се нешто разумело мора се знати историја његова. Са све већом потребом разумевања ствари све је већа потреба историје; највише разумевање може бити само историјско разумевање. Постајући све више једина философија ума људског, она све више увлачи све у себе, освајајући регионе свих осталих наука, правећи све људско и земаљско историјским, те је све више потребна свима осталим наукама и стоји према њима као време према простору, као свест према несвести. — Архитектура задовољава прве човекове потребе, практичке и идеалне, те је и архитектура најранија од свих уметности и стоји према осталим уметностима као астрономија према осталим наукама.

(Свршиће се.)

Бож. Кнежевић.

БЕЛЕШКЕ О ЕНГЛЕСКОЈ.

Васпитање.

(Крај.)

Ево ме у Оксфорду са једним професором који ми даје врло љубазно сва обавештења. У врту смо где цвеће цвета; један зид раздваја га од врта за поврће; оба врта су својина куће у којој настава један професор; за човека од науке не може се замислити боље место за становање. Него да испишем мој разговор, вратићу се на ово.

Оксфорд је скуп двадесет и четири гимназија или задужбина засебних, самосталних, свака од њих има годишњега прихода, једно на друго, петнаест хиљада фуната стерлинга; Магдален-колеџ има преко четрдесет хиљада фуната стерлинга. Сем тога, у Оксфорду има један професорски университет који служи за центар колеџима.

Колеџ је овако састављен: 1-о *директор* 1000—3000 фуната стерлинга годишње; 2-о *професори* 200—300 фуната; 3-е *помоћници*, надзорници, 400—500 фуната, плаћа их колеџ и ђаци; 4-о *благодејанци* ђаци који су личним заслугама стекли помоћ од 20—150 фуната; 5-о *прави ђаци*, који плаћају за школовање, њих је четрдесет до осамдесет на броју. — Остатак од прихода употребљава се на плату слугу, кувара, вратара, итд. и, сем тога, на плату управника добара.

Университет је једно професорско тело, налик Колежа де Франса; ђак не мора да иде на предавања. Већина професора има 500—600 фуната стерлинга плате; две или три катедре доносе приход испод двеста фуната; у место тога, друга доноси 1000 фуната, а неки професори теологије имају и 1700 фуната; један од њих, regius, има 2300 фуната стерлинга; често уз катедру иде и звање

каноника и саборнога декана и доноси 1000—3000 фуната стерлинга, осем бесплатног стана и врта. — Али су принуђени да живе лепо, да примају госте, да помажу сиротињу, итд., тако да као владике и већина великих државних чиновника, често потроше сву плату.

У Оксфорду 1300 ђака, у Кембриџу 1200; има их и у Лондону. Ово је више образовање, у опште, за племство, за богате, за мали број њих, пре свега зато што оно стаје скупо, (200—300 фуната годишње, и изглед на велике друге трошкове), затим што је то умни раскош (чиста математика, грчки, латински) и што то успорава ступање у корисне службе.

Ђаци имају по две три собе у једноме колеџу и тако су као кошнице. У осам сахата морају бити у капели, у пет сахата на ручку у трпезарији, у девет сахата у соби, изјутра да присуствују предавању професорскога помоћника, а после ручка предавањима. Ко не поступа тако уписан буде у казнену књигу, и ако тако више пута урали кажњавају га. Ко дође после девет сахата учинио је погрешку; после пола ноћи велику погрешку; а ако целе ноћи не дође учинио је врло велику погрешку. Казне су у неким колеџима, новчана казна од пет шилинга до једне фунте; у другима осуда на рад, често директорове казне, забрана изласка ноћу, привремено отпуштање и, најзад, отпуштање на свагда. — Важно је запазити ово: ученик је више слободан а ђак опет мање него ли код нас. Дечак кад постане младић не прелази из манастирске дисциплине у потпуну независност; прелаз је постепен. У школи је у многим стварима остављен самоме себи; на Университету није остављен самоме себи. Таква предохрана је врло корисна, противу злоупотребе слободе навика на слободу морално је јемство, а надзор физичко јемство. — Још једна устава: Оксфорд и Кембриџ су мале вароши. Младић није, као код нас, бачен у вртлог искушења једне престонице, принуђен да седи кући и на умни рад без телесних вежбања, забава су му позоришта, кафана, булевари, свет-

ске примамљивости, разговор и уживања. У Оксфорду нема потњега живота; университетски надзорници после девет сахата пролазе кроз све улице и могу улазити у сваку крчму и јавну кућу. Раскалашни иду у Лондон или у оближња села; мој пријатељ ме уверава да је половина ђака целомудрена. Једина им је махна пиће; пре педесет година, пијанство је владало овде као и у највиших друштвених редова; а сад је и овде и тамо пијанство ретко. — И још нешто корисно: ђак, као и ученик, остаје добар протестант; или је побожан, или бар поштује веру. На сто младића, које је мој пријатељ распитивао, само су двојица били атеисте; седамдесеторица су либерални протестанти (Broad church), а остали High church-у и Low church-у, једна што воли лепе церемоније, свечане обреде и приближава се пизеисму, друга је сасвим калвинистичка и иконопоклоничка.

Предавања трају три године; у првој се понавља оно што се у школи учило. — Прва два испита су нарочито граматичка и језичка; а чине се из два или три грчка и латинска писца, писмених задатака на латинском и грчком језику у прози и стиху, и неколико питања из Еванђеља и Библије. — Трећи се испит чини из истих предмета, само посматраних с нове тачке гледишта, чисто критичкога историјскога и философскога. — Сем тога ђак бира између четири завршна испита, једнога из математике, другога из физичких и природних наука, трећега из књижевности и старих језика, четвртога из модерне историје, законознања и политичке економије. — Ако не положи испит, ђак може да пређе у други колеџ и изнова да учи; после другога неуспешнога покушаја, ђаци обично напуштају Велику Школу. — Две су врсте ђака. Classmen-и се спремају за корисна звања, и могу доћи до великих звања на Универзитету, у Цркви и иначе. Pass-men-и, — и ови чине већину, — уче Велику Школу да се дохвате дипломе (они присуствују само пропитивањима професорских помоћника, а никако професорским предавањима, и ограничавају се на

што мању меру учења). — Ово образовање даје добре математичаре (нарочито у Кембриџу) или хуманисте. Од једно десет година губи се рутина; савремена наука и модерне идеје полако улазе у школу. Нове су катедре створене, друге су проширене. Видите списе Стенлејеве, Џоетове, славну књигу *Есеји и прегледи;* Макс Милер, индијаниста, предаје овде историју и философију говора.

То је све споља; главно је увек познати морал, начин мишљења, главну наклоњеност у човеку. Како живе ти младићи и шта они воле? — Одговор се може добити ако се остане овде шест месеца, — место личнога уверења ево три књиге о обичајима чију истинитост утврђују и моји пријатељи: *Пенденис* од Текереја; *Том Браун у Оксфорду* и један мали весео роман са сликама *Доживљаји г. Вердант Грина.* — Прво, пошто су Оксфорд и Кембриџ места где се састају синови виђених породица, то и ове вароши имају карактер оних који се ту уче; енглески је университет у многоме погледу клуб младих племића или бар богатих младића; многи скоројевићи шаљу своје синове на университете једино за то да њихови синови вежу лепа познанства; неки од сиромашних ђака или обична рода бивају удворице својих другова племића, који ће им доцније у животу бити од велике користи. И сами университетски обичаји подржавају ту разлику у редовима. У неким школама племићка деца имају засебан сто, нарочито одело, разне ситне привилегије. Замислите такав један режим у каквој великој школи француској.

Писац *Тома Брауна* наводи да у Сен-Амвросију има нарочита група сиромашних ђака, врста полублагодејанаца servitors које њихови богати или племићи другови гледају увек преко рамена. Код нас у Политехничкој Школи, ђаци не знају за имена благодејанаца; њихова су имена позната само једноме одбору који се обвезао да имена неће казати; то су тананости равноправности. Овде се, напротив, много полаже на положај и богатство. „Лакејски дух и обожавање новца, вели писац *Том Брауна*,

то су наши најраспрострањенији и најстиднији пороци", у Оксфорду као и у осталим крајевима Енглеске. — На другоме месту, говорећи о своме јунаку, он додаје: „Његов нагон, жалосно је рећи, казивао му је већ да се Енглез стиди сиротиње, и да вам се ваља, сем ако човека врло добро не познајете, претварати као да је он безгранично богат новцем." „Кад би Црни Кнез био овде, вели једна личност у роману, он би променио своју девизу: Jch dien (Ја служим) у ову: Ја плаћам." — Многи младићи имају годишње по 500 фуната стерлинга и више, то им је за џепарац; сем тога трговци им отварају кредит. Они сматрају да им част налаже да троше, да представљају; они имају коње, псе, бродове, собе су им лепо и раскошно намештене. „Винари из Лондона набављају им ликере по 25 динара боцу, и по педесет динара дванаест стакала вина. Цигаре их стају две гвинеје фунта; ананаси, воће из стаклених вртова, најређе зеље износе се на њихове трпезе." Њихови ручкови су као код великих гурмана; у еквипажама иду те проспају новац по оксфортским крчмама и крчмама у околини. „Дању лове, јашу добре коње, играју билијара докле се каванска врата не затворе, онда навале на карте; и у својим собама, уз пунч и друга топла пића, картају се докле не клону од умора."

Учење им не смета; прве године нарочито мало има посла. „Дванаест предавања недељно од по два сахата. Нови Завет, прва књига Херодотова, друга из *Енеиде*, прва из Евклида; поред тога два сахата дневно рада; у подне, најдаље у један сахат, све је свршено; нема споредних радова, као задатака, стихова или других вежбања. Средњи ђак не мора да се спрема; он је раније све то изучавао; унапред зна шта ће се предавати." Отуда има много слободна времена као код нас у првој години права. Под таквим погодбама ваља бити врло прилежан и амбициозан па да се озбиљно ради, а број таквих је врло мали. Остали иду за својим наклоњено-

стима, и ту се разлика између темперамента енглеског и француског врло јасно види.

У Француској је темпераменат пре времена зрео; код ђака, затворена између четири зида, уобразиља се распламти за време досаде; погибни ваздух великоварошки продре до њега; слободни разговори старијих ђака и слободна књижевност доврше своје; често ђак лудо мисли да се ваља постати човеком пре времена. Из стеге у најширу слободу престоничкога живота, заразни примери, корист од тога што га нико не познаје, и онда на свакоме јавноме месту многобројна искушења. Уз то и јавно мнење је сасвим попустљиво; оно му скреће пажњу на умереност и укус; оно осуђује отворено само пијанство, велику поквареност, ниске дуготрајне везе које могу да се заврше браком; јавно мнење одобрава несташлуке. Мени је говорила једна мати овако: „Ја знам кад моји синови иду у Анијер, али се чиним да то не знам.“ Будите тактични, умерени, пажљиви; у томе, као и у свакој другој ствари, светски морал ништа не прописује. Младић не зна да на тај начин најгоре пропада снага, да се срце квари, да се после десет година таквога живота изгуби половина воље, да ће у мислима бити увек после незадовољан и тужан, да ће унутарња снага и полет омекшати или сасвим пропасти. Он себе оправдава говорећи да човек мора од свачега пробати да би све сазнао. Фактички он се учи животу, али врло често губи енергију, топлину душе, подобност за рад, и, у тридесетој години добар је за чиновника, паланчанина, дилетанта или рентијера. — Овде, колико сам могао ја видети, човек остаје читавији, пре свега што је потчињен дисциплини, што се над њим више бди, а мање искушења има, а и за то што је јавно мнење, усмено или писмено, много оштрије. Јавно мњење ће одобравати пијанство, али не трпи поквареност. Књига као што је Мирежов *Чергашки Живот*, ушла би у исти ред са лупешким романима, и сматрали би је као сликање неваљалаца, савршених блудника и полуваралица. У три поменута романа,

пристојност је у највећој мери сачувана. У *Том-Брауну* види се да неколико раскалашних богатих младића имају своје драгане у једноме селу; али их за то куде чак и многи њихови другови. Код три јунака види се како се јавља тиха наклоњеност ка блудници; али, они се сами устављају и устављају их за времена; а и сами раскалашни младићи сматрају за рђаво дело завести невину девојку.

Отуда ово двоје помаже овим начелима. Прво, рано се развије љубав и жеља за браком; млади се заволе, често од двадесет година, а често се после неколико година ожене. Друго, јака је, популарна и готово општа наклоњеност за телесна вежбања. У томе погледу, на университету наставља се школа. — За њих су најзанимљивији послови играти крикета, веслати, једрити, имати псе и учити их лову на пацове, пецати рибу, ловити, јахати, терати кола са више парова коња, пливати, песничати се, мачевати се, а у последње време, служити као добровољац војску. — Ова занимања не иду с учењем; Платон је одавно још у својим Дијалозима казао да се живот мислиоца и атлета не слажу. По тврђењу једнога странога научника, који се дуго бавио у Оксфорду, дубља филологија и философске науке тешко се прилагођавају овде само зато што ђаци сувише много једу и сувише се служе својим мишићима.

Спортови су врло добри излази за јаку и силну младалачку снагу, па и овде, као у школи, супарништво служи за подстицај. Сваки колеџ има свој чун, својих осам веслача и једног крмара, одабраних и постепено спреманих. Пет шест недеља пред трке почиње вежбање. Том-Браун мора за трку да пребради дванаест до двадесет миља дневно на реци, да рано вечера бајата хлеба, много меса и врло мало вина; да не пуши много; две чаше пива дневно, да рано леже, а никад доцне да вечера. Првих дана је човек сломљен, последњих умире од жеђи; за време трке напрезање је тако силно да може лако прснути какав крвни суд, многи после трке имају

несвестицу и не могу да говоре. Цео је Оксфорд на тркама, универзитетска омладина и грађани; кад чунови полете одушевљена гомила трчи за њима и дере се, задихана, скаче преко јарака, гаца по води, претура се и пада у воду. — Ваља читати опис трке па онда схватити озбиљност и одушевљење тркача. Последњи је тренутак, онај који претходи топовском пуцњу који означава полазак, врло свечан. „Кратка минута? Ви не бисте заиста тако говорили кад бисте били у чуну, осећали како се срце пење устима и како вам се тело тресе као у падавици. Оних шездесет секунада, ако вам је првина да веслате у веслачкој трци, вере ми, читав су живот... За првих десет удараца веслом, Том је и сувише страховао да учини какву погрешку да не осети, да не чује или да не види. Сва душа његова бејаше се слепила за леђа човека пред њим, његова је једина мисао да иде по такту и да сву снагу уложи у сваки удар весла... Зар није величанствено видети првога веслача, како се као муња савије, једно за другим, на весло, леђа угнута, стиснути зуби, а све тело од кукова се миче правилно као каква машина?“ Трубе јече, кликање је све силније као грмљавина, а везени рупци се лепршају. У вече, победиоци се часте у великој колечкој дворани; држе се говори, пљеска се, пију се здравице, певају се заједнички песме, бурно весеље; јасно је да се таква победа жели као некада палмова гранчица у старим олимпијским играма. — Свет се још више забавља у месецу марту када бивају трке на Темзи између две групе веслача са два универзитета; у Лондону се читава два дана само о томе говори.

Овакво телесно вежбање носи собом и извесне грубе обичаје. Ђаци и грађани се песничају у разним приликама по улицама. — Али, у замену за то, овај гимнастички и атлетски живот има ту двогубу корист што слаби раздражљивост и умирује уобразиљу. Сем тога, кад се доцније развија душевни и умни живот, душу подржава здравије и снажније тело. Младићи који се

шетају у традиционалноме оделу (кратка црна хаљина и пљосната капа) здрави су и снажни, лепа и крупна стаса, јаких мишића и добро развијени, и, по моме мишљењу, много мирнија и мање заморена лица него у наших ђака...

...Двадесет година се уводи реформа и опажају се знатна побољшања. Сада у већина кембричских колеџа, професори се могу женити; на часове могу долазити дисиденти и католици. Мање се лудује за веслањем; неједнакост међу ђацима разних класа мања је; у неким колеџима трошкови за јестиво мањи су и смањују се. Оксфорд престаје мало по мало да буде аристократски клуб, атлетско училиште, свештенички и англикански конзерваторијум; на путу је да постане модерна школа, лајичка и либерална академија...

У два сахата свечаност у великој универзитетској дворници. Одело је смешно, као оно кад се код нас деле награде најбољима међу најбољима; говор на латинскоме језику као некада у Сорбони; позоришни комад у енглеским стиховима који је саставио и чита награђени ученик; реч је о сер Џону Франклину; стихови су реторски. Пет или шест одличних странаца добили су почасну титулу доктора права, in jure civili; они изговарају „*ин џоуре сајвајлај.*“ Енглез један, помињући Цезареве речи: Veni, vidi, vici, изговорио их је овако: *Венај*, *вајдај*, *вајсај*, на то му је мој сусед приметио: „Никада Цезар није могао изговорити такву реченицу“.

У вече је експериментално предавање и читање из физичких и природних наука, у једноме музеју, пространој згради у готскоме стилу, коју су прилозима градили па још не саградили. Жене се туда шетају у гомилицама у руху отворене и упадљиве боје; многе младе, и с усеченим струком под грлом, носе наочари. — Непријатне су неке ситнице; али све скупа, варош, зграде, околина, просто су дивни. Прошао сам већ сву варош; па и дан дању ходам сâм у сумрак по њој. Толико колеџа, са својом црквицом опасани зупчастим зидовима, оно разноврсно и многобројно неимарство из свих доба, у готскоме стилу, у Тудоровом стилу, у стилу из XVII века, ова широка

дворишта попуњена киповима а у средини извор воде, они стубићи што парају плаво небо на врховима зграда, они испресецани прозори, или уметнути у извајаноме крсту у стилу Обнове, оне предикаонице од резана камена, на сваком углу улице какав шиљати звоник, толико лепих облика у маломе простору! Ту је природни музеј где су сабрани радови и изналасци шест векова. Камен, остарео и окрњен, само достојанственије изгледа. Човек се осећа добро међу старим стварима! Тим пре што је ово стење само старо, није напуштено или порушено, као у Италији, већ побожно очувано, понављано, и вечито, од постанка, у рукама богатих, паметних и достојних чувара. Зидове покрива бршљан; уз стубове вијугају се орлови нокти; пољско цвеће покрива врхове свих зидова; а бујна трава, брижљиво негована, шири се готово до под сводове галерија; иза црквице види се цветни врт, хиљаде расцветаних ружа. — Тамо даље, на крај вароши столетна дрва граде шеталиште; испод њихових грана две брзе реке теку; преко обала очи се пријатно одмарају на росним ливадама. Тешко је замислити величанственије растиње, богатије зеленило умерено златицом, красуљком, дивљим киселаком, сивом травком, растуреним по оној зеленој маси. Поље је у највећој раскоши своје бујности. Нека се сунце само мало јавне, поље је онда дивно; рекао би човек лепо стидљиво, срећно девојче које подиже с лица свога вео. Дан се примиче крају, а беличаста ретка магла диже се изнад поља; под њом река мрко одсева; тишина је свуда; да се не чује звоњење звона са Христове Цркве, никад човек не би рекао да је у близини једне вароши. Учење је овде прибрано и поетично!..

Шетња по Магдален Колеџу; не умарам се у дивљењу ових старих грађевина окићених бршљаном, оних зупчастих звоника, оних крстастих прозора, оних широких четвртастих дворишта од чијих је сводова начињено шеталиште као оно у талијанским манастирима. После подне, сем једног два ђака, у њима нема никога; ништа није пријатније од ове неимарске, песничке, недирнуте усамљености где се не јавља идеја усамљености, рушевина

и смрти. Под горостасним брестовима пасу мирно стада јелена; широк пут вијуга између обе реке а крај њега најлепша дрвета. Оксфорд је у некадањем морскоме дну; отуда она мекота, она свежина, оно несрављено богатство у зеленилу. У Уорчестер-Колеџу језерце, по коме плове лабудови, кваси зелену траву окружену цвећем. — Свуд кедрови, горостасни тис, храстови, тополе са својим правим деблима и зеленим лишћем; с гране на грану висе орлови нокти; велики вртови у Сен-Џону, мали врт у Уедхему су ремек дела у својој врсти, више него уметност, јер су их радили природа и време; може ли човечија вештина да створи нешто онако лепо као што је група савршених дрвета старих триста година?

Кад се врати у варош човек промени своје мишљење гледајући поново неимарство; и оно има триста година, чини се да је израсло из земље онако исто као и дрвета; тон камена се прилагодио клими; старост им је дала нешто величанствености које има само природа. Не види се она механичка правилност, званичност; сваки се колеџ развијао за себе, свако је доба по своме начину зидало: овде оно четвороугаоно здање Христове Цркве са зеленом травом, водоскоцима и степеницама; тамо близу бодлејенске књижнице, скуп зграда, извајаних улазака, високих звоника са торњићима ишараних и накићених, кубета са стубићима. Црквица је понекад у малом саборница. У више колеџа трпезарија је висока шездесет стопа и на сводовима, личи на лађу у цркви. Дворана за световање, сва у староме извајаноме дрвету, може се поредити са нашим старим дворницама за зборове свештеника. Замислите живот једнога наставника, једнога помоћника професора у једноме од ових споменика, под резаријама древеним у готскоме стилу, пред прозорима у стилу Обнове или средњега века, у сред најоштрије раскошности и најтананијега укуса, снимака, бакрореза, дивних књига. У вече, силазећи низ степенице, кад светлост трепери на оним тамним предметима, човек би рекао да ходи по каквој позорници...

Ништа овде недостаје, ни лепоте уметничке, ни

природне свежине, ни озбиљни и величанствени утисци историје. Мало час, шетајући се по колеџима, помињали су ми имена старих ђака, и то славних, Вајклифа, Црнога Кнеза, сер Валтер Ралеја, Пајма, Хемидина, владике Лоуда, Ајртона, Адисона. Код сваке зграде *Вођа* показује датуме и осниваче, имена оних који су улепшавали, рестаурирали зграде. Сви ти стари људи као да још и сад живе; јер је њихово дело наджнвело њих и траје. Мудре изреке из старих времена исписане су на латинском по зидовима; на једном сахату изнад бројева који означују сахате, чита се ово: Pereunt et imputantur. — И опет није ово мртва или мирна варош; модерно дело довршује и увеличава античко дело; савременици, као некад, помажу својим грађевинама и поклонима. Кад човек прегледа у бодлејенској библиотеци рукописе драгоцене књиге, Ван-Дајкове, Лелијеве и Кнелерове портрете, наиђе на галерију скица и оригиналних цртежа од Рафаела и Мекел Анџела, где живот, осећање нагога, величанствено безбоштво из доба Обнове, блесну са несравњеном отвореношћу; галерија је плаћена седам хиљада фуната стерлинга, Лорд Елдон је дао сâм четири хиљаде. — Походио сам две три куће професора, неке су налик на старе француске палате, неке опет сасвим модерне и красне, свуда доста цвећа и весели изглед. Најстарије, под ликовима претходника, угодне су по данашњем схватању. Кад их упоредим са кућама наших научењака, са оним крлеткама на трећем спрату какве великоварошке куће, оним жалосним становима у Сорбони, ја мислим на ону суморну и тесну зграду нашега Колеж де Франса. — Сироти Французи! Ми живимо у логору! Ми постојимо тек од јуче, нас су упропашћавали с оца на сина Луј XIV, Луј XV, Револуција, Царство. Ми смо били рушили, ваљало је све изнова зидати. У Енглеској садање поколење не кида са пређашњим: реформе се слажу на установе, те садашњост, ослањајући се на прошлост, наставља.

И. Тен.

(Превео с францускога J. J.)

СРБИЈА

(О НАЗИВУ СРПСКЕ ДРЖАВЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ)

Г. Стојан Новаковић у својој најновијој књизи: Устанак на Дахије 1804 (Београд 1904), пише на стр. 200: „Што се тиче употребе имена Србије, о томе је добро писао В. Карић у његовој „Србији“ (Београд 1887) стр. 475 и д. Именом су се тим обично служили иностранци да обележе не целокупну отаџбину народа српског (којој би једино то име по правди могло припадати) него оно што су кад Срби држали под својом влашћу. С тога је то име, према судбини државе српске, припадало најразличнијем саставу области и веома различитим границама, данас једним а сутра другим. *Срби се сами тим латинским именом своје земље у старо време нису никад служили*, именујући своју државу разним начинима. У Даничићеву „Рјечнику из књижевних старина српских“ име се *Србија* и не налази у реду речи извађених из старих српских споменика.“

Истина је да су Срби у Средњем Веку своје државе „именовали разним називима“ (већином по земљи или скупу земаља: хумска земља, српске земље и т. д., или по области: Босна, Зета и т. д.), али је нетачно тврђење Новаковићево, да се „Срби тим латинским именом своје земље у старо доба *нису никада служили*“. У Даничићеву Рјечнику заиста нема речи *Србија*, јер ње нема ни у једном од оних споменика, који су били објављени, кад је Даничић радио и издао свој Рјечник (1863—4 год.). Али у домаћим изворима, који су доцније објављени, има, колико ја знам, *три места*, где је стара Рашка Српска Држава названа *Србијом*.

У једном од најстаријих рукописа, у коме је житије Св. Саве од Доментијана (ср. Годишњица 7, 1885, 104—5;

Споменик 3, 1890, 58, 62), има на 70 листу, испред приче о преносу Немањина тела у Србију, овај напис: ѡ прѣзвитерствѣ светаго Савы и ѡ прѣнесеніи мощіи прѣподобнаго Сумеѡна *вь Срьбію* молюніемь сына его курь Стефана (Starine 5, 1873, 10).

У служби преносу тела Св. Саве из Трнова у Милешево 6 маја 1237 год. има једна стихира, која (у рукопису од 1600 год.) овако гласи: Вь Егуп'тѣ дрѣвлю на роукоу дѣвичю носимь бѣсов'ска трѣбишта потрѣсова, *вь Срьбію* пакы Савоу послаль еси.... (Гласник 63, 1885, 31). Те речи преписане су из службе преносу тела Св. Саве и у службу Св. Сави за годишњи помен и гласе, по рукопису с почетка 14 века, овако: Вь Єгуп'тѣ дрѣвлю на роукоу двичоу носимь бѣсовьскаꙗ трѣбища потресова, *вь Срьбию* пакы, Саво, послаль єси..... (Споменик 3, 1890, 171).

Према овоме се види да је *име „Србија" познато било* у Рашкој Српској Државн и да су њени становници и тим именом кадшто називали своју отаџбину.

Реч Србија неће бити да је постала од латинског назива Serbia, као што мисли Г. Ст. Новаковић, него је она свакако направљена према грчком. Назив *Σερβλία* налази се већ у 10 веку (Порфирогенит, Ed. Bonn. III 145 и д. = Rački, Documenta 273—4 и д.), али већ у 12 веку називају грчки писци Српску Државу *Σερβία* (Ана Комнена, Ed. Bonn. I 437, II 273). Тај назив за Српску Државу задржан је и помиње се кадикад и у 14 (Грегора, Ed. Bonn. 148, 169, 556) и у 15 веку (Дука, Ed. Bonn. 17, 208). Од грчког назива Српске Државе *Σερβία* (та реч се у Византији у то доба изговарала Сервија) постала је *Србија* наших старих споменика.

Ст. Станојевић.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД.

Незнани Гост, од Драгутина Илића.

„Незнани Гост“ је драма из седмога века која би се могла испричати као народна прича: „Била тако једна жена, па имала сина“... Једна наивно страшна приповетка са ћуком који кобн, са неизбежним чарачем, са много клетава и крви, много смешног патоса, у гломазним и несносним стиховима, који парају уши и стално личе на рђаву прозу.

Два племена, Борићи и Ратковићи, завадила се око неког чудотворног врела које лечи све болести. Настала дуга, крвава борба, у којој се нарочито одликовао Будислав, син Влканин, из племена Борића. Млад и снажан, он је немилице тамано Ратковиће, светећи погинулог оца и браћу. Али, у једној од најстрашнијих битака, Будислав угледа пред собом, на пољу покривеном онакаженим телесима, једну тајанствену бледу прилику, сузама окупану, која се

Над трупинама плачући спотицала.

И прилика плакаше и плачући говораше: „Безумници, шта то радите? Коме је потребна крв коју проливате? Коме је богу угодна запевка уцвељених мајака? Освестите се, и љубите се, и праштајте један другом!“ И Будислав, видев Незнаног Госта, разумеде да је дотле веровао у лажне Богове, да проливање крви не може бити циљ у животу, и да треба праштати и љубити свога ближњег. И он зађе по своме племену проповедајући љубав и праштање. Али Влкана, мајка његова, не мисли тако. Њој су Ратковићи убили мужа и брата, она неће да зна за Незнаног Госта и његову науку, она хоће освету и крв, и ако је мир закључен. Кад Будислав, на њен позив, не хтеде одрећи се Незнаног Госта и поћи

у рат, она га прокуне, и отпочне се светити на свој начин. Док Будислав блуди по горама и састаје се са Дубравком, ћерком Просегоја, из племена Ратковића, Влкана не седи скрштених руку. Она прво побије овчарске псе у своме племену и баци их у чудотворно врело, а обеди Ратковиће да су они учинили то богомрско дело. Затим ухвати Дубравку и саопшти јој да ће само тако постати жена Будислављева, ако закоље свога брата Горазда. Срота девојка, кад види како стоји ствар, реши се да убије брата, а затим да полуди... Тако и учини. Изроди се велика забуна и метеж. Будислав употреби ову прилику да изговори једну беседу против богова. Најзад јурне на Перунову статуу и обори је. Братственици га убију, а над његовим мртвим телом појављује се бледи Незнани Гост — Исус. Влкана замане секиром на Госта, али је нека незнана сила омете и секира засече свештену липу. И најзад, како је рекао Едмонд Абу, завеса пада, и комад с њоме.

Као глумци из „Хамлета“, који су са истим успехом играли „трагедију или шаљиве игре, историске, пастирске, пастирско шаљиве, историско-пастирске, трагично-историске, трагично шаљиво-историско-пастирске игре“, Драгутин Илић потрудио се да са једнаким успехом осакати језик и стил у свима својим делима, у драми, приповетци, критици, алегорији, визији, апотеози... Да ове особине није показао и у „Незнаноме Госту“, ја о тој драми не бих ни говорио; толико је слаба као драма; али овако сматрам за *дужност* рећи коју реч о његовом језику и стилу, јер се не сме допустити да поле пристојан књижевник пише варварским језиком и стилом општинских ћата.

* * *

Има неколико генерација наших књижевника који су у српску књижевност, поред неких добрих ствари, унели беспримерно аљкав стил и погрешан језик. Сваки је од њих био уверен да је геније, и да му не треба никаква студија. никакво литерарно образовање. Младим

људма препоручивали су да ништа не читају — јер иначе могу изгубити оригиналност. Каква спрема, какво литерарно образовање! Човек је геније или није. Ако није, не помаже му никаква студија; ако јесте, не треба му никаква спрема. Вук Караџић није положио матуру, али је имао генија, па је препородио српски језик и правопис. Сима Милутиновић није свршио филолошки факултет, али је имао генија, па је речима које је сам сковао „натрљао нос свима филолозима“. Шта више, најбољи је доказ да је Сима био велики геније што је ковао речи које нико не разуме, јер њему, као генију, није могао бити довољан овај бедни српски језик којим се служимо ви, ја, и остали смртни. С тога, млади човече, не читај ништа Све што створи твој геније биће добро. Буди, као Сима Милутиновић, господар језику, а не његов слуга. Пусти на вољу своме генију да кује нове речи и проналази старе, а природа нека чини своје. Тако смо, са сличним теоријама, дотерали дотле да смо имали скулпторе који су „изучили“ скулптуру у Гранд Хотелу, прелиставајући илустроване новине, музичаре којима су наредници војне музике оркестрирали композиције, и песнике који нису знали ни језик, ни основне потребе стила и стиха. Нема сумње да је Драгутин Илић упао у једно тако друштво, бар у почетку, а већ после — природа је учинила своје.

Од Ђуре Јакшића, даровитог али и најнеукијег од старијих признатих песника, примио је монотони и безизразни десетерац са преломом на петом слогу, и велику љубав према галиматијасу који се, у истини, код Ђуре доста ретко јавља. Ова љубав пратила га је у свима разнородним књижевним екскурзијама његовим; па и сад, у последњим делима, опажају се трагови његови...

Ево неколико примера. *У Вукашину* царица и њена дворкиња разговарају о сновима:

> Та сан је сан, а јава :...
> Куд снова нема она борави,
> А сан се тамо само намеће,
> Куд му се јава с пута уклони.

У Јаквинти:

Тишина ова немо изгледа.

У Незнаном Госту:

Бози ти збиља даше видовност и да чујеш,
Што њихна штедра рука смртноме никад неће.

У Вукашину (цар Урош говори о Вукашину):

Мрамора ладног танки стубови
Од лажне клетве чудно дрхташе. —
Леденим дахом давне прошлости
Уз Алтомана лажну потврду,
Хтеде да себи крила сакује.
Са њима у вис да продужи лет,
Ал заман, други за њега је свет,
Куда га данас сабор остави —

—

Па ова слова тако китњаста
Тек Боривоја руку казују
Што хитрим летом везе спћано!

—

А косе ове седо искуство
Дозволи, краљу, да ти прозбори.

Ја ове стихове већ знам на памет, али још нисам успео да их разумем. То је просто ређање речи, без везе, без икаквог смисла, са граматичким погрешкама и непојмљиво рђавом стилизацијом, у стиху за који би бози збиља требали да нам даду видовност,

Што њихна штедра рука смртноме никад неће.

Изгледа да све то пише странац који је погрешно запамтио неке речи, па их употребљава баш онда кад не треба. Шта може значити кад се каже да „тишина *немо изгледа*“?

Шта могу значити стихови:

Леденим дахом давне прошлости
Уз Алтомана лажну потврду
Хтеде да себи крила сакује?

Или:

Мрамора ладног танки стубови
Од лажне клетве чудно дрхташе?

„Од лажне клетве“ значи на овом месту „лажне *заклет*-

ве", јер се Вукашин лажно *заклео*, а није никога лажно *проклео* — *лажно* проклео!. Очевидно је да те две речи немају исто значење; али то ништа не смета г. Илићу. Он ће често, кад му ради стиха затреба, одузети некој речи први слог, макар она због тога добила друго, или изгубила свако значење. Тако у *Јаквинти*:

> Ја мрзим тога Радословића
> Што *божно* само љубав простире.

Или у *Незнаном Госту*:

> Мој отац веру *глави* са домом Просегоја.

Или:

> И кад ватрени коњиц *мамно*....

Често његове речи не значе ништа, но ви сами морате у њих унети смисао:

> ...Ако се Урош опет превари
> Те почне својом *мирном навиком*
> *У* овој борби да нас изравна.

Што значи, без сумње: „Урош је мирољубив, па ће нас опет измирити".

Најчешће пак Драгутин Илић набаца речи не осврћући се на њихово право значење, на нијансе у језику, заборављајући да за сваког савесног књижевника не постоје синоними. Јаквинта говори о народу:

> Докле му ласкаш, *обожава* те,
> Ко *царица*, кад га руком потапшеш

Или у *Незнаном Госту*:

> Гусала *громки* глас...

Или:

> ...И кад ватрени коњиц мамно
> Ко вихар *летне* амо,
> Осећам како са мном *у корак лети*, *броди*.

Ја мислим, да је, од познатијих књижевника, само Драгутин Илић могао у три стиха направити оволико погрешака. Пре свега реч мамно не значи ништа; треба помамно. „Ко вихар летне" не може се рећи, јер је реч „летне" сувише слаба кад долази после речи „вихар".

Не лети се у корак, него се иде у корак. Али кад се већ лети, макар и у корак, не може се у исти мах и бродити.

Таквим језиком пише Драгутин Илић, тако он годинама сакати српски језик, не знајући га и уносећи у њ речи за које само он мисли да су потребне, као: коварство, затравити, ревно (суревњиво или ревносно, како кад затреба), присега, збуњен недоум, мирба и т. д.

Из горњих примера, поред језика, могли сте видети колико вреди и његов стил и стих. Још само један пример.

Виден.

Ма од куд Будислава заведе, старче, он?

Будимир.

Говоре: *од искон....*

Кад би у Илићевој драми и било вешто изведених сцена и карактера тачно оцртаних, она би се, са оваким језиком, тешко одржала у српској литератури; без тих особина, она неминовно мора пропасти. Људи од укуса, људи који воле наш језик и познају сласт његову само по дужности узимају у руке Илићеву драму. Она је једна литерарна загонетка. Једино ми је чудо да за двадесет година рада Драгутин Илић није нашао на човека који би му рекао истину, који би показао колико је мало уметности у његовој драми, где се јунаци стално пореде са орлом који „поносно кликће над горама“, а љубавници с лептиром, а љубавнице с цветом око кога облеће лептир; — који би изнео сву ругобу његовога језика, не зато да Илића и њему мање или више сличне поправи, него да спречи наивне младе људе да не пођу путем њиховим и не распућкају оно дара и интелигенције што им је природа дала...

Књижевност мора бити писмена, или је неће ни бити.

М. М. Ракић.

ОЦЕНЕ И ПРИКАЗИ.

Ветеринарски Гласник — лист за марвено лекарство и сточарство. Орган марвено-лекарског удружења. Излази у Београду један пут месечно под одговорним уредништвом Петра Д. Тодоровића. Лист уређује одбор а цена му је на годину за Србију 10 динара, за иностранство 12 франака или круна.

Привредно благостање прва је и главна погодба за *културно* развиће народа и *финансијско* јачање државе, а једна добра половина те народне привреде лежи у сточарству. Од колике је важности добро унапређено сточарство, биће нам одмах јасно само кад напоменем још и то, да сточарство није само најважнији *новчани извор* нашем народу, него је и *главна храна* свију нас, а наше здравље зависи, на првом месту, од добре и здраве хране (меса и млека). Дакле, од здравих производа сточарства непосредно зависи и здравље људства, јер, у колико је сточарство запостављеније, у толико људству предстоји већа и опасност по здравље; прво због евентуално боље хране, а друго због непосредног додира, пошто се сточне заразе и болести лако преносе и на људство.

Према овоме, марвено лекарство исто је тако потребно као и људско лекарство. Тако се ово и схвата у свима напредним државама, где меродавни фактори проницавошћу својом увиђају, да од материјалног благостања зависи не само наш опстанак него и естетичко-интелектуални развитак људства. Па како стојимо ми са марвеним лекарством и његовим уређењем — рђаво!? Према познатој индолентности наших меродавних фактора, можда би још много рђавије стојали да није Србија стицајем околности ступила у ветеринарску конвенцију са сусед-

ним државама и тиме себе обавезала: да набави бар онолики број марвених лекара колико је потребно за преглед здравља бар извозне стоке! — Штетно је и нерационално ову струку ограничавати на вршење само ветеринарско-полицијске службе при извозу стоке, као што то код нас бива и биваће. Потреба и делатност марвеног лекарства засеца веома дубоко у народну хигијену и привреду, с тога ветеринари не треба да се налазе само на извозним тачкама, него свуда у народу, код одгајивача и потрошача, т. ј. по варошима, варошицама и селима, јер то захтева не само потреба народне привреде и хигијене него и сам практични задатак ветеринарства, који се и састоји у томе: 1) да савесно прегледа све врсте меса и рибе што се људству за исхрану продаје; 2) да прегледа сву марву која се на пијацу износи ради продаје било за клање, приплод или мужу[1]; 3) да лече стоку и сузбијају сточну заразу; 4) да поучавају и упућују одгајиваче и извознике о неговању и чувању стоке, о расама и укрштању, о распознавању болести и указивању прве помоћи, итд.

Искуством утврђено правило, да се прогрес у народној привреди и хигијени не може ни замислити без приватне иницијативе, коју државна никада не може заменити већ само допунити, увидели су једном и наши ветеринари, па су се удружили, основали марвено лекарско удружење и покренули свој Ветеринарски Гласник „у коме ће третирати сва научна питања из ветеринарства и сточарства и пружити народу поуке из марвеног лекарства и сточарства; да сузбијају погрешна мишљења заинтересованих лица и бране своје сталешке интересе". — И ако је тај програм прилично непотпун, ипак је сама ова иницијатива наших ветеринара за сваку похвалу, а лист за топлу препоруку, јер је велики доказ,

[1] Мени је познат један случај да је несавесан сељак продао болесну козу музару и купац, у место да је млеком од те козе своју децу поправио, они су се још и поразбољевали!

да су они овим показали добру вољу и савремен правац, а остало доћи ће само по себи и програм допунити.

Што се тиче самог уређења овога листа, нисмо најзадовољнији, а као најглавније имали би напоменути то, да би требало повући много оштрију границу између садржине: *академског* рада за поуку лекара и *популарног* рада за поуку одгајивача; на овоме последњем, по моме мишљењу, требало би радити *много више*, јер је корисније за привреду и хигијену а и за опстанак самог листа, који ће, свакојако, зависити од броја читалаца. Друго, ако се одгајивачи обавесте о *општем* знању из науке о ветеринарству и сточарству, онда ће и *стручно* знање уродити већим плодом, т.ј. лекари ће (посредством обавештених одгајивача) много брже и са већим успехом постизавати свој циљ, нарочито при сузбијању сточних зараза. — У противном случају „Ветеринарски Гласник“ промашиће своју мету. Ако узмемо у обзир још и то, да код нас нема марвено-лекарског прираштаја из нижих ветеринарских школа на српском језику, онда је ово моје мишљење оправдано, у толико више, што наши лекари могу (и треба) да црпе и траже савремену поуку из научних зборника и строго стручних часописа оних академских зналаца ветеринарства и сточарства, на чијем су језику свршавали више или велике школе своје струке[1].

Гв. М. Клајић.

---

[1] Ради примера узмимо рад под насловом: „Гунтурај, Ждребељак‘ и „Болести наше стоке“. Рад у првом чланку изложен је нејасно и са претераним терминизмом, тако да се њиме неће користити ни образован лајик а толи прост одгајивач; међу тим, други чланак написан је тако, да се њиме може користити сваки писмен човек. Према овоме, изгледа ми, да је први чланак намењен за поуку самих лекара ! ?

БЕЛЕШКЕ.

КЊИЖЕВНОСТ.

Као пригодну књигу о Стогодишњици Српског Устанка под Карађорђем проф. Андра Гавриловић штампао је, у издању г. Мите Стајића, *Црте из историје ослобођења Србије* (Београд, штампарија П. Јоцковића, стр. 131 у 12⁰, цена 1 динар). — „Црте“ су састављене из пет раније штампаних чланака у „Годишњици“, у „Споменику Срп. Краљ. Академије“ и у „Народу.“ Нов је у њима само Предговор, састав баналан и одвећ претенциозан. У чланцима се претресају поједина питања из доба 1804—1815 године, а Предговором би писац хтео да покаже да су му ти радови научни и од вредности. Али тешко да ће му когод веровати, поред свега што тамо вели: „Кад су први пут штампане, црте су ове претходно пролазиле кроз зналачке руке најпозванијих судија, по чијој су препоруци и усвајане.“ Јер и многи од ранијих Гавриловићевих радова такођер су пролазили кроз руке „најпозванијих судија“, па су ипак из штампе излазили као најгрубље недотупавности, као радови без вредности. У свима историјским и литерарно историјским радовима Гавриловићевим, претходна критика, критика употребљеног градива, јесте слаба страна. И она је овде још слабија. Она је овде слабија него у ком било другом његову раду, поред свега тога што му је овде лакше било оперисати са градивом на српском језику него тамо где је тога било на грчком, латинском, немачком, француском, италијанском и др. Ове су му „Црте“ најслабији рад како у погледу ресултата тако и у погледу обраде употребљеног градива. Јер није довољно само хтети писати расправе, него и умети их писати. Г. Гавриловић, на пример, поред толикогодишњег рада, још не уме да одвоји поуздано градиво од непоузданог, нити може да схвати како дедукција у историјском раду може бити допуштена тек пошто је карактер догађаја и појава свестрано испитан и објашњен. За њега није ништа лакше него да из каквог, па ма то био и потпуно непроверен податак, изведе „поуздан“ закључак, из кога је готов да

даљим дедукцијама изводи нове, на којима ће засновати своју расправу. А томе је узрок и непажња и непознавање претходних радова у историјском испитивању, оних других осем простог прибирања градива. Стога он потпуно греши кад из два три податка извађена из Фрушићевих „Новина Сербски“, из неколико нејасних Сарајлијиних речи у његовој „Троје годишњој историји“ и према записками врло сумњиве вредности не мисли само да констатује Карађорђевића буну 1815 год., него још хоће да протумачи и узроке њене. Исто тако није тачно и потпуно је погрешно кад он у чланку „У очи Нове Године 1809“ мисли да му је довољно имати два податка за два догађаја, за један у Студеници и за други у Београду, па да створи суд о душевном расположењу српског народа у Србији, с којим је ступио у Нову Годину 1809, јер оба догађаја носе на себи локално обележје прилика и места где се догађају, те због тога не носе у себи потребну карактеристику за оцену целокупног народног расположења у Србији. Према томе Г. Гавриловић греши из незнања што предмете са штурим градивом не обрађује као „слике“, у којима ће писмени подаци бити основ слика, који ће се допуњавати на основу тачног познавања прилика из оног доба. Истина, такав рад нема претенсија да је научан, али је ипак похвалан и за препоруку, јер се њим баве и највећи модерни историчари у других народа. Само и у том случају писац при обради мора бити много пажљивији него се Г. Гавриловић показао при изради ових „Црта“, које, да останемо у његовој слици, нису цртање него мазање, тешко, усиљено, и често бесмислено. Читање „Црта“ у место да забавља, јесте досадно; не само да ће читалац наћи мноштво контраста у општем суду о оном добу, него и на многе бесмислене фразе. А још најгоре је кад писмен читалац види да писац оперише с изразима чије значење ни сам не зна. Јер само незнање њихово и неразумевање посла могло је довести до употребе израза: „стилистика народна“, „економска политика“ (о којој тамо нема ни речи), „расположење активних чинилаца датога тренутка“, „оштрина разлике која се показује из упоредног сазнања или уочења двеју слика“, „хармонични завршетак у приказивању стањаововог знатног краја Немањићке државе“ и т. д. и т. д. Ту има и нетачности и бесмислица, као што је страшна бесмислица и она да је, по казивању Г. Гавриловића, Главаш у октобру 1808 године у студеничком

крају „предложио, можда, *драстичне* мере за непокорне“. Главаш предложио *драстичне* мере?! Зна ли Г. Гавриловић шта ово значи? Он не зна какву је страшну инфамију бацио на сиромаха Главаша!

Мала Библиотека. — „Мала Библиотека“ у својој 64. и 65. свесци дала је једну застарелу и преко допуштене мере досадну, бледу и расплинуту моралну „историјску жалосну игру у пет чинова“, Грилпарцерову „Јеврејку Толеђанку“, у натегнутом преводу Јована Грчића; у 67. и 68. свесци је Г. Чеде Мијатовића „Сиромах Марко“, на врло наиван и старински начин, сладуњавим „поетским“ језиком, испричана историја једнога Црногорца који је убио себе и своју ћерку која га је осрамотила.

Нове књиге. — XII коло књига Српске Књижевне Задруге, Београд, штампано у Државној Штампарији Краљевине Србије, 1903: 79, *Драматски списи Јована Ст. Поповића*, књига друга 8⁰, стр XI,+147. — 80, *Песме Бранка Радичевића*, књига прва, 8⁰, стр. XXVIII+159. — 81, *Причања Вука Дојчевића*, скупио и сложио Стјепан Митров Љубиша, књига друга 8⁰, стр. XXXIV+137. — 82, *Светле слике*, написао Драгутин J. Илић, 8⁰, стр. 168. — 83, *Са острва*, приповетке Ива Ћипика, 8⁰, страна 244. — 84, *Приповетке Алфонса Додеа*, с француског превео Душан Л. Ђокић, 8⁰, стр. XXIX+156. — 85, *О Херојима*, написао Тома Карлајл, са енглескога превео Б. Кнежевић, 8⁰, стр. XV+326. — Мала Библиотека, у Мостару, 1904, издање и штампа издавачке књижарнице Пахера и Кисића, 16⁰: Св. 64. и 65., Грилпарцер, *Јеврејка Толеђанка*, историска жалосна игра у пет чинова, с немачког превео Јован Грчић, стр. 121, цена 0,80 дин. — Св. 67. и 68., Чеда Мијатовић, *Сиромах Марко*, стр. 131, цена 0,80 дин. — Св. 69, М. Серао, Е. Кастелнуово, Ђ. Верга, *Из Италије*, приповетке, с талијанског превео С. А. Поповић, стр. 72, цена 0,40 дин. — Св. 70, Др. Светислав Стефановић, *Скице*, I, стр. 73, цена 0,40 дин. — Bibliothek ausgewählter serbischer Meisterwerke, mit literar-historischen Einleitungen herausgegeben von Dr. Friedrich S. Krauss, Band III, Um hohen Preis!, ein bürgerlich Trauerspiel von Branislav Gj. Nušić, übersetzt und für die deutsche Bühne bearbeitet von Dr. Friedrich Krauss, Leipzig, Bibliographische Anstalt Adolph Schumann, 1904, стр. 119. — Roda Roda,

Der Gespan von Semberia, Drama in einem Akt, autorisierte Bearbeitung des „Knez od Semberije", Branislaw Gj. Nuschitsch, Wien, 1903, Österreichische Verlagsanstalt F. et O. Greipel, стр. 15. — Roda Roda, Dieser Schurk', der Matkowitch!, Wien, 1904, Österreichische Verlagsanstalt.

ПРЕГЛЕД ЛИСТОВА.

Срђ. — Као што смо се надали и ту наду изразили у нашем приказу „Срђа" (С. К. Г. 1902, књ. V. бр. 5.), овај симпатични дубровачки часопис постаје сваким даном све бољи. Кад су се прве свеске појавиле, ми смо могли мислити да њихова неинтенсивна садржина и невешт распоред прилога у њима долази од оскудице у спреми материјала за лист који је нешто изненадно почео, или уопште од журбе и неспретности која је разумљива при почетку сваког предузећа. После је било јасно да узрок лежи мало дубље, врло много у старим и архаичним принципима којих се главни чинилац редакција нашао за добро држати при уређивању свога листа. Неразноврсност садржине, слаба обрада прилога (нарочито песама и приповедака), оскудица у преводној књижевности нарочито модерних приповедака француских и руских, неједнак распоред прилога, од којих су неки по читав број заузимали, увођење и стално одржавање рубрике шарада говорили су довољно у прилог томе. Друге године, односи у редакцији се променише. Г. А. Фабрис постаде стварни уредник листа, и ствари пођоше видно на боље. И ако је уређивање овог листа тежак посао кад је домаћих снага мало а евентуални помагачи с поља заузети толико својим пословима да не могу у довољној мери пружити потребне и дужне помоћи (све су ове околности важиле и за прву годину „Срђа", ми то знамо), ипак је „Срђ" био добро уређиван у овој години, и добио карактер модернијега листа избацивањем рубрике шарада, оживљавањем старих и уношењем нових рубрика. Круг сарадника се у исто доба проширио, и поред старих Дубровчана којима је у овом листу највиднији представник Г. В. Адамовић, јасни и пријатни писац популарних чланака из прошлости Дубровника у којима увек има доста новога и оригиналнога, дођоше и други, млађи Дубровчани, корисни почетници у потребним рубрикама, и, поред ових, још и познати књижевници из Мостара и других српских места.

У овој години, у трећој својој години, „Срђ“ иде још боље. Оригиналних приповедака има више него што их је пре имао, и бољих. Два су овећа прилога овога рада почела ове године: „Из ренесансе“ од Г. В. Трипковића, професора у Котору, и „Освета“ од једног иначе сталног сарадника „Срђа“ који се крије под псевдонимом M. de Valois. Остављајући да о првом спису говоримо кад буде отштампан као што се надамо да ће бити, могли бисмо овде напоменути само то да је у овим сликама из бокешког живота у којима има доста детаљних и интересантних опажања која у осталом закриљују и иначе оскудну интригу, фабулу, тему што обично чини главну ствар у приповеткама, стил нешто тежак и без течности, што јако отежава читање. Друга приповетка, „Освета“, која мање више верно али доста куражно слика дубровачки живот XVI века, писана је течно и лако, и даје се доста пријатно читати, и ако јој интерес није врло јак. Приметити се може да је, у причању Пијерка Пуцића о својој љубави, излишно онолико понављање врло старе и нелепе фразе „ја те љубим“ које долази дотле да целу Пијеркову тираду доводи до формалне конјугације овог злоупотребљаваног љубавничког глагола; као и то да је незгодно да говор многих лица у овој приповеци буде у дијалекту, а говор кнеза дубровачког (ваљда за то што је овај кнез) у чистом књижевном језику. Од преводне књижевности, у овој се години наставља познати роман Фогацаров „Данијеле Кортис“; жалити је само што уз то нема и краћих преведених приповечица, као што су оне од Чехова и Мопасана, које је лањске године врло лепо преводила гђица З. Б. Песме нису врло јаке у овој години „Срђа“, и то изгледа мало чудно у овој необичној сезони кад се толико пишу песме, и кад ми у Београду скоро сваки дан видимо у излозима књижарским по једну нову збирку песама; врло је добро што је преведен онај дивни Арвелов сонет као и одговор на њ, само је штета што га преводилац није превео у стиху кад тако добро стихом влада. Од већих чланака ваља поменути онај о Јану Хусу од Г. К. Мајкића који је још лане почет, и у којем писац популарно излаже рад великог чешког реформатора у времену кад је писање о Хусу актуално. Од старих дубровачких рукописа штампа се ове године „Лијечник и за невољу“, познати Молијеров комад у преводу на дубровачки дијалекат и преради из XVIII века од М. Тудишића или М. Бријера Деривоа. Ових је радова било

у „Словинцу“, и „Срђ“ добро чини кад тај рад свога претходника наставља. Оцене и прикази, као покаткад и белешке, оскудни су. За то носе одговорност и наши књижевници одавде, који су, као и наша читалачка публика, чудновато равнодушни према овом симпатичном листу дубровачком.

Караџић. — Као што оном момчету које је из шале плашило сељаке узвиком „ето вука“, нико није хтео веровати кад је вук стао на њ одиста нападати и оно, први пут истинито, викнуло како је дотле од беса чинило, тако смо и ми до сада били склони помало не веровати уредништву „Караџића“ кад је оно неколико пута објављивало да ће ускоро престати са издавањем овог корисног часописа. Ствар се, међу тим, као и са оним момчетом, променила, уредништво је сад коначно изјавило да се једном на свагда прашта са својим читаоцима, и ми који смо се досад са не много разлога мало скептично односила према оваквим изјавама уредништва, увиђамо да код уредништва то није био бес, ни шала, него да је оно одиста улагало много „труда, муке и трошкова“ да устраје на свом предузећу у пркос мудрој изреци да се „силом ништа не може“. „Караџић“ одиста престаје, и наша научна књижевност, на жалост, остаје без и једног фолклорног часописа, што се апсолутно не може дозволити. Мора се наћи начина да се и даље сличан лист крене и одржи, и да се још пуније и богатије уређује; у Београду, а не у Алексинцу, ако је то могуће.

„Караџић“ је досада излазио четири године, почевши од почетка 1899, а с прекидом у години 1902. Многи су корисни чланци, оригинални или преведени, о значају и проучавању општег и српског фолклора излазили у њему. Много је било и прилога у њему о појединим питањима из нашег фолклора; међу овима нарочито прилози Г. Г. Т. Ђорђевића, В. Вукасовића, Ј. Томића, М. Смиљанића, Л. Рђића. Врло су добре биле рубрике „Српске народне приповетке“, „Народно предање у местима“, „Животиње и биље у народном предању“, где је, по нарочитом систему, било бележено пуно интересантних мотива из народних предања, приповедака и др.; могло би се само замерити, донекле у осталом, што приповетке ове врсте нису биле пропраћане примедбама у којима би се указивало на везу и сличност њихову с другим народним приповеткама, бар нашим ако не туђим. У приказима и

оценама, леп је број дела о фолклору приказан, и страних и српских.

Јоријева ћерка, од Д'Анунција. — Пре кратког времена представљана је у Риму нова трагедија Габриела Д'Анунција: La figlia di Jorio (Јоријева ћерка). Судећи по критикама великих римских листова, та трагедија, ма да главну улогу није играла Елеонора Дузе, за коју Д'Анунцијо пише своје комаде, имала је успех као ретко која драма.

Радња ове трагедије догађа се међу полудивљим сељацима у Абруцама. У првом чину три сестре младога пастира Алиђиа раде на разбоју, спремајући платно за свадбу свога брата. Алиђи долази и тужи се мајци како га мори чежња за планином, за горском слободом. Напољу се, међутим, чује галама и у собу утрчи једна девојка, Мила, ћерка „врача" Јорја, која бежи испред гомиле сеоских момака, младих и жељних Милиних дражи. Мила богоради за помоћ и, кад се за њу заузе Орнела, сестра Алиђијева, Алиђи се реши да јој помогне: метне домаћи крст на праг, после чега ниједан од сељака није имао смелости да уђе. У другом чину Мила станује с Алиђијем у планини у једној колиби, њих двоје живе као брат и сестра. Али мало по мало Алиђи заборави на своју вереницу, и, кад једном Орнела долази к њему да га опомене на дужност, он је опоро отера. Напослетку долази и стари Алиђијев отац, жељан да види лепу Милу. Отац и син се заваде и Алиђи убије оца секиром. У трећем чину нарикаче певају тужбалице над старчевом лешином. Оцеубица треба да буде кажњен смрћу, али мајка ублажиће му болове, дајући му један напитак који се обично давао кандидатима за губилиште. У том тренутку појављује се Мила, решена да спасе свога спасиоца Алиђија: она себе оптужује за убиство старога оца Алиђијева. Светина то једва дочека; место Алиђија Милу воде на губилиште, и, у заносу од напитка, Алиђи је проклиње заједно са светином.

Колико год да ова трагедија има драматичности, њен успех више је спољашњи него психолошки. Полудивљи сељаци говоре с више говорничке вештине него какав адвокат; свуда преовлађује ритам, звук речи и декоративна намештеност.

— У Паризу почео је излазити феминистички часопис „La femme d'aujourd'hui". Позван од редакције тога листа, познати француски књижевник Марсел Прево дао је у једном чланку своје мишљење о питању које ће интересовати и наше читаоце: шта читају и шта треба да читају младе девојке.

Један песник рекао је, вели Прево, да смо од истог материјала од кога су и наши снови, а младе девојке, до данас искључене од реалног живота, црпе из своје лектире исто толико материјала колико и из фактичког живота. Према томе младе девојке вреде исто толико колико и књиге које читају. Обично нема никаквог паметног принципа у питању шта девојке треба да читају; једини је принцип да девојке не треба да признају да су читале извесне књиге. То јако деморалише, јер се забрана извесних књига од стране девојака схваћа само као конвенционална. И оне, не марећи много за њу, читају што им дође под руку. Сем тога, за девојке постоје и нарочите публикације и новине, које изазивају подсмех и у самих својих читалаца, девојака, јер се непрестано обраћају девојкама које још носе кратку сукњу. Историјска и друга научна литература, сем можда неких мемоара, девојкама је савршено неприступачна, јер немају довољно претходне спреме. За девојку од седамнаест година остаће одвећ апстрактна и теоретичка, на пример, књига Албера Вандала: Наполеоново ступање на престо, коју ће књигу мушкарац, ђак, истих година читати с највећим уживањем. То је с тога што се девојке не осећају у вези ни с прошлошћу ни са садашњошћу. Оне живе негде у облацима. Девојке не читају новине или бар, по конвенционалним обичајима, не треба да их читају. Пред њима не говори се о политици, а то значи не говори се о савременој историји. Држи се да је смешно с девојкама разговарати о једном светском догађају као што је, на пример, револуција у Панами. Према свему томе, девојке или читају егзалтиране, незнатне, досадне књиге које су разглашене као опасне, или читају књиге које разумеју рђаво или никако.

Није лако решити проблем шта треба да читају младе девојке; нарочито у данашње прелазно доба. Прево неће да набраја дела и часописе из којих ће девојке добијати своју душевну храну; он поставља општи принцип да девојкама не треба забрањивати читање романа, али треба међу њима одабрати такве који ће за девојке бити

литерарна настава. При избору књига треба пазити да девојке не читају дела која се обраћају само на машту а нису чисто литерарна. Тако би требало допустити читање романа Џорџа Елиота, а строго забранити већину романтичних глупости у којима толико уживају енглеске девојке. Потребно је да се девојке систематски упознају са свима или бар већином дела једнога писца да би стекле појам о дару и особинама пишчевим; девојке треба да упознају писца у његовом времену, у историји духа тога времена. С тога оне треба да сазнају каква је личност био у реалном животу писац чије идеје примају. Такво читање не замара него постаје методичко и поучно уживање. Треба престати са системом који у делима класичара не трпи реч amour, већ је замењује са невинијим изразом tambour. Ситничарски је не допуштати девојкама да у књигама читају оно што чују сто пута у свакидањем разговору. Сем романа Прево препоручује какав ваљан часопис који читаоца упознаје са реалним животом и доводи га у везу са животом његовога доба. Историја, етнографија, и сва дела која популарно излажу природне науке најбоље су књиге за младе девојке. Али само ваља пазити да такве публикације иза популарног излагања не крију вулгарност. Девојкама треба давати да читају само најбоља дела најбољих писаца. Кад је њихов дух образован таквим делима, оне ће саме умети чувати свој укус од књига које су дошле у моду а немају вредности.

Власник и уредник, Богдан Поповић.
Капетан-Мишина ул. бр. 12.

СРПСКИ
КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.
Књига XI, број 8. — 16 април, 1904.

КАКО СЕ МУЛА-МЕХМЕД ОЖЕНИО.

Није било шехерлије, чак ни дјетета шехерскога, које није видјело и познавало мула-Мехмеда, чувенога продавача најбољега млијека, најбољега зеља, а, при томе, најдужега и најгрлатијега човјека у Мостару. Отегнут у висину пуна два метра, одјевен у пљеснату, стару антерију, широких, висећих рукава, у загаситомодре, широке, сличне женскима, димије, са упљесканим фесом на ћошкастој глави, чија је велика плава кита падала му по раменима, и са огромним шкипарама — напулама на голим ногама, корачао је он чаршијом (а причају, да му ни један корак није био краћи од метра), носећи на леђима пуну врећу а на глави пуну зембилу свакаква поврћа. Носећи, свраћао је и застајао пред свима већим дућанама и магазама и нудио је муштерије са таком виком, да се разлијегало по свој чаршији и лијепо се у трећу махалу могло чути. За његова посла глас му је вриједио небројена блага. Он се поносио њиме као паун перјем и није се обзирао на све пријетње појединих газда, које су га хтјеле тужити полицији и молити, да му забрани викање, пошто су били научени помало прилегнути иза ручка, а ниједан није био тако тврда сна, да га мула-Мехмедово грло не би могло разбудити. Поменуте газде љутило је и то, што је око мула-Мехмеда увијек пристајало по читаво јато дјеце, великих

обожавалаца његових, а пошто су и дјеца дречала за њим, галама је била ужасна, те ни мртваце не би пустила да мирно почивају. Мула-Мехмед је необично волио дјецу. Не само да се није љутио, кад би га опколили као медвједа и помагали му викати, него ни онда кад би покушали да се нашале с њиме: да му, кроз широку ногавицу, пусте гуштерицу у димије или да му, на сред чаршије, свежу какву стару канту или старо сандуче за ногу. Не. Њему би чак било необично без њих, јер онда готово не би имао с киме разговарати. И ако му се навршило четрдесет и пет година, никада није ни покушао приступити друштву својих вршњака (осим при продаји зеља) нити с њима што проговорити. Од жена је бјежао као од ђавола, а на дјевојке се није хтио ни обазирати. Само су му дјеца били прави ахбаби. Пошто би распродао зеље и подмирио све муштерије, најволио је отићи с њима у какав сокак, прекрстити ноге на земљи (на земљи му је било најмилије сједити, не тражећи ни сандука ни столице, те му је с тога и био сав тур земљав) па се распричати. Са особитим заносом причао је дјеци: колико му која крава даје млијека, какво воће рађа му у башти и уздисао је још само за добрим, бијесним коњима, што им пјена удара на уста, и за богатијем, госпоцкијем хаљинама, што су извезене чистим златом и свилом. Вајкао се узгред, што и њему Бог није дао какав стари чирак из којега, ако се добро потаре, искочи Арапин и испуни човјеку све што зажели, премда је, кришом од матере, купио више од двадесет таких чирака и вазда их трљао узалудно. Дјеца су опет њему причала о својим домовима, хвалећи се и прилагујући. Причала су о својим јелима, нарочито о халви, о коњима и другоме, при чеме је мула-Мехмед непрестано жвакао и стењао слушајући. Најпошље су га частили духаном, — јер он није пушио него само туђи духан, — и пунили му лулу из неколико кутија, па би, након свега тога, заметнули игре. Мула-Мехмед није могао срцу одољети а да и сам не заигра с њима. Изуо би и он напуле, потпасао димије

појасом и као парип почео поскакивати уза њих, уживајући у томе, ако му по тројица, један на другоме, скоче на леђа, или му подбаце што год под ноге, да се изврне.

По свршетку игара увијек је био необично задовољан. Пошавши кући смјешкао се и правио још веће кораке него обично, млатајући унаоколо дугачким рукама, а велика, плава кита са феса витлала му се по ваздуху и тукла га по раменима.

Мула-Мехмед био је једно велико, старо дијете. Остао је иза оца нејак, у осмој години, самац са матером, у приземној, трошној кућици, са малом баштом, без икаква другог имања. Мати му је била једна од оних старих, мушкарастих жена, што су знале бити и домаћин и домаћица у кући. По смрти мужевљевој она се није хтјела никоме наметати ни молити за помоћ. Сама је продала неколико непотребнијих ствари из куће и купила краву. Продајући млијеко, зеље и поврће из баште и ткајући туђе безове, исхрањивала је и себе и сина. Хранили су се, додуше, слабо, готово самим хљебом, сиром и млаћеницом, али су опет излазили на крај, те им је недјељно могао и преостати по који грош, кога је она пажљиво везала у крпу и чувала у своме староме сандуку „да јој се у невољи нађе“. Кроз три године сакупила је толико, да је могла купити још једну краву, поправити маховинасти кућни кров, који је прокисавао и покрпити на тавану и басамацима неколике даске, што су још одавна иструхле. Кашње је радила још више, те је скупила толико да је могла и двије краве купити, ако би јој ове устегле млијеко, или, Боже сачувај, крепале. Мехмед, — тек кашње прозвани мула-Мехмед, — свесрдно јој је помагао у томе, те је он и разносио млијеко муштеријама, а зеље и поврће продавао. Због тога није хтио похађати ни школе ни мејтефа, па, и кад је одрастао, остао је при своме староме послу. Матере се бојао и слушао је. Све новце што би од муштерија добио, предавао је у вече њојзи и једва ако би сакрио

по који новчић, у жељи да их накупи толико да може опет узети какав стари чирак и опет покушати срећу са трљањем, не би ли му Арап излетио. Мати је опет била необично строга према њему. Није му дозвољавала ни часа да беспосличи, или да се састаје са јаранима. Ако ништа друго, а оно је морао окопавати башту. У вече, прије акшама, морао је бити код куће и помагати јој да сӳче памук на цијеви или да упреда свилу. Кад је стасао за женидбу, чувала га је још више. Бојала се да се, случајно, не би састао с којом дјевојком, па да му мозгом не заврти. А нипошто није хтјела да се ожени за живота њезина. Десило се да јој се некаква родица преварила и дозволила сину да се ожени, па се прије године дана поинадила са невјестом и, не обзирући се ни на што, син је оставио матер и одселио у другу кућу. Мула-Мехмедова мати бојала се сличне несреће.

— Вазда је мушку на вриме да се ожени, — говорила је сама себи, — а док сам ја жива, не треба му... Кад умрем, нико му не брани.

С тога му је забранила да ни зеље не смије продавати пред кућом у којој има дјевојка, а, да јој боље запамти пријетње, привезала би му и по два-три шамара. Од ове навике није се могла одвићи ни кад је мула-Мехмед почео старити и, не гледајући на просједе длаке у поткресаним му брковима, једнако би му, у љутини, везала шамаре, што је он сасвим мирно и не протествујући подносио. Ради тога бјежао је он од жена, а на дјевојке није смио ни помислити. Ради тога се клонио и јарана, бојећи се пецкања, и прибјегао дјеци, док се најпошље сасвим није навикао на њихово друштво и завољео га.

Морамо напоменути, е се налазило људи, који су мула-Мехмеда наговарали, да се ослободи материне тираније. Највише га је наговарао Тахирага, рођак му, онај исти, што је због жене своју матер оставио. Готово свакога петка он га је свраћао у дућан, тобоже да га части духаном (а мула-Мехмед отишао би за цигаром

духана чак на Буну) и тада би га озбиљно почео савјетовати.

— Како те није стид, — вели му благим и ласкавим гласом, — ти стар чојек, више од четерес' година, па да слушаш тако и још да једеш шамаре... Ти радиш, а њојзи дајеш паре... Она је домаћин, а ти, мушка глава, па роб...

— Свèдно је мени, — одговарао је мирно мула-Мехмед, отпуштајући димове кроз нос. — Она је мати, па је и старија... А зар не сми мати своје дите ударит'? Ја сам њезино дите, па нек' бије, неће ми очи избити... А мени је драже, што се она стара за кућу... Ја њојзи дам паре, па сам сèрбез сèрбезу̀на... Никаква верема немам на глави: нит' се мислим шта ћу купит' ручку, ни вечери. Ја сам у кући к'о мусафир један... А она је мати, старија је, па и треба да је домаћин...

— А што ти не да да се ожениш? — упадаше Тахирага мало јаче. — Други твоји јарани имају кућу дице, а ти ни кучета ни мачета. Ништа лише нема од своје жене... Ех, да знаш болан, како је слатко с њоме...

Мула-Мехмед отпуштао је димове и слијегао раменима.

— Не би се ја оженио нипошто, — одговараше. — Што ће мени жена? Мајка ми скуха и ручак и вечеру, опере ми хаљине, очисти кућу, помузе краве, уреди све. Шта ће ми ко други?

— А загрлит' жену, а пољубит'?

— Све је то ситно... За све ти то ја не би пјан поигр'о. Нек је мени мајка жива и нек је кућа у реду, а друго ми сад не триба.

Тако су, најпошље, сва наговарања и сви савјети Тахирагини и других остали без успјеха. Шта више учинили су да се мула-Мехмед све чешће уклањао од њих и све више тражио дјецу. Мати га није могла видјети како се разговара̓ и игра с њима, па ни забранити му, а дјетиње игре и дјетињи разговори били су му најпоћуднији.

И мула-Мехмед живио би тако до гроба, нити би му икада пало на памет потужити се на садашње живовање или пожелити друго, да га изненада не задесише јади у кући. Негдје испред Бајрама, зар због великога посла, презебе му мати и разболи се. Сјутра дан по Бајраму испусти душу и оде Богу на истину. То управо порази мула-Мехмеда. Над мртво тијело материно наднесе се потрешен и уплакан и тако поче запомогати, да се четири махале узбунише и мало и велико диже се на ноге, да се распита: каква се то у шехеру несрећа догодила?

Први дотрча мула-Мехмеду Тахирага и, угледавши како се превија и помаже, притрча му, па га поче дрмусати.

— Који ти је ђаво? Што ричеш толико? — љутито га запита. — Хоћеш ли читав шехер узбихузурити? Чује ти се глас на крај шехера к'о аскерска борија, па свит мисли да је чудо некакво.

— А зар није чудо, кад ми је ма́јка умрла? — кроз плач запита мула-Мехмед. — Шта ћу ја сада кукавац црни? Ко ће ми краве пазит', ко ће кућу чистит', ко ће вечеру готовит'? Камо липе среће да сам ја умро! Да устане сада не би жалио кад би ми опалила сто шамара...

Тахирага га узе за руку и као дијете поведе у другу собу. Понуди му и цигар и припали га, па сједе према њему.

— Има још људи, па им умру матере, а нико не проводи тога кећилука к'о ти, — поче га тјешити блажије. — Не може ни она сто година живити.

— Могла би сто година. Има још жена, па живе сто година, — упаде мула-Мехмед тужно климајући главом.

— Божија је најстарија, а он је наредио да сада умре, — окоси се Тахирага. — А свачеме има плаћа, па ће бит' и том твоме дерту. Липо ћемо ми тебе оженити, па ће све бит' ухасуљено.

Мула-Мехмед скочи, као шилом убоден.

— Ја се женит'? — запита поплашено. — Јок, ћи-

таба ми!. Ја ти н' умим са женом. Волим све радит' него се оженит!...

— А како се други људи жене?

— Нек се жени ко хоће, а ја, валахи, нећу. Шта ћу ја са женом јегленисати? Чини ми се, да је погледам, свезала би ми се уста... Јок, ефендум!... Није жена за мене.

Пошто су стару сахранили и пошто су минула још два дана, Тахирага опет оде мула-Мехмеду и опет га поче савјетовати.

— Чујеш, болан, ја сам ти наш'о и жену, — рече. — Бисна, савизна, што очи виде, ваљаће! Млада, плаха, једра, а удовица! Нема јој ни тридес' година. Прич'о сам јој о теби, каз'о сам да имаш кућу, дви краве, башчу, а да имаш и пара... Каз'о сам јој како си ти добар и да она може бит' домаћин у кући, к'о што је била рахметли мајка, а ти да ћеш слушат'... И све сам јој прич'о и фалио те, док ми није рекла, да ће поћ' за те... „Само да се видимо", вели, „па ћу одма с њиме!"

Мула-Мехмед отегну шијом и узви обрвама.

— Ја сам ти каз'о да нећу, — рече. — Џаба си говорио. Не знам ти ја ш њоме... Други дан jàли би утекла она од мене, jàли ја од ње.

— Па окушај.

— Нећу.

Након пуна два мјесеца, састадоше се опет. Тахирага је видио, да му је узалудно говорити првих дана по смрти материној. С тога се одлучио, да га пусти нека се промучи мало око крава, око уређивања куће и баште и тек онда да му спомене. А за то вријеме ишао је једнако Мунта-хануми, удовици једнога сиромашнога постулџије, те јој је једнако хвалио мула-Мехмеда, учећи је, како ће разговарати и шта ће све радити с њиме.

— Ех, како је у кући? — запита Тахирага мула-Мехмеда при новоме састанку.

— Зло, — уздахну мула-Мехмед оборивши главу. — Види се да домаћице нема. Ја музем краве, ама не могу ни половину млика да умузем колико рахметли ма́јка,

Хлиб купујем у чаршији, ама ми није лезетли к'о домаћи. Све ми у кући пекснно. Ех, да ми је мајка још жива!...

— Не може кућа бит' без женскога чељадета, — дочека Тахирага живље.

— Не може, — уздахну и мула-Мехмед.

Тахирага се осмјехну.

— Па ето, сад се жени, — рече. — Видиш и сам да ти не ваља тако. Ожени се и буди к'о чојек.

— Нема ту ништа, — упаде мула-Мехмед брзо. — Како ћу ја са женом?

Тахирага му се примакну ближе и ухвати га за руку.

— Липо ћеш, — рече. — Ја сам ти каз'о да сам ти наш'о жену. Ваљана је, добра је, па ће ти сва кућа пропивати, а краве ће ти три пут више давати млика... Кад је видиш, помахнитаћеш. А има и она нешто мало пара и доније ти у чепзу: три тенџере, ћилим, пун сандук руха, пет сахана, један јорган и једну кокош. Зар је то ружно?

— Није ружно, — одговори мула-Мехмед отежући, — пуно је то.

— Па хоћеш ли је узет'?

— Нећу.

Тахирага скочи и премјери га оштрим погледом.

— Па шта ти хоћеш? — викну набусито. — Ја ти све наш'о и ухасулио, а ти тако... Мислиш ти да сам ја твој кењац па да џаба лажем жени? Она хоће, укабулила је, а ти ту растежеш... Какав је то угурсузлук?

Мула-Мехмед погледа га уплашено и саге главу, као да се и од њега надао шамару. Учини му се, у тај мах, као да слуша рахметли матер како бјесни и сикће, па клону и занијеми, исто као некада пред њом.

— Што не говориш? — запита Тахирага бјешње, хватајући га за раме. — Што си ушутио?

— Ама шта ћу? — готово шапатом запита покуњени мула-Мехмед. — Како ћу?

— Отиђи јој и разговори се с њоме, па одма води дома. Ја сам то све с њоме уредио. Ти води дома, а ја

ћу отић' у кадије и свршит' винчање без вас. Окушај неколика дана и са женом, па ако не узбегенишеш, а ти је пушћи. То је барем лахко.

Тахирага је говорио све то јаче, заповиједајући, а сиромах мула-Мехмед, навикнут читава вијека на послушност, није смио ни помислити да се и даље опире.

— Ама шта ћу говорит' с њоме? — запита још тише, а сав се савио у клупче.

— Смисли се наприд и говори шта хоћеш. Ено јој куће у Пелину сокаку, друга врата на ливу страну, како свренеш са чаршије. Куцни у капат и зови је. Говори ш њоме како знаш, па одма зови и води дома. За винчање не брини. Кажем ти да ћу ја с кадијом свршити...

Мула-Мехмед се диже и погледа га испод ока.

— На сто... отићу... прошапта полазећи.

— До шјутра све да буде хазур, — дрекну Тахирага за њим. — Ако ме привариш, запамтићеш!

Као шибано псето, тако је и мула-Мехмед погружен ишао кући. Нити се освртао куда, нити се обзирао на дјецу, која га звала у сокаке на игру, него је, као и обично, газио крупним корацима и млатао рукама унаоколо, непрестано мислећи о Тахираги и његовој пријетњи. Матере је нестало и мула-Мехмед је држао као нешто сасвим природно, ако му се, мјесто ње, нашао сада неко други који ће заповиједати, нарочито кад му нико ближи ни срошнији није од Тахираге. А Тахирага је одлучно тражио да мора говорити са Мунтом удовицом и он је морао говорити хтио не хтио.

Али шта ће говорити? Тахирага му то није казао, а то је оно најтеже. Никада прије није говорио са женскадијом, па како ће сад уједанпут стати са једном удовицом очи у очи и позвати је да пође за њим? Чиме ће почети? Да има когод да му макар једну ријеч напомене, лакше би било, али овако...

Мула-Мехмед поче се присјећавати свога разговора са Тахирагом и шапатом понављати ријечи што му их онај говорио;

— Добра је... ваљана је... и краве ће дават' три пут више млика... А има и пара и доније у чепзу: ћилим, три тенџере, сандук руха, пет сахана, јорган и кокош...

Споменувши кокош, мула-Мехмед удари се руком по улупљеном челу и, од весеља, прескочи преко нечијега дјетета.

— Сад знам како ћу почет', — Отићу ја њојзи и заметнути јеглен, а кад заметнем јеглен дâко ми слети с језика и друго што триба...

Дошавши кући хитно улети у авлију и потрча ћумезу, у коме је, савивши главу под крило, мирно почивао стари пијевац, најтачнији будилник рахметли мајке мула-Мехмедове. Брзо отвори врата на ћумезу и, након велике муке, зграби за крило пијевца, који је необично кријештао отимајући се, па га извуче.

— Сад си мој, — рече поносито. — Сад ћеш ти мени ваљати!

Затим подера парче и онако подеранога паса и тиме увеза пијевцу ноге. И лијепо га узе за ноге, па поносито, као ванредан плијен какав, понесе га кроз чаршију.

Заустави се тек пред Мунтиним вратима. Била су то стара, искрхана врата, са зарђалим алкама и саломљеним мандалом. Стара стреха изнад њих изломљена, шупља, а једна овећа, црна плоча искривила се и изгледаше као да ће тога часа пасти. Мула-Мехмед, зазирући од ње, приближи се вратима с друге стране и лагано, плашљиво закуца алком...

— Ето је! — збуњено прошапта, када зачу како преко калдрмисане авлије заклепеташе нануле, а срце поче јаче да му бије.

— Ко је? — запита иза канатаситан, женски глас.

— Ја сам... мула-Мехмед, — одговори он више шапатом и, једнако зазирући од оне плоче, приступи вратима још ближе.

Канат се мало одшкрину, а иза њега провири ље-

пушкаста глава Мунтина, подбрађена великом, жутом јеменијом, чији јој первази пали до очију и по образима, и сакрили јој пола лица.

— Шта ћеш? — запита тихо, гледајући му право у очи.

Мула-Мехмед се збуни. Отегну шијом, прогута пљувачку и окрену главу у страну као да би да угледа некога за собом.

— Ја сам дош'о, — поче замуцкујући, — да те запитам нешто. Ево сам донио једнога пивца, а чуо сам да у тебе има кокош... Па, бива, ако је мунасип, кад је у мене пивац а у тебе кокош, да трампимо...

Мунта се одмаче од каната и грохотом се засмија.

— Па с тога си дош'о? — запита. — Због једне кокоши, па се толико мучит'...

— Нисам ја само с тога дош'о, — опет замуца мула-Мехмед. — Има ту још хесаба...

— Каква хесаба?

Мула-Мехмед спусти пијевца на тле и рукавом од антерије отра крупан зној, који га бијаше облио по челу.

— Ех, не знаш ти моје јаде! — уздахну. — Мајка ми је умрла, па сам сад к'о сироче...

— Умрла је и моја, — окреса она брзо и опет га престријели оним чудним погледом, који он никако није могао издржати.

— Ама није теби к'о мени, — дочека мула-Мехмед. — У мене имају дви краве, па ји нема ко да музе... Ја музем, ама сам невишт, па ми не дају пуно...

— А ти нађи кога другога!

Мула-Мехмед тужно заврти главом.

— Није ни то све! — дочека. — У мене је и своја кућа, ама је нема ко уредити... Краве похелаћиле авлију, а нема ко да очисти... У собама ми се залегли, да опростиш, миши...

— Купи мишарицу, — опет упаде она.

— Ех, није то тако лахко, — окоси се мула-Мехмед, прибравши се мало. — Ја сам ту смислио друго. — Не може се 'вако, а ја...

Па гурну ногом у пијевца, као да му је сметао, и погледа је.

— Је ли теби Тахирага шта говорио? — запита готово осорно.

— Јес', — одговори она мирно.

— Е, што ти је он говорио, то ти велим и ја, — дочека још осорније. — Не могу ја отезати ни извијати, вего ти то кажем, па ако хоћеш хоћеш, а ако нећеш немој.

Она обори очи и поче се играти бошчом.

— Он ми је говорио пуно, — прошапта. — И липо је говорио...

Њезин говор осоколи мула-Мехмеда. Он се исправи толико, да главом умало не обори ону плочу на стрехи.

— Е, и ја ти липо говорим, — викну. — Ево мене, а ето тебе, па смисли и, ако хоћеш, хајде одма...

— Брже је то, — одговори она као затежући се. — Боље је, да се причека који дан...

— Ја, ћитаба ми, нећу чекат' ни десет деkика, — опет ће мула-Мехмед. — Тахирага је рек'о да све буде хазур до шјутра, јер му ја друкчије не смим у очи погледати... И липо ти ја велим: хајде!... Ни краве нису помужене, а триба ји помусти... Хајде!

Мунта, отприје приправљена на овај позив, није се хтјела дуже размишљати. Насмија се на њега, измаче се мало и, довикнувши: „Причекај, сад ћу ја“, оде у кућу.

Као на углевљу чекао је мула-Мехмед неких десетак минута. Шетао је испред врата и сваки час гуркао јаднога пијевца, док се она не врати, мало љепше обучена, а умотана у фереџу. Кад је затворила врата, мула-Мехмед опет узе пијевца за ноге и, климнувши јој главом, пође пред њом.

*

Тек пошто је помузла краве, измела собе, очистила и уредила кућу и сигурала мршаву вечеру, уљегла је Мунта у собу мула-Мехмеду. Вечерали су заједно. Мула-Мехмед мотао је залогаје ћутећи и непрестано гледајући час на једну, час на другу страну. Никако није могао

стегнути срце, па Мунти право у очи погледати, шта више било му је криво што и она њега нетренимице стимаје и што га толико мучи оним њезиним чудним погледом. Желио је и да проговори, да је запита штогод, а ни то није могао. Ништа му није могло пануги на памет. И љутио се, ради тога, и на се и на њу. „Није за мене жена“, мислио је, „ништа веће што ме мучи, па не могу слатко вечерати“...

Иза вечере Мунта диже синију, покупи мрвице и опет сједе. Наслони се на јастук готово одмах до мула-Мехмеда и опет га поче гледати. Мула-Мехмед, не знајући шта друго да ради, потегну иза појаса малу, упрљану кришцу, раздријеши је и извади из ње мало духана. што му га Тахирага дао, па напуни лулу. Опазивши то, Мунта скочи брзо, као веверица, истрча, донесе угљен и метну му на лулу. Безазлено лице мула-Мехмедово развуче се малко, бркови му заиграше.

— Мог'о сам ја и сам, — рече.

— А што ћеш сам, кад сам ја овђе? — запита она и примакну му се ближе. — Иси ме дов'о, да џаба сидим.

Њезине ријечи допадоше му се, па се опет осмјехну.

— А бегенишеш ли ми башчу? — запита.

— Липа је.

— А краве?

— Добре су.

— Јеси ли видила како је Руменка мирна?

— Јесам.

— Ово ми је трећа Руменка. Једна нам крепала, једну продали, а ово је трећа... Рахметли мајка купила је за триста гроша.

Она не одговори на то, а ућута и он. Потегну још неколика дима, па отури чибук и погледа напоље. Ноћ је била лијепа, свијетла. Читаву авлију, башту, и мрке кровове ниских сусједних кућа, са нахереним димњацима, залијевала је мјесечина, чије свијетло-љубичасти млазови продирали су и у собу, кроз мале отворене пенџере, и падали на зидове собне, освјетљујући на њима

и чађаве бразде, заостале још од доба кад је кућа прокисавала, и мале, ситне рупице, из којих су одавна испали јексери некада закуцавани у зид, а на њиховим мјестима залегли се пауци и стјенице. Гледајући све то мула-Мехмед зијевну и прокомеша раменима.

— Вакат је спават', — рече. — Окрени се ти тамо у страну, док свучем хаљине, јер ја не могу спават' у хаљинама.

— Не могу ни ја, — весело дочека она и опет хитро, као и угљен кад је додавала, изађе, донесе јастуке и душек и простри је га.

И док је мула-Мехмед, окренут у страну, као стидећи се, још једнако откопчавао антерију и свлачио је, она је све уредила Затим слободно, и не гледајући на њега, баци јеменију са главе и дугачке, кестењаве косе расу по плећима и раменима. Збаци са себе и малу, модрикасту јечерму, пустивши да јој лијепо испод кошуље провире снијежне дојке и широке прси.

Свршивши све то за тили час, погледа у мула-Мехмеда и, опазивши како још развлачи и као смишља се, прсну у смијех и примаче му се.

— Дај да ти помогнем, — рече. — Нећеш ти лахко сам...

Мула-Мехмед хтједе одговорити нешто и окрену се, али намах занијеми и оста као скамењен, онако отворених уста...

— Да ти помогнем, — опет дочека она и полуобнажене руке обмота му око врата и слатко га у образ пољуби.

— Могу ја сам, — као да опет хтједе одговорити он, али није ни читав слог изговорио, а она му зачепи уста другим пољупцем и још га јаче стиште у наручја.

— Остави ме... побиснићу, — застења мула-Мехмед и хтједе се отети, а већ почео да се тресе и нека, њему сасвим необична, топлина почела га обујимати.

Но она га није слушала. Објесила му се о врату, припила се уза њ као пијавица, па само љуби, љуби и

стеже све јаче, привијајући му главу на меке, голе прси, опијајући га врелим дахом и сажижући чудном ватром у којој као да јој је горило сво тијело...

— Аман, шта је ово? — готово рикну мула-Мехмед, успаљен као у врућици, а дугачке му руке савише се око Мунтина стаса, па је високо издиже и понесе као дијете...

⁂

Другога јутра, чим се чаршија отворила, мула-Мехмед, у опраним димијама и новој антерији, а са новим фесом на глави и постулама на ногама, јави се на Тахирагину дућану.

— Чујеш, дај ти мени нађи још једну жену, — рече молећи, ухвативши Тахирагу за руку. — Сад ми је мало једна...

Тахирага га зачуђено погледа и устукну мало.

— Шта говориш, болан? — оштро запита.

— Мало је мени једна, — дочека мула-Мехмед поново. — Да сам ја знао да је 'вако, не би никога слуш'о и давно би се оженио... Дина ми, ништа љивше!... Ех, да је Бог до мајка давно умрла!...

— Ама ти рече, да за тебе није ни једна жена, а сад тражиш дви, — опет ће Тахирага, а никако не може да се прибере од чуда.

Мула-Мехмед одмахну руком.

— Окани се ти првога јеглена, — рече. — Сад не могу проћи су мање... Како сам се захук'о, требале би и четири, ама ко ће пасју виру хранити? Кад сам четерес' и пет година пустио улудо, валахи ћу сад све накнадити...

Тахирага се засмија.

— Окани се мула-Мехмеде ћорава посла, — упаде јаче. — Доста је теби и Мунта... Минуће те и та ватра...

— Мене, ћитаба ми, неће никад, — окреса мула-Мехмед и испрси се поносито. — Данас сам лакши и бржи од ласте... И сад у мени игра сваки дамар, а у

прсима ми гори к'о у фунуру... Ах, жена, жена... Јадан ти ли је свак, ко је нема!

Па сједе према Тахираги, на некакво сандуче и са заносом поче хвалити Мунту.

Свет. Ћоровић.

ГОСПОЂА БОВАРИ.

(25.)

VII.

Она је била потпуно хладна, сутрадан, кад је извршитељ Аран дошао с два сведока, да изврши попис.

Они почеше с Боваријевом собом за рад, и не узеше у попис френолошку лобању, која је сматрана као *предмет његовог занимања*; али пописаше у кухињи чиније, лонце, столице, свећњаке, и, у соби за спавање, све ситнице на полици. Они разгледаше њене хаљине, рубље, собу за облачење; и цео њен живот, са својим најтајнијим кутовима, био је, као каква лешина коју отварају, изложен погледима ова три човека.

Г. Аран, у извешталом црном закопчаном капуту, с белом вратном марамом, и са веома затегнутим ременима испод ногу, понављао је с времена на време:

— Ви допуштате, госпођо? ви допуштате?

Често је, опет, узвикивао:

— Дивно!... врло лепо!

Затим је записивао, умачући перо у рожану мастионицу коју је држао у левој руци.

Кад су свршили са станом, попеше се на таван.

Она је ту чувала један пулт, у који беху затворена Родолфова писма. Ваљало је отворити га.

— Ах! преписка! рече Г. Аран са осмехом. Али допустите! јер се морам уверити, да нема у фијоци и шта друго.

И он сави хартије, мало, као да је хтео да истресе из њих златнике. Њу обузе гнев, кад је видела како ова

незграпна рука, са прстима црвеним и љигавим као пуж, додирује ове листове у којима је некад њено срце куцало.

Они напослетку одоше. Фелесита уђе. Ема је беше послала да мотри на Боварија и да га задржи; и оне на брзу руку сакрише под кровом чувара пописатих ствари, који се закле да се неће појављивати.

Шарл јој се то вече учинио забринут. Ема га је са страхом погледала, јер јој се чинило да у борама његовога лица види оптужбе. Затим, кад јој је поглед пао на камин украшен кинеским заклонима од ватре, на тешке завесе, на наслоњаче, укратко на све ове предмете који су ублажили горчину њенога живота, њу обузе грижа савести, или боље рећи тешка туга која је распаљивала страсти, уместо да их угуши. Шарл је мирно чарао ватру, с ногама на прекладима.

У једном тренутку чувар, коме је без сумње било досадно у његовом скровишту, лупну мало.

— Неко иде по тавану? рече Шарл.

— Не! одговори она, ветар је треснуо тавански прозор који је остао отворен.

Сутрадан, у недељу, она отпутова у Руан да обиђе све банкаре чија је имена знала. Они беху у пољу или на путу. Она не клону, и замоли за новац оне које је могла наћи, уверавајући их да јој је новац потребан и да ће им га вратити. Неки од њих насмејаше јој се у очи; сви је одбише.

У два сахата, она одјури Леону, и куцну на његова врата. Нико не отвори. Напослетку он се појави.

— Откуд ти сад?

— Да ти не сметам?

— Не..., али...

И он признаде да газда не воли да му укућани примају „жене“.

— Хоћу да говорим с тобом, настави она.

Он се на то маши за кључ. Она га задржа.

— Ох! не овде, у нашем стану.

И они одоше у своју собу, у гостионици код *Булоњс*.

Кад су дошли, она попи велику чашу воде. Била је врло бледа. Она му рече:

— Леоне, мораш ми учинити једну услугу.

И, дрмусајући му руке које је чврсто држала, она додаде:

— Слушај, мени је потребно осам хиљада динара!

— Та ти си полудела!

— Нисам још!

И она му одмах исприча пописивање ствари, и изложи свој очајан положај; јер Шарл није ништа знао, свекрва је њу мрзела, а чича Руо није могао помоћи; али он, Леон, он ће се потрудити да нађе овај неопходно потребан новац...

— Али како ћу ја...?

— Ала си низак! узвикну она.

На то он рече глупо:

— Ти претерујеш. Можда би се тај твој поверилац умилостивио с једно хиљаду талира.

У толико пре ваљало је покушати шта; није било могућно да се не може наћи три хиљаде динара. У осталом, Леон се могао обвезати уместо ње.

— Иди! покушај! потребно је! трчи!... Ох! потруди се! потруди се! ја ћу те зато тако волети!

Он оде, врати се после једног сахата, и рече озбиљна лица:

— Био сам на три места... узалуд!

Они затим остадоше седећи једно према другоме, поред камина, непомични, не говорећи ништа. Ема је слегала раменима, лупкајући ногама. Он чу како ромори:

— Да сам на твом месту, ја бих нашла!

— Где?

— У твојој канцеларији!

И она га погледа.

Нека паклена смелост севала је из ових успламтелих зеница, и трепавице су се скупљале страсно и изазивачки, — тако да млади човек осети како попушта под немом вољом ове жене која му је световала да учини

један злочин. Он се на то уплаши, и да би избегао свако објашњавање, удари се руком по челу и узвикну:

— Нођас се враћа Морел! он ме неће одбити, надам се (то беше један његов пријатељ, син једног врло богатог трговца), и ја ћу ти донети новац сутра, додаде он.

Ема као да није прихватила ову наду с толико радости колико је он замишљао. Да није слутила лаж? Он настави поцрвеневши:

— Међутим, ако не дођем до три сахата, немој ме више чекати, мила моја. А сад морам да идем, извини. Збогом!

Он јој стиште руку, али осети да је сасвим млитава. Ема није више била способна ни за какав осећај.

Изби четири сахата; она устаде да се врати у Јонвил, попуштајући као какав аутомат нагону навика.

Време је било лепо; беше један од оних ведрих и оштрих дана месеца марта, када сунце сија на сасвим чистоме небу. Руанци у празничноме руху шетали су се задовољна лица. Она дође на црквени трг. Вечерње се баш беше свршило; свет је излазио на троја врата, као река између три свода на мосту, а на средини, непомичнији од стене, стојао је црквењак.

Она се тада опомену онога дана када је, са страхом и пуна наде, ушла под ову велику лађу која се пружала пред њом мање дубока но њена љубав; и она пође даље, плачући под својим велом, збуњена, поводећи се, скоро ван себе.

— Чувај! викну неки глас из капије која се отварала.

Она застаде да прође један црни коњ, који је подигравао у рукуницама од кола која је терао један господин у скупоценој бунди. Ко то беше? Она га је познавала... Кола јурнуше и изгубише се.

Та то је био он, виконт! Она се окрете; улица беше пуста. И њу обузе таква клонулост, таква туга, да се наслони на зид да не падне.

Затим помисли да се преварила. У ствари, није знала ништа поуздано. Све је, у њој самој и око ње,

остављало. Она је осећала да је изгубљена, да насумце срља у неизмерну провалу; и дошавши у гостионицу код *Црвенога Крста*, била је готово радосна кад је спазила добродушнога Хомеа, који је гледао како товаре на *Ласту* велики сандук пун апотекарске робе. Он је држао у руци, у једној марами, шест округлих хлебова за своју супругу.

Госпођа је Хоме веома волела ове мале тешке хлебове, у облику чалме, који се за време поста једу са сланим маслом: последњу врсту готске хране, можда још из доба крсташких ратова, којом су се спажни Норманци некад гушили, уображавајући да гледају на столу, између џбанова са хипокрасом и џиновских свињских девеница, сараценске главе које им ваља уништити. Апотекарова их је жена вруckала као и они, јуначки, и ако је имала врло рђаве зубе; зато јој их је Г. Хоме, кад год је одлазио у варош, куповао код првог пекара, у улици Масакр.

— Особито ми је мило што сам вас видео! рече он пружајући руку Еми, да јој помогне да се попне у *Ласту*.

За тим обеси хлебове о кајиш од мреже, и оста гологлав и скрштених руку, у положају замишљеном и Наполеоновом.

Али кад се онај слепац, као и обично, указа на подножју косе, он узвикну:

— Ја не разумем зашто власт још трпи овако кажњива занимања! Требало би затворити ове несрећнике, и натерати их на какав рад! Моје ми части, напредак мили као корњача! ми смо још усред дивљаштва!

Слепац је пружао свој шешир, који је ландарао на прозору као комад откинуте поставе.

— Ево вам једне скрофулозне болести! рече апотекар.

И, ма да је познавао овог божјака, он се учини да га види сад први пут, промрмља речи *рожњача*, *непровидна рожњача*, *бело у оку*, *изглед лица*, а затим га очинским гласом упита:

— Имаш ли, пријатељу, одавно ту ужасну болест?

У место да се опијаш у крчми, боље би учинио да се лечиш.

Препоручивао му је добро вино, добро пиво, добро печење. Слепац је настављао своју песму; он је, у осталом, изгледао потпуно блесав. Напослетку Г. Хоме отвори кесу.

— На, ево ти један петпарац, врати ми две паре: па немој да заборавиш на моја упутства, чиниће ти добро

Хивер се усуди да гласно изјави своју сумњу у њихово дејство. Али апотекар стаде уверавати, да ће га сам излечити једном својом помадом која извлачи ватру, и он даде своју адресу:

— Г. Хоме, у близини пијаце, довољно познат.

— А сад, за труд, рече Хивер, да нам покажеш шта знаш.

Слепац чучну и, забачене главе, колутајући својим зеленкастим очима и плазећи се, стаде обема рукама трљати трбух, урличући у исти мах као какво изгладнело псето. Ема се згрози и баци му, преко рамена, један новац од пет динара. То беше све њено имање. Њој се учини да је лепо да га овако баци.

Кола већ беху измакла, кад се наједанпут Г. Хоме наже кроз прозор вичући:

— Само никакво јело с брашном, нити с млеком! Вунено одело до тела, а болесне делове излагати диму од веље!

У гледању познатих предмета који су промицали испред њених очију, Ема је мало по мало заборављала на своје муке. Неснosан умор беше је обхрвао, и она стиже кући отупела, клонула духом, готово успавана.

— Нека буде шта буде! говорила је у себи.

А после, ко зна? зашто не би могао сваког тренутка наступити какав неочекивани догађај? Могао је Лере и умрети.

У девет сахата у јутру, њу пробуди неки жагор на тргу. Око дућана на пијаци беше се искупио свет да

прочита неку велику објаву, прилепљену на једноме од дирека, и она спази Јустина како се пење на један камен и цепа ту објаву. Али у томе тренутку шчепа га општински чувар за јаку. Г. Хоме изиђе из апотеке, а тетка Лефрансоа, у среди гомиле, као да је нешто беседила.

— Госпођо! госпођо! узвикну Фелисита улазећи, нешто ужасно!

И сирота девојка, узбуђена, пружи јој једну жуту хартију коју беше скинула са врата. Ема у часу прочита да јој се сва покретност продаје.

Оне се затим ћутећи погледаше. Међу њима није било никакве тајне. Напослетку Фелисита уздахну:

— Да сам на вашем месту, госпођо, ја бих ишла Г. Гијомену.

— Мислиш?...

А ово је питање значило:

— Ти која познајеш момка, ти ћеш најбоље знати, да ли је газда који пут говорио шта о мени?

— Јест, идите, нећете погрешити.

Она обуче своју црну хаљину, метну на главу шешир са зрневљем од гагата, и, да је нико не би видео (на тргу је још непрестано било пуно света), упути се ван села, стазом која је водила поред реке.

Она стиже сва задихана пред бележникова врата; небо беше мрачно, и снег је промицао.

На звук звона, Теодор, у црвеном прснику, појави се на перону; он јој отвори готово пријатељски, као старој познаници, и уведе је у трпезарију.

Велика порцеланска пећ брујала је под једним кактусом који је испуњавао удубљење, а у оквирима од црна дрвета, о зиду обложеном хартијом, висила је Штајбенова *Есмералда*, са Шопеновом *Путифаровом женом*. Постављен сто, две сребрне грејалице, стаклене кваке на вратима, под и намештај, све се то преливало од претеране, енглеске чистоте; окна беху украшена, у сваком углу, обојеним стаклима.

— Овакву бих трпезарију желела да имам, помисли Ема.

Бележник уђе, придржавајући левом руком уз тело везену собну хаљину, док је другом руком скинуо и брзо опет метнуо на главу капу од кестенасте кадиве, уображено накривљену на десну страну, где су се спуштали крајеви од три прамена плаве косе који су, доведени с потиљка, окруживали његово ћелаво теме.

Пошто је понудио Еми столицу, он седе да доручкује, извињавајући се много због ове неучтивости.

— Господине, рече она, ја бих вас молила...

— Шта, госпођо? Да чујем.

Она му стаде излагати свој положај.

Г. Гијомену је било све познато, пошто је тајно стојао у вези с трговцем, код кога је навек налазио капитале за хипотекарне зајмове, ради којих су се на њега обраћали.

Он је дакле знао (и то боље но и она сама) дугачку историју ових меница, врло малих у почетку, са разним преносиоцима, са дугачким роковима, и које су непрестано обнављане све дотле док трговац, прикупивши све протесте, није замолио свога пријатеља Венсара, да у своје име предузме потребне кораке за наплату, пошто сам није хтео да га његови суграђани сматрају за тигра.

Она је пропратила своје причање оптужбама против Лереа, оптужбама на које је бележник с времена на време одговарао по којом безначајном речи. Једући једно ребро и пијући чај, он је обарао браду на као небо плаву пошу, у коју беху убодене две дијамантске игле спојене златним ланчићем, и смешио се необичним осмехом, сладуњаво и двосмислено. Али, приметивши да су јој ноге мокре, он рече:

— Приђите ближе пећи, молим вас... метните ноге мало више..., на порцелан.

Она се бојала да га не искаља. Бележник настави љубазно:

— Лепе ствари не могу ништа да оштете.

Она сад покуша да га тропе, и, узбуђена и сама, исприча му скученост у својој кући, своја натезања, своје потребе. Он је то потпуно разумео: тако отмена жена! И, не престајући да једе, он се беше сасвим окренуо према њој, тако да је коленом додиривао њену ципелу, на којој се ђон савијао, пушећи се поред пећи.

Али кад му она заиска хиљаду талира, он стисну усне, затим изјави да му је веома жао што му раније није била поверена управа над њеним имањем, јер је било стотину начина врло повољних, чак и за једну госпођу, да се новац умножи. Могло се, било са Грумениилским мајданима било са земљиштем у Хавру, упустити без икакве опасности у изврсне спекулације; и он је остави да се жива изеде од муке помишљајући на баснословне суме које би зацело зарадила.

— Како то, настави он, да не дођете к мени?

— Не знам ни сама, рече она.

— Зашто, реците?... Зар сам вам ја толико уливао страх? Ја бих, на против, требало да се тужим! Ми се једва и познајемо! Међутим ја сам вам врло одан; ви у то не сумњате, надам се?

Он је узе за руку, притиште на њу страстан пољубац, и задржа је на своме колену; затим се узе нежно играти њеним прстима, казујући јој тисућу слатких речи.

Његов отужни глас роморио је као поток који тече; једна варница избијала је из његове зенице кроз наочари које су се преливале, а његове руке завлачиле су се у Емин рукав и пипале јој мишице. Она је осећала на своме образу дах убрзаног дисања. Овај јој је човек био страшно непријатан.

Она наједанпут скочи и рече му.

— Господине, ја чекам!

— Шта то? упита бележник који наједанпут страшно пребледе.

— Новац.

— Али...

Затим, не могући одолети изливу силне пожуде:

— Па добро, добићете!...

Он се на коленима вукао к њој, без обзира на своју собну хаљину.

— Преклињем вас, останите! ја вас волим!

Он је обухвати око струка.

Госпођу Бовари наједанпут обли румен. Она се трже са страшним лицем и узвикну:

— Ви се бестидно користите мојим очајним положајем, господине! Ја сам за сажаљење, али нисам за продају!

И она изиђе.

Бележник оста пренеражен, гледајући укочено у своје везене папуче. Оне беху један љубавни поклон, и он се утеши напослетку. У осталом, помишљао је како би га оваква љубав одвела сувише далеко.

— Хуља једна! нитков један!... каква бестидност! говорила је она у себи, готово трчећи испод топола којима је пут био засађен. Разочарање због неуспеха појачало је гнев њеног увређеног стида: чинило јој се да се Провиђење окомило на њу, и, тиме само поноситија, никад није осећала толико уважења према самој себи ни толико презирања према другима. Њоме беше овладала нека ратоборност. Да јој је било да туче људе, да им пљује у лице, да их смрви; и она је и даље живо корачала пред собом, бледа, уздрхтала, ван себе од гнева, испитујући уплаканим очима пуст хоризонт, и чисто уживајући у мржњи која је гушила.

Кад је угледала своју кућу, њу обузе нека укоченост. Није могла напред; међутим шта је знала да ради; у осталом, куда би?

Фелисита је чекала на вратима.

— Шта сте учинили?

— Ништа! рече Ема.

И, једно четврт часа, оне су заједно премишљале о разним личностима у Јонвилу, које би можда биле вољне да им помогну. Али, кад год би Фелисита поменула кога, Ема би одговорила:

— Не треба на то ни мислити! Неће они то учинити!

— А господин тек што није дошао!

— Знам... Остави ме саму.

Она беше све покушала. Није јој сад остало ништа више; и кад Шарл буде дошао, она ће му дакле рећи:

— Уклони се. Тај ћилим по коме ходиш није више наш. Од толиких ствари у кући ти немаш више ни један предмет; ни једна чиода, ни једна сламка није више твоја, и ја сам те упропастила, бедни човече!

Он би на то зајецао, затим би дуго и дуго плакао, и напослетку би, кад изненађење прође, опростио.

— Јест, мрмљала је она шкрипећи зубима, опростио би ми, он коме ја не бих могла опростити што ме је познао, па да ми читав милион поклони... Никад! никад!

Ова помисао о превази Боваријевој над њом доводила је Ему до очајања. После, признала одмах, мало час, сутра, или не признала, он би ипак дознао за несрећу која их је постигла; ваљало је дакле дочекати тај ужасни тренутак и поднети сву тежину његове великодушности. Дође јој да опет оде Лереу; али на што? Да пише своме оцу; било је сувише касно; и она се сад можда кајала што се није предала бележнику, кад чу доле коњски топот. То беше он: отварао је капију, био је блеђи од зида. Она слети низ степенице, живо побеже на трг; и кметова жена, која је разговарала пред црквом с Летибудоом, виде је кад је ушла код порезника.

Она отрча да каже то госпођи Карон. Обе ове жене попеше се на таван; и, скривене рубљем које беше разастрто на моткама, наместише се тако да су лепо могле видети све што се догађа у стану Бинеовом.

Он беше сам у својој соби, у послу око једнога од оних загонетних украса од слонове кости, који се састоје из полумесеца, из кугала све мањих и мањих, и који се дижу право као обелиск а нису ни за какву употребу; баш је радио последњи комад, био близу циља. У полутами радионице плава прашина дизала се из његовог алата, као млаз варница испод потковица коња који га-

лопира; точкови су се вртели, зујали; Бине се смешио, оборене главе, раширених ноздрва, и беше чисто утонуо у једно од оних блаженстава, својствених без сумње само осредњим занимањима, која забављају ум лаким тешкоћама, и задовољавају га остварењем које је последња мета.

— Ах! ево је! рече госпођа Тиваш.

Али због зујања точкова није било могућно чути шта Ема говори.

Напослетку, госпођама се учини да су разабрале реч *динара*, и тетка Тиваш рече сасвим тихо:

— Моли га да је причека за порезу.

— Тако изгледа! одговори госпођа Карон.

Они је видеше како хода горе доле, како разгледа по зидовима пртење за убрусе, свећњаке, јабуке за степенице, док је Бине задовољно гладио браду.

— Да није дошла да поручи шта код њега? рече госпођа Тиваш.

— Али он не продаје ништа! примети јој суседка.

Порезник је изгледало да слуша, разрогачених очију, као да је не разуме. Она је настављала нежно, као да преклиње. Она му се приближи; груди су јој се надимале; више нису говорили.

— Да му се случајно не нуди? рече госпођа Тиваш.

Бине беше црвен до ушију. Она га узе за руке.

— Ах! ово је сувише!

И зацело му је предлагала нешто ужасно; јер се порезник, — он је међутим био храбар човек, борио се код Бауцена, Луцена, у Француској, и шта више био је предложен за одликовање — наједанпут, као да је гују угледао, трже и узвикну:

— Госпођо, шта ви мислите?...

— Требало би тући те жене! рече госпођа Тиваш.

— Где се деде? упита госпођа Карон.

Јер ње беше нестало за време ових речи; и кад је, затим, спазише како се упутила главном улицом и савила десно, као да хоће на гробље, оне се упустише у разна нагађања.

— Тетка Роле, рече она дошавши код дојкиње, угушиће се!... раскопчајте ме.

Она паде на постељу, јецајући. Тетка Роле покри је једном сукњом и остаде поред ње. Но како Ема није одговарала, добра жена удали се, узе чекрк и поче прести лан.

— Ох! престаните! промрмља Ема, јер јој се учини да чује чекрк Бинеов.

— Шта јој се то десило? питала се дојкиња. Зашто је дошла овамо!

Она беше дотрчала, гоњена неком врстом страха који је тераше од куће.

Лежећи на леђима, непомична и укочених очију, она је нејасно распознавала предмете, ма да беше на њих обратила сву своју пажњу. Она је посматрала обијен зид, два угарка који су се димили један поред другога, и једног повеликог паука који је милио изнад њене главе, у пукотини једне греде. Она напослетку прикупи своје мисли. Сећала се... Једнога дана, с Леоном... Ох! како је то било давно!... Сунце је блистало на реци а бела лоза мирисала. И, понета својим успоменама као узаврелом бујицом, она се убрзо сети прошлога дана.

— Колико је сахата! упита.

— Тетка Роле изиђе, диже прсте десне руке према најсветлијем делу неба, и вративши се лагано рече:

— Скоро ће три.

— Ах! хвала! хвала!

Јер он тек што није дошао. То је било извесно. Мора да је нашао новац. Али ће можда отићи тамо, и не слутећи да је она овде; и она нареди дојкињи да трчи њеној кући и да га доведе.

— Похитајте!

— Та идем, драга госпођо, идем!

Она се сад чудила како није одмах помислила на њега; јуче је дао био своју реч, и одржаће је; и она је већ видела себе код Лереа, како му баца на сто три новчанице. После тога остало би јој само да измисли нешто, да би објаснила ствар Боварију. Али шта?

Међутим дојкиња се беше дуго задржала. Али како у колиби није било сахата, Ема се побоја да се можда не вара у времену. Она се узе шетати по башти, ногу пред ногу; ишла је путањом поред ограде, па онда живо окрену натраг, надајући се да се добра жена вратила другим путем. Напослетку, сита чекања, мучена слутњама које је одбијала, не знајући да ли је овде од пре једног века или једног минута, она седе у један кут и затвори очи, запуши уши. Капија шкрипну: она скочи; и пре но што је проговорила, тетка Роле јој рече:

— Нема никога код вас.

— Како?

— Баш никога! А господин плаче, зове вас. Свуда вас траже.

Ема не одговори ништа. Она је дисала јако, зверајући око себе, док се сељанка, уплашена њеним лицем, и нехотице измицала, мислећи да је полудела. Наједанпут, она се удари руком по челу, с једним криком, јер јој помисао на Родолфа сену кроз душу, као муња кроз мрачну ноћ. Он је био тако добар, тако нежан, тако племенит! У осталом, ако би се устезао да јој учини ову услугу, она ће умети да га на то натера, подсетивши га једним мигом на њихову минулу љубав. Она се дакле упути у Хишету, и не опажајући да се својевољно излаже ономе што је мало пре беше тако страховито наљутило, и не слутећи ни из далека да се овим проституише.

(Наставиће се.)

Густав Флобер.

(Превео с француског Д. Л. Ђокић.)

ЧЕКАЊЕ.

Ноћ је. Кроз решетке густе месец сипа
Растопљено сребро на будну зеницу;
Као киша пљуште капље шадрвана;
А каткад, кô какву песму жалосницу,
Крик, из свега грла, камила извије;
Звонцад у даљини...
О обалу мирну талас се разбије,
Па тад све заћути, осим шадрвана.

Мало, па кô тигар или лав зариче
Брод... Одлази. Не, можда долази.
Из ког дела света? Из ког ли је краја?
Пристаниште морско душа обилази,
Па се расплакана конаку поврати;
Плач! Спомени слатки...
И док Смирну нашу сунце не позлати,
Шапће: Није отуд, из његова краја!...

И тако пролази време, без сна ноћи,
Дани у чекању на путника мила
Кому верно срце љубав своју чува;
А живота је се звезда приближила
Свом западу ходом неприметним;
И смрт докле тренеш...
Под кипарисима црним, многолетним
Живу љубав мртво срце ће да чува.

Јелена Ј. Димитријевића.

У ЊИХНО ПРОЛЕЋЕ.

Расцветао нам се сав бехар у пољу
И по вотњацима кад је у вас зима;
Размирисао се јасмин и јоргован
Свуд по авлијама и по вртовима.

Мушко, женско, што је младо, заљубљено
Од јасмина, јоргована ките прави,
Не мајци и сеји, другу, другарици,
Сваки ће је своме драгом да отправи.

А мени је јадној драго на далеко,
Те ми неузабран јасмин прецветава,
И јоргован плави; али моја душа
Од обадва цвета мирис удисава

И с дахом га меша: да га тако чува
Док не духне ветар што руже развија:
По ветру ће мирис цослати у краје
Где пролетње сунце тек ће да заспија,

У краје далеке, преко мора, горе, —
Моме драгом... Кад би мали славуј знао
Да једанпут сркне од мириса тога —
Ни у зиму не би с песмом ућутао...

Јелена J. Димитријевића.

НАЧЕЛО СОЛИДАРНОСТИ.

I.

Неко је назвао Србију „Кином на Балкану“, и, свакако, поређење је претерано. Али је неоспорно да је у њој интелектуалан живот сведен на најскромнију меру, да је политички живот закржљавео као ретко где, и да наша земља преживљује једну жалосну умну и моралну кризу. Тек сада се сустижу последице оних несрећних „неутралних режима“, оне убилачке политике „стишавања страсти“, када се свима силама, систематски радило да јавнога мњења сасвим нестане, да се у народу убије сваки интерес за јавне послове, свака помисао на контролу државнога рада, да се свака плодна лична иницијатива и здрава и слободна мисао замени „правитељственим наредбама“, „господаревом вољом“ и „височајшим решењима“. Плод је тога ова нечувена равнодушност која је све обузела, одсуство свега што личи на начело у личним прогоњењима и котерijским надметањима, која су самовласно узела име политике.

У томе погледу ми смо очевидно назадовали. Пре четрдесет година, за време првога либералнога покрета, знало се шта се хтело и борило се у име извесних начела. Ондашњи млади либерали — који ће доцније грмети на оне који у патријархалну и идиличну Србију кријумчаре идеје „Трулога Запада“! — у блиским везама са Гарибалдијем и Мацинијем, ревносно су ширили идеје либералне идеологије онога доба, борили се за национално јединство српскога народа, са девизом „просветом ка слободи“, тражили широке политичке слободе, неки чак и републикански облик владавине. Ваља прелистати књиге и чланке Јеврема Грујића, Г. Г. Владимира Јовановића, Стојана Бошковића, Љубомира Каљевића и других, па

да се увери да се онда политика водила у име извесних начела која се могу критиковати али која су свем том покрету давале виши карактер једне борбе за идеје.

Млађе покољење, оно што је ушло у јаван рад крајем шездесетих и почетком седамдесетих година, а заподело је борбу са одређеним погледима на живот и народне потребе, са позитивним програмом и јасним политичким и социјалним тражбинама, Живојин Жујовић, са својим прудоновским малобуржоаским социјализмом, Светозар Марковић са утопијским социјализмом Чернишевскога и реализмом Писарева, истакли су били један општи идеал целокупне реформе, ревносно сејали смеле и плодне идеје напретка и у политици, и у науци, и у књижевности, створили од својих дана најживље, најцветније доба наше мисли, једну обнову у целокупном српском друштву. И доцније, када се из тога више интелектуалнога но економскога покрета кристализовала данашња радикална странка, њени представници су изнад непосредних и практичних захтева, над свакодневном борбом, истицали један виши идеал, широк и даљи програм друштвених реформа, чак и друштвене револуције. Г. Раша Милошевић је тада преводио популаризације учења Карла Маркса, а радикална странка имала два званична органа, политички *Самоуправу*, где се борило за идеје политичкога демократизма, и научно-књижевни *Рад*, где се проповедале марксистичке доктрине.

Тако је некада било, и од тога доба много се штошта изменило. Није овде место да се чини критика највеће странке у Србији — ствар иначе тако потребна, — али је за свакога и сувише јасно да је она постала само бледа сенка некадашње радикалне странке, политичко тело без душе, без кичмене мождине, без идеје и без начела, колос на ногама од иловаче. О другим, старим политичким странкама није вредно ни говорити: оне никада и нису представљале извесна начела, биле су само коалиције личних интереса и послушни органи апсолутистичких ћефова, и данас су или сасвим мртве или су

на путу умирања. Али радикална странка, поред све страховите трулежи коју носи у себи, представља бројну силу, у њеним је рукама моћ и судбина наше земље, и сви су погледи данас уперени на њу.

Њен је живот само једна фикција, она данас живи успоменама, својим двaестогодишњим мучеништвом, физичким заслугама својих вођа, неодређеним осећањем и навикама народа чија је вера дубоко поколебана, личним интересима и компромисима сваке врсте. Ми смо далеко од онога доба када је Г. Никола Пашић био један од ађутаната Бакуњинових у Цириху, када је Г. Петар Велимировић величао народни покрет у Крајини, а Г. Др. Лазар Пачу, у препирци са Митом Ценићем, тврдио да је радикална странка „практично социјалистична". Узалуд су цела социјалистичка поколења, другови Светозара Марковића као Г. Јован Жујовић, млади људи око *Борбе* из осамдесетих година као Г. Никола Николић, некадашњи великошколци око *Радничке Мисли* као г. Јаша Продановић, узалуд су они уносили у старо тело радикалне странке младу а свежу крв, подмлађивали је и начелима и снагама. Радикална странка, жудна брзих и јевтиних успеха, несмотрено отворена аривистима и лиферантима, заборављала је стара своја начела и обећања, и пуну прогресивну порезу, и народну војску, и радикално упрошћавање администрације, и програм друштвених реформа, престајала бити одсудно демократска странка малих људи, народа, сељака, занатлија, малих трговаца. Она је све више и више постајала једна гломазна, безизразна и бледа „национална" странка за све и свакога, у коју је цео свет ушао јер ништа више није значила, и којој је од некадашњега радикализма остало само голо име. Место оних некадашњих мушких гласова за радикалну демократизацију државе и исто тако радикалне друштвене реформе, она једнолико понавља поабане и плесниве фразе које свако може да каже јер ништа не значе и ни на шта не обавезују, целу ону службену реторику „санирања финансија", „потпомагања народне

привреде", „стварања нових извора", „војске узданице Српства", „озбиљне штедње на свим гранама државне администрације", ствари које необично опомињу на све програме доскорашњих реакционарних влада.

Млади радикални нараштај, Великошколска Радикална Омладина, морали су као и приличан број људи од начела и убеђених демократа каквих има у радикалној странци осетити бол од те страховите безначелности, и покренули су своју *Демократску Библиотеку* са намером да убризгају свеже крви, једну дозу начела у старо и изнурено тело своје странке, да се борба опет поведе за извесне идеје, а не за извесне људе или против извесних људи. Као прву књигу, млади радикали су издали *Солидарност*, дело француског државника Леона Буржоа, бившега председника министарског савета и доскорашњега председника скупштине, једнога од најумнијих људи у Француској и једнога од најпозванијих представника данашњег европскога радикализма.

На жалост свих оних који држе да је наша прва потреба створити јавно мњење и истинску свест у народу, да ваља пре свега кренути свет на мисао и акцију, и да је срамота водити овакву безначелну и личну политику каква се код нас води, књига је нашла на слаб одзив, мало растурена и прошла готово неопажена. А и књига, и писац, и издавачи, и цео покушај захтевали су да им у нашој бедној штампи поклоне бар толико пажње колико макаквом балу у Грађанској Касини или каквој нечистој скупштинској интризи!

II.

После панамске афере у којој је извесан део француских радикала био озбиљно компромитован, после одсудне победе Републике над буланжистичким смутњама, пред успесима социјалистичке странке, која је са врло одређеним и одрешитим програмом на изборима 1893 пожњела неочекиване успехе, радикали нису могли више остати на неодређеним платонским изјавама љубави

за Републику и више мање искреним борбама противу клерикализма. Друштвено питање се истакло у свој својој сложености и неодложности, и дошао је тренутак одређених програма и одлучних поступака политике дела и друштвених реформа. Један од људи који су најјасније видели потребу за радикалну странку једнога философског система и социјалнога програма био је Леон Буржоа.

Као и сви политичари, он је своје идеје излагао живом речју пред широком публиком, на јавним скуповима, у Сенату 1892, говорећи о науци и демократији, у Руану, 1896, на конгресу Лиге за наставу, у Сен-Мандеу, 1896, на скупу Консултативне коморе радничких удружења за производњу. Још 1896 године, изишла је његова књига *Солидарност*, коју смо јесенас добили у српском преводу. Нарочито су његове идеје потпуно изложене и претресане у низу предавања о солидарности која су 1901 држана у париској Ecole des Hautes Etudes sociales, где је сам Буржоа држао три предавања о друштвеним последицама доктрине солидарности, професори и социолози, Дарли, Бисон, Шарл Жид, Бело, Кроазе, Жорж Ренар, Леон, Бутру, Ро, Ла Фонтен, Малапер, говорили о самој основној идеји, о њеним односима са личним моралом, о њеном рационалном основу, о њеној примени у школи, у економији, о односима личне и солидарне својине, о социјализму и солидарности.[1]

Леон Буржоа предузео је да питање о односу између јединке и друштва, социјално питање око кога воде борбу економисти и социјалисти проучи са више тачке

[1] Léon Bourgeois, député, ancien président du Conseil: L'Education de la Démocratie française. Discours prononcés de 189) à 1896. Paris. 1897.

Léon Bourgeois: Solidarité. Paris. 1896.

Bibliothèque générale des Sciences sociales. Essai d'une philosophie de la Solidarité. Conférences et discussions, présidées par M. M. Léon Bourgeois, député, ancien président du Conseil des Ministres, Alfred Croiset, membre de l'Jnstitut, doyen de la Faculté des lettres de l'Université de Paris. (Ecole de Hautes Etudes sociales, 1901—1902.) Paris. 1902.

гледишта, без система, à priori, критички, помоћу научне методе и моралне идеје. И његови погледи и закључци у главноме су ови:

Реч солидарност, која је данас на свима устима, и која ће као да замени трећу реч републиканске девизе, братство, пустио је у обрт 1839, у својој књизи *Човечанство* Пјер Леру, један од старијих социјалиста француских, који је такође увео реч социјализам. Солидарност се данас више употребљује у смислу међузависности између појединих физичких, интелектуалних и моралних појава, она је *појам дужности* који сваки човек треба да има према својим ближњима, појам шири но што је појам правде, одређенији, обавезнији но што је појам милосрђа.

Солидарност је, пре свега, један неизбежан природан појам. Кант је рекао: „Оно што чини организам, то је узајамност међу деловима“. Цела биологија налази се у тим речима. Солидарност је одлика живота, и смрт није ништа друго но прекидање везе међу појединим елементима који чине јединку, и који разједињени, *раздружени* улазе у нове склопове и у нова бића. Свако живо биће је једно удружење коме грози двострука опасност: ако је један део поремећен, болује или умре, равнотежа се прекида и биће вене и умире; развије ли се сувише један део, штете се други делови и општи ток живота, равнотежа се такође прекида, и биће се разједињује и мре. „Индивидуалне, усамљене радљивости полако расту; кад се ставе у борбу, оне се сатиру; ставе ли се једна уз другу, оне се допуњују; само удружене радљивости брзо расту, трају и множе се“. „Удружење ствара“.

Та биолошка солидарност влада на свима пољима људске делатности. Човек живи, али његово здравље зависи од здравља других људи. Он ради, али се и други користе његовим радом, као што се и он користи радом других људи. Храна коју једе, језик којим говори, способности његове, оруђа и производи рада, нагони, сазнање о свету који га окружује, мисао која је продужење

и одблесак мисли других људи, све је то човек добио од других, од оних који га окружују, од оних који су пре њега били, у толикој мери да је Огист Конт имао право када је казао да је човечанство више састављено од мртвих но од живих.

Што више човек живи, он све више дугује другима, дуг је сваки корак који учини у животу, „на путу који су људи по цену грдних мука, често с хиљадâ живота начинили кроз баре и планине; дуг при сваком окрету точка на колима или на вагону или на броду; дуг при свакоме утрошку каквог пољопривредног, индустриског или научнога продукта; дуг према свим мртвима који су оставили то наследство, према свима онима чији је рад преобразио земљу, те од оног мучног и мрачног склоништа првога доба створио грдно плодну њиву и творницу; дуг према онима чија је мисао отргла елементима њихове снаге, па их, баш том снагом, свладала и потчинила; дуг према онима чија је свест отргла њихову расу из онога доба насиља и мржње, па је мало по мало водила слози и миру“.[1]

Гете је врло добро уочио тај закон свеопште солидарности када је учинио ово признање: „Највећи геније не ствара ништа добро ако живи само од својих извора. Сваки мој спис надахнули су ми милиони особа, хиљаде различитих предмета: научењак, незналица, мудрац и лудак, дете и старац сарађивали су на моме делу. Мој рад само комбинује разне елементе који су сви извучени из стварности: скуп свега тога носи име Гетеа“. Човечанство, по поређењу Алфреда Фујеа, није архипелаг од којега свако острво има свога Робинсона Свака људска група, породица, племе, отаџбина, човечанство, вољно или невољно, јесте једна солидарна целина, која напредује по законима општега, заједничкога развитка. Што је закон гравитације за физички свет, то је закон солидарности за морална бића.

[1] *Солидарност*, српски превод, 57.

Биолошка солидарност није довољна. Природа има свој циљ, човечанство има свој. Солидарност у природном свету постоји, али природа није праведна, она је бесправедна, њени закони нису саобразни правди која је циљ човеков. Друштво није само један обичан биолошки агрегат, прост организам. За њега постоје општи закони живота, али се јавља и један нов елеменат, нарочита снага: мисао, свест, воља. Човек нема да се буни противу природних закона, он има да их савија по својој вољи, да се служи њима за своје добро, као што је ставио у своју службу животиње, ватру, воду, ветар, пару, електрицитет.

Наша дужност није остати хладан посматрач борбе за опстанак; ваља се умешати и повратити равнотежу између јакога и слабога, јер ако је јак каткада бољи, заслужнији и достојнији, слаб је каткада интересантнији, кориснији и моралнији. Међу људима постоји узајамна одговорност, потреба да се заједнички боре противу зала природе. Они имају узајамних обавезâ и у садашњости и у будућности, и друштво је састављено из дужника који се не могу никада откупити и поверитеља који се не дају никада исплатити.

Друштвени капитал који су нам претци завештали, тај легат целе прошлости за целу будућност који нам је свима предат под погодбом да га умножена предамо онима који ће после нас доћи, није подједнако и праведно распоређен. Једни се и сувише служе тим друштвеним капиталом, други мало, или ни мало; један толико, да има и сувише, и да му сваки дан доноси све више, други, ма колико био вредан и штедљив, једва толико да може да живи заједно са својима. Друштвена равнотежа је поремећена, правда, која је циљ друштва, повређена је и треба наћи начина да се поврати и осигура.

Друштво ако није постало неким позитивним уговором, оно постоји и развија се на основу једнога прећутног уговора. Људи су ушли у друштво са прећутним уговором да заједнички раде на добру свију, и једини

начин да се оствари друштвена равнотежа и правда то је поштовање и испуњење тога уговора, опште примљено друштво, узајамно и солидарно, са циљем да сваком члану обезбеди један део општега наследства и обезбеди од свију ризика. Је ли то друштвени уговор Жан-Жак Русоа? Да, али Жан-Жак ставља тај уговор у почетку људскога друштва, а солидаризам га ставља као циљ. Напредак човечанства се мери проширењем уговора у људским стварима. Уговор значи заменити силу и ауторитет, право јачега и анархију владом реда и правде, добровољнога ограничења, сагласношћу, миром. Закон признаје уговор између појединих лица; зашто га не промените на све људе, не ради ограничених и непосредних ствари, но ради свега што може доћи? Практично решење проблема ово је: проширити начело узајамности, уговор солидарности противу неправде, случаја, болести, немања рада, онеспособљења за рад, смрти, да се осигура правда и живот човека и његових, на шта сваки има права. Идеална организација друштва је она која би учинила заједничким међу људима све користи и ризике природне солидарности.

Зато што човек живи у људском друштву, и што без њега не може ни да постоји, он је дужник људске заједнице, и то је основ његових дужности, једино ограничење његове слободе. Покоравати се тој дужности значи враћати оно што се примило. За све оно што му је друштво дало треба осигурати све људе од зала сваке врсте.

Испуњавање солидарности, враћање друштвенога дуга, ствар је једнака између њих самих. Држава, безлична и непозвана, нема ту ништа да налаже и заповеда. Као и у приватном праву, држава има просто да санкционише раније постигнуте слободне споразуме, да учини да се ти уговори поштују и извршују. Закон има да буде тумачење вољâ свију слободних и разумних једнака које се без икаквога натеривања удружују, у сопственом интересу.

Шта данас има да се ради на томе пољу, какав је практичан програм солидаризма? У главноме, он се своди на општи радикалан програм. Јединка има да врши извесне дужности где је лични интерес тесно везан са општим, и од којих зависи сам опстанак друштва, то је војна обавеза, сношење терета за суд, администрацију, полицију. Једнакост пред законима, грађанске слободе, слобода мисли и савести, ствари су које се саме по себи разумеју. Моралан и интелектуалан капитал човечанства има подједнако да буде подељен на све чланове друштва: бесплатна настава на свима ступњима, тако да једина разлика међу људима буде природна неспособност јединке. Ваља обезбедити довољно слободна времена свакој јединци, и после свршене школе, да допуни своје школско образовање, да развије цео свој морални и интелектуални живот, све своје природне способности, — другим речима: скраћивање раднога дана. Друштво има да обезбеди свакоме своме члану, зато што је човек, минимум средстава нужних за живот, јер се не може допустити да поред обиља и раскоши једних, људска створења умиру од глади.

Даље, увођење прогресивне порезе, и то не као средство нивелисања, по као правична подела терета, тако да више плаћа онај који се више користи друштвеним алатом и који вуче веће користи од друштва. У вези са тим, ослобођење од порезе оних који имају таман толико колико им је потребно за живот. Монополи су допуштени само онда када су у корист целине; забрана монополисања појединих грана људскога рада у корист једнога човека или неколицине, као што је случај са трустовима у Сједињеним Северо-Америчким Државама. Пензије за старе раднике и онеспособљене у раду. Олакшице радничкој организацији, помагање радничких кооператива, идење на руку удружењима капитала и рада.

Кооператива изгледа Леону Буржоу више но формула, она је учињен оглед, констатована стварност, жив пример који се намеће свима духовима. Он жели да коопе-

ративе што више прошире круг свога рада, да обухвате што више људи и што више људских активности. „Ви дајете, узвикнуо је он радницима кооператорима[1], ви дајете великој демократској странци не само празну, залудну, вербалну формулу сутрашњега друштва, но ви јој дајете његову живу слику, и у томе Друштву које сте ви створили, ми видимо са вама идеално Друштво које бисмо волели да видимо где се рађа."

III.

Солидаризам има две врло тачне стране, које чине сву његову снагу и којима је он једна савремена теорија: то је његов чисто световни, рационалан идеал и његова супротност чисто биолошком схватању борбе за опстанак и ортодоксној економији laisser faire, laisser passer.

Идеал хришћанства је у исти мах мистичан и индивидуалан. Хришћанска црква проповеда мржњу на ствари овога света, објављује да човек на земљи има да се стара о спасу своје душе, да људи треба да пригну главу, трпе неправду и беду, са надом на онај други, бољи свет, на царство небеско, где ће први бити последњи а последњи први, и где ће богаташ завидети Убогом Лазару који је купио мрве са његова пуна стола. Сви покрети за побољшање стања народних маса, борбе за уношење више правде у људске односе, налазиле су увек у цркви противника, јуче као и данас.

И ако је хришћанство почело проповедати братство међу свима људима, љубав према ближњима, милосрђе и пожртвовање, његов идеал је чисто индивидуалан, себичан. Хришћанин треба да врши све своје врлине ради *личнога* спаса своје душе, ради свога *личнога* савршенства, чиме ће стећи себи опроштај свију вољних и невољних грехова, право на милост божју на другом свету. Хришћанско милосрђе само је добро уложен новац који

[1] L'Education de la Démocratie française, p. 268.

ће се са великим интересом наплатити у царству небеском, на десној страни Бога Оца. Љубав према људима само је највиши ступањ љубави према Богу, све врлине еванђелске, благост, заборављање на себе, правичност, нису у име општега друштвенога интереса, ради више правде и олакшања живота свима људима, извор њихов је себична жеља да се спасе душа, сједини са Богом и осигура добар живот после смрти, вечан живот у бескрајном блаженству. Солидаристичка теорија, као и социјалистичка је, на супрот, чисто рационална, стара се о животу и добру људи на овом свету, гледа да олакша живот људима док су живи, идеал јој је чисто човечански, њена љубав према људима истиче из свести да је добро јединке у добру целине, и да треба чинити добро зато што је дужност и потреба чинити добро. Као и на свима пољима, световни, човечански, рационални идеал куд и камо стоји више и моралнији је од верскога идеала прошлости.

Теорија о солидарности, даље, има и ту заслугу што се, до душе мало доцкан, после борби и победа које су извојевале социјалистичке школе, изјашњује противу ортодоксне економије. Манчестарска школа, израз апетита победничке велике буржоазије, тврди да су економски закони исто тако стални као и природни, и да законодавац, држава не може и не сме да их замењује својим законима. Држава има да пусти природном току економске односе, да остави одрешене руке производним силама у друштву; она има само да брани живот и својину, да буде једино порезник и жандарм. Под маском економскога либерализма ту се крије свирена, необуздана жеља капитала да без контроле, без ограничења извуче сву корист из Рада, да му се оставе на робовање и најнечовечнију експлоатацију милиони и милиони људских бића. Златна времена тога жалосног и човекоубилачкога „либерализма“ давно су прошла, и најназадније државе — *сем Србије!* — умешале су се у односе између Капитала и Рада, да обезбеде здравље, живот и комад хлеба слабим

људима. Начело солидарности устаје против теорије борбе за опстанак и проповеда борбу за удружење, дужност људске целине да заштити слабе и бесправне од јаких и моћних, дужност државе да свакоме члану осигура најосновније услове људскога живота. Природно је да су последњи Мохиканци буржоаске економије скочили на теорију друштвене дужности, и један од најратоборнијих међу њима, Вилфредо Парето, професор универзитета у Лозани, назвао је теорију солидарности „неодређено и магловито етичко схватање“, „ново име дато једној врсти најнездравијега егоизма“, док су други престрављени узвикнули да солидарност неизбежно и правце води социјализму.

Леон Буржоа и његови пријатељи то одричу. Они веле да са социјалистима у толико имају заједничкога што држе да је човек у исти мах и индивидуално и социјално биће, да су сви људи еквивалентни, једнаки као моралне особе, да сви имају иста права и исте дужности, да је циљ Државе правда и обезбеђење човечанског живота свима људима, и да поремећена друштвена равнотежа има да се поврати.

Буржоа вели да он и јесте и није социјалист: он је „либералан социјалист, најлибералнији од свију социјалиста“, његов социјализам је „личан и свесан“, и он устаје противу колективизма, то јест противу аутентичног, јединог социјализма, социјализма једном речју. Лична својина изгледа му продужење и гарантија слободе, на коју он огромно полаже. Са социјалистима се слаже када тражи правду, са економистима пак када тражи слободу. Друштвени дуг једном плаћен, јединка је слободна и има право на личну својину. Солидарност је откупљивање те слободе, солидарност је оправдање личне својине.

На страну важне замерке које се дају учинити овој теорији, на пример да је одбачено свако претресање о постанку и природи правде, која је узета као једна чињеница, главно што се има замерити то је то заустављање на по пута, извесна недоследност, страх да се иде до краја, до последњих консенквенција развијене идеје.

Пре свега тај *дуг* не дугују подједнако сви људи. Онај који је рођен болестан, или у сиротињи, лишен свију дарова природе и људске целине, је ли исто толико дужан колико и здрав, богат човек, онај који је обасут свима даровима маћехе природе, и још веће маћехе друштва? И када се подвезује уговор! Имају да уговарају слаб и јак, богат и сиромах, сит и гладан, онај који има капитала и који од њега може живети до саме смрти, и онај који има само своје две руке и чија дневна зарада значи леб и живот за њега и његове? Каква је ту једнакост код уговорних страна, колико су једнаки ти услови уговора, како је неједнака та борба између рогатог и шутог, и како мора бити неправичан и експлоататорски уговор између та два неједнака човека!

Увођење правде међу људе мора да буде дело самих људи; држава нема никаква права да се ту меша; она треба само да озакони оно што је раније слободно уговорено! Али по коме праву онда Држава може да спречи монополисање својине у корист једнога човека или неколицине, трустове и картеле који су природне и логичне последица развитка личне својине? Зар ту није повређена слобода индустриских и финансијских барона, слобода која значи ропство и беду свију других људи? Када се једном устане противу трустова и картела, зашто онда оставити ствари да иду како иду у другим гранама и у нешто мањој мери, железнице, руднике, рафинерије, сву велику капиталистичку својину?

Леон Буржоа се разликује од осталих радикала, који су наследници јакобинске, централистичке, етатистичке традиције, и он неће да чује за Државу, непозвану, нестручну и угњетачку. Али Држава, како лепо вели Антон Менгер, професор бечкога университета, у својој књизи *Социјалистичка Држава*, не мора вечито бити Држава која влада и заповеда; место ње настура демократска Држава народних маса, *народна Држава рада*, не оруђе једнога сталежа но велико и моћно удружење за општe добро и општи напредак. У Демократији, са

општим правом гласа, са најширим народним правима, референдумом и правом иницијативе, народ, као Луј XIV, може рећи: „Држава то сам ја!“

Солидарност изјашњује се за начело удруженога рада, за кооперативни систем проширен на што већи број људи и ствари, и у њему гледају дефинитивно решење друштвенога питања. Социјализам има за идеал, по речима Карла Кауцког, „кооперативу производње у служби кооперативе потрошње“, Кооперативну Републику, где би се сви људи, демократски организовани, учинили задругари једнога великог кооперативног организма. У доктрини солидаристâ, не види се јасно до које се тачке мисли ићи, како се мисли решити сукоб неизбежан између личне и кооперативне својине. Најзад, остати скрштених руку и предати самој сили ствари напредак кооперативнога рада, значи не само одложити но и учинити сумњивом крајњу победу његову. Белгија је земља где је кооперативни рад највише развијен, и тамо, после двaестогодишњих напора, кооперативе за производњу имају капитал од 3 милиона према 30 милијарда капитала целе земље.

Цело начело солидарности пати од те недоследности и неодлучности. Оно жигоше сва зла која је створио егоизам, конкуренција, нечовечна борба за опстанак, а ипак хоће да очува извор свих тих зала, приватну својину. Солидарност узима личну својину као неку апстракцију, као неку свету и неприкосновену ствар, не признаје да се својина мењала и садржином, и обликом, и смислом; и да она не може бити једина непромењива ствар у свету где све живи вечитом променом. Солидаристи хоће да очувају то последње божанство на земљи која је покривена обореним идолима. Држава по њима, треба само да превија и ублажује задате ране, никако да их радикално лечи. Солидаристичка правда је негативна, она само надокнађује и поправља: социјалистичка правда је позитивна, она лечи и организује. „Социјалистички систем, вели Г. Ро, стоји према систему Г. Леона Бур-

жоа, као хигијена, превентивна медецина према обичној терапетици која лечи већ појављене болести“.

Као и сва радикална странка, доктрине солидарности носе карактер прелазности и посредовања. Као мали сопственици који чине њен кадар, радикална странка није задовољна стањем ствари и тражи реформе, али у оквиру својих сталешких интереса и предрасуда. За прелазне епохе као што је наша, када једно друштво умире а друго се у боловима и трзавицама рађа, радикална доктрина солидарности има свога значаја и може да игра врло корисну улогу, али она никада није и не може бити оно што мисли Леон Буржоа: научно и морално решење друштвенога питања, последња реч друштвених борби, дефинитиван израз новога друштва коме идемо на сусрет.

Но како било да било, учињена је добра ствар што је та идеја пуштена код нас у саобраћај, и ништа није за одбацивање данас када преживљујемо гладне године интелектуалне. Нарочито је добро што долази од млађих људи који изгледа да су сити речи и којима више понос не допушта водити политику без начела. Добро је било да млађи подсете своје заморене, залутале и немарне старије да радикализам садржи у себи начело солидарности, и да је он теоријски поборник друштвених реформа. Потребно је да се васкрсну те просте истине у доба глупих и лажљивих илузија о „пет дана орања“, нечовечних фраза о „Србији, рају сиромашнога човека“, Србији тако страховито заосталој и осиромашелој, где једна петина њених *слободних* грађана нема ни грло стоке, ни стопу земље, и где половина становништва мора да надничи да би се лебом исхранила.

Социјални програми су смисао опстанка политичких странака, и друштвено питање, и код нас као и свуда, јавља се у свој својој озбиљности и сложености, готово да прогута не само странке но и нараштаје који нису у стању да му даду решење.

Јован Скерлић.

ЗАКОН РЕДА У ИСТОРИЈИ.

(Крај.)

25.

Ствари не само што постају онда кад постану потребне, него и трају донде докле су потребне; чим постану непотребне, њих нестаје. А пошто је одређена, ограничена количина времена, које целина има да проживи, то свака ствар, што год доцније постаје; т. ј. што доцније постаје потребна, све јој мање остаје времена за живот; што доцније настаје потреба неке ствари, то и потреба те ствари мање траје, и по томе тим је пре нестаје. *По томе је ред нестајања обрнут ред постајања; што нека ствар доцније постаје, то раније нестаје; што раније постаје, то доцније нестаје; раније преживљује доцније.*

У процесу историје човекове све оно што је доцније настајало, т. ј. све оно што је даље од природе, нестаје, и цео процес историје јесте све веће приближавање природи, те ће све више нестајати свега вештачког, историјског, људског; човек је старији од раса, племена и народа и човек ће преживети расе, племена, народе и државе; човек ће бити последњи колут оног дугог историјског ланца, који је почео људски род. Као што је обичај прва морална снага и веза друштва људског, тако ће се сва моралност, која се вештачки држала законима, сталожити најпосле у обичаје, те ће закони на последњем ступњу друштва постати непотребни, те ће их и нестати.

Као што код сваког човека, при сваком јачем потресу прво нестаје свести, свесне воље, тако и при умирању каквог народа нестаје прво последње историјске тековине људске, образовања и разума, и то је прво нестаје тамо где је најпосле продрла, — из масе народа.

Код сваког културног народа, кад год је губио своју самосталност, нестајало је образовања и цивилизације прво из нижих класа, у које су увек најпосле и продирали, и првобитно природно незнање поново је овлађивало масама народа. Језик, религија и поезија јесу прве сфере идеалисања народног, прве изјаве народног духа и кад све друго, доцније, изгуби, народу остају опет само његов језик, његова религија и поезија, и у њима он и даље живи; његови обичаји, језик, религија и поезија преживљују све остале форме и тековине, које су доцнији резултати историјског живота његовог.

Све веће ослобођавање од вештачког и историјског, све веће приближивање природи у свему, све веће познавање и разумевање природе, најпосле ће одвести људски дух првобитној религији — религији природе. Обожавање сунца првобитно је и опште, а цео прогрес знања све више доводи до уверења да је сунце извор свега живота и свих снага на земљи; култом сунца завршиће свесна наука, као што је њим и почела несвесна религија.

Као што је цивилизација само остатак снаге људске, неутрошене у борби за живот, тако је и човеков живот у опште само остатак, суфицит енергије земљиног живота; човек, са својим друштвом и својом цивилизацијом, само је луксуз природе; што више земља буде губила од своје снаге, тим ће јој мање снаге остајати да одржи човека; слабљење енергије земљине осетиће прво човек и његова цивилизација. Опште умирање и нестајање почеће прво човек са својом историјом и цивилизацијом; пулс земљиног живота прво ће престати да куца у цивилизацији и историји човековој; нестаће прво историјског, свесног, цивилизованог човека, док ће несвесни, природни, дивљи човек дуго преживети историју и цивилизацију човекову; дете ће преживети човека; човечанство ће, несвесно своје историје и прошлости, умрети у природном дивљаштву и мраку, као што се у дивљаштву и мраку и родило. Човека, последњег створа земљиног,

прво ће нестати од свега земљиног; у целој својој историји човек је само један секунд на сату општег живота.

Пошто се психичко доцније одвојило од општијег органског, то при умирању нестаје прво вишег психичког живота, за тим и нижег, као што би и у здравом стању психичке снаге брзо нестало кад се периодички не би враћала у органски живот спавањем. Као што при спавању прво нестаје свести, најдоцнијег резултата, као што чуло коже, првобитно и опште чуло, остаје човеку и онда кад га сва друга чула издаду и не помажу му више, — тако и при јачим потресима прво нестаје доцнијег, вишег, психичког живота, док органски живот — дисање, варење, итд. и даље трају; и кад тело умре прво престаје дисање.

Тако се прво психички живот враћа у органски, из којега се доцније издвојио, за тим се органски живот враћа у неоргански, и неоргански живот целине дуго ће преживети психички и органски живот. Тако је живот природе само један сат, на коме је психички живот само један секунд, органски живот минут а неоргански живот материје цело остало време.

И у друштву људском све поједино, које се доцније одвојило од општег, нестаје и враћа се у опште. Људски род је првобитна општа целина, из које су се доцније издвојили поједини делови његови, расе, племена, народи, који су само поједине разне историјске форме човека; и при нестајању тих доцнијих историјских форама, разлике расе преживеће све националне и племенске разлике међу људима, као што су се расе прво и издвојиле из једне опште целине људског рода; а на том брисању националних и племенских разлика међу људима раде све модерне историјске снаге. Тако ће једно човечанство бити на крају оног процеса којим је почео људски род; историјски живот јесте процес којим се од људског рода иде до човека.

Религија је првобитна општа сфера из које су се доцније издвојили сви поједини делови, поједине области

и гране духа људског и процес духа људског у историји тежи да свих појединих форама његових нестане у једној општој религији. Као што ће идеја човека најпосле спојити и помирити у себи све поједине идеје раса, племена, народа, тако ће највиша историјска идеја спојити и помирити у себи све поједине идеје појединих религија, философија и наука, и та највиша идеја биће изражена у једном општем систему религије.

Вера је почетак и основ сваког знања и вера постаје свршетак сваког знања; вера је све човеку; из ње потиче све, у њу се враћа све; она иде пре свега и остаће после свега. Најпосле вера апсорбује свако знање, јер све мање има времена да се испитају сви процеси, путеви и докази којима се дошло до резултата знања и испитивања; резултатима знања и испитивања све се више само верује; највише идеје као и највиши резултати свих наука и философија постају све више само предмет вере. А пошто је религија прва форма вере, прва индивидуалност духа људског, која се је издвојила из општег стања вере, то ће једна општа религија бити и последња форма вере, у којој ће нестати свих доцнијих форама — философија и наука. Тако је и грчка философија, која је потекла из грчке религије, са последњим огранцима својим, вратила се поново у област религије. Тако и кад један народ пропадне, кад нестане литературе, философије и науке, онда и народу, као и појединцу, остаје само религија да њеном кандилном светлошћу назире у мраку, у ком је остао. Кад је са римском државом пала и цела тадашња зграда људске цивилизације, религија је остала једино прибежиште све цивилизације, све науке и свих тековина духа људског; духовници су остали једини чувари философије и науке, која је остала од античких народа.

И у самој религији прво нестаје најдоцнијих елемената култа и догме, а све више остају само најстарији елементи њени; тако је сва хришћанска религија спала на култ, који, ублажен, датира из најстаријих

времена религије, и на молитву којом су се давно боговима молили људи, тражећи њихове дарове, заштиту и милост.

Тако је последњи ступањ живота и развитка свега појединог, индивидуалног, да га нестане у општијем, у ранијем од себе; појединци умиру а друштво и народ њихов остају, као што ће и народи и државе умрети, док ће човечанство остати. И кад умре појединн човек прво престане бити члан свога друштва и народа, док као члан фамилије своје он још дуго живи у њој, пошто је фамилија старија од друштва и народа; фамилија га памти и онда, кад га је друштво давно заборавило.

Као што је друштво већ постало наследник духовних тековина сваког појединца, тако ће оно некада постати и једини наследник њихових материјалних тековина; духовне су тековине доцније и прво су оне престале да буду затворено индивидуално и фамилијарно добро и својина; материјалне су тековине раније и оне ће много доцније престати да буду индивидуално добро.

Првобитно је човек везан за природу тако да се није осећао одвојен од општег живота њеног, и крајњи смер свега процеса историје јесте човеково приближење природи; све више настаје јединство живота природе и духа човекова.

Свест човекова је последњи резултат унутрашње радње и она у старости, кризама и боловима прво слаби и нестаје је у општој несвесности, док несвесни нагони и рефлексна кретања и даље трају. Тако и при слабљењу живота у опште прво нестаје интелектуалних способности, док се способности осећања, првобитније снаге душе, много дуже одржавају. И као што све знање најпосле прелази у веру, тако и све свесно најпосле прелази у несвесно; речи као и радње све се више механизују.

При улажењу човека у историју природа делује на човека својом спољношћу, својим формама и својим случајностима; цивилизације постају прво у оним крајевима

где је спољна природа угодна за њих. Религиозни и философски појмови код свих античких народа зависили су од спољне природе; појам да је вода први, основни принцип свега, потекао је из религије у нилској држави; појам борбе светлости и мрака из супротности Ирана и Турана. А све већим прогресом све човеково, његови религиозни и философски појмови све мање зависе од спољне природе, а све више од унутрашњег живота и бивања у њој; као што свега спољњег нестаје, тако све више нестаје и утицаја спољне природе на човека; човек се све више ослобођава од утицаја њених спољности и случајности, а све више зависи од унутрашњег живота природе, од земље и сунца, и све више прилагођава свој живот законима унутрашње природе. По томе је и све мање поремећаја и устука, јер су спољни, случајни узроци све мање моћни да омету ток социјалног живота и развитка, те све више нестаје случаја и среће, пошто се живот друштва све мање везује за спољне ствари. Приближујући се све више природи човек долази у све непосредније додире и односе са природом; као што неорганске снаге — пара, електрицитет, све више истискују употребу органских снага, тако корист од неорганског света све више надмаша корист из органског света; примена угља и гвожђа дигла је и осигурала економни живот друштва и дала полета цивилизацији; виша цивилизација омогућена је тек тим непосредним везивањем човека за неорганску природу. Природа све мање делује на цивилизацију својим доцнијим, секундарним снагама и појавима — положај земљишта, плодност, клима итд., а све више својим првобитнијим, унутрашњијим снагама — сунце, угаљ.

И све зрелија наука све више тежи непосредним везама са животом и његовим потребама, као што је првобитно и била, све више тежи да доноси користи човеку, док је у младо доба своје, у посредној фази својој, тежила да се уздигне над животом и његовим потребама. И у друштву људском тежи се све непосреднијим везама између људи, на чему раде и све модерне снаге саобраћаја.

Као што закони теже да постану обичаји и свесне радње да постану механичке, тако и науке све више теже да постану вештине, као што су првобитно и биле. Увиђајући све више да судба човекова зависи од сунца и звезда, и да је његов живот везан за општи живот васионе, астрономија све више постаје вештина којом ће се умети читати судба земље и човека из живота сунца и звезда. Служећи све више животу и његовим потребама хемија се све више враћа првобитном ступњу свом, постајући све више вештина добивања бољих и сигурнијих услова живота. Уметност и вештина преживеће философију и науку; као што су остатци човекове вештине најстарији споменици његова живота, тако ће они бити и последњи споменици његови. И у животу уметности исти је ред нестајања; кад су све друге уметности биле мање више пропале, архитектура је трајала као уметност до пропасти римског царства.

Као у козмосу тако и у људском друштву доцнија, мала тела брже живе, и пре их нестаје од великих, ранијих. Као што мањих тела појединих класа и племена, нестаје у већим телима народа, тако ће велика истина човека преживети све мале истине — племена, народа и држава, као што ће се најпосле сва историја човека свести на неколико великих закона и периода, у којима ће се изгубити сва многобројна ситна имена појединих људи, племена, народа, догађаја, датума; неколико великих имена и принципа преживеће сва ситна имена и законе.

Пошто се светлост цивилизације јавља прво на висинама друштва и код појединих узвишених умова, и после силазе озго све дубље у низине друштва, то по закону нестајања, цивилизације и прогреса нестаје прво из масе друштва, у које су најдоцније продрли, и најпосле сва цивилизација и образованост задржаће се само на висинама друштва и код појединих узвишених умова, одакле су и почеле силазити; врхови човечанства сијаће се још кад у масама његовим буде давно овладало не-

знање и мрак. Као што сунчеве светлости прво нестаје из долина и равница, док се брегови још сијају, тако и кад један народ пропадне, само поједини духови носе и даље заставу народне идеје, само они остају носиоци његове историје; светлост историје обасјава и даље поједине узвишене личности, кад је ње већ давно нестало из дубина и низина друштвених. Са пропадањем римског друштва и народа науку и образованост гајиле су још само више класе друштва, док су се празновера и незнање све више ширили у маси; и као и сва цивилизација и литература и литерарни латински језик остали су да и даље живе још само код виших класа. Тако у другом периоду индијске литературе санскрит је остао још само језик образованих, језик литературе, док га је маса народа била већ заборавила и говорила други језик. Тако се на висинама друштва људског родила светлост људске цивилизације, свести и разума, и на висинама ће најпосле и изумрети.

Пошто све постаје онда кад је потребно и траје док је потребно, то и све нестаје онда кад постане непотребно, те све оно што нестаје јесте непотребно; остаје само оно што је потребно да остане. А све непотребно јесте само луксуз који се прво у невољи жртвује. Утрошив огромну већину своје снаге у стварање неорганског и органског света, земља држи човека и цивилизацију његову само сувишком своје снаге; човечанство и његова цивилизација, његов духовни живот и прогрес јесу само луксуз природе. Кад земљина снага почне слабити и опадати, она ће, скупљајући своју снагу, морати прво жртвовати духовни живот човека и цивилизацију његову, луксуз свог живота, онако исто као што човек у невољи прво жртвује духовне потребе; природни човек са природним потребама далеко ће преживети цивилизацију и историју, луксузне потребе свог дугог живота.

Тако све оно што је у времену постало, у времену

ће га и нестати, све што се родило мора умрети. Само оно што никад није постало, оно никад неће нестати; оно што је пре свега, оно остаје и после свега; оно што је прво постало, оно ће последње нестати.

Бож. Кнежевић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

Herbert Spencer, Faits et commentaires, ouvrage traduit de l'anglais par Auguste Dietrich, Paris, 1903, 8°, p. 352. Prix: 3 fr. 50.

Под наведеним насловом објавио је Спенсер недавно више мањих чланака о философским, друштвеним и литерарним питањима, који су били делом растурени по периодичним књижевним листовима, а делом дотле необјављени.

Његова слутња, да му је то можда последње дело, ево се је и обистинила.

Ова је књига садржином својом веома разноврсна. Тако нам Спенсер на њеним првим странама описује дирљивим стилом дубоку сету која га обузме када види рушевине старих замкова где све више ишчезавају и претварају се у прах и пепео, а непроходне шуме где падају под ударцима секире. Њега баца у бригу културни напредак, који тако немилостиво уништава најлепше успомене на већ изумрла покољења, и лишава нас уживања у шумској хладовини и зеленилу, дајући нам у накнаду за то — железнице и парне машине. Одмах иза ових Спенсерових уздаха долази — ко би се надао — један филолошки есеј у коме он између осталога замера Американцима и на томе, што употребљавају пропозицију on у место in! Ту ћете сем тога наћи поред расправе о развитку музике — чланак о гимнастици, у коме се она осуђује с тога, што развија поједине делове тела на штету целине, и што је непријатна, јер се састоји

у монотоним, механичким покретима. Ту он на једном месту третира какав метафизички проблем, а одмах за тим говори о калемљењу богиња, које чини до душе човека способнијим за отпор овој болести, али га онеспособљава за борбу с осталим заразама, о чему се међутим не води довољно рачуна. Уз осуду империјализма, који сваким даном узима све више маха у Инглеској, ту се може прочитати и један чланак из метеорологије. Ту се најзад у врло кратким размацима говори о обавезној настави, о стилу, о патриотизму, о Мајерберу, о наслеђивању урођених особина, и о — санитетским мерама, (које махом промаше циљ, што нимало не смета санитетској бирократији да их у све већем обиму предузима, како би оправдала свој raison d'être).

Све ове ствари, привидно тако разноврсне, стоје ипак у извесној вези. У својим ранијим, епохалним делима,[1] Спенсер је једном широком генерализацијом обухватио све биолошке, психолошке и социолошке појаве. У свима тим областима открио је он велики закон развића. С тога он сваки феномен о коме говори схвата као моменат у општој еволуцији васионе. Тако н.пр. сва друштвена питања у овој књизи третира он са гледишта друштвеног *развића*. *У еволуцији* музике, о чему говори у једноме чланку, примећује он ове три етапе: анимиран, егзалтиран говор, за тим речитатив, па мелодију. Тек се тада уплеће и ритам. Забавно је да он и „американизме“ (употребу једних предлога у место других) осуђује с тога, што кочe *еволуцију* инглеског језика, која се састоји у све већем *диференцирању* речи, докле ови значе игнорисање већ посталих разлика. Монотоност гимнастике тумачи он тиме, што се војнички друштвени тип, за који је карактеристично презирање задовољства, још није *еволуисао* у индустриски друштвени тип, где се потребама индивидуе поклања већа пажња. Када то буде, весели

[1] Први принципи, Принципи психологије, Принципи биологије, Принципи социологије.

излети, јахање итд. замениће данашњу круту и досадну гимнастику. Неочекивана рђава дејства калемљења богиња, поред очекиваних добрих, тумачи он принципом *диференцирања* последица итд. итд. Као што се види, на чему се год заустави његов поглед, открије дејство закона развића. Отуда и ова књига, која би иначе разноврсношћу своје садржине престављала прави хаос, у светлости принципа еволуције изгледа као хармонична целина.

Спенсер је у осталом толико прожет идејом о једном универзалном узроку; њему све појаве изгледају у тако очевидној логичкој вези, да се је веома изненадио кад је из разговора са неким младим дамама опазио савршено осуство логике и системе у њиховим погледима и схватањима. „Зашто пси и мачке имају очи готово на сред лица, а зечеви и овце са стране? Зашто се патка гига кад иде“, питао их је Спенсер. У место одговора оне су безазлено ћутале. И онда није никакво чудо — додаје он — што код њих постоји веровање, „да не ваља“ н.пр. просути со. Овако наивним објашњењима најпростијих појава нагињу оне очевидно с тога, што им недостаје појам каузалитета.

Из масе факата, коментара, чисто стручних напомена, разговора као овај мало час наведени, допуна и одговора, објављених у овој књизи, могу се издвојити као ствари од општијег интереса једино чланци о савременом књижевном и политичком покрету. С тога ћемо се само на њима и задржати. Најпре о стању у књижевности.

Никада се људски дух није тако високо ценио као данас. И како се синоним духа, свест, погрешно изједначава са једним својим елементом, с интелектом, то се овоме свуда даје превага на штету осећања, другог, важнијег елемента свести. С тога се и савремени књижевно-уметнички покрет карактерише прецењивањем интелекта, а запостављањем осећања.

Тако се н.пр. у драмској критици води веома жива

дискусија једино о томе, треба ли преставе да буду поучне или не. Дакле се удара гласом на један чисто интелектуални моменат, док се њихов забавни карактер ни једном речи не додирује.

И поезија према модерном схватању нема за циљ да изазива у човеку извесна осећања, већ да изражава песникове концепције. Њу назива Метју Арнолд „највишом критиком живота“.

Исти се дух огледа и у сликарству. Хент је н.пр. узео за тему једне своје слике едукативну вредност вештине.

Општи је покрет захватио и музику. Рихард Вагнер уверава, да је овој циљ поука. Музички критичари диве се извесним композицијама, јер су — научне. Њумен држи да је музика у толико боља, у колико увећава наше знање. Ни практични музичари нису се отели духу времена. Њима су највише у вољи тешке и компликоване композиције, па ма и не биле сувише лепе, јер им се ту даје прилика да покажу виртуозност и брзину извођења. Савладати техничке тешкоће њима се чини достојније него произвести дубоку импресију на душу слушалаца. Један Паганини више ће се поносити окретношћу своје руке и гипкошћу својих прстију, него лепотом тонова које изводи, и ако жели да и ови буду беспрекорни. И како је виолина најзгоднија за извођење најсложенијих тонских комбинација, она преовлађује у модерном оркестру, и ако су јој тонови шкрипави и недовршени, јер гудало, находећи се непрестано на жицама, не допушта овима потпуно вибрирање. Сем тога се изводе у пространим, застрвеним дворанама, где је следствено ехо веома слаб, и такви комади, који су аранжирани за мањи број инструмената, те их с тога половина слушалаца готово и не чује. У већине слушалаца такво извођење неће изазвати никаква *осећања*, али ће се ови бар моћи дивити техничкој спреми и *знању* виртуозâ. А то је сасвим у духу времена.

Претежан утицај интелекта опажа се дакле и у

драми, и у поезији; и у сликарству, и у музици; и у извођењу композиција, и у схватањима публике. И онда је сасвим разумљиво, што је на једној конференцији *Рускинова Друштва* у Бирмингену могла пасти и оваква реч: „Циљ је вештине да подиже интелект, и да испуњава његове захтеве“.

Такво је схватање међутим у основи погрешно. Циљ је вештине задовољство, и то циљ потпуно довољан. Неправедно запостављено осећање у ствари је најважнији елеменат духа. Оно је господар, а интелект слуга. Осећања не само изазивају све наше радње, него нам дају и потребну енергију за њихово извршење. Тим радњама до душе управља разум, али једино у том циљу, да би оне што потпуније задовољиле осећања, што су их изазвала. И када се данас негује искључиво интелект а запоставља осећање — оплемењава слуга, а запушта господар — онда се овом последњем само дају савршенија средства, да остварује своје грубе и неуглађене прохтеве. Такав је резултат међутим за осуду и са индивидуалног и са социјалног гледишта.

И одиста, може једно друштво бити састављено из људи оштроумних као Мефистофело, па ипак бити неморално, грубо и сурово. С друге стране, чланови једнога некултурног друштва могу живети потпуно задовољно и у миру, само ако је у њих развијен морал и осећање солидарности.

Када се уоче штетне последице искључивог неговања интелекта на штету емоција, сама собом намеће се мисао, да и осећање и разум ваља бар у истој мери развијати. Шта више, од мање би штете било запустити интелект. На неговању виших осећањâ у првом реду има да ради Вештина. Бригу око развијања умних способности ваља оставити Науци.

У овим Спенсеровим напоменама има много истине. Радикална разлика између интелекта и емоцијâ губи се одиста данас из вида у толикој мери, да се и у домену осећања — у књижевности — даје одсудна превага ин-

телекту, што је од веома штетних последица. Буржеов Disciple треба да је роман, а у ствари је једна рђава студија из експерименталне психологије. „Сваки комад г-на Бриеа“, вели Пелисје[1], „садржи по једну лекцију... *У Колевци*, једном од најјачих његових дела, прва сцена даје целој комедији, могло би се рећи, облик теореме.“ *Драгана* садржи коментар оних параграфа грађ. законика, који говоре о брачном пунолеству. Г. Скерлић, и ако признаје да поезија нема да пева законе астрономије и аксиоме геометрије, ипак замера песмама Милана Ракића, што нису довољно опште човечанске и социјалне, и што нису израз „наших највиших схватања“, као да је од најмање важности то, што су оне лепе, искрене и импресивне. И када је претежан утицај интелекта у књижевности довео до овако парадоксалних закључака, потребно је било да човек Спенсерова ауторитета устане у одбрану осећања.

Ну докле се у литерарној критици даје првенство интелекту, у обичном животу преовлађује утицај осећања. Нарочито је оно потпуно овладало женама, почевши од американске леди која мисли, да људи треба да раде како би се жене могле одевати, до инглеске куварице, која се целе недеље само о томе брине, да се у недељу обуче као њена госпођа. Колико је њима стало за тим да се допадну најбољи су доказ њихови растргнути струкови, и онакажене ноге њихових сестара из Кине. Веома развијено осећање за лепо чини те се губи из вида корисно. Отуда мрачне собе, само да тапети не би изблеђели; отуда на столовима недокувано поврће, само да не би изгубило леп изглед на око и свежу зелену боју. С правом осуђује Спенсер овакве претераности, али се ипак женама не може замерити што желе да буду лепе. Зар оне не спадају у исту категорију где и музика, цвеће и стихови? И коме се не допада — ако је допуштено тако се изразити — наметна музика, не сме осуђивати лепе жене.

---

[1] G. Pelissier, Le mouvement littéraire contemprain, p. 152—3.

Као и претежан утицај интелекта у књижевности, тако је и савремени политички покрет у Инглеској нашао у Спенсеру одсудна противника.

Ну да би се разумео његов, можда и сувише оштар суд о данашњим политичким приликама у Инглеској, потребно је, бар у два широка потеза, изложити његову теорију друштвене еволуције. У току друштв. развића примећује Спенсер два битно различна типа: војнички и индустриски. Једно друштво *војничког типа* карактеришу ови знаци: корпоративан карактер заједнице (у циљу што сложније заједничке акције против непријатеља); безусловна субординација, коју одржава један снажан коерцитивни механизам, хијерархиски уређен; власт и позитивно и негативно регулативна (и забрањује и наређује); круте сталешке разлике; осуство приватних удружења; развијена варварска осећања; широка државна интервенција; презирање живота и сопствености како своје тако и туђе; лојалност и патриотизам. За *индустриски тип* карактеристични су на против ови моменти: кооперативни карактер заједнице; широке индивидуалне слободе; репрезентативни режим; државна интервенција сведена на бригу о правосуђу; у место коерције уговор; власт само негативно регулативна (она више не наређује, већ само забрањује); полет приватних организација; слобода трговине; дух независности; опадање лојалности; гашење осећања освете; све мањи број злочина; интензивност приватне иницијативе. Еволуција војничког типа у индустриски врши се наших дана. Она међутим наилази на отпор преосталих друштвених услова из ранијег доба, и када ови по нова преовладају, знаци који карактеришу ранији тип избијају на површину у већој или мањој мери.[1]

Још седамдесетих година опажао је Спенсер знаке релативног друштвеног назатка у Инглеској, чему је била

[1] H. Spencer, Principe de Sociologie, Traduction par Caselles, tome III p.p. 757—770; 788—802; 807—818; 840—848. Tome II, p. 184, etc.

узрок њена освајачка колонијална политика. Само је тада пробуђени дух милитаризма узимао сасвим невине форме: између осталога, шешири полицискпх агената почели су све више личити на шлемове...[1]

Данас међутим, нарочито после рата са Бурима, милитарни тип изгледа да је потпуно васкрсао у Инглеској, заједно са свима својим битним обележјима: са широком државном интервенцијом, са крутом субординацијом нижих вишима, са концентрисањем државне власти, са рашћењем бирократије, са развијеним осећањима патриотизма и империјализма; са пробуђеним војничким духом и с ојачаним утицајем цркве.

Држава је у круг својих задатака уврстила и обавезну наставу. Она се у својим школама труди, да сву децу дотера према истом моделу. И локалне администрације толико су прошириле обим својих функција, да се н.пр. Liverpool Corporation бави — продајом млека за децу. Грађанима је данас у Инглеској остављена једино брига о стану, храни и оделу, али можда не за дуго, јер се са социјалистичке стране чују већ захтеви, да држава узме на се и старање о становима за сиротињу.

Упоредо са ширењем државне интервенције иде ограничавање индивидуалне слободе, опадање духа независности и јачање субординације. Данас бирач не даје свој глас за кога хоће, већ за онога кога му означи његова странка. Модерни радник не сме да се користи у пуној мери својим способностима, и да по својој вољи регулише са предузимачем висину најамнице и трајање рада: он има да се покорава одлукама друштва чији је члан. Таква једна организација једва се разликује од пукова и батаљона. Сличној субординацији подлеже и чланови парламента: у место да парламенат даје директиву влади, скупштинска већина покорно слуша владине наредбе из бојазни да је одбацивањем каквога њеног пројекта не збаци. (Томе би се могло доскочити, по Спен-

[1] Op. cit., t. III., p. 787.

серову мишљењу, кад се такво једно одбацивање не би схватало као неповерење влади, сем ако је одбачени предлог од необичне важности.)

Сем тога се опажа тежња, да се, на штету парламента, власт концентрише у руке кабинета. Многи послови, које би требало да врши парламенат, прешли су на егзекутивна тела. С друге стране, посланицима је ограничено право дебате. Њих врло често ставља влада пред алтернативу, да једну целу буџетску позицију одобре или одбаце, не допуштајући дебату у појединостима.

Ширење јавних функција изазива рашћење бирократије. Број локалних органа у Бирмингену премаша 8000. У Глазгову их има 13.413. Ове је бројеве довољно навести. Закључци се намећу сами.

Уз то је и дух империјализма узео маха. За време рата са Бурима светина је — у своме патриотском гневу — немилостиво злостављала оне, што су имали смелости да се разиђу с њоме у оцени тога суровог разбојништва извршеног над читавим једним народом.

Војнички је дух међутим имао најпре чисто дефанзиван карактер. На вест о намери Наполеона III-ег, да завојује Инглеску, захорио се је глас широм ове земље: на оружје! Буду образоване добровољачке регименте. И онда је понова наступило дефиловање, марширање с музиком на челу, ратна служба итд. Дубоко заспале ратничке страсти распламте се понова свом жестином. Из имагинарне дефанзиве прешло се најзад у стварну офанзиву.

Данас изгледа Инглеска као каква ратничка држава. Ту су вам смотре, маневре, логори, passages of arms. Војничка настава у велико се негује и по колежима.

У сваком ратничком добу физичка се снага веома цени. С тога се данас поклања и сувише пажње гимнастици, спортовима и атлетизму. Кад се је Форстер кандидовао за посланика лондонског универзитета, у *Тајмсу* је у корист његове кандидације наведено и то, што је изврсан крикетиста. Сви ће играчи крикета — рекло се ту — свакојако за њега гласати.

Утицај милитарног духа опажа се и у литератури. Код тако хваљеног Редјарда Киплинга на једну десетину номиналног Хришћанства долази 9/10 стварног паганизма. Никада се нису тако тражиле приповетке пуне крвавих сцена и биографије Наполеона, Нелзна и т. д., као последњих година

Овом се утицају нису отеле ни вештине. У архитектури превлађује старински стил. Претерано кићење свештеничке одеће знак је варварског укуса. Неугодни старински намештаји (у стилу Луја XIV или Луја XV) најчешћи су украс данашњих салона. Дух времена огледа се и у таквим ситницама, као што су наслови књига, који се састоје из слова разне величине, неправилно поређаних. Поврх свега, такав се несиметричан наслов оштампа при врху или при дну насловног листа, да би несиметрија била што потпунија. Осуство укуса за симетријом, карактерише међу тим децу и дивљаке.

То су и сувише јасни знаци назатка. Није потребно доказивати штетност ових појава. Има их међу тим које не изгледају тако кобне, као обавезна настава и завојевачки дух. Прва се сматра шта више за веома хуману институцију. За освајање се опет мисли, да је бар корисно кад већ није праведно.

Међу тим ваља навести само то, да штампа не би могла разбудити у инглеског народа варварске страсти. да је само мање писмених. То не значи међу тим, да народ ваља оставити у незнању. Само га не треба силом поучавати. Ваља га оставити самом себи.

Дух је империјализма пре свега једно ниско варварско осећање. Сем тога, ни освајач није у много бољем положају од побеђеног. Та је парадоксна истина осведочена целом историјом. Један дивљак који гони пред собом свога заробљеника, држећи га на ланцу, у ствари је и своју слободу ограничио: он никако не сме да пушта роба из ока, како му не би умакао. Пирамиде не причају само о освојењима Египћана, већ и њиховој ропској послушности, која карактерише свако војничко

друштво. Законом су били регулисани и њихови најинтимнији послови: време облачења, шетање, све дневне забаве и занимања, па чак и каквоћа и количина хране. И у римском војничком друштву није било два равна: било је робова који су се борили, односили победе, и враћали се у триумфу; било је робова који су радили занате и робова који су обрађивали земљу; али није било слободних грађана у данашњем смислу те речи. По једној Циб'новој речи, цар је био први роб церемонија које је налагао. Средњевековни пљачкашки режим да се такође свести на ове ступњеве: сузерен, вазал, роб. Госпођа Ментнон карактерише доба Луја Великог овим речима: „После оних што заузимају висока звања највише су за жаљење они што им завиде“. И у Јапану, војничкој држави, микадо је био спутан ланцима најстроже етикете. Између осталога, морао је он свакога дана по три сахата преседети на престолу. У самодржавној Русији последице су империјализма: велика војска, огромна бирократија, сталан дефицит, нихилизам, револуциона друштва, страх од атентата. Када цар иде на смотру, и тада га окружава читава војска шпијуна и тајних полициских агената. Овим је довољно доказана штетност империјализма.

Овако оштром критиком империјализма, Спенсер је нарочито обавезао мале народе, којима прети највећа погибао од освајачких прохтева великих држава. Само је за жаљење, што у Инглеској овако хумано мишљење једва да још ко дели. Империјализам је леп плашт, којим се огрћу економски интереси. Инглеској треба нових пијаца, а не нових држава. У борби подлеже слабији. И победиоце скупо кошта победа. То је одиста тако, али су то последице сваке борбе за опстанак. А баш је Спенсер тај, који заступа овај принцип. Онима, што не признају овом закону тачност, лакше је према томе нападати империјализам но њему.

У овој истој књизи осуђује он баш са гледишта борбе за опстанак готово сваку државну интервенцију.

Ова доктрина старе либералне школе данас је прилично застарела. Држава се данас схвата као највиши облик друштвенога живота. Њен се задатак не исцрпљује бригом о правосуђу, као што мисли Спенсер. Нити је, с друге стране, желети са колективистама, да држава апсорбује индивидуу. Модерна држава преставља компромис између индивидуалне слободе и социјализма. И један и други екстрем штетни су.

У име индивидуалне слободе осудио је Спенсер и то, што у Инглеској влада, никла из скупштинске већине, даје директиву парламенту. Међутим на континенту Инглезима завиде баш на томе, што су умели односе између владе и парламента тако регулисати, да егзекутивна моћ остане под утицајем парламента, а да ипак не ослаби.

Ну докле Спенсер у чланцима, чији смо резиме дали у горњим редовима, осуђује бирократију и држ. интервенцију, на другоме месту брани он један принцип, који у крајњим последицама значи негацију свих назора, које он иначе заступа. Честе адвокатске злоупотребе навеле су га на предлог, да се (у односима с влашћу) од сада не претпоставља, као до сада, да ствари иду добро све док се не докаже да иду рђаво, већ — напротив — ваља узимати, да ствари иду рђаво све док се не докаже да иду добро. Један предлог савршено супротан познатом правном принципу: Quisque praesumitur bonus donec probetur contrarium. Примена овога принципа у јавном праву значила би огромно повећавање контролног механизма т. ј. ширење бирократије, противу чега Спенсер иначе најодсудније војује. Међутим за такав случај има он овде један изврсан разлог: „Ви се не можете — вели он — бесплатно осигурати против пожара и несретних случајева. Исто се тако не можете, не плативши, осигурати ни противу непоштења“. Кад би се у брачном праву (да се зауставимо само на овом делу цивилног права) усвојило, да ствари иду рђаво све док се не докаже да иду добро, онда би мужеви (сироти људи!) морали доказивати и брачност оне деце, која су рођена у браку, и то после

критичног 180-ог дана. И ако жене дају можда и сувише повода једној таквој реформи грађ. законика, ипак би примена Спенсерова принципа у брачном праву значила крај моногамној породици, о којој он иначе и сувише лепо мисли. У крив. поступку тај би принцип оборио теорију слободног судиског уверења, која почива на неограниченом поверењу у судијску савесност, и т. д. и т. д.

Из свега наведенога види се како мора да је дубок и велик ум, који је могао да обухватити једним погледом масу тако различних ствари, које улазе у области скоро свих грана ума људског: и психологије и биологије, и економије и социологије, и правних наука и медицине, и метереологије и метафизике, и музике и литературе и т. д. и т. д. У предговору признаје он за понеке чланке да су релативно банални, о другима мисли да нису без интереса; најзад му се чини, да их има и веома важних. Свакако њихова разноврсност показује његову огромну опсежност. Међутим и овај тако опсежан мислилац, можда највећи у овом добу поделе рада и уских погледа, остао је себи дужан одговора на велика метафизичка питања о првом почетку и последњем циљу, који су га почели пред крај живота занимати. Као веран ученик Хјума и Дарвина, он их је у својим посматрањима света и живота обишао пошавши од поставке, да је свет онакав каквим нам се приказује. И пошто је целога живота заман тражио решење Највише Загонетке у Науци, он је као епилог своме раду и животу написао у последњем чланку своје последње књиге ове очајне врсте: „Идеја о једном простору, у сравњењу с којим своди се цео наш неизмерни сидерални систем на једну тачку, и сувише је уништавајућа, да би се на њој могао зауставити дух човеков. И у колико старим, свест о једном бесконачном Простору без почетка и без узрока буди у мени једно осећање, пред којим устукнем од ужаса“.

После овога Спенсерова признања, које и сувише личи на Фаустов монолог, неће вас толико запрепастити

дреске критике његових радова, док још није био славан. Он их наводи у додатку овој књизи, колико да се подсмехне својим првим критичарима. Ево шта је н. пр. писао о њему лист The Critic, од 15 јуна 1862: „Он је без генијалности, без оригиналности; он није способан ни за какву високу, дубоку или бар схватљиву мисао...“ И онда није никакво чудо, што Спенсер налази, да су критичари — паразити.

Предвиђајући можда, да ће последњи редови у његовој књизи, који су парализали жељени ефекат наведених цитата, поколебати у читаоца веру у Науку, чија је последња реч, како изгледа, да се оно што је најглавније не може сазнати, Спенсер у другом једном чланчићу саветује такве скептике, да у његовој блаженој заблуди оставе свакога, који, у нади на вечити живот у рају, чини добра дела и живи сретно. Ну кога страх од пакла и сувише мучи, треба му рећи, да је пакао једна бајка, и то не сувише лепа. Он бар неће морати, као де Ередијев стари златар, пошто је у младости урезивао у сребро и емај пијаног Баха и изненађену Данају, да пред смрт реже у злату путир, како би искупио своје грехе...

Јеврем Тадић.

ОЦЕНЕ И ПРИКАЗИ.

Да ли се српска пећска патријаршија год. 1766 канонички и коначно угасила и ко јој је црквено-правни наследник? од Ђуре Вукичевића. 36 стр. у 8⁰. Нови Сад. Цена ?.

Расправа је ова интересна, и ако није нов предмет који се у њој претреса. Питање о укинућу пећске патријархије и о томе ко јој је прави наследник, претресано је доста пута. Једни су га претресали као чисто историјско, други су га посматрали као актуелно питање од вишег политичког значаја по српско питање, а било је и таквих који су ово питање посматрали као политичко па су га третирали тако, да су тим помагали аспирације аустријске политике, којој није ишло у рачун обнављање српске патријархије са столицом у Пећи, ван домашаја њене власти и непосредног утицаја, и која је налазила за много пробитачније оно објашњење, по коме је титуларни патријарах карловачки прави наследник пећких патријараха. Писац ове расправе устаје против овог мишљења, које нема никаква ослонца ни са гледишта историјског нити пак канонског. Он начелно усваја мишљење Дим. Руварца, исказано у чланку „Ко је наследник српске пећске патријаршије? (У Гласнику Срп. Уч. Друштва, LXII), али му побија закључке о вредности фермана Мустафе II, којим је укинута пећка патријархија 1766 године и о предлогу, по коме треба „да се у Краљевини Србији архиепископија и митрополија београдска прозове епископијом жичком и патријаршијом српском, а архиепископ и митрополит београдски да носи титулу архиепископа жичког и патријарха српског“. Са чисто канонског гледишта писац налази да се пећка патријархија није угасила 1766 год. нити да се могла укинути султанским ферманом. Поступак Портин и цариград-

ске патријаршије јесте насилнички, самовластан и неканонски; њим је само уздрмано и поремећено унутрашње стање и устројство пећске патријархије, али са канонског гледишта није поништена сама патријархија и њена автокефалност, јер да овога буде, по законитим, канонским прописима потребно је да је сама пећка патријархија саборно и канонички закључила да се укине и подвргне под цариградску патријархију. А тога није било, и писац наводи доказа како српски архијереји не само што нису дали свој пристанак него су још протествовали против насиља извршеног над автокефалном српском црквом од стране Порте и цариградске грчке патријархије. Утврдивши тако да султански ферман од 1766 год. нема никакве снаге с гледишта канона као једино вредносних у црквеним питањима ове врсте, писац налази даље да је непотребно пећкој патријархији тражити наследника било у карловачкој било у београдској митрополији, а у толико мање што је и после укидања пећке патријархије остала једна њена епископија самостална, независна од цариградске патријархије. То је цетињска митрополија преко које је очуван црквено-правни континуитет и традиција српске пећке патријархије. и која нити је одржавала каквих веза с цариградском патријархијом, нити је опет ова то тражила од ње. Узрок томе писац налази у положају Црне Горе према Турској. Црна Гора *тада* није била под Турцима. И то је тачно. Само писац греши што то генералише и тај факат из тога доба примењује и на ранија времена. Исто тако погрешно му је тврђење да су „за све време трајања пећке патријаршије зетски јепископи и митрополити били заменици патријарха и као такови носили су титулу „егзарха светјејшаго престола пећкога“ (стр. 33). То не стоји. Они нису били заменици патријараха пећких у опсегу патријархије, већ њихови заменици у опсегу зетске и изасланици за суседну далматинску епископију. Па није тачан ни онај пример са Висарионом Бајицом, да је овај 1682 год. био и патријархов, „егзарх“ и митрополит зетско-црногорски (стр. 34)

Он је тада био само „егзарх“ — патријархов изасланик — а владиком цетињским постао је тек 1685, по смрти владике Рувима II, када је „егзарх“ за Црну Гору, Грбељ и Паштровиће било са свим друго лице, које је ту титулу имало само док је вршило мисију поверену му од стране патријарха Арсенија III Црнојевића. — Остављајући на страну ове примедбе о ситнијим погрешкама, расправа г. Вукичевића заслужује пажњу историчара и богослова српских.

J. Н. Т.

БЕЛЕШКЕ.

КЊИЖЕВНОСТ.

Нове књиге: — Јов. Бадемлијић, *Значај шума у прошлости и садашњости.* По страним ауторима написао — Београд 1904. Штампарија „Доситије Обрадовић“, цена 3 дин., стр. 232 у 8º. — П(авле) О(рловић), *Стара Србија и Арбанаси*: Српско-бугарски односи и арбанашко питање — Аустрија и Стара Србија — Арбанашки зборови и њихово значење. Београд 1904. Штампарија „Доситије Обрадовић“; цена 50 п. дин. Стр. 78 м. 8º. — Мил. М. Дачић, *Споменица на прославу стогодишњице I. устанка.* Књига за омладину. Шабац, 1904. Штампарија С. Ј. Грделичког, цена 50 п. дин. Стр. 80 у м. 8º. — Свет. Ј. Грделички, *Луњевица и свршетак Лозе Обреновића.* Алегорија у 1 чину. Написао — Друго издање. Шабац 1904. Штампарија С. Ј. Грделичког. Цена 20 п. дин. Стр. 16 у 8º. — Др. Доб. Гер. Поповић, срески лекар, *Општи услови за чување здравља.* Написао — Београд, штампано у Државној Штампарији, 1904., цена 20 п. дин. Стр. 14 у 8º (Прештампано из „Народног Здравља“). — Колмар, фрајхер фон дер Голц, *Наоружани народ, војна организација и ратовање нашег времена*, од —, превео с немачког петог издања Љубомир Балтић, поручник. Београд, штампарија Светозара Николића, 1904, стр. 482 у 8º, (104 књ. издање задужбине Илије М. Коларца.) — М. С. Дојчиновић, *Златно доба*, збирка најлепших бајака за младеж, с немачког превео — Издање књижаре Рајковића и Ђуковића; штампарија Ч. Стефановића. Београд 1904, стр. 96 у м. 8º; цена 70

и. дин. — Т. Маретић, *Хомерова Одисеја*, превео — Београд, Државна Штампарија, 1904, стр. 377 у 8°; цена 4 динара (државно издање!). — Из *Финансијског Прегледа* прештампана је расправа нашег сарадника Др. Косте Кумануди *Један министар финансија из XVIII века — Тирго*.

Морис Розенфелд. — Ми смо у једној ранијој белешци говорили о овом новом и интересантном јеврејском песнику, који својим песмама наставља социјалистичко и радничко песништво деветнаестога века, без лажне сентименталности или неискрене реторике. Данас у допуну доносимо његову *Аутобиографију* и превод двеју песама његових.

— — — „Родио сам се, вели Розенфелд, 25. децембра 1862., у малој варошици Бокши, у Руској Пољској. Мој дед, мој отац, укратко, сви из наше породице, били су рибари. Мали град лежи у пријатној околици, између шуме и мора. Био сам још дете кад су се моји родитељи морали селити у Варшаву. Тамо су ме слали у „Cheder", где сам учио Талмуд и помало пољски и немачки. Кад сам имао осамнаест година, оженио сам се и отишао у Холандију. За шест месеци изучио сам се да брусим дијаманте, и онда сам се бавио тим послом. Оданде одох у Енглеску. Ту сам радио три године у лондонским радионицама „Sweat-Shops." Онда се упутих у Америку, где сам и остао све до данашњег дана. У тамним, мрачним Sweat-Shops-има њујорчким, тамо ме је научио певати притисак, бол, и невоља. Дању сам радио, а ноћу сам писао своје песме. Радионица ми је сатрла здравље, и онда сам морао да напустим рад на машини. Латих се журналистике и постадох, за неколике године, сарадник најзнатнијих американских, јеврејских листова. Истом ми се онда насмеја боља срећа кад изиђе збирка мојих песама S o n g s f r o m t h e G h e t t o. За време свога литерарног стварања, издао сам, о својем трошку, две мале свеске песама: *Низ Цвећа*, и *Књигу Песама*. Био сам глуп, те сам, још као почетник, пре тринаест година, издао књижицу *Звоно*. Та књижица је била једно књижевно недоношче. У оно доба, радио сам у Sweat-Shops-има и нисам имао времена да песме прегледам. Тако оне изиђоше из штампе с мноштвом погрешака. Ја сам, касније, покуповао много егземплара од те књиге и спалио их... Тим сам, у најглавнијим потезима, оцртао цео свој живот."

Од песама навешћемо две које иду међу његове најлепше. Прва је: *Моја песма*, и гласи:

„О верујте, не наводи златна лира моју душу на певање; о верујте, никакав миг одозго не позива ме да у њене жице зазвоним. Но роб који јеца и роб који стење, тај буди у мени моје песме, и из мене се пламено ори клик за моју сироту браћу.

„Зато пропадам пре времена свога; зато трошим живот свој; какву ми захвалност могу дати сиротни људи? Они за сузе дају сузе, и једино њих могу дати обилато: ја сам милионар сузама, и оплакујем милионе“.

Друга се зове *Куда?* и благодарећи једном нашем сараднику, можемо је донети у стиховима.

„О куда, куда, чедо моје?
Још цио св'јет сном мртвим спава,
А улицама без живота,
Вјетар севаља, витла, и мота
И обијесно заиграва.
Куд хиташ тако, брижна лица,
Кроз лабиринте од улица?
Какве те, чедо, невоље море,
Те журиш некуд прије зоре?
Ти слежеш,
Суморно слежеш раменима младим:
„...Идем да зарадим“.

„О куда, куда, чедо моје?
Већ земљу крије ноћна тама;
Кроз пустош вјетар зимом бије,
Све муком шути, живот мрије,
А ти си сама, чедо, сама.
Кад дан се теби осм'јехн'о није,
Зар ноћ да ти се милошћу смије,
Ноћ, што је глуха, нијема, слијепа?
О куда, куда, цуро лијепа?“
Оте се јецај,
Пригушен јецај у грудима младим:
„...Идем да зарадим“.

ПРЕГЛЕД ЛИСТОВА.

— Недавно изашле су нове збирке песама немачких песника Детлева фон Лилиенкрона („Bunt · Beute“) и Рихарда Демела „Zwei Menschen“, Roman in Romanzen . Тим поводом Х. Штребел. у 25. бр. Neue Zeit-а за ову год.. даје оцену и тих немачких песника и њихових најновијих збирака.

Лилиенкрон. рођен у Шлезвиг Холштајну. има све симпатичне особине једнога јункера: незатајену вољу за уживањем, примитивно и наивно схватање света које његовој реалистичкој лирици даје пријатну свежину. Лилиенкрон почео је певати тек после тридесете своје године, с тога његова поезија носи на себи печат зрелости и личности. Рихард Демел рођен је у грађанској породици, а његова поезија, пуна здраве снаге, одваја од декаданске уметности нерава „најмодернијих“; он дитирамбски уздиже сполну љубав и нагиње мистицизму. Ко Демела не воли због нечега насилног и грозничавога у његовој поезији, ипак му мора признати да, међу многим бизарностима, претоварености, има и песама просте и узвишене лепоте. А и према оним песмама у којима песник није достигао лепоту и јасноћу, мора човек да има извесног поштовања, јер увек се осећа снажна песникова тежња да створи нешто ново, нечувено, и да своме бујном душевном животу да правог израза. Наравно, већина његових песама постају, поред свега тога, само мање или више интересантни естетички експерименти. У „Два човека“ предмет је омиљена Демелова тема, психологија сексуалнога. У 118 песама песник хоће да покаже како су двоје људи сполним актом постали душевно једно, и на тај начин стопили се с целом природом. Песник је и у овом делу покушавао да оно што се не да речи рекне у до сада нечувеној форми, а не бега ни од најсмелијих ситуација; дело има много наивности и немарности на какве смо навикли само код примитивних песника примитивних времена; скоро нигде нема ритмичког полета, снажне маште. Сликање природе и излагање рефлексија Демелу не полази за руком, а најбоље му је приказивање екстатичних стања. — И Лилиенкрон обрађује љубав, али за њега љубав није неразрешива загонетка, страшна мистерија, ни предмет филозофске екстазе. И према Лилиенкроновом схватању љубав је, поред глади, центрум света; али љубав за њега није ствар због које се пропада, или о којој се много размишља, него се весело и наивно

ужива у њој. На послетку ипак и Лилиенкрон долази до тужног закључка да је све сујета, али код њега ипак преовлађује уживање у животу. Отуда с његових мелодичких усана чујемо песме љубави пуне бујног несташлука, тужних успомена, слатког задиркивања, и просте, узвишене интимности. Демелова еротика нема толико нијанса. Демел нема срећну лаку крв Лилиенкронову, он не ужива наивно, него сентиментално размишља и сањари. Демел је по мало мистички филозоф који неприкривену страсност покушава да споји са спиритуалистичким сањарењем. О најновијој збирци Лилиенкронових песама, Штребен на крају вели да није на висини својих претходница; у њој песник често намерно квари утисак тривиалностима, она показује песника који стари; ружама је поотпадало лишће а јесењи ветар хуји кроз голо грање.

— Врло угледни часопис талијански **Nuova Antologia**, у св. од 1. марта о.г., доноси од једног анонима чланак о улози Италије и Аустрије у балканском питању, доста значајан да може заинтересовати и наше читаоце.

У чланку се истиче опасност која прети Италији од стране Аустрије и њеног неуморног рада на продирању према Солуну. И ако је „Фремденблат“, орган бечке владе, изјавио да се Аустрија не жели користити руско-јапанским ратом на рачун своје савезнице Русије и мимо споразум с њом, ипак тај рат може да доведе до конфликта аустријских и талијанских интереса на Балкану. Према талијанско-аустријском уговору Аустрија се обвезала на неће окупирати Албанију и ниједну нову тачку на Јадранском Мору. А, међу тим, мало коме није познато да су побуњени Арнаути истицали аустријске заставе и да је међу њима јак утицај аустријских свештеника, те тако Аустрија може окупирати Албанију не покваривши уговор с Италијом. Потребно је одредити, пре свега, појам Албаније, која је проблем компликован за свакога, па и за интернационалну комисију у Цариграду за извођење реформа. Аустријске тежње огледају се најбоље у мишљењу аустријског посланства заступаном у Комисији. Према њему повлачи се линија између компактних арнаутских етничких група и центара с другим народностима. Ова линија иде од Гусиња и, поред Гостивара, право на Охридско Језеро које дели по половини, и протеже се све до Корче. Корча је скоро у

висини Валоне, и по аустријском предлогу, две линије ограничиле би, почевши од Корче, преосталу зону реформама: једна иде скоро старом епирском границом докле, по Берлинском Уговору, допире Грчка, затим реком Бистрицом и Каламасом; друга се протеже на север, додирује Валону и искључује је од реформама. Из овога предлога види се да Аустрија тежи да ништа не учини сувише отворено против жеља арнаутских, да не би изазвала њихову мржњу; а јасно је, с друге стране, и то да Албанија излази врло скучена, — Талијани могу замишљати зашто. Друга подела, по В. Хипену, аустроугарском конзулу у Скадру, рачуна у Албанију и Митровицу, и Приштину, све до Скопља, које отвара пут за Солун. Да овакве границе, начињене у корист својих политичких циљева, нису тачне може се доказати делима којима се не да порећи аустрофилство, као што су Peter's Mittheilungen и као што су студије проф. Виганда.

Како треба да се држи Италија која има својих интереса у тим крајевима? Пре свега, у питању граница Албаније не сме бити ни чисто негативна нити сме допуштати такве границе. Па ипак, кад би се повукла и права граница Албаније, у аустроталијанском уговору о Новопазарском Санџаку нема спомена, а Аустрија га према Берлинском Уговору има права окупирати. Да ли, дакле, Италија сме допустити ту окупацију? Берлински Уговор био је највећи неуспех талијанске политике, јер је потврдио надмоћ Аустрије на Јадранском Мору. Сав доцнији рад Италије имао је само да паралише последице тог неуспеха: ту спада први тројни савез, пријатељство с Енглеском, и нов споразум с Француском. Дакле, шта би то значило за Италију кад би Берлински Уговор са датим правом Аустрији да окупира Нови Пазар вредео данас, а није могао да се изведе у доба кад је, с једне стране, Италија била усамљена и слабија, а с друге стране, положај на Балканском Полуострву био је тежи, сплетенији, и опаснији од данашњег? Италија треба да остане у пријатељству с Аустријом, у пречишћеном, јасном пријатељству, а не би јој ни приближење Русији било од штете. Јавно талијанско мишљење све више поклања своје симпатије Русији и одбило је чак и дискусију о једном четворосавезу с Енглеском, Сједињеним Државама и Јапаном. Мада не треба много веровати русофилској изјави Фремденблата, јасно је да је основа међународног положаја на Балкану одређена

руско-аустријским споразумом. Италија је својим инструкцијама и предлогом за реформе, и, најзад, постављањем де Ђорђиса за реорганизатора жандармерије у Маћедонији практички ступила у тај споразум, и то је добро. Сметње против ступања Италије у споразум од стране Порте уклонила је Русија и Аустрија, и, док с те стране нема опасности, Италија мора пазити, у интересу своме, у интересу мира, у интересу балканских народа, да се заплети не повећају, јер они могу Аустрији дати повода за окупацију Новопазарског Санџака. У томе смислу она треба да утиче на Арнауте, на Порту, и на Бугарску. Арнауте треба да умирује, а Порту да склања да их не гони и да је уверава да је њен највећи интерес ако се задовоље аспирације Арнаута, све до скора највернијег султановог народа. Бугари такође ваљало би да знају да њихова акција на устанку чини сада на Европу негативан утисак. То треба да знају и у Маћедонији и у Софији, где су, изгледа, већ прихватили другу тактику. Садањи кабинет у Бугарској је стамбуловистички, а Стамбулов је добро знао колико Бугарској може користити споразум с Портом. Али има још један споразум који у Бугарској ваља да имају на уму: споразум са Србијом. Нова династија у Србији има од тог споразума користи исте које и Бугарска. И, како се сада не ради на томе да се дели територија оспоравана и с једне и с друге стране, него да се умири Маћедонија, овај споразум не би био немогућ, а Италија требало би да га потпомогне у своме интересу као елеменат мира. Оваком својом акцијом Италија ће задобити симпатије Русије у балканском питању. Француска може свој уговор с Италијом који се односи на западни део Средоземног Мора проширити и на источни. Енглеска чија је Италија најбоља пријатељица, неће допустити да ова буде окрњена у својим интересима на мору, а њени интереси били би окрњени кад би се Аустрија проширила на исток, макар само и у Нови Пазар. Дакле, оваква акција Италије била би у интересу и целе Европе, почевши од Аустрије или Турске.

УМЕТНОСТ.

Изложба слика г. Вучетића — Прошле недеље приредио је у Грађанској Касини академски сликар г. Вучетић изложбу већег броја својих радова: сликâ, портрета, студија, скица, и цртежа. Изложби је претходила, као у једном

ранијем случају, високо навијена реклама у једном овдашњем листу. Наши уредници неће да разумеју колико такве несразмерне и неразборите хвале уде и оном који пише, и оном који чита, и оном за кога се пише. Место да стварно помогну гласу уметникову и пробуде у публике прави интерес за уметност, оне и најпростодушније читаоце учине скептичним (те постепено и равнодушним), а у љубитељима зауставе симпатије које су ови увек готови показати младим уметницима. У случају са г. Вучетићем, ова врло претерана реклама била је у толико мање умесна што су и његове стварне особине биле довољна препорука за српског и младог уметника. Његова је изложба за наше прилике — остављајући на страну г. г. П. Јовановића и В. Буковца — била занимљива, и један вредан прилог више историји наше уметности. Г. Вучетић има и дара и вештине и, судећи по занимљивијим од изложених радова, он је од оних сликара који не раде само по сликарским рецептима, но се труде да самостално — то јест посматрајући природу непосредно, својим сопственим очима — нађу израза својим замислима. Он је нов и добро дошао члан у групици наших млађих сликара који — као г. М. Мурат, г. и гђа Р. Вукановић — иду већ тим путем. Ми у овој белешци не можемо дати подробну оцену свих његових изложених радова и радића. Говорећи преко реда и без катедарске одсудности, ми ћемо поменути, као лепше ствари, „Девојку на столици, с профила“, која је ухваћена у природном положају и сликана пријатним бојама, налик мало на Шарденове слике. Они који воле данашњи начин метања боја, наћи ће можда да је она најбоље сликана. Ми бисмо у њој желели још више снаге, сјаја, и пуноће у бојама. Слика мрке „Талијанке“ добро је цртана и моделирана, али ми нисмо нашли никаквог нарочитог задовољства гледајући је. Изложени портрети госпођа Ђ... и С... и гђице М... занимљиви су као последњи радови г. Вучетића, они које је он овде, у нашој средини, радио. Они пре свега, имају сасвим пристојну сличност са својим обрасцима. Погађање сличности није највиша сликарска особина, али кад се узме како је често сличност озбиљан камен спотицања код младих сликара, г. Вучетићу иде у прилог што је у овом погледу довољно успео. Чини нам се и да је лепо истакао карактер својих образаца и за сваког изабрао прикладан став. С ужег сликарског гледишта, портрети мање задовољавају; они су тврдо рађени, с мало боје, без сочности, „гипсано“ (ако

тако могу рећи), и скоро плакатски; и ако су осветљени на начин данашње сликарске школе, игра светлости и боја није дубље проучена, а сенке нису увек чисте, прозрачне. Од три портрета, портрет г-ђе Ђ... чини нам се, сликарски говорећи, најзанимљивији. Поменимо узгред пријатну и лепо осветљену и осенчену „главу једне девојчице". „Беладона" је добра студија у роду који негују један или два данашња немачка сликара, а који ми не волимо; „демонство" њихових слика изгледа нам плитко и извештачено. Лепши је добро моделиран „акт" (наго тело) једне жене с обилатом и топлом риђом косом. Осим тога, г. Вучетић је изложио известан број скица предела̂, у којима треба похвалити тачно посматрање осветљења и тачно бележење тако званих „вредности" (различан степен јасности, светлости, појединих боја).

Слике су биле лепо распоређене и вешто намештене.

Г. Вучетић је, како чујемо, поклонио Народном Музеју своју „Беладону". То је у толико лепше у колико њега држава није досада ничим задужила. Ми желимо и надамо се да ће се наћи начина да и држава откупи коју слику његову, и да ће који од наших имућних људи то исто учинити. Свака помоћ која се укаже нашој уметности, акт је *родољубља* — ма колико то изгледало ново поменутим имућним људима. Б. П.

ИСПРАВКА.

На стр. 549 прошлога броја, у 13 реду одоздо треба: „*болесне* хране", место „*боље* хране."

Власник и уредник, Богдан Поповић.
Капетан-Мишина ул. бр. 12.